

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

СКРИННИК ЗОЯ ЕДУАРДІВНА

УДК: 1:336.74: 316.28: 124.5

**Гроші як соціокультурний феномен
у вимірах практичної філософії**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант

МЕЛЬНИК ВОЛОДИМИР

ПЕТРОВИЧ

доктор філософських наук, професор

ЛЬВІВ – 2007

ЗМІСТ

	Вступ	4
Розділ 1	Стан філософського опрацювання проблеми соціальної природи грошей та концептуальні особливості її інтерпретації	21
Розділ 2	Соціокультурний феномен грошей у світлі комунікативної методології	58
	Висновки з Розділу 2	74
Розділ 3	Історична еволюція грошей як процес смислоутворення	76
3.1.	Еволюція знакової природи грошей: абстрагування та ідеалізація	76
3.2.	Семантичний аспект: гроші як метамова	106
3.3	Світоглядний аспект: гроші як матриця культурної реальності	125
	Висновки з Розділу 3	147
Розділ 4	Онтологічний вимір: системна колонізація життєвого світу.	151
4.1	Антиномія між життєвим світом та системою як результат модернізації	151
4.2	Гроші в життєвому світі людини	169
	Висновки з Розділу 4	201
Розділ 5	Епістемологічний вимір: гроші як квінтесенція раціональності	205
5.1	Раціоналізація життєвого світу – провідна тенденція модернізації	206
5.2	Філософія та економічна теорія: зустріч на полі інструментальної раціональності	230
	Висновки з Розділу 5	246

		3
Розділ 6	Аксіологічний вимір: проблема раціонального обґрунтування етики відповідальності	251
6.1	Гроші в системі ціннісних орієнтацій «людини економічної»	252
6.2	Ринкова трансформація: від монетарної поведінки до монетаристської свідомості	267
6.3	Від «людини економічної» до «людини етичної»: потреба метаетики	301
	Висновки з Розділу 6	317
Розділ 7	Соціальний вимір: стихія грошей та організована воля громадянського суспільства	321
7.1	Держава як економічний суб'єкт: вивершення інструментальної раціональності	321
7.2	Суспільний вибір як альтернатива щодо фінансової безвідповідальності «Левіафана»	334
7.3	Суспільні фінанси та фундаментальні основи легітимності державної політики	349
	Висновки з Розділу 7	387
	Висновки	390
	Список використаних джерел	402

ВСТУП

Актуальність та доцільність дослідження. Дослідження грошей як соціокультурного феномена актуальне у зв'язку з формуванням у сучасну добу стану суспільного життя, означеного поняттям «фінансова цивілізація», під яким мають на увазі проникнення «економічного» на всі рівні соціокультурного буття людини [87, с. 9]. Які наслідки має цей процес в аспекті соціально-філософського дослідження? Різке зростання маси грошей, яка пронизує каналами свого обігу всі сфери соціального організму, перетворення на товари все нових явищ соціальної дійсності, які дотепер не мали грошового еквівалента, кількісне і якісне підвищення грошових стандартів добробуту обертаються для людини все більшою залежністю, уніфікацією, витонченістю соціального контролю над усіма її життєвими проявами. За результатами досліджень американської асоціації психологів та психіатрів, опублікованими у січні 2007 року, три чверті населення економічно розвинених країн щоденно переживають стрес, основною причиною якого є брак грошей та часу. При цьому існує стійка кореляція між прийняттям способу життя західного комерційного суспільства і наростанням напруженості, що має, окрім іншого, і виразні фізичні виміри, як, наприклад, стрімке зростання показників артеріального тиску і пов'язаних з ним захворювань в населення економічно розвинених країн. У ХІХ – ХХ століттях саме під впливом монетарних механізмів відбулися глибокі зміни у традиційних соціальних та духовних структурах західного суспільства. Людина опинилася у світі, в якому поставлені під сумнів фундаментальні моральні цінності, дискредитоване науково обґрунтоване освоєння світу, раціональні моделі поведінки загрожують утратою «всього святого», а її власне життя зведене до нескінченної гонитви за грошима. Гроші перетворилися з інструменту економічної діяльності на один із вимірів людської долі, позаяк багатство та бідність – не лише зовнішні обставини життя, але й діапазон екзистенційних моделей, у якому людина переживає своє буття у світі, «почуття тріумфу» або почуття приниженості і стан фрустрації. Коли бідність перетворюється на норму й правило життя більшості членів

суспільства, це не лише послаблює економічні передумови зростання в майбутньому, але розповсюджує суспільну психологію бідних людей, характерні риси якої – депресивність, заздрість, занижена оцінка власної значущості, примітивізація потреб та інтересів, фетишизація багатства й грошей, страх перед ними.

У цьому аспекті дослідження соціальної функції грошей набуває особливої значущості для України на тлі процесу докорінної трансформації, метою якої проголошено розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки. Ринкова трансформація має не тільки економічний аспект, але й світоглядний: крах ідеологічної доктрини соціалізму був ударом по системі переконань мільйонів людей, які втратили не просто роботу, заощадження, добробут, але й упевненість в упорядкованості, стабільності, розумності та моральності суспільства, в якому вони живуть. Прагнення до добробуту країни, яке спонукало до ринкових перетворень, не може бути реалізоване автоматично самим лише утвердженням товарно-грошових принципів в економічному житті. У світі існує приблизно півтори сотні країн з ринковою економікою, проте лише небагато з них є заможними, інші – бідні. «Невидима рука ринку» призводить до зростання суспільного багатства не автоматично, її дія каталізується, деформується, або зводиться нанівець поширеними моделями соціальної поведінки, культурними взірцями, домінуючими у тому чи тому соціумі. Коли ж розглядати під таким кутом зору умови поширення монетарних механізмів у сучасній Україні, маємо визнати, що існує важливий світоглядний аспект цього процесу, специфічний для пострадянських країн. За радянської доби сприйняття грошей у суспільній свідомості було сформоване на філософських засадах, а саме на принципах марксистського вчення, в якому гроші у формі капіталу посідали одне з центральних місць. Сучасна ж філософська думка в Україні, незважаючи на гостроту соціальних викликів, які породила нова роль грошей у пострадянський період, не сформулювала чітких позицій з приводу проблем, породжених агресивним вторгненням грошово-ринкових відносин у життєвий світ української людини. Соціальна функція грошей, їх природа як феномена культури

здебільшого залишаються своєрідною «нічийною територією» між філософським та економічним знанням.

Зміст альтернатив, які сьогодні є предметом вибору українського суспільства, це, з одного боку, цивілізована ринкова економіка, яка спирається на правову державу, та, з другого, квазіринкова олігархічно-кланова система, що підминає під себе і корумпує державну владу в усіх її гілках та відгалуженнях. Перша модель спирається на ті соціальні верстви, у світогляді яких домінують інтенції особистої громадянської та економічної активності, і важливо, що економічна та громадянська активність взаємопов'язані, хоча й не автоматично відповідають суспільному інтересові. Друга експлуатує клієнталістські очікування людей, вишпекані дистрибутивно-патронажною політикою радянських часів.

Світове співтовариство визнало: Україна – країна з ринковою економікою. Але країна з якою свідомістю? Значною мірою це свідомість *антиринкова*, і не лише в тих, хто не спроможний конкурувати на ринку праці, вироблених продуктів, інтелектуальної власності. Антиринковою сьогодні є й свідомість та поведінка «дикого накопичення капіталу», бо сучасний цивілізований ринок передбачає законність і бізнесову порядність як базові засади підприємницької діяльності. Гроші посідають важливе місце в системі ціннісних орієнтацій людини будь-якого цивілізованого суспільства, а для української людини їх сприйняття ускладнене низкою специфічних обставин. По-перше, весь соціальний досвід пострадянських років пронизаний гострими проблемами, пов'язаними, власне, з грошима: втрата заощаджень, катастрофічна інфляція першої половини дев'яностих років, масове зубожіння, фантастичне розбухання тіньових та кримінальних капіталів. По-друге, радянська економіка була організована за адміністративно-командною моделлю, гроші в ній не виконували повноцінно своїх економічних функцій, стосунки між державою і громадянином були побудовані за принципом «патрон-клієнт». Одержуючи не заробітну плату, а «жаловань», людина не мала реального досвіду заробляння та менеджменту грошей, тому, опинившись знезацька в умовах ринкової економіки, вона

почувається особливо безпорадною. Невміння заробляти гроші в поєднанні зі спокусами, створеними демонстративним багатством «нових українців», сприяють схильності до тіньових та кримінальних схем добування грошей. По-третє, у радянській системі державний патерналізм ідеологічно доповнювався стереотипом, згідно з яким гроші – пережиток минулого, соціальне зло, якого треба позбутися в «світлому майбутньому». Це ідеологічне кліше виявилось живучим у свідомості старших поколінь, крім того негативізм у сприйнятті грошей був підкріплений гірким пострадянським досвідом. Зрештою, Україна не мала й історичного досвіду протестантизму, який протягом століть вчив європейців та американців, що заробляння грошей – це справа моральна, угодна Богові. Унаслідок цього сучасна українська людина схильна почувати себе беззахисною жертвою всевладдя грошей. У громадській думці існує негативне ставлення не лише до грошей самих по собі, але й до багатих людей, до тих, хто працює з грішми, до фінансової діяльності – як до шахраїв і шахрайства. Поки ці стереотипи мають достатній вплив на масову свідомість, просування до цивілізованої ринкової економіки наштовхуватиметься на внутрішній опір як в економічній, так і в соціальній сфері.

Україна належить до так званих «країн пізнього розвитку», які проходять ази ринкового мислення значно пізніше від інших народів. Один із засадничих принципів ринкової свідомості полягає в тому, що гроші – не демонічна нездоланна сила, а інструмент господарської діяльності, який люди винайшли так само, як знаряддя праці, мову, писемність, зброю тощо. Тому без глибокого розуміння соціальних функцій грошей та механізмів їх впливу на життєвий світ людини декларації про те, що «справжні», «вищі», духовні цінності неминуcho переможуть матеріальний корисливий розрахунок, можуть залишитися лише оптимістичними добрими побажаннями, не підкріпленими розумінням того, за рахунок яких ресурсів це має статися.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з темою науково-дослідної роботи кафедри філософії Львівського національного університету ім. І. Франка

«Громадянське суспільство як здійснення свободи: соціальний, релігійний та економічний виміри» (Державний Реєстраційний номер 0103U006795). Керівник теми доктор філософських наук професор А. Ф. Карась. Робота пов'язана також з комплексною міждисциплінарною темою наукових досліджень «Еволюція грошей та їх соціальна природа у XXI столітті» (Державний Реєстраційний номер 0102U006050), яка виконується на замовлення Національного банку України під керівництвом голови Національного банку України В. С. Стельмаха та ректора Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України Т. С. Смовженко. У процесі виконання цієї теми проведено чотири засідання постійно діючого науково-практичного семінару ІРД НАНУ, ЛБІ НБУ, та ЛДФЕІ, на яких розглядалися основні результати даного дослідження, одна міжнародна конференція, два круглі столи науковців та представників банківської системи, видано навчальний посібник: В. С. Стельмах, Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. «Гроші – людина – соціум: параметри взаємин» / Національний банк України. – ЛБІ НБУ, 2006. 188 с., рекомендований Міністерством освіти та науки України.

Мета і завдання дисертаційної роботи. Дослідження здійснене з метою: встановити взаємозв'язок між еволюцією та функціонуванням грошей і формуванням сучасного типу соціальних взаємин та людської особистості. Виявити чинники, що протидіють деформуючому впливові монетарних механізмів на життєвий світ людини.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- З'ясувати соціальну природу культурного феномена грошей як *медіума соціальних комунікацій*.
- Дослідити особливості *узагальнення, абстрагування та ідеалізації* в процесі історичної еволюції грошей як *спеціалізованої мови*.
- Проаналізувати причини та наслідки перетворення метамови грошей у специфічну *матрицю культурної реальності*.
- Виявити роль грошей у процесі системної колонізації життєвого світу людини (Ю. Габермас) в добу Модерну.

- Розкрити роль культурного феномена грошей у розвитку та утвердженні *раціональності як засади* діяльності та мислення цивілізованої людини.
- Окреслити коло методологічних проблем, що вимагають *поглиблення взаємодії філософського та економічного знання у виробленні нормативних засад господарської діяльності*.
- Дослідити місце та роль феномена грошей у системі ціннісних орієнтацій «людини економічної».
- Виявити передумови *еволюції «людини економічної» у напрямку до «людини етичної»*.
- З'ясувати на основі праць західних філософів XVIII–XX століть провідні експлікації та розв'язання антиномії між потребою раціонального обґрунтування етики та експансією інструментальної раціональності грошей у життєвий світ людини.
- Обґрунтувати шляхи регламентації громадянським суспільством фінансової діяльності держави як альтернативу інструментальній раціональності грошей у соціальному житті.

Об'єктом дослідження є сутність та функціонування грошей як соціального та культурного феномена, що являє собою *об'єктивовану форму соціальних відносин*; роль грошових комунікативних практик у формуванні сучасного типу людської особистості, їх вплив на широкий спектр суспільних процесів.

Предметом дослідження є соціальні функції грошей як *медіума комунікації*, що утворює специфічну матрицю культурної реальності – *монетаристську свідомість*, змістом якої є екстраполяція товарно-грошових відносин на духовне життя і колонізація позаекономічних сфер соціального буття інструментально-раціональними моделями економічних практик.

Теоретичні та методологічні основи дослідження впливають з означення його предмета та поставлених завдань. Вони зумовлені метою – розкрити соціально-культурну сутність грошей як джерело інструментальної

раціональності, що є рушієм економічного та технологічного прогресу, але разом з тим створює загрозу для екзистенційних цінностей людського буття.

Ми звертаємося до практичної філософії як прикладної етики, яка від часів Аристотеля базувала єдність економіки, політики та етики на принципах справедливості. Ця єдність була втрачена у модерну добу, що призвело до трагічної альтернативи: або економічний та технологічний прогрес – або екзистенційні цінності людського буття. За таких умов практична філософія І.Канта стала проектом обґрунтування універсально значущої етики на основі абсолютних моральних належностей на противагу розумові. До практичної філософії неklasичної доби, безперечно, належить марксизм, який являє собою, за висловом В.Гьосле, «грандіозний післякантивський проект обґрунтувати етику на основі онтології, яка заперечує існування трансемпіричного світу». Поразка спроби практичної реалізації цього проекту спонукала глибше усвідомити загрозу руйнування традиційної нормативної системи та утвердження розуму як останньої нормоутворювальної інстанції. Тому в останній третині ХХ століття представники різних напрямків соціального та економічного знання на нових методологічних засадах звертаються до пошуків світоглядних орієнтирів та чинників соціальної інтеграції. Такі чинники доцільно шукати саме на перетині досліджень соціальної філософії, економічної теорії, соціології, і пунктом цього перетину можна вважати прагнення обґрунтувати адекватні викликам постмодерної доби засади взаєморозуміння людей у різних сферах соціальних практик.

Розглядаючи в цьому контексті соціальну сутність грошей, ми інтерпретуємо їх як медіум соціальних комунікацій, тому в якості основи методологічного апарату дослідження обрано *комунікативну практичну філософію*, репрезентовану в сучасній філософській думці, зокрема, працями К.-О. Аппеля та Ю. Габермаса. На такий підхід гроші постають як система комунікативних дій, яка своїм змістом чинить потужний вплив на поведінку окремих індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. Розуміння механізмів цього впливу є необхідною умовою для правильної інтерпретації мотивації дій

людей, розуміння взаємозалежності їх інтересів, виявлення притаманних їм стереотипів сприйняття соціальної дійсності, визначення рівня їх інформаційної забезпеченості у сфері економічної діяльності. Комунікативний підхід дозволяє побачити існування економіки як складну систему взаємодії реальних людей, їх інтересів та ціннісних орієнтацій, підсистему надскладних самоорганізованих систем – суспільства та універсуму. Для неї характерні такі риси, як самоорганізація, відкритість, нелінійність, інтенсивні взаємодії її складових елементів, активний метаболізм, поєднання негативних та позитивних зворотних зв'язків, взаємозв'язок мінливості, спадковості та відбору. Гроші у цій системі відіграють роль одного з найважливіших та найуніверсальніших механізмів саморегуляції та саморозвитку.

Під комунікацією ми маємо на увазі будь-який процес передачі інформації за допомогою знакових систем, а відтак, розглядаючи систему грошового обігу як знакову систему, застосовуємо для її дослідження *семіотичний підхід*. У роботі сутність грошей як медіума комунікації розкривається через достатньо розлогу ретроспективу історичної еволюції грошей, у якій нас цікавили, насамперед, процеси абстрагування та ідеалізації, що дозволили від натуральних грошей, де соціальний зміст ще не відрізнявся від природного наповнення, через ряд проміжних форм дійти до сучасних електронних грошей як віртуальної реальності, інформації в чистому вигляді. Для реалізації цього завдання був застосований *історико-компаративістський* метод. Він дозволив, окрім порівняльного аналізу різних етапів еволюції грошей, провести історичні паралелі між розвитком, з одного боку, грошово-ринкових відносин, і, з другого, раціоналістичних засад у духовному житті європейських народів, що дало можливість обґрунтувати висновок про сутнісний взаємозв'язок цих процесів. Центральним у цьому аспекті дослідження було питання про зміст комплексу значень, внесених грошима у смислове поле людської культури протягом їх історичної еволюції. Їх інтерпретація вимагала застосування методу *герменевтики*. На такий підхід гроші постали як специфічна «матриця» соціальної дійсності, для аналізу якої був застосований *феноменологічний* метод.

У зв'язку зі специфікою предмету дослідження, який традиційно відносять до компетенції економічних галузей наукового знання, здійснено аналіз методологічних засад *пошуку нормативних основ функціонування грошей* усередині економічної теорії. Це призвело до висновку, що саме в обмеженості методологічної бази відповідних досліджень «фінансової антропології» та «економічної аксіології» закладено причини їх соціально загрозливого висновку про *несумісність морально-етичних засад людського життя та економічної ефективності*. У роботі підкреслено, що прагнення до економічної ефективності, реалізоване на таких засадах, може стати реальною небезпекою «розмивання» моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів, які формуються в процесі ринкової трансформації України. Відтак було окреслене коло методологічних проблем, що вимагають поглиблення взаємодії філософського та економічного знання.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що гроші як предмет філософського дослідження в українській філософській думці ще не знайшли належного висвітлення. У дисертації висунуто цілісну авторську концепцію соціально-культурної сутності феномена грошей. Основні положення цієї концепції, які відзначаються науковою новизною, можуть бути сформульовані таким чином:

- Філософський аспект дослідження грошей як соціокультурного феномена полягає у розкритті природи грошей як медіума соціальних комунікацій, що містить у собі коди, які через свою знакову форму регулюють соціальні взаємини. Зростання ролі грошей у структурах комунікативних практик створює загрозу перетворення людських відносин на об'єкт маніпулювання або ж на товар.

- Монетарні відносини спричинюють тоталізацію інструментальної раціональності в життєвому світі людини. Проте існують передумови, за яких можливо протистояти такій тоталізації. Ці передумови, зокрема, можуть бути актуалізовані у процесі ринкової трансформації в Україні.

- Існує реальна потреба перейти від ідеологізованого образу грошей як відчуженої людської сутності до об'єктивного розуміння їх соціального та культурного (на відміну від економічного) змісту. Цей зміст ми визначаємо як створений людською діяльністю специфічний *інструментарій досягнення порозуміння між людьми* й збалансування їх інтересів на засадах соціального визнання цінності людської праці.

- Суть соціальної проблеми, яку становлять гроші, полягає у суперечності між, з одного боку, *економічною необхідністю їх функціонування* та, з другого, їх природою як *квінтесенції інструментальної раціональності*, яка елімінує з людського життя все, що не узгоджується з принципом купівлі-продажу.

- Гроші як феномен культури являють собою варіант знакової системи у формі *спрощеної спеціалізованої мови* і є «замінником» природної мови у функціонально стандартизованих діях обміну товарів. Грошові комунікативні практики відіграли роль каталізатора в розвитку таких характеристик людського мислення, як узагальнення, ідеалізація, абстрагування.

- Культурну функцію грошей правомірно інтерпретувати з позицій принципу *лінгвакультурного кодування*: гроші як метамова створюють матрицю сприйняття людиною її життєвого світу, розвантажуючи експресивно-комунікативні практики через часткове заміщення повсякденної мови збіднілим та стандартизованим аналогом.

- Гроші як метамова призводять до корегування світоглядних позицій: людина, яка орієнтується здебільшого на грошові коди, сприймає і здійснює в усіх сферах життя *моделі купівлі-продажу*.

- Феномен грошей протягом своєї історичної еволюції постійно чинив виразно виявний вплив на *зміст ментальних парадигм* у різних культурних епохах від часу виникнення грошей до сучасної доби.

- Існує кореляція *між розвитком товарно-грошових взаємин та утвердженням раціоналістичних засад* у європейському духовному житті. У філософських підходах, які вважають основною причиною панування інструментальної раціональності сциєнтистське мислення, мають бути суттєво

зміщені акценти у бік другого (за порядком, але не за значенням) джерела цілераціонального ставлення людини до світу – а саме раціональності грошових взаємин.

- Онтологічний статус сучасних грошей як форми *віртуальної реальності* специфічний тим, що, втрачаючи предметно-чуттєву форму, електронні гроші існують як упорядкована знакова система, призначена задавати алгоритм метасистеми економічного життя. Тим самим відбувається *перетворення інформації у субстанційну основу сучасної економічної та соціальної реальності*.

- Провідний напрям утвердження грошових кодів у соціальних відносинах – це *роз'єднання життєвого світу та системи* (ця інтерпретація історії модерного суспільства обґрунтована Ю. Габермасом). Унаслідок цього процесу виникає економічна система, яка регулює не тільки свій внутрішній рух, але й впливи на неекономічне оточення через монетарні канали. Влада зрощується з грошима, економіка та державний апарат виступають єдиною системною сутністю, внаслідок чого *економічна та адміністративна системи в однаковій мірі стають загрозами для суспільної солідарності та свободи*.

- У сучасній Україні впровадження монетарних механізмів в економічне життя супроводжується глибокими змінами соціальної структури та системи соціальних дій. За умов різкого розширення сфери монетарних відносин у масовій свідомості зберігається ідеологізований образ *грошей як соціального зла*, що веде до не адекватної об'єктивній дійсності соціальної поведінки. Одним з обов'язкових кроків на шляху до економічної та соціальної модернізації має бути створення соціальних умов, за яких гроші можуть виступати *ідеологічно нейтральним* інструментом економічної діяльності та розв'язання соціальних проблем. Необхідний відхід «пересічної» людини від позиції жертви всевладдя грошей і перетворення її на свідомого суб'єкта грошових відносин.

- Поширений дихотомічний підхід до типологізації соціальних моделей особистості на підставі однозначного вибору між утилітарно-прагматичними та духовними цінностями є неправомірним спрощенням. У практиках, спрямованих на виховання духовно багатого та морально відповідальної людини, необхідно

враховувати достатньо широкий спектр грошових інтенцій сучасної людини (докладно про це на с. 264–266). «Людина економічна» як соціальний тип на початок ХХІ століття вичерпала свій евристичний потенціал і *здатна еволюціонувати до соціального типу «людини етичної»*.

- Економічне знання, яке зародилося й розвинулося як дисципліна *практичної філософії*, надалі еволюціонувало в напрямі від морально-ціннісних контекстів до побудови інструментальної раціональності на теоретичному рівні. Обґрунтування комунікативною філософією потреби в макроетиці можна розглядати як *зустрічний рух* стосовно здійснюваних сьогодні представниками економічної теорії зусиль *узгодити економічну раціональність з етичними імперативами*. У сучасній українській філософській думці поки що не знайшли належного місця питання, пов'язані із загрозою «розмивання» моральних норм інструментальною раціональністю економічних підходів та механізмів.

- Існує взаємозалежність між економічною модернізацією та культурною ідентичністю нації: на механізми поєднання ринкової інструментальності та моральних цінностей впливає *характер культурних традицій*, у які вкорінена людина конкретного соціуму. Зокрема в Україні соціальні рухи сучасної доби мають культурреволюційну специфіку внаслідок загрози для національної ідентичності. Лише на цій основі ринкові механізми можуть бути органічно вписані в соціальні контексти. Однією з важливих соціальних функцій грошей є *артикуляція національної ідентичності та суверенітету*.

- Соціальною силою, здатною протистояти інструментальній раціональності монетарних та владних кодів, є *організована воля громадянського суспільства*, яке обмежує монетарну поведінку моделями соціальної солідарності та субсидарності. Нормативні основи солідарності створює *не держава, а цінності, конституйовані культурою*. Навпаки, держава, обмежена за умов глобалізації розростанням наднаціональних органів та розширенням повноважень громадянського суспільства, змушена переходити від системних механізмів здійснення влади до ресурсу життєвого світу. Таким ресурсом є *національно*

орієнтована економічна політика, яка знаходить опору в контекстах національної ідентичності, підтримуваних громадянським суспільством.

- Соціальну природу грошей можна визначити як *фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування.* Соціальний характер грошей визначається не самим фактом їх використання державою, а тим, що, внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору громадянського суспільства, прийняття рішень про функціонування грошей виведено за рамки ринкових механізмів і підпорядковано гуманітарним пріоритетам суспільного вибору. У роботі проаналізовано моделі фінансової діяльності держави, спрямовані на створення «соціального капіталу» солідарності та субсидарності.

- Потребує уточнення поширена інтерпретація громадянського суспільства, за якою воно є противагою системному впливові державно-адміністративної бюрократії на соціальні процеси. На наш підхід, структуру, якій протистоїть громадянське суспільство, необхідно розглядати як системну єдність *двох* взаємопов'язаних чинників – *державної влади та монетарних механізмів* модерного та постмодерного суспільства.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів визначається тим, що проблема соціального функціонування грошей як феномена культури значною мірою залишається у вітчизняній науковій думці своєрідною «нічийною територією» між економічним та соціогуманітарним знанням. Між тим все виявніше стає той факт, що *економічна діяльність, не зорієнтована на гуманітарні параметри, втрачає не лише прагматичну ефективність, але й соціальний смисл*, стає джерелом «нового тоталітаризму», коли тоталітарним стає сам економічний механізм. Тому дослідження феномена грошей як матриці культурної реальності дозволяє глибше зрозуміти суть низки актуальних проблем, з якими стикається сучасне суспільство.

Щоб дати адекватну відповідь на виклики, що постають у зв'язку із соціальним функціонуванням грошей, в роботі проаналізовано їх культурну сутність, історію та перспективи еволюції, механізми впливу на людину та

соціум. Це дозволило виявити складність і суперечливість соціального феномена грошей, наголосити на недостатності однобічного розгляду грошових інтенцій та відносин як втілення «нижчих» сторін людської натури. Стверджувати меншовартість тих сторін людського життя, які пов'язані з грошима та грошовими взаєминами, на тлі соціальної дійсності, яку дослідники характеризують як «фінансову цивілізацію» – це теоретично безперспективний і практично непродуктивний підхід. Щоб знайти реальні шляхи подолання інструментальної раціональності, яку утверджують гроші у життєвому світі людини, в роботі запропонована *інтерпретація грошей як витвору й дуже ефективного інструменту людської діяльності, до використання якого потрібно бути готовими не лише технічно, але й у світоглядно-моральному аспекті.*

Дослідження має також певне теоретичне значення для розробки методологічних аспектів сучасної теорії грошей і – ширше – економічної теорії, у яких все виразніше артикулюються такі виміри економічної та фінансової діяльності, як вплив світоглядних позицій, соціально-політичних платформ, суб'єктивні мотивації поведінки людей, морально-етичні імперативи, ідеали загального блага, справедливості, щастя, гармонізації взаємостосунків економіки і культури («фінансова аксіологія», «фінансова антропологія», «економічна антропологія», «економічна аксіологія»).

Практичне значення дослідження, передбачене технічним завданням замовника досліджень за темою «Еволюція грошей та їх соціальна природа у ХХІ столітті» – Національного банку України, полягає у формуванні світоглядної та громадянської позиції фахівців банківської системи, студентів економічних спеціальностей, економічної еліти нашої країни, від якої залежить, для яких соціальних цілей буде використана в Україні величезна сила сучасних грошей.

Результати дослідження використовуються у навчальному процесі та при підготовці аспірантів в Університеті банківської справи Нацбанку України, при проведенні семінарів для керівного складу та працівників Національного банку та Пенсійного фонду України, низки комерційних банків, слухачів літньої школи для студентів Вищої професійної школи м. Ярослава (Республіка Польща).

Опубліковані результати дослідження можуть також бути корисними фахівцям, громадським діячам, науковцям, викладачам, аспірантам та студентам, що цікавляться взаємодією економічних та соціокультурних процесів.

Особистий внесок здобувача. Розглянуто сутність грошей як соціально-культурного феномена на методологічній основі практичної комунікативної філософії. Досліджено причини й особливості світоглядної антиномії між обраним Україною курсом на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки та домінуванням антиринкових інтенцій у масовій свідомості, пов'язаних із іміджем грошей як соціального зла. Обґрунтовано інтерпретацію громадянського суспільства як противаги інструментальній раціональності монетарних механізмів. Проблема поставлена, комплекс завдань визначений і розв'язаний авторкою самостійно. За темою дослідження видано наукову монографію (19,5 друкованих аркушів) та 40 наукових праць, з них 21 стаття у фахових виданнях з філософії.

Апробація результатів дисертації:

Основні положення дисертаційного дослідження, найбільш значущі ідеї та висновки автора були апробовані у вигляді доповідей та виступів на двадцятьох сімох конференціях, теоретичних семінарах, круглих столах міжнародного, національного та регіонального рівня. Серед них зокрема:

Міжнародна науково-практична конференція «Підприємництво в Україні: проблеми і шляхи розвитку». Львів – Дрогобич – Трускавець, 23–26 березня 2000 р.; Міжнародна науково-практична конференція «Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні». Львів, ЛНУ, 2001; Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми та перспективи вдосконалення підготовки конкурентоздатних фахівців». Київ, КНЕУ, 2001; V Міжнародна науково-практична конференція Міністерства науки та освіти України та Запорізького національного технічного університету «Науково-дослідна робота студентів: аспект формування особистості майбутнього фахівця»; XVI Міжнародні людинознавчі філософські читання «Гуманізм, людина, цінності». Дрогобицький педагогічний університет ім. І. Франка, Дрогобич, 9–10 жовтня

2004 р.; VI Міжнародний економічний форум і інвестиційний ярмарок. Круглий стіл на тему: «Формування нової парадигми еколого-економічних цінностей в Україні: проблеми теорії і практики». Львів, 8 жовтня 2004 р.; Міжнародна філософська конференція «Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід». Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 3–4 червня 2005 р.; Міжнародна наукова конференція «Духовні виміри цивілізації: виклики XXI століття». ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 20–21 жовтня 2005 р.; VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми та перспективи розвитку банківської системи України». Українська академія банківської справи Національного банку України. Суми, 8–12 листопада 2005 р.; Міжнародна наукова конференція «Гуманізм. Людина. Суспільство». Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, Дрогобич, 16 жовтня 2005 р.; Міжнародна науково-практична конференція «Інтеграція України у європейський та світовий фінансовий простір». ЛБІ НБУ. Львів, 26–27 червня 2006 р.; Круглий стіл Міністерства освіти та науки України та Тернопільського державного економічного університету «Виклики сучасності та завдання економічної науки і освіти». 29 вересня 2006 р. Тернопіль; Наукова конференція МОН України, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Центру гуманітарної освіти НАН України «Філософія гуманітарних наук: актуальність і перспективи розвитку». Чернівці, 5–6 жовтня 2006 р.; Всеукраїнська наукова конференція «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві» МОН України та Харківського національного економічного університету. Харків, 20–21 листопада 2006 р.; XXI міжнародні читання «Великі перетворювачі природознавства» Білоруського державного університету інформатики та радіоелектроніки, Білоруського філософського товариства, Філософської асамблеї Мінська. Мінськ, 23–24 листопада 2006 р.; VI (2002 р.), XII (2005 р.), XIX (2006 р.), XXII (2007 р.), засідання постійно діючого науково-практичного

семінару ІРД НАНУ, ЛБІ НБУ та ЛДФЕІ «Еволюція грошей та їх соціальна природа у ХХІ столітті».

Висновки автора були апробовані також на звітних конференціях науково-педагогічних працівників Львівського банківського інституту НБУ за 2001–2002, 2002–2003, 2003–2004, 2004–2005, 2005–2006 навчальні роки.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел (306 найменувань на 23 сторінках). Обсяг дисертації – 400 сторінок основного тексту.

Результати дослідження відображені:

У монографії «Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект» (Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 335 с., 19,53 умовних друкованих аркушів). Опубліковано також сорок наукових публікацій, у тому числі двадцять одна стаття у фахових виданнях з філософії та (у співавторстві) два навчальні посібники з грифом МОН України.

РОЗДІЛ 1. СТАН ФІЛОСОФСЬКОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ ГРОШЕЙ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Дослідження соціального буття феномена грошей має достатньо репрезентативні позиції в історії філософської думки. Річ у тім, що само вчення про економіку виникло як складова частина філософії моралі, зокрема такою воно постало в Аристотеля поряд з етикою та політикою. Проблеми практичної філософії так чи інакше розглядав кожен з тих, хто займався філософствуванням, і серед цих проблем знаходили своє місце роздуми про виправдання власності, справедливу ціну, справедливий прибуток – тобто підхід до економічних проблем розбудовувався на світоглядно-нормативних засадах, економічне знання було невіддільним від філософського. Тому гроші для теоретичного осмислення їх сутності від самого початку постали як продукт соціального розвитку, який може існувати лише в параметрах соціокультурної детермінації.

Виходячи з таких загальних засад, можна виділити чотири концептуальні підходи до розуміння сутності грошей, кожен з яких ми розглядаємо в якості передумов для аналізу поставленої в дисертації проблеми. При цьому ми не випускаємо з-під уваги той факт, що, беручи свій початок у філософських теоріях, проблема сутності грошей у модерну добу поступово переходить у сферу компетенції політичної економії, яка конституювалася в самостійну галузь знання, до певної міри звільнену від нормативних аспектів. Проте у своїх підходах до розуміння природи грошей політекономія не може оминати соціально-культурні чинники їх функціонування. Відповідно наведені нижче підходи різною мірою поєднують у собі філософський та економічний аспекти: перший повністю належить до сфери філософського знання, в якому містяться хіба лише зародки майбутніх політекономічних підходів, у другому і третьому переважає економічний ракурс, четвертий підхід в його марксистському варіанті можна розглядати як вторгнення філософії на терени вже розвиненої та консолідованої економічної теорії.

Раціоналістична концепція, до якої можна віднести Платона, Аристотеля, Дж. Локка, Д. Г'юма, Ш- Монтеск'є, вбачає в грошах символічний дублікат усіх цінностей, створених людьми. Причиною появи грошей ці мислителі вважали суспільну угоду або законодавчі акти держави, запроваджені задля полегшення обміну товарами. У якості вирішального чинника виникнення та функціонування грошей вони розглядали свідому організовану волю спільноти, раціональний розрахунок і акцентували, що реальне забезпечення вартості грошей здійснює лише держава, тобто їх забезпечення соціальне, а не зумовлене природними характеристиками. Вразливим для критики в цьому підході було неправомірне перебільшення ролі свідомої волі людей, недооцінка складності процесу їх еволюції, моменту стихійності у пошуку найбільш оптимальні форми організації господарського життя. Проте ця концепція слушно інтерпретувала той факт, що поява та еволюція грошей знаменувала собою консолідацію організованої волі господарчої спільноти.

Кон'юнктурна теорія видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського, яка має своїм центральним моментом питання про цінність грошей, особливо рельєфно виділяє той факт, що цінність грошей – це позасвідомий стихійний продукт соціальної взаємодії. Тим самим вона певною мірою врівноважує перебільшення раціоналістичною теорією свідомої волі людей у виникненні грошей. Продуктивність цього підходу засвідчує той факт, що він дозволив М. Туган-Барановському передбачити, що після Першої світової війни постане нова грошова система – система паперових грошей [259, с. 128–129].

Монетаризм як теорія, розроблена неокласичною (кембриджською) школою політичної економії, поклав в основу розуміння природи грошей уже не соціокультурні чинники, а, власне, економічні, досліджуючи вплив грошової маси на рівновагу економічної системи. Проте, акцентуючи увагу на ролі суб'єктивних аспектів людської діяльності у бутті грошей, він змушений звертатися до людиновимірних параметрів цього феномена, таких як ощадливість, поміркованість у споживанні, нагромадження заощаджень. Здійснений представниками цього напряму аналіз впливу грошей на соціальну поведінку

людей дає змогу краще зрозуміти їх універсальне значення в житті суспільства, необхідність цілеспрямованої грошової політики, оскільки зростання національного багатства, а, отже, й реалізація найсуттєвіших потреб соціуму безпосередньо пов'язані з політикою оптимальної грошової маси.

Еволюційна концепція акцентує увагу на тому, що виникнення і розвиток грошей – це тривалий процес еволюції суспільства, зумовлений стихійним розвитком товарного виробництва і обміну. Для нашого дослідження важливим є, по-перше, висновок еволюційної теорії про те, що гроші за походженням – не просто товар, а носій певних суспільних відносин, і, по-друге, усвідомлення їх об'єктивного характеру як специфічного виду соціальної дійсності. Таким чином гроші постали як форма буття соціальної необхідності, яка детермінує діяльність людей та суспільства у цілому. Цей підхід відіграв особливо велику роль в концепції грошей, розвинутій К. Марксом.

На нашу думку, К. Маркс здійснив у «Капіталі» найбільш масштабне дослідження сутності грошей серед усіх філософів, які займалися цією проблемою. Попри те, що цей твір, безперечно, належить у першу чергу до сфери політичної економії, він задуманий і здійснений філософом і на філософській методологічній основі, якою стала діалектична логіка Г. Гегеля. Про те, наскільки велику роль відіграла філософія, і зокрема «Наука логіки» Гегеля в Марксовому аналізові сутності грошей, переконливо свідчить дослідження В. Вазюліна «Логика „Капитала” К. Маркса» [38]. Праця являє собою дуже докладне прочитання «Капіталу» через призму філософських категорій: буття, субстанція, сутність, явище, відношення, становлення, можливість, дійсність, суперечність, взаємний перехід кількості та якості, міра, заперечення заперечення та інших. Йдеться не лише про те, що діалектична логіка слугує Марксові методологією дослідження економічного феномена, яким є капітал, але й про те, що саме філософська позиція визначає його концептуальний підхід до предмету дослідження. Особливість цього підходу полягає в тому, що Маркс розглядає гроші як субстанцію, яка перебуває в саморухові, і простежує процес її розвитку від найелементарніших проявів до того моменту, який він трактує як

самозаперечення даної сутності. Ми вважаємо за доцільне простежити процес саморозгортання сутності грошей у теорії Маркса, щоб показати, як вельми компетентна позиція вченого-економіста крок за кроком поступається місцем ціннісно-нормативній позиції філософа, перероджуючись в утопічний проект здійснення «реального гуманізму» через самознищення грошей.

У підході Маркса гроші постають як фетишизований феномен, справжня сутність якого залишається невідомою економічній науці: «Товари мають спільну їм усім форму вартості, яка різко контрастує зі строкатими натуральними формами їх споживчих вартостей, а саме мають грошову форму вартості. Ми маємо тут здійснити те, чого буржуазна політична економія навіть і не намагалася зробити, – а саме показати походження цієї грошової форми, тобто простежити розвиток вираження вартості, яке полягає у вартісному відношенні товарів, від найпростішого, ледь помітного образу до сліпучої грошової форми. Разом з тим зникне і загадковість грошей» [137, с. 56–57].

Першопочатковою умовою і для виникнення, і для розкриття сутності грошей Маркс вважає взаємне відношення товарів – їх здатність вимінюватися одно на одне. Він розглядає кілька різних визначених кількостей, співмірних одна з одною: x ваки для чобіт вимінюється на y шовку, або на z золота і т. д. З рівності багатьох різних визначених кількостей Маркс висновує, що між ними є щось однакове, що вони виражають, і що кількісне співвідношення, співмірність відмінних одна від одної визначених кількостей є лише спосіб вираження, форма вияву певного відмінного від цього кількісного співвідношення змісту. Таким чином виявляється, що кількісне відношення має усередині себе певну якість. Якщо вихідна якість – товар – є споживчою вартістю, то якість, одержана внаслідок «заперечення кількості», це мінова вартість, причому ця вартість виступає як кількісно визначена – це є міра. Вартість (на відміну від споживчої вартості) постає в Марксовій теорії як сутність та субстанція товару. Її універсальність, субстанційність визначаються тим, що вартість є виявом опосередкування, загального, зв'язку між усіма включеними в економічний процес товарами.

Економічний процес має дві сторони: одна утворює чуттєву форму результату – конкретна праця, інша створює внутрішнє, спільне як опосередкування якісно відмінних між собою результатів – абстрактна праця. Абстрактна праця і є причиною, що витворює загальне – вартість. За Марксом, визначення величини вартості робочим часом є таємниця, яка приховується під видимим для очей рухом відносних товарних вартостей. Відкриття цієї таємниці усуває ілюзію, нібито величина вартості продуктів праці визначається суто випадково. Будь-яка праця, з одного боку, в якості конкретної корисної праці створює споживчі вартості, але, з другого боку, вона є витрачанням людської робочої сили у фізіологічному сенсі, і в цій своїй якості однакової, або абстрактно людської, праця утворює вартість товарів: «Разом з корисним характером продукту праці зникає і корисний характер представлених у ньому видів праці, зникають, отже, різноманітні конкретні форми цих видів праці; останні не розрізняються вже між собою, а зводяться всі до однакової людської праці, до абстрактної людської праці... Від них нічого не лишилося, окрім однакової для всіх примарної предметності, простого згустку позбавленої відмінностей людської праці, тобто затрати людської робочої сили безвідносно до форми цієї затрати. Усі ці речі... як кристали цієї спільної для них усіх суспільної субстанції, вони суть вартості – товарні вартості» [137, с. 46]. Підкреслимо, що вартість, за Марксом, це втілення («кристали») *суспільної* субстанції усіх речей. Те, що в економічному житті безпосередньо виступає як відношення між природними речами, по суті є відносини між людьми. Соціальна субстанція невловима, поки розглядається окремий товар; позаяк вартість є суспільне відношення, то і виявляється вона у відношенні товарів одного до іншого. Таким чином, Маркс виявив, що ринкові взаємини виявляють в усіх речах втілену в них спільну суспільну сутність: здатність речі бути безпосереднім втіленням сутності невіддільна від відношення цієї речі до всіх інших речей, які мають ту ж саму сутність.

Наступний крок – це виділення речі, яка своєю безпосередньою формою найбільш відповідає сутності, перетворення всезагальної форми сутності у

безпосередньо-всезагальну. Споживча та мінова вартості взаємно виключають одна одну – товар може виступати або як вартість, або як споживча вартість, але не може виконувати обидві функції водночас. Суперечність розв’язується тим, що з-поміж усіх товарів виділяється особливого роду товар – гроші, тобто сутність здобуває безпосередньо-всезагальну форму прояву.

Від цього положення Маркс переходить до викладу історичного процесу, який розвинув внутрішню протилежність споживчої вартості і вартості у зовнішню протилежність товару та грошей. «Якщо уже в останні десятиріччя XVII століття аналізом грошей було встановлено, що гроші суть товар, то все-таки це було лише початком аналізу. Трудність полягає не в тому, щоб зрозуміти, що гроші – товар, а в тому, щоб з’ясувати, чому товар стає грошима... Створюється враження, не що даний товар стає грошима лише тому, що в ньому виражають свої вартості всі інші товари, а, навпаки, наче ці останні виражають у ньому свої вартості тому, що він – гроші. Опосередковуючий рух зникає у своєму власному результаті і не залишає сліду. Без жодного сприяння з власного боку товари знаходять готовий образ своєї вартості у вигляді існуючого поза ними і поряд з ними товарного тіла» [137, с. 102]. Золото за своєю природою не гроші, – стверджує Маркс, – але гроші за своєю природою – це золото. Форма грошей – дорогоцінний метал – не визначає собою їх сутності, це лише «застиглий на одному товарі відблиск відношень до нього всіх інших товарів» [137, с. 99]. Відношення золота та срібла як речей «особливого роду» до інших речей того ж типу не створює їх (золота та срібла) сутності, а лише наділяє їх специфічною функцією. «Перша функція золота полягає в тому, щоб надати товарному світові матеріал для вираження вартості, тобто для того, щоб виразити вартості товарів як однойменні величини, якісно однакові і кількісно порівняльні. Воно функціонує, таким чином, як усезагальна міра вартостей» [137, с. 104]. Аналогічно і праця, що виробляє золото, є особлива праця, але разом з тим безпосередньо-всезагальна, бо її продукти можуть бути безпосередньо обміняні на продукти будь-якої іншої праці. Вираження вартості товару в золоті: x товару = y грошового товару, є *грошова форма товару*, або його ціна. Розділення функцій золота як самостійного

товару і золота як грошей відкриває можливість наступного дуже важливого кроку в саморозвитку вартості як соціальної субстанції – переходу від монетних до паперових грошей: «Якщо *сам обіг* (виділення моє – З.С.) грошей відділяє реальний зміст монети від номінального змісту, відділяє її металеве буття від функціонального буття, то в ньому вже прихована можливість замінити металеві гроші в їх функції монети знаками із іншого металу або простими символами [137, с. 136]».

З утвердженням панування грошових відносин вартість будь-якого товару перетворюється в дійсність у спільній усім товарам формі грошей і не інакше: «Процес обміну товарів здійснюється... у вигляді двох протилежних і доповнюючих одна одну метаморфоз – перетворення товару в гроші і його зворотного перетворення із грошей в товар» [137, с. 115]. Маркс виділяє три функції грошей: утворення скарбів, засіб платежу, *всесвітні гроші*. «Функція грошей як засобу платежу містить у собі безпосередню суперечність. Позаяк платежі взаємно погашаються, гроші функціонують лише ідеально як облікові гроші, або міра вартості. Позаяк же доводиться здійснювати дійсні платежі, гроші виступають не як засіб обігу, не лише як минуща й опосередковуюча форма обміну речовин, а як *індивідуальне втілення суспільної праці, як самостійне наявне буття мінової вартості, або абсолютний товар* (виділення моє – З.С.)» [137, с. 149]. І, нарешті тільки на світовому ринку, у функції світових, гроші повною мірою функціонують як товар, натуральна форма якого є разом з тим безпосередньо суспільною формою здійснення абстрактної людської праці. «Спосіб їх існування стає адекватним їх поняттю» [137, с. 153].

Наступний крок Маркса у розкритті сутності грошей – це інтерпретація їх як капіталу. Гроші як гроші і гроші як капітал спочатку відрізняються одне від одного лише неоднаковою формою обігу. Форма товарного обігу: Товар – Гроші – Товар. «Але поряд з цією формою ми знаходимо іншу, специфічно відмінну від неї форму Г – Т – Г, перетворення грошей на товар і зворотне перетворення товару в гроші... Гроші, які проходять у своєму рухові цей останній цикл, перетворюються на капітал, стають капіталом і уже за своїм призначенням

являють собою капітал» [137, с. 158]. Ті грошові форми, які вартість товарів набуває в процесі товарного обігу, лише опосередковують його і зникають в кінцевому результаті руху. В обігу Г – Т – Г, навпаки, і товар, і гроші постають лише як різні способи існування самої вартості. Маркс показує, що капітал (самозростаюча вартість) не може виникнути з обігу, але він не може виникнути і поза обігом, він не може виникнути ні з грошей самих собою, ні з перетворення натуральної форми товару в грошову, і, отже, зміна відбувається в самому товарі, що його купують в акті Г – Т. Таким чином, у сфері обігу має існувати такий товар, споживання якого є водночас створенням вартості. Такий товар наявний на ринку – це робоча сила або здатність до праці. Подібно до всякого іншого товару, вона має вартість. Капітал виникає внаслідок споживання не будь-якого товару, а саме товару робочої сили – він створюється не просто товаром і не просто робочою силою, а товаром робочою силою, тобто він утворюється водночас і в обігу, і у виробництві.

Капітал існує лише в постійному русі – вартість ніби відштовхується від себе самої в тому русі, в якому вона зростає, тому її зростання є *самозростанням, саморухом*. Рух вартості стає процесом самопородження вартості. «Вона відрізняє себе як першопочаткову вартість від себе самої як додаткової вартості, подібно до того, як бог отець відрізняється від самого себе як бога сина, хоча обоє вони одного віку і в дійсності складають лише одну особу. Бо лише завдяки додатковій вартості в 10 ф. ст. авансовані 100 ф. ст. стають капіталом, і тільки-но вони стали ним, тільки-но народився син, а через сина і батько, умить знову зникає їх відмінність, і обоє вони єдине суть: 110 фунтів стерлінгів» [137, с. 165–166]. Дуже знаменне це метафоризоване порівняння вартості з Богом-Отцем та Богом-Сином. У Марксовій теорії на цьому її щаблі гроші-капітал остаточно набирають рис субстанції-суб'єкта, Гегелівської Абсолютної ідеї.

До чого ж веде вражаючий своїми масштабами процес самопородження і саморозвитку капіталу як соціальної субстанції-суб'єкта? Маркс дає на це відповідь настільки однозначну, що вважає її втіленням абсолютного, всезагального закону: «Чим більше суспільне багатство, функціонуючий капітал,

розміри та енергія його зростання, а, внаслідок цього, чим більша абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія... тим ширше постійне перенаселення, злидні якого прямо пропорційні мукам праці активної робітничої армії. Нарешті, чим більші злиденні верстви робітничого класу і промислова резервна армія, тим більший офіційний пауперизм. *Це – абсолютний, всезагальний закон капіталістичного накопичення*». [137, с. 659]. Гроші у цьому контексті постають як усезагальна форма відчуженого буття людської сутності, що підводить К. Маркса до ідеї створення суспільства, в якому не буде грошей і товарно-грошових взаємин. Таким чином гроші у своїй найповніше реалізованій формі – у формі капіталу – усувають самі себе. У заключному параграфі двадцять четвертої глави першого тому «Капіталу» Маркс завершує виклад сутності грошей визначенням тенденції розвитку предмету в цілому, від його виникнення до загибелі: ця соціально-економічна субстанція, що розвивається, витворюючи й відтворюючи себе і свої умови, разом з тим підриває своїм розвитком власне існування і на певному етапі сама створює умови для самозаперечення. Політекономічна теорія Маркса доповнюється соціально-політичною концепцією, згідно з якою суспільний розвиток неминухо прямує до революційного знищення суспільно-економічної формації, заснованої на приватній власності, і побудови комуністичного суспільства, в якому гроші не існуватимуть, вони «відіmrуть» у процесі руху до комунізму.

Немає потреби нагадувати, що за радянських часів вітчизняна філософська думка у розумінні соціальної природи грошей повністю дотримувалася теорії К. Маркса.

Підхід до розуміння сутності грошей у світлі об'єктивації та відчуження сутності людини притаманний також представникові німецької філософії життя Георгу Зіммелю. Проте, на його думку, альтернативою грошовому фетишизму може бути не соціалізм, а нова справжня духовність. Зіммель розглядає гроші як енергоносій культури. Вони дозволяють перетворити соціальний хаос в порядок, але цей порядок – втілення об'єктивованої, відчуженої культури, яка протистоїть життю. Коментуючи книгу Зіммеля «Філософія грошей», сучасний французький

психолог Серж Московичі писав: «Зіммель не відкрив гроші. Проте він першим охопив у всій повноті філософію культури, породженої ними, і першим сформулював цілісну теорію їх влади» [158, с.79].

Ця влада виявлялася в різних сферах людського буття. Вона фіксувала дистанцію між предметом і людиною, що його використовує. Саме завдяки грошам як посереднику не тільки матеріальні предмети, але і духовні сутності, ідеї і цінності стають світом так само автономним і об'єктивним, як і світ матеріальний. Гроші перетворюють особисті відносини на безособові, при яких людина стає річчю для іншої людини. Йдучи услід за Марксом, Зіммель вказує на ірраціональні і антигромадські форми, які може приймати грошова стихія. Це – розшарування суспільства на багатих і бідних, безглузда розкіш, надспоживання – на одному полюсі, і жебрацтво, загибель талантів, духовна деградація – на другому. Гроші звільняють індивіда від опіки сім'ї, общини, церкви, корпорації. У них людина знаходить здійснення великого ідеалу особистої свободи. Це відбувається, по-перше, шляхом концентрації в одних руках грошової маси; по-друге, шляхом звільнення людини від обов'язків перед паном, від якого можна «відкупитися»; по-третє, шляхом отримання пільг і привілеїв за допомогою хабарів; по-четверте, шляхом збільшення маси «послуг», що людина їх одержує від інших осіб при збереженні особистої незалежності; по-п'яте, шляхом розширення кола спілкування. Зіммель зазначає, що через грошовий обіг пролягає шлях до самореалізації і усвідомлення кожним індивідом свого покликання. У книзі «Філософія грошей» Зіммель показує, наскільки ефективним винаходом виявилися гроші. У них матеріалізується вічна мрія людини за допомогою символу, талісмана здобути владу над світом і власною долею. З усіх предметів власності гроші здаються найбільш «слухняними». Гроші скріпляють різноманітні елементи соціуму, конкуруючи в цьому відношенні з ідеологією, релігією, етикою. Він передбачає, що введення всесвітньої валюти сильно ослабило б суверенітет окремих держав (що ми маємо нагоду сьогодні спостерігати на тлі введення єдиної європейської валюти євро). Гроші підтверджують уявлення про символічний характер культури. Вони є

інструментом, але легко перетворюються на самоціль, зводячи справжні цінності до рівня засобів.

Визначаючи своє місце у дослідженні проблем соціокультурного буття грошей, ми виходили з того, що ядром соціальних змін в Україні, поряд з процесом розбудови незалежної держави, а нерідко й випереджаючи цей процес, став демонтаж економічної системи, що мала в ході свого розвитку втілити в собі Марксів проект безгрошового соціуму. Гроші, які в радянській економіці виконували свої функції в неповному, урізаному обсязі, позаяк не існувало повноцінного ринку, були не лише економічно «реабілітовані», але раптово, навалюно і агресивно почали завойовувати величезні простори життєвого світу колишніх радянських людей. Як у публіцистичній, так і в науковій літературі цей процес дістав означення «шокової терапії», проте невдовзі стало зрозуміло, що період «дикого накопичення капіталу» є, скоріше, «шоком без терапії». Цей шок мав не тільки економічний аспект, але й ідеологічний: це був крах на лише ідеологічної доктрини, але й переконань мільйонів реальних людей, які втратили не просто роботу, заощадження, добробут, але й упевненість в упорядкованості, стабільності, розумності та моральності свого життєвого світу. Стара система цінностей була зруйнована, нова ще не сформувалася, цей вакуум «втягує» на місце несформованих смисложиттєвих цінностей простий, зрозумілий, спокусливий сурогат життєвого успіху в його грошовому еквіваленті. Нерідко це сприймається як «утрата всього святого».

Чи знайшли ці проблеми резонанс у вітчизняній філософській думці, адекватний тому світоглядному катаклізму, який переживає українська людина за умов докорінної зміни життєвих орієнтирів? Безперечно, потрібний час для осмислення змін і вироблення узагальненого, концептуального, не обтяженого кон'юнктурними моментами розуміння проблеми. За п'ятнадцять років незалежності та реформування економіки в Україні на рівні буденної свідомості процес адаптації до нових соціально-економічних реалій відбувався достатньо інтенсивно, що, зокрема, знайшло свій вираз у формуванні так званої «монетаристської свідомості». На жаль, на нашу думку, філософське осмислення

зрушень у системі цінностей, соціальних практиках, світоглядних позиціях української людини, породжених новим місцем грошей у її житті, відбувається менш помітними темпами. Навіть якщо врахувати першочергову актуальність іншого кола проблем, пов'язаних з процесами національно-духовного відродження, то однак варто не випускати з-під уваги, що ринкова трансформація і проблеми національної ідентичності заторкують життя одних і тих самих людей, переплітаючись і взаємно накладаючись у їхній свідомості й породжуючи світоглядні колізії, за виразом класика, «сумятицу в умах».

Характерною для ставлення певної частини гуманітаріїв до проблем впливу грошей на людські взаємини є стаття російського філософа І. Андреева «Людина на ім'я «Гроші», яка була використана в нашому дослідженні як ілюстрація історичного характеру грошових взаємин та відмінностей у ставленні до грошей у різні історичні епохи. Влучно і тонко описавши різницю в сприйнятті грошей поміж постіндустріальним та традиційним суспільством, Андреев робить справедливий висновок про те, що безгрошові взаємини між людьми більше відповідають нашій потребі у щирому й безкорисливому людському спілкуванні. Із цього висновку він виводить припущення, що можна було б досягти більшої гармонії в життєвому світі сучасної людини, якщо б усунути з нього гроші, замінивши їх, наприклад, такою формою обліку суспільної значущості продуктів людської діяльності, як затрати енергії. Така пропозиція по суті своїй утопічна, вона спрямована на усунення не грошей як таких, а відмову від їх сучасної форми, яка є результатом тривалого еволюційного процесу. Це було б поверненням до первісної, архаїчної форми грошей – натуральної. Тобто філософ у прагненні відновити цілісність життєвого світу людини закликає не вперед, а назад.

Ще красномовніше характеризує сприйняття (а точніше неприйняття) спроб філософського осмислення проблем, породжених у суспільному житті його економічними аспектами, позиція О. Шумілова. Автор вважає перевагою постмодерністської соціальної філософії над *«економікоцентризмом як марксистського, так і ліберально-космополітичного гатунку»* здатність «піднятися над суєтністю суспільного та індивідуального буття, протиставити їм світ

цінностей та ідеалів» [275, с. 76]. О. Шумілов стверджує, що зосередження інтересу на проблемах економічного життя базується на переконанні, що «основні людські мотивації зосереджені виключно в сфері матеріальних інтересів – все інше, в тому числі й вищі духовні запити, відносяться до числа засобів, якими людина прикриває або ідеологічно виправдовує свою невиліковну жадобу... На противагу марксизму, в ліберально-космополітичному світі, переважно англо-американських демократіях, запліднених вже в «модерні» часи давнім лихварським духом... насправді безроздільно панує навіть не ідеологія – культ «золотого тільця». Гранична економічна ефективність (не плутати з соціально-економічною чи суспільною ефективністю) є принципом мінімізації витрат при максимізації прибутку в процесі руху капіталу. Застосований в чистому вигляді, цей принцип тягне за собою оречевлення людини, міжлюдських стосунків, природи, мистецтва, життя загалом. Водночас всяка ідея, суспільний напрямок чи політична концепція, що йде врозріз з вище означеним принципом, отримує тавро екстремізму, маргінальності, відсталості, консервативного опору «прогресу», ідеологічної зашореності. Тож і ліберальний космополітизм не хоче знати кордонів, не хоче знати культурних відмінностей між народами, а хоче всезагальної уніфікації, яка найбільше сприяє перманентному рухові міжнародно-анонімного капіталу» [275, с. 76–78]. Усіляко підтримуючи протест автора проти «оречевлення людини, міжлюдських стосунків, природи, мистецтва, життя загалом», усе ж таки не можемо погодитися з його прагненням діаметрально протиставити духовні та прагматично-утилітарні сторони соціального життя, з ігноруванням взаємозалежності між ними.

Набагато ближчою до об'єктивного визначення взаємозв'язку економічних чинників людського буття та смисложиттєвих цінностей є, на нашу думку, праця Ю. Осипова «Досвід філософії господарства» [170], на висновки якої ми спиралися, окреслюючи свій підхід до предмету дослідження: «Без поваги до економічного не може бути і поваги до соціального, природного, гуманістичного. Зовсім інша річ – що вкладається суспільством в економічне, що виявляється об'єктом і результатом економічної оцінки. І моральність може мати пріоритет в

рамках економічного механізму – все залежить від людини, її культури, її ставлення до природи і самої себе. Економічне – зовсім не гендлярське, зовсім не аморальне. Поєднане органічно з гуманістичним початком, економічне здатне задовольнити найвищі духовні вимоги» [170, с. 142–143]. «Страшно помиляється той, хто вважає, що людина, яка господарює, може обійтися без філософії, без моральності, без культури» [170, с. 371].

Найбільш помітним явищем української філософської думки в осмисленні грошей як соціально-культурного феномена стали праці доктора філософських наук, професора В. Ільїна, зокрема «Філософія денег» [132] (у співавторстві з А. Мазаракі), «Філософія богатства: человек в мире денег» [87]. Серед філософів слід відзначити також присвячені цим проблемам роботи С. Синякова, а в галузі економічної теорії – І. Бистрякова.

«Філософія грошей», яка вийшла друком у Київському національному торгово-економічному університеті – це перша в сучасній українській філософській літературі ґрунтовна праця, яка, за слухним визначенням авторів «переводить гроші із прагматично-економічної площини в екзистенціально-антропологічну» [132, с. 16]. Таким чином гроші постають як феномен культури, як частина ідеальної дійсності, побудованої логічним мисленням, при тому підкреслено, що гроші «наскрізь логічні, наскрізь раціональні». [Там само, с. 26]. Це дозволяє авторам застосувати поняття «монетаризм» не в контексті економічної теорії, а в культурно-філософському значенні, і таким чином сформулювати концепт «монетарна свідомість», або «монетарний світогляд», зміст якого вони визначають як екстраполяцію товарно-грошових відносин на духовне життя і вихід раціонально-економічних цінностей у позаекономічну сферу буття. У монографії поставлений наголос на тому, що вплив грошей на життя людини залежить від суб'єктивного смислу, яким людина їх наділяє. А буття грошей як феномена культури і є не чим іншим, як буттям певного смислу. Автори, слідом за Г. Гегелем, розглядають їх як справді всезагальну категорію людської життєдіяльності. І, користуючись методологією Гегеля, беруть у якості важливого принципу розуміння соціальної природи грошей схему відчуження:

формування «монетарного світогляду» є наслідком «замикання» людини на грошовій інтенції, відчуження людини від світу, який став світом грошей [Там само, с. 64].

Другий з провідних принципів підходу авторів монографії до філософського дослідження грошей – підхід до них як до не просто результату діяльності, а як «серця» діяльності, постійного стимулу до заперечення наявних форм речей і прагнення їх змінити [Там само, с. 59]. Саме соціокультурна природа грошей послужила авторам основою для постановки дуже складного питання, зумовленого усім процесом еволюції й сучасними способами буття грошей – питання про їх онтологічний статус. Онтологічну значущість грошей вони вбачають у їх смисловиттєвості: гроші є мірою цінності буття людей, їх взаємозв'язків у реальному житті соціуму [Там само, с. 94]. Доцільно підкреслити, що буттєвий статус грошей виводиться не з «духовної чи матеріальної субстрактності», а з їх діяльнісної природи як результату опредметнення людиною своїх ціннісних орієнтацій. Таким чином гроші постають як інобуття людини, що, поза сумнівами, підносить їх онтологічний статус дуже високо. Певну увагу в рамках дослідження онтологічної природи грошей приділено ідеалізації грошей та перетворенню їх у чисту абстракцію у процесі їх еволюції, з чого зроблено висновок про перетворення грошей у своєрідний стабілізатор «буттєвих основ світу» за умов, коли «люди зіткнулися з середовищем, яке неадекватне їх тілесності» [Там само, с. 117]. Для нашого дисертаційного дослідження важливо, що автори застосовують продуктивний та перспективний підхід: «ідея як смисл – це «код» певної суспільно-людської форми діяльності» [Там само, с. 130]. Вони розглядають діяльність як сутнісний спосіб буття грошей, а самі гроші – як *економічно-комунікативний* спосіб виміру та перетворення дійсності. Таким чином у розуміння грошей як феномена культури включається класифікація їх основних функцій: комунікативної, інтегративної, адаптивної, трансляційної [Там само, с. 162]. Разом з тим ми не погоджуємося з виділенням у самостійну функцію «демонічності» грошей, про що буде сказано в наступних розділах. Набагато важливішими вважаємо те, як

співвідносяться у висунутій авторами концепції діяльній природі грошей та їх руйнівній для суспільства та людини силі. Зокрема ми спробуємо обґрунтувати, що, виділяючи руйнівну (демонічну) функцію грошей, логічно було б, для дотримання смислової рівноваги, відзначити і її протилежність – так би мовити, «креативну» функцію. У зв'язку з цим сприймається особливо цінною новацією авторів монографії підхід до грошей як до втілення творчих сил людини, багатства культурних смислів. У цьому баченні вгадується професійний вплив економіста, для якого гроші – високоточний інструмент, геніальний винахід людства, що у ході своєї еволюції сформував наш життєвий світ і без якого немислиме сучасне суспільство. Автори слушно застерігають від однобічної орієнтації на визначення грошей лише в якості головної умови економічних операцій, від витіснення їх інтелектуально-культурного аспекту, що, на їх думку, є причиною «монетизації» світосприйняття. Альтернативою такої однобічності вони висувають бачення грошей як «інобуття культури», що містить у собі «потенційну можливість багатьох культурних можливостей» [Там само, с. 373]. Це глибока і слушна думка, однак у монографії це й певна межа. Маємо на увазі, що аналіз грошей як «інобуття» інших соціальних реалій відтісняє на другий план так глибоко і оригінально започатковане дослідження власного буття грошей як феномена культури. Внаслідок цього вдало розпочатий підхід до аналізу грошей під кутом зору їх ціннісної та знакової природи, їх місця в системі соціальної комунікації не просунувся так далеко, як можна було б очікувати. Разом з тим, автори глибоко підійшли до розуміння суті грошей як до медіатора взаємодій і взаєморегуляції в діяльності людей, який допомагає розкрити приховані смисли господарства. Найважливішою умовою цінності грошей вони вважають «визнання дієздатності, яка реалізується уже через їх слово, ім'я, поняття», що робить гроші «інформаційним комплексом» [Там само, с. 455–456]. Таке бачення могло б вилитися у масштабний аналіз комунікативної природи грошей, до якого прямо підводить сформульована авторами засада, згідно якої «обмін – це вид комунікації» [Там само, с. 582]. Роль грошей узагальнено автори визначають як причину того, що «до початку ХХІ століття у найбільш розвинених країнах

Заходу сформувалося глобальне економічне суспільство, а також відповідний йому тип людини – Homo economicus» [Там само, с. 436]. Вони вважають головною характеристикою цієї людини духовну орієнтацію на гроші як на еквівалент «Я», власних здібностей, власної цінності, особистої гідності. У життєвому світі цієї людини, яка розуміє самоідентифікацію як економічне самоствердження, гроші остаточно втрачають зв'язок з духовністю, що призводить не просто до «втрати себе», але до руйнування середовища духовного буття. Позаяк гроші за концепцією авторів – лише можливість «повороту до буття», то «екстраполяція діяльності людини як суб'єкта у взаємодії з об'єктом – грошима уже виключає її з ряду екзистування» [Там само, с. 590–591]. Іншими словами, гроші, «втягуючи» людину в усе нові та нові витки господарського буття, скеровують її сутнісні сили у сферу «чужих» її власній природі видів діяльності, нівелюють людину, роблять її такою «як усі». Тобто сфера грошей та грошових відносин – це сфера «несправжнього» буття, яке людина повинна здолати, щоб досягти свободи та справжньої самореалізації. Таким чином, у залежності від місця грошей у системі ціннісних орієнтацій, автори виділяють два способи буття людини. У першому акцент робиться на екзистенційних вимірах буття – у ньому нема проблеми смислу, людині цікаво жити і все, у тому числі і гроші, підпорядковується цьому інтересові. Другий являє собою орієнтацію в буденному світі, позбавлену полімасштабної самореалізації – це ринкова орієнтація на те, щоб якомога більше взяти в предметно-речевому, матеріальному плані. Із цих засад логічно випливає висновок: «Визнаючи гроші необхідною основою у першу чергу матеріального буття людини, не слід виділяти їх в якості остаточного смислу життя, головної цінності». При цьому автори підкреслюють, що залежність людини від грошей як від головної для неї цінності спричинена неправомірним протиставленням матеріальних аспектів буття його духовним вимірам. Подолання цієї залежності пов'язане з певним розривом людини зі світом грошей: «у цей момент гроші втрачають свою значущість». Не можна закинути цим міркуванням браку логіки, проте вони не відзначаються особливою новизною. Саме така логіка, заснована на принциповому положенні про те, що

гроші (у формі капіталу) є відчуженим буттям людської сутності, призвела К. Маркса до створення соціально-філософської теорії про зняття відчуження через повну ліквідацію в майбутньому приватної власності та грошей. І те, що нині гроші розширюють сферу свого впливу на українське суспільство, пов'язане не з випадковими похибками історії, а з невдачею Марксового проекту створення суспільної моделі, в якій гроші не мали виконувати своє пряме економічне призначення. Ми не погоджуємося з думкою авторів, що негативний вплив на людину і суспільство, який чинить сьогодні проблема грошей, пов'язаний з тим, що роль, яку вони відіграють, виходить за рамки їх традиційних функцій і маємо на меті показати, що нинішня соціально-економічна трансформація України – це повернення до суспільної моделі, в якій гроші посідають серед інших соціальних механізмів саме те місце, яке було вироблене усім попереднім розвитком господарської діяльності й людства в цілому, хоча, звичайно, зміни системи цінностей і самі економічні перетворення протягом цього періоду далеко не повною мірою відповідали назрілим потребам.

Щоб дати вичерпну відповідь на ці питання, потрібно розглядати соціальну проблему грошей не лише в ракурсі «людина–гроші», в якому людина узята в найбільш узагальненому вигляді, зокрема абстрагована від тих соціальних контекстів, які опосередковують її взаємозв'язок з грошима. Бо гроші в такому разі протистоятимуть їй як самодостатня субстанція, абсолютна, вічна і незмінна. Насправді гроші не є історично незмінними і, звісно ж, гроші не є «причина самої себе». Їх причиною, тобто інстанцією, яка їх творить, легітимізує, забезпечує нормальне функціонування, є держава. Якщо розглядати взаємозв'язок людини і грошей поза цим контекстом, тоді справді гроші постають як надлюдська стихія, фатальна по силі та наслідках свого впливу на особистість. Якщо ж ввести в контекст аналізу роль держави, то стає помітно, що роль грошей у сучасному суспільстві залежить від її фінансової політики принциповим чином. Якщо ввести ці додаткові параметри у філософське дослідження ролі грошей у житті сучасної людини, стає очевидно, що «економічна людина» - не щойно досягнутий на початок XXI століття стан, а той історичний тип, який на цей час вичерпав себе.

Справжнє питання в тому, які вищі життєві орієнтири і за допомогою яких соціальних механізмів може «добудувати» над прагматичними орієнтаціями людини сучасна цивілізація.

На цих аспектах В. В. Ільїн акцентував увагу в монографії «Философия богатства: человек в мире денег» [87]. Він наголошує, що в сучасному світі інтенційність свідомості набуває суто грошового характеру, економічне проникає на всі рівні соціокультурного буття людини, змінює суспільну свідомість. Ментальність такого типу В. Ільїн називає *монетаристською*. Смісл цього поняття в тому, що суттєво зростає роль грошових інтенцій у формуванні моралі, ієрархії цінностей, визначенні сенсу життя людини. За таких умов неправомірно сприймати гроші лише як вимушений елемент реальності, економічний інструмент. Гроші перестали бути лише економічною категорією, вони є цивілізаційним чинником. Зокрема в Україні за нових умов проблеми багатства і бідності, грошей та моралі стають більш рельєфними. Термін «фінансова цивілізація» не лише конституювався в сучасному мисленні, але й став предметом активного дослідження. Ми – свідки торжества «грошового ладу», в якому гроші розв'язують всі або майже всі проблеми. В. Ільїн здійснює аналіз головних аспектів життєдіяльності людини, в яких виявляється безпосередній вплив грошей: власності, праці, моралі, економіки. Центральне питання, якому присвячена розглянута праця, а також і випущена у співавторстві з В. Д. Базилевичем у 2006 році «Метафізика економіки» [35] – чому гроші виходять за межі економічних процесів і окупувають позаекономічні сфери. Це питання виводить автора на проблему духовності – експансія грошей свідчить про виснаженість духовних енергій сучасного соціуму.

Саме ця проблема: *який духовний ресурс соціуму і яким саме чином може протистояти експансії грошей в усі сфери життєвого світу* – має бути центральною в дослідженні соціальної природи грошей, і на ній буде зосереджено увагу в цій роботі. Для її дослідження ми вважаємо за необхідне глибше зрозуміти соціокультурну природу грошей, грошових відносин, їх вплив на соціальні процеси. Така постановка завдання зумовлює необхідність синтезу

підходів, вироблених не лише в рамках філософського знання, але й багатьох суміжних сфер наукових досліджень.

Концептуальний підхід до філософської інтерпретації грошей у дисертації був вироблений на основі розуміння їх ролі в становленні *раціональності* як витвореного в «осьову добу» специфічного способу ставлення людини до світу. Ми спиралися насамперед на ідеї К. Ясперса, зокрема на його праці «Смисл и призначення історії» та «Духовна ситуація часу», а також на оцінки Ф. Ніцше та М. Гайдеггером класичного періоду давньогрецької філософії як доби утвердження раціональності. Для нашого розуміння впливу інструментальної раціональності грошей на духовну еволюцію модерної доби вирішальну роль відіграла праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» [40], а постмодерної доби – «Одновимірна людина» Г. Маркузе [138].

Особливе місце у формуванні концептуального бачення раціональності, як і низки інших ключових аспектів предмету дослідження, в роботі над дисертацією відіграли роботи Ю. Габермаса, К.-О. Аппеля, В. Гьосле, про що буде докладно сказано в Розділі 2. Зокрема ми спиралися на праці К.-О. Аппеля «Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу» [6], «Обґрунтування етики відповідальності» [7], «Ситуація людини як етична проблема» [8]; Ю. Габермаса «Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ» [48], «Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації» [49], «Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив» [50], «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство» [51], «Філософський дискурс Модерну» [52], В. Гьосле «Практична філософія в сучасному світі» [76].

У сучасній українській та зарубіжній філософській думці для формування принципів нашого бачення раціональності слід відзначити як значущі роботи Н. Бусової «Модернизация, рациональность и право» [35], О. Галазюка «Проблема рационального та иррационального у співвідношенні європейської

цивілізації та традиційних культур» [57], В. Ільїна «Апологія ірраціонального» [95].

У розробці аксіологічних і, зокрема, морально-етичних аспектів функціонування грошей ми спиралися на доробок таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як А. Макінтайр, «Після доброчесності: дослідження теорії моралі» [135]; М. Ключева, «Етика як апологія життя (від раціоналізму до екзистенціалізму)» [110]; І. Панкевич, «Мораль як обмежувач здійснення прав людини і громадянина» [172]; А. Разин, «Онтологічні основи моралі у свідомості сучасного суспільства» [190]; М. Тур, «Ідеї справедливості: імплікація легітимації» [260]; Ф. Марсутдинов та М. Посталюк, «Ділова етика корпоративних відносин у сучасному бізнесі» [139]; Д. Мос, «Пропущена ланка між теорією доброчесності та етикою бізнесу» [157]; О. Сердюк, «Перспективи ареологічної етики як однієї з концепцій етики бізнесу» [205]; М. Каптуренко, «Про деякі напрямки дослідження взаємодії економічних та етичних чинників української корупції» [99], праці С. В. Синякова тощо.

Обґрунтовуючи тезу про те, що силою, здатною протистояти соціальній стихії грошей, є громадянське суспільство, ми використовували результати досліджень А. Карася «Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях», [92] А. Колодій «На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади і соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні» [112], колективну працю «Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід» [71] та низку інших.

Для вироблення та аргументації принципового положення дисертації про те, що гроші як соціокультурний феномен являють собою медіум соціальних комунікацій, вирішальну роль відіграли праці Ю. Габермаса, зокрема «Філософський дискурс Модерну» [52], а також ідея Т. Парсонса про те, що гроші являють собою варіант спрощеної спеціалізованої мови. З вітчизняного наукового доробку була корисною праця С. Кулицького «Грошовий обіг як комунікативний процес» [120]. На жаль, хоча автор (фахівець з теорії фінансів)

влучно схоплює комунікативну природу грошей, він, на нашу думку, не цілком вірно розставив акценти, розглядаючи в якості комунікативів у цьому процесі не сам феномен грошей, а повідомлення про події, що відбуваються у сфері грошового обігу. Для глибшого розуміння природи грошових комунікацій ми користувалися висновками робіт Г. Почепцова «Теорія комунікації» [186] та Н. Петрука «До питання про комунікативні засади соціальної організації» [178].

Здійснюючи семіотичний аналіз феномена грошей, ми спиралися на праці Д. Ділі «Основи семіотики» [79], Макса Блека «Лінгвістична відносність (Теоретичні погляди Бенджаміна Лі Ворфа)» [25], Е. Леденевої «Філософський статус мови в концепціях Гуссерля та Дерріда» [125], Ю. Лотмана «Міф – ім'я – культура» [128], Р. Павильоніса «Проблема смислу. Сучасний логіко-філософський аналіз мови» [171], Р. Кіся «Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)» [109] тощо.

Безперечно, в центрі нашого дослідження перебувала проблема впливу грошей на людину, її ціннісні орієнтації, практичну поведінку, життєвий світ. Найпомітнішу роль у розробці цього напрямку дисертації мали праці Г. Маркузе «Одновимірна людина» [138], С. Леша «Соціологія постмодернізму» [126], Е. Фромма «Людина для самої себе» [267] та «Здорове суспільство» [266], Ф. Фукуями «Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку» [269].

Важливу роль у розкритті усього діапазону соціального змісту феномена грошей відіграло опрацювання низки соціально-гуманітарних досліджень, виконаних в рамках суміжних з філософією галузей знання. Це, зокрема, роботи А. Ахваледіані та А. Ковалева «Власність. Влада. Політика» [12], В. Полтеровича «Суспільство перманентного перерозподілу» [182], Л. Ростовцевої «Культура споживання: між гедонізмом та аскетизмом» [196], Н. Тихонової «Нові капіталісти: хто вони?» [254], дослідження І. К. Бистрякова.

Окрему досить складну тему складає аспект дослідження, пов'язаний з онтологічною природою сучасних грошей як віртуальної реальності. У її

розкритті ми спиралися на праці Е. Смеричевського, І. Бритченка, І. Стрелец, О. Шевчука, Є. Шершньова.

Одним з найважливіших та складних для інтерпретації було коло проблем, що стосуються взаємозалежності економічних та культурних чинників соціального життя. Виробляючи концептуальне бачення цієї взаємозалежності, ми спиралися у першу чергу на широко відоме дослідження Р. Патнема «Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії» [175], а також на праці Л. Бальцеровича «Свобода і розвиток. Економія вільного ринку» [17], Р. Інглгарта «Культурні зрушення у зрілому індустріальному суспільстві» [90, 86], В. Степаненка «Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації» [244], Ж. Тощенко «Економічний націоналізм» [257].

Хоча у вітчизняній філософській думці та дослідженнях філософів пострадянських держав небагато праць присвячено філософському осмисленню власне феномена грошей, проте існує достатньо широкий діапазон філософських досліджень у суміжних сферах, висновки яких були корисними для нашого дослідження. Це, зокрема, Л. Тутов, «Праця як основоположний феномен життя у філософії господарства» [261]; Б. Братаніч, «Проблемне поле дослідження філософських основ маркетингу» [30]; Т. Сидорина, «Соціальна політика – спроба філософської інтерпретації» [206]; Д. Силічев, «Соціальні наслідки переходу від індустріалізму та модерну до постіндустріалізму та постмодерну» [207]; А. Гашенко, «Середній клас – аттрактор самоорганізації громадянського суспільства» [61]; С. Корнієнко та Т. Корнієнко, «Філософські проблеми економічної парадигми XXI століття» [115]; А. Мислівченко, «Перспективи європейської моделі соціальної держави» [161]; Л. Никифорова, «Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства» [163]; Е. Семенюк, «Філософські засади сталого розвитку» [204] та інші.

Дослідження морального аспекту соціального функціонування грошей викликало необхідність аналізу таких явищ, як корупція, тіньові та злочинні гроші. Ми спиралися на праці таких фахівців у цій сфері, як М. Азаров, «Феномен

корупції і шляхи її подолання» [1]; М. Азаров, Ф. Ярошенко, П. Мельник, В. Жвалюк, «Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід» [44]; А Чередниченко, «Актуальні проблеми та головні завдання реформування ДПС України» [270]; О. Шеншин, «Від «тінізації» економіки до криміналізації суспільства: генеза та сутність кримінальних економічних процесів» [272]; О. Гаврилюк, «Методи криміналізації та впливу капіталів» [53]; М. Прісняков, «Корупція як причина дестабілізації економіки» [189]; С. Шумська, «Доларизація та відтік коштів з української економіки» [277]; В. Литвин «Я переконаний, що в газовій угоді не обійшлося без корупції» [127] тощо.

Аргументуючи тезу про те, що визначення кола соціальних явищ, яким протистоїть громадянське суспільство, слід доповнити, ввівши в нього, поряд з бюрократичною владою, також монетарні коди суспільної системи, ми спиралися на низку праць, які досліджують ринкові процеси в політичному житті. Ключовими в цьому аспекті були праці Ф. Гаєка, зокрема «Принципи ліберального соціального порядку» [51] та «Цінність свободи» [52], а також роботи В. Бебика «Політичний маркетинг та менеджмент» [20], Ф. Ільєсова «Політичний маркетинг або як «продати» вождя» [89] та «Політичний маркетинг: мистецтво перемагати на виборах» [90], Є. Г. Морозова «Політичний ринок та політичний маркетинг: концепції, моделі, технології» [144] та низку інших.

Окремо слід виділити коло праць провідних українських теоретиків-економістів, присвячених проблемам взаємозв'язку економічних та соціальних вимірів трансформації України. До них належать роботи М. Белопольського «При таких темпах розвитку в Україні немає майбутнього» [22], В. Ландика «Оздоровлення економіки України через відродження споживання» [122], В. Пинзеника «Коні не винні. Реформи чи їх імітація» [179]», В. Ткаченка «Перехідна економіка: закономірності, соціально-економічні чинники та концептуальні підходи» [255], В. Ющенко та В. Лисицького «Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні» [278].

Було опрацьоване також досить широке коло робіт, присвячених фінансовому забезпеченню соціальних сфер, де споживаються так звані суспільні блага – тобто блага, яких не виробляє ринок через відсутність економічної мотивації. Зокрема ми спиралися на дослідження Ю. Бажала «Знаннєва економіка: теорія і державна політика» [16], Л. Василенка та С. В. Зелінського «Фінансове забезпечення діяльності й розвитку громадських організацій» [39], В. Бадрака «Оборонна реформа в Україні» [15], О. Барановського «Фінансова безпека» [18] та «Фінансові передумови формування середнього класу» [19], О. Веклича «Удосконалення системи екологічного оподаткування» [43], російського дослідника Л. Вострякова «Моделі культурної політики» [46], О. Гордея «Фінансування соціальних гарантій як чинник зростання суспільного добробуту» [69], Д. Деми «Державне регулювання соціального захисту населення в країнах з ринковою економікою» [77], Н. Карпишин «Еволюція фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні» [103], С. Львовичкіна «Завдання і напрямки реформування фінансів соціальної сфери» [131], Ю. Салюти «Пенсійне забезпечення як напрямок соціалізації економіки України» [201], Б. Жукова «Втрати держав у локальних війнах і збройних конфліктах сучасності» [83], М. Зубрицької «Україна і Росія – два погляди на освітню політику» [86], Т. Боголюб «Вдосконалення фінансового забезпечення вищої освіти» [28], С. Пеньонжика «Про гроші, спорт, бюджет і зарплату» [177], Є. Савельєва «Економіка знань в аспекті включення України в європейський освітній простір і досвід ТДЕУ» [199] та інші.

Таким чином, джерельною базою дисертації, окрім філософських праць, постає цілий комплекс досліджень, виконаних «на стикові» філософії з іншими соціальними науками, у першу чергу це, як уже зазначалося, праці з економічної теорії, теорії та історії грошей, а окрім того – політології, соціології, психології тощо.

Дослідження, присвячене соціальному функціонуванню грошей, обов'язково має спиратися на сучасне наукове розуміння сутності грошей, тому дисертант звернулася до класичної та сучасної теорії грошей. Зокрема були

використані праці з теорії грошей видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського [259]. З розробок радянського періоду ми спиралися на масштабну працю І. Трахтенберга «Денежное обращение и кредит при капитализме» [258], в якій сутність грошей розглядається через призму понять суспільних відносин, вартості, праці. Із джерел економічної науки сучасної України були використані праці та особисті консультації академіка АНУ А. Чухна, керівника міждисциплінарної комплексної теми НДР, в рамках якої виконані певні розділи дисертації, доктора економічних наук, професора Т. Смовженко, а також роботи А. Гальчинського, зокрема «Теорія грошей» [59], та інших фахівців зі сучасної вітчизняної теорії грошей. Для поглиблення наукового розуміння сутності грошей як економічного феномена були використані такі праці з теорії грошей: А. Бабич та Л. Павлова, «Финансы. Денежное обращение» [14]; «Фальшивые деньги. Фальшивомонетничество» / Б. Болотский, А. Гильмутдинов, В. Ларичев, В. Солдатченков, С. Щерба [264]; Дж. Сорос, «Алхимия финансов» [241]; Р. Миллер та Д. Ван – Хуз, «Современные деньги и банковское дело» [147]; Э. Райхлин, «Основы экономической теории. Финансово-денежная система» [191]; В. Ющенко та В. Панченко «Історія української гривні» [279].

Ознайомлення з дослідженнями в галузі економічної теорії показало, що існує достатньо широке коло праць фахівців-економістів, присвячених філософським, зокрема морально-етичним проблемам, що виникають «на стику» філософського знання та теорії фінансів. Зокрема назвемо роботи В. Андрущенка «Орієнтири вітчизняної фінансової думки» [4] та «Соціогуманітарна доктрина західної фінансової думки» [5], В. Макаренка «Номо есономісус та середній виборець (парадокси загального вибору)» [133] та «Економічна аксіологія: досвід дослідження економічних культур» [134].

Відмінність між традиційним та сучасними підходами до визначення сутності грошей полягає в тому, що сучасна теорія грошей на Заході відмовилася від субстанційного визначення цього поняття через вартість та абстрактну працю і поклали в основу такого визначення функції грошей. Зокрема в перекладеному

групою провідних українських фахівців з економічної теорії фундаментальному підручнику Фредеріка С. Мишкіна «Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків» дається визначення: «Гроші є *щось таке* (виділення моє – З.С.), що здебільшого приймається в оплату за товари і послуги або при погашенні боргу. Гроші виконують три основні функції: 1) засіб обміну; 2) одиниця виміру; 3) нагромадження вартості» [151, с. 70]. У подальших розділах роботи буде показано, що в економічній теорії пострадянських країн, у тому числі й України, наявна подібна тенденція.

Вивчаючи історичні аспекти соціального буття грошей, ми спиралися на низку джерел історії грошей, серед яких особливо слід виділити працю Дж. Везерфорда «Історія грошей. Боротьба за гроші від пісковика до кіберпростору» [42], а також Ф. Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.» [32].

Другий, значно ширший аспект роботи, що межує з проблематикою економічної теорії і спирається на праці представників цієї галузі знань, пов'язаний з проблемою суспільних фінансів, позаяк концептуальним положенням дисертації є інтерпретація фінансової діяльності держави як передумови здійснення соціальної солідарності та справедливості. Дисертант прагне привернути увагу до факту, що проблеми соціальної солідарності та справедливості, що активно дискутуються сьогодні в українському суспільстві, не втрачаючи своїх філософських вимірів, мають вагомий економічний компонент, і ці два аспекти не можуть бути вичерпно досліджені поза їх взаємозв'язком. Це не є суто українською чи пострадянською проблемою, понад те – питання соціальної справедливості висуваються сьогодні в коло провідних критеріїв економічної успішності суспільства авторитетними у світі представниками економічної науки Заходу. Це призводить до певної дифузії економічних підходів та методів на терени досліджень, що належать до компетенції соціальної філософії – Р. Масгрейв назвав таке явище *економічним імперіалізмом*, маючи на увазі поширення методів економічної теорії поза її межі, на суміжні суспільні науки і зокрема на філософію (37, с. 45).

Такий підхід з усіма його сильними і слабкими сторонами характерний для лауреата Нобелівської премії з економіки за науковий доробок у галузі теорії суспільного вибору Джеймса Б'юкенена. Бувши яскравим представником неоінституціонального напрямку економічної теорії, одним із засновників Вірджинської школи економічної теорії, Дж. Б'юкенен уперше в економічній теорії спробував застосувати методи економічного аналізу до організації держави. У роботі «Межі свободи. Між анархією і Левіафаном» (1975) він звернувся до однієї з найфундаментальніших проблем демократичного суспільства: якими є межі колективної дії, яким має бути співвідношення між свободою дій індивіда та їх обмеженнями з боку суспільства. Він шукає таку пропорцію між цими сторонами суспільного буття, яка б дозволила суспільству ефективно функціонувати. Ця проблематика поставила в центр уваги його досліджень проблему суспільних фінансів, зокрема ефективність державної бюджетної політики. Від 1990 р. Б'юкенен зробив новий крок в напрямку розбудови філософії фінансів і включив у поле своїх досліджень аналіз взаємозв'язку моралі, етики та економіки.

Б'юкенен як прихильник теорії суспільного вибору вважає за потрібне обмежити дії держави, позаяк її природа робить її недосконалим суспільним інститутом. За Б'юкененом держава – «Левіафан», що узурпує владу з метою задоволення потреб самих можновладців. Максимальний суспільний ефект держава може принести лише в тому разі, якщо будуть запроваджені обмеження, що перетворять її на засіб для обслуговування потреб громадян, а не своїх власних інтересів. Ще в 60-х роках Б'юкенен прийшов до висновку, що «ми занурюємося в анархічний хаос і неконтрольовану експлуатацію під тягарем держави-Левіафана. Виглядало так, що демократія нездатна контролювати свої власні крайні прояви, а всякі ознаки конституційного порозуміння, здавалося, раптово зникли... Я відчув потребу звернутися... до фундаментальних проблем політичної легітимності. Чим виправдовується політично організований примус індивідів? Де пролягають межі колективної дії? Я зрозумів, що став політичним філософом – якщо не за своєю спеціальністю, то через ті питання, які намагався

розв'язати» [37, с. 25]. Формулювання філософських засад своїх поглядів на суспільство Б'юкенен вважає причиною висновку, що перспективи будь-якого реформування чи поліпшення повинні лежати у розробці й розбудові ефективних конституційних обмежень державної влади.

Соціософський та економічний підходи по суті стали нерозривними у постановці Б'юкененом проблеми: наскільки значні фінансові повноваження можна конституційно дозволяти реалізовувати засобами політики? Аналіз цих питань призвів його до нормативних висновків, які кидали виклик чималій кількості загальноприйнятих уявлень. На його думку, для економічно розвинених країн сьогодні характерна модель держави, що максималізує свої доходи і являє собою конкретну альтернативу «державі-благодійниці».

Подальше заглиблення у проблему економічного виміру справедливості підштовхнула Б'юкенена до дослідження перетинів між етикою та економікою. «Самих лише формальних обмежень поведінки, як вони покладаються правовими і конституційними структурами, ніколи не є достатньо для забезпечення життєвості суспільного порядку. Тут видаються важливими глибинні моральні норми і стандарти, що лежать в їх основі... Як можна проаналізувати дію обмежень морального характеру на економіку? Маю потужне інтуїтивне відчуття, що позитивний вплив трудової моралі на економічне процвітання не є чимось самоочевидним для ортодоксальної неокласичної економічної теорії» [37, с. 27]. Він приходить до висновку, що будь-який діагноз соціально-економічного і політичного ладу в кінці ХХ століття має включати в себе також і морально-етичні виміри: «Ми повинні стати філософами-моралістами в тому значенні цього поняття, яке воно мало у XVIII столітті... Усвідомлення цього факту не означає, що я планую тут зовсім вискочити за свої професійні межі й обернутися на проповідника. Однак таке усвідомлення справді означає, що обговорення інституційної реформи має зосереджуватися на можливих наслідках у моральних вимірах, а не головним чином у більш знайомій економічній царині» [37, с. 136].

Питання: як відновити моральні підвалини політичного та економічного ладу – актуальне для Б'юкенена тому, що від його розв'язання залежить повага і

довіра до інституцій і суб'єктів політики, цивілізації і культури Західної Європи й Америки, необхідні для їхнього ефективного функціонування. Він шукає новітній еквівалент «ідеї прогресу», що панувала в XIX і на початку XX століття, прагне відвернути занепад громадянського устрою, до якого призвело «наше жахливе XX століття». На його думку, сучасна держава добробуту, яка могла би залишатися життєздатною при менших рівнях соціальних трансфертів, може зазнати краху в тому сенсі, що вимоги щодо трансфертів можуть перевищити ті надходження, які люди як платники податків готові генерувати.

Для характеристики морального стану конкретних соціумів Б'юкенен виділяє три відмінні ідеальні типи чи моделі: «моральну анархію», «моральне співтовариство» і «моральний порядок». «Моральна анархія» – це така поведінкова маніфестація, яка відображає переслідування вузько визначеного особистого інтересу з боку всіх або великої частини людей у суспільній взаємодії, коли люди ставляться до інших просто як до частини навколишнього середовища і не виявляють почуття поваги до інших людей як таких. У другій моделі люди, принаймні велика їх кількість, ставляться до інших у громаді як до продовження власного «я» і поводяться так, начебто громада є релевантним моральним цілим. У цій ідеалізованій моделі всередині громади немає міжособистісних конфліктів, конфлікти виникають тільки на кордонах між різними моральними співтовариствами. Третій тип, «моральний порядок» передбачає, що люди не ставляться до інтересів інших як до своїх власних (за винятком членів родини), але, з іншого боку, інші люди визнаються представниками людського роду і потенційними партнерами у взаємовигідних стосунках, у процесі обміну в широкому розумінні. Моральні відносини між людьми в таких умовах – це взаємини, за яких кожна особа виявляє повагу і терпимість до інших, і кожна особа твердо дотримується правил, що поширюються на всіх, на противагу опортуністичній експлуатації і дискримінації. Таким чином, *deskriptivні риси морального порядку – це водночас і риси ефективно працюючих ринкових зв'язків.* Суспільний чи політизований сектор економіки за ідеалізованого морального порядку являє собою розширення відносин обміну на всіх членів суспільства.

У сучасному світі, на думку Б'юкенена, мотивуюча сила морального співтовариства поступилася місцем мотивуючій силі морального порядку. Проте він припускає і такий варіант розвитку подій, коли кінець морального співтовариства супроводжується дрейфом у бік моральної анархії. При цьому моральна анархія як узагальнена установка поведінки, на його думку, не обов'язково передбачає «аморальні дії» у якихось конкретних умовах. Зокрема, в політиці моральна анархія не є чимось більшим за звичайне переслідування приватних чи групових інтересів саме за рахунок інтересів «суспільних». У звичайному розумінні «аморальними» не вважаються зусилля, скажімо, певної групи, спрямовані на забезпечення особливого сприятливого оподаткування. Моральна анархія – це позиція, за якої спільність між людьми не має сенсу, а звідси – не має сенсу і взаємність, яка відрізняє людські взаємини від стосунків людей з природою.

Найбільшим викликом людству наприкінці століття Б'юкенен вважає загрозу виникнення «племінних конфліктів, що відбуваються між тими «природними» спільнотами, які можуть розпоряджатися особистою лояльністю на певному глибинному рівні – рівні, який може не надто стосуватися політичної реальності», іншими словами, головну загрозу соціальній стабільності він вбачає в моделі «морального співтовариства». Це логічний висновок, який випливає з засад сучасної економічної теорії – а саме з того принципу, що єдиним рушієм соціальних дій є інструментальна раціональність. Мотивації членів «морального співтовариства», такі, як, наприклад, національна ідентичність, детермінуються чинниками, що не вкладаються в рамки інструментальної раціональності, і ми бачимо, що ці чинники не просто не сприймаються, але викликають негативну реакцію і відторгнення. Так, на думку Б'юкенена, у найгіршому випадку моральній анархії слід віддавати перевагу над моральним співтовариством у його небезпечній формі, за якої належність до морального співтовариства визначається через віру у вищу істину. За таких умов, стверджує він, поведінка – чи то приватна, чи колективна – виходить за межі будь-яких економічно мотивованих зусиль і скеровується на руйнування, навіть за рахунок економічних інтересів.

«Фанатики, як потім виявляється, убивають в ім'я істини». Виклик історії, на думку Б'юкенена, полягає в тому, щоб запобігти стрибкові до нетерпимості *морального* співтовариства, водночас якимось чином відновлюючи певну подобу *громадянського* співтовариства, окреслену під рубрикою «морального порядку». Б'юкенен приходить до висновку, що ХХІ століття не супроводжуватиметься якимось новим відкриттям етики взаємної терпимості, не з'явиться і якогось нового корпусу моральних чеснот, що завоює загальну й одностайну підтримку. Посилаючись на Джона Ролза, він говорить про необхідність досягнення мінімальної згоди, потрібної для політичного миру та справедливості – мінімальної згоди навіть незважаючи на загрозу розбіжності у фундаментальних цінностях.

З такої песимістичної оцінки соціально-економічного й політичного становища Б'юкенен робить два висновки. Перший – «поразницький» зводиться до твердження, що вся струнка просвітницька доктрина від самого початку й упродовж двох століть була романтичною мрією, яку зараз слід вважати всього лише філософською фікцією. Другий висновок, до якого він вважає своїм моральним обов'язком приєднатися, залишає надії на належним чином продумані і втілені інституційно-конституційні зміни, які можуть привести до принаймні певної відповідності поведінки тому класичному ліберальному наборові стандартів, який видається необхідним.

«Це жахливе століття» було позначене невдалими експериментами, у ході яких руйнувався «цінний соціальний капітал, капітал, який репрезентується особистим ставленням до незалежності, дотриманням законів, покладанням на власні сили, наполегливою працею, відчуттям впевненості в завтрашньому дні, довірі, взаємній повазі й терпимості. І цей капітал руйнувався тільки для того, щоб поступитися місцем установці, що має своїми складовими безвідповідальність, залежність, експлуатацію, опортуністичну гонитву за вигодою, швидкоплинний гедонізм, вимагання грошей під прикриттям закону, судову тяганину, недовіру і нетерпимість» [37, с. 145].

Висновок, що його формулює Б'юкенен, значною мірою всупереч логіці економічної цілераціональності, означає *визнання залежності економічної ефективності від екзистенційних основ людського буття*: «Допоки люди як громадяни не матимуть змоги довіряти одне одному – як громадяни і як суб'єкти економічної діяльності, – ні економіка, ні держава не зможуть функціонувати ефективно... Цілком незалежно від інституційної трансформації, необхідної для забезпечення стимулів для оновлення, паралельно має розпочатися певне відродження духу, певне відчуття спільної мети у суспільстві вільних у своєму виборі громадян» [37, с.146].

Проте учений не має надії, «що нове століття може розпочатися зі здоровим міжнародним співтовариством самостійних національних держав... де уряди повсюди є інструментом громадян, а не посередником-визискувачем... Навпаки: століття почнеться з роздутими суспільними секторами, з урядами, обтяженими нескінченними вимогами субсидій і нездатними забезпечити податкові надходження, щоб задовольнити ці вимоги – та навіть нездатними фінансувати підтримання мінімального рівня інфраструктури. Політичні суб'єкти не матимуть довіри й поваги з боку суспільства, а це у свою чергу призводитиме до моральної відсутності суб'єктів політичної влади» (там само). Основну причину описаних проблем, з якими зіткнулося сучасне суспільство, Дж. Б'юкенен вбачає в природі держави, яка, за переконанням ученого, реалізує засобами політики модель *ринкових* соціальних взаємин, при тому ще й маючи змогу діяти на політичному ринку як монополіст. Звідси випливає висновок про необхідність обмеження та стримування суспільного сектора економіки. Демократичні режими, на його думку, зазнають явних провалів у своєму намаганні дотримуватися принципів «звичайної фінансової справедливості», тому їх «фінансова безвідповідальність» має бути обмежена конституційними засобами [37, с. 26]. Б'юкенен вбачає в сучасній державі описаного просвітниками XVIII століття «Левіафана», а зростання бюджету розглядає в категоріях патології, узурпації влади політиками, які служать тільки самим собі. Тому Б'юкенен знову повертається до питання: чи є прийнятним – принаймні як ідеал чи певна кінцева мета політичного процесу –

суспільство, єдність якого підтримується виключно певною взаємною повагою серед громадян, які взаємодіють між собою в рамках дієвого верховенства права? Проводячи паралель з Ніцше, який проголосив смерть Бога, Б'юкенен провіщає смерть «кандидата на його заміну у формі національної держави». Але після цього учений виявляє, що не знаходиться відповіді на питання, що має бути і що стане відтепер символом людської спільноти.

На нашу думку, відповіді на такі питання в принципі неможливо дати поза рамками професійного філософського дослідження, хоча, як ми бачимо, вони визрівають і формулюються у глибині економічних процесів сучасного соціуму.

Опонентом Дж. Б'юкенена у поглядах на економічну роль держави є один з найвідоміших представників сучасної теорії суспільних фінансів, який заклав підвалини післявоєнної економки суспільного сектора, Річард Масгрейв. Головний предмет його зацікавленості – «як має виглядати добре функціонуючий суспільний сектор». Масгрейв досліджує державу як економічного агента, підприємство, що діє на контрактних засадах (проти чого не заперечує і Б'юкенен), але, окрім того, він вбачає в державі суспільний інститут, який у цілому задовільно забезпечує потреби індивідів у суспільних благах, а якщо й має певні недоліки, то їх можна виправити шляхом впровадження наукових рекомендацій. На його думку, державна політика – це не відхилення від «природного порядку» приватних ринків, вона являє собою рівною мірою природний засіб вирішення іншого виду проблем. «Видима рука бюджетного процесу – річ не менш «природна», ніж невидима рука ринку, ... обидва ці способи є життєво необхідними і взаємно доповнюючими частинами суспільного порядку» [37, с. 31]. Цей порядок, на думку Масгрейва, передбачає не тільки ефективне використання ресурсів, а й інші, не менш важливі виміри суспільного існування – справедливість у розподілі та баланс індивідуальних прав та обов'язків, на якому має будуватися повнозначне поняття свободи. Саме те, що теорія суспільних фінансів випускає з уваги ці необхідні компоненти суспільного співіснування, є причиною її невдачі як у нормативному, так і в позитивному сенсі, вважає Масгрейв, бо, не звертаючись до поняття соціальної справедливості,

неможливо визначити, що таке «добре суспільство», а без цього демократичне суспільство не може функціонувати. Він переконаний, що самий лише прагматизм не може бути настановою у суспільній політиці: і на ринку, і в суспільному секторі потрібно мати уявлення про найкраще можливе рішення для того, щоб визначити друге за ефективністю – досягне в реальній ситуації. Саме в цьому сенсі його цікавить «добрий уряд» чи «добрі» системи видатків. Концептуальним принципом його розуміння економічної ролі сучасної держави є настанова, що забезпечення суспільних благ «означає політичний процес, за допомогою якого ці блага стають доступними, а не їх суспільне виробництво. Питання суспільної власності на засоби виробництва, що є визначальною рисою соціалізму, не посідає центрального місця в моїй теорії суспільних фінансів» [37, с. 35]. Масгрейв розглядає суспільний сектор як інструмент вирішення проблем балансу приватних і суспільних інтересів, і в такій якості це є життєво важливий соціальний капітал, доповнюючий, а не конкуруючий, рівний, а не нижчий за ринок. Тому в західному світі упродовж ХХ ст. однією з визначальних рис було зростання суспільного сектору: частка ВВП, яка проходить через державні бюджети промислово розвинутих країн, зросла від близько 10 % на початку століття до середнього рівня 40% в кінці; найнижчі показники тут становлять близько 30 % (Японія, Австралія, США), найвищі – близько 60 % (Франція, Данія, Швеція). Таке зростання, вважає Масгрейв, не є чимось випадковим, воно являє собою «закон», який зводиться до трьох головних факторів: структурні зміни в економіці, демократизація суспільства і зростання стурбованості питаннями соціальної справедливості. Причина актуалізації цих проблем полягає в тому, що «суспільні блага, як і приватні, не є безкоштовними, за них треба платити. Для забезпечення фінансування треба збирати податки... Отже, існує межа суспільного сектору в контексті ринкової системи, однак ця межа не є строгою чи її нелегко встановити. Частки державних бюджетів у ВВП різних країн різні, що відображає відмінність конкретних умов і *філософії суспільства*» (виділення мое – З.С.) [37, с. 51]. Звертаючись до тверджень Б'юкенена про «колапс морального суспільства», про те, що моральне загнивання спричинене зростанням суспільного

сектору, Масгрейв вважає непереконливими і діагноз, і запропонований метод лікування – скорочення суспільного сектору. Свій вибір, який Масгрейв означає як «добре суспільство», він характеризує як поєднання ґрунтованого на особистому інтересі принципу ринку зі «справедливістю й общинною турботою про інших як його моральною складовою. Це передбачає, що ринок вирішує одну важливу проблему суспільних відносин, але жодним чином не їх усі. Деякі найважливіші проблеми, зокрема проблема розподілу, – це проблеми іншого роду. Отже, якщо економісти бажають зайнятися моральною філософією, то вони мають вийти за рамки паретіанського обмеження» [37, с. 148].

Головне, що стає помітним в результаті проведеного огляду ідей провідних західних теоретиків суспільних фінансів – це *диспропорція між тим, в яких масштабах представлені фундаментальні філософські за своєю суттю проблеми в економічній теорії, з одного боку, та в сучасній українській філософській думці, з іншого*. Ті проблеми, які традиційно належали до компетенції соціальної філософії: соціальна справедливість, свобода, баланс індивідуальних та суспільних інтересів, роль держави в забезпеченні прав людини, моральні засади економічного та політичного життя – сьогодні активно обговорюють представники економічної теорії. Ці проблеми зробив особливо актуальними в Україні перехід від адміністративно-планової до ринкової економіки. Структурні зміни в економіці, демократизація суспільства, стурбованість питаннями соціальної справедливості перебувають на вістрі громадянського дискурсу й здаються нам нерідко специфічно характерними саме для нашого транзитивного становища, хоча, як можна побачити, західна соціальна думка розглядає ці проблеми як глобальні, притаманні ринковому суспільству як такому. В Україні, окрім уже названих чинників загального характеру, інтерес до них загострюють процеси ринкової трансформації. Зокрема до проблем, що перебувають «на стикові» економічного та соціософського знання, належить те, наскільки виправдана сучасна висока роль держави у функціонуванні економіки. Адже українська держава сьогодні виявляє багато рис, притаманних «Левіафанові», до них належать концентрація влади в центрі, її невідконтрольність громадянам,

формальний характер місцевого самоврядування, незбалансованість системи стримувань та противаг, тотальна корумпованість державних чиновників тощо.

Проте у філософському дискурсі в Україні питома вага цих тем помітно нижча, ніж у працях з економічної теорії. Говорячи про диспропорцію, ми маємо на увазі не лише питання пріоритетності компетенцій філософського та економічного знання щодо окресленого предметного поля, але насамперед методологічні засади дослідження названих проблем. Як буде показано в наступних розділах роботи, економічна теорія постмодерної доби, попри реальні зусилля доповнити позитивне дослідження економічних явищ нормативним, не вийшла за межі переконання про несумісність дотримання моральних принципів, з одного боку, та економічної ефективності, з другого. Тому в своєму намаганні обмежити інструментальну раціональність ринкових відносин вона змушена або виходити поза межі своєї компетенції й, відповідно, робити некомпетентні висновки, або вдаватися то тієї ж таки інструментальної раціональності, добудовуючи її до найвищого рівня, зводячи в ранг граничних засад соціального життя. Так, еволюція наукових інтересів Дж. Б'юкенена в напрямку соціальної, а пізніше моральної філософії не вивела його за рамки методології економічної теорії, навпаки, він прагне застосувати цю методологію до розв'язання філософських проблем, залишаючись на теренах економічного знання. На нашу думку, однією з причин цього явища є певна відстороненість філософської думки від екзистенційних та світоглядних проблем, що їх породжує сучасна економіка в життєвому світі людини. Декларації представників економічного знання про те, що вони повинні стати моральними філософами, по суті означають, що вони не одержують від професійної філософії переконливих відповідей на проблеми, що залишаються в компетенції саме філософії. Поглиблене ознайомлення з ідеями Дж. Б'юкенена, Р. Масгрейва, а також представників напрямку в економічному знанні, що дістав назву «фінансова аксіологія», переконало нас в тому, що *існує соціальна потреба в рухові філософського знання «назустріч» нормативним аспектам економічних досліджень, що ми і намагаємося реалізувати в дисертаційній роботі.*

РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ГРОШЕЙ У СВІТЛІ КОМУНІКАТИВНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

У цьому розділі буде з'ясована методологічна основа аналізу соціальної природи грошей – розуміння сутності грошей з погляду комунікативного підходу. Ми аналізуємо гроші як складну динамічну систему соціальної комунікації. Такий аналіз вимагає, щоб природа грошей була інтерпретована з позицій семіотики – в аспекті структури та властивостей знакової системи, яку вони утворюють, а також з точки зору принципів її функціонування. На такий підхід актуальними є питання: яким чином гроші виконують роль медіума соціально-економічних комунікацій, якою є структура цих комунікацій, що розуміти під знаковою природою грошей, які значення репрезентовані у символічній формі грошових знаків. Увагу буде зосереджено на тому, що ці значення являють собою форму фіксації соціальної, а не природної сутності речей, еквівалентом яких гроші виступають на ринку, а також на тому, що розуміння механізмів грошового обігу в такому аспекті створює підстави для розуміння мотивації дій людей, взаємозалежності їх інтересів, виявлення притаманних їм стереотипів сприйняття соціальної дійсності.

Ситуацію, в якій перебуває людство на початку XXI століття, можна охарактеризувати як кризу життєвого світу, колонізованого «об'єктивним розумом». На тлі зростаючої залежності «економіки знань», що невідворотно глобалізується, від науково-технічного розуму все гострішою стає екзистенційна вразливість людини щодо інструментальної раціональності, утвердженої в усіх сферах її життя прагматично-утилітарним мисленням доби Модерну. У зв'язку з цим суттєво зміщуються акценти філософського осмислення соціальної дійсності: на зміну абстрактно-теоретичної відстороненості від реального життя конкретних людей має прийти, за висловом А. Карся, «глибоке проникнення людськими зацікавленнями, що іманентні до збереження і розвитку життя. Зміщення філософського підходу спричинене саме кризою *об'єктивного розуму*» [101, с. 388]. Як зазначає

В. Гьосле, «практичній філософії слід займатися емпіричними аспектами своїх питань, і якщо їй не вдасться створити адекватне уявлення про дійсність в її синхронному та діахронному вимірах, вона приречена на провал» [76, с. 13].

Одним з життєво важливих людських «зацікавлень», що чинить глибокий вплив на всі сфери життя, нерідко деформує сферу цінностей, спричинює соціальні колізії, є роль, яку відіграють у життєвому світі людей гроші. Трансформація українського соціуму на ринкових засадах пов'язана з низкою світоглядних питань принципового характеру, які ще не повною мірою знаходять своє осмислення на теоретичному рівні. Серед них проблеми ставлення до грошей, їх місця у системі соціальних та особистісних ціннісних орієнтацій, екзистенційної значущості грошей, можливо, належать до розряду найгостріших. Взаємовідношення людина – світ традиційно розглядається філософами як опосередковане практикою в широкому діапазоні тлумачень: від предметно-перетворюючої діяльності до морального дискурсу. Проте у спектрі інтерпретацій ролі практичних чинників людського буття рідко стає предметом спеціального аналізу (бо сприймається як сам собою зрозумілий) той факт, що більшість зв'язків сучасної людини з її життєвим світом реалізується через медіум грошей. Монетарний аспект мають усі прояви сутнісних сил та потреб сучасної людини: професійна діяльність і дозвілля, освіта, мистецтво та наукова діяльність, користування усіма матеріальними благами, включно навіть з такими, як чисті вода і повітря, здоров'я, народження та виховання дітей, навіть життя та смерть людини – усе це має грошовий еквівалент, без посередництва якого стає просто недоступним. Так, наприклад, в Україні законодавчо затверджений грошовий еквівалент людського життя, який у серпні 2005 року складав 8 500 гривень – саме стільки має одержати родина загиблого військовослужбовця, наприклад, матір, яка поховала сина-солдата. Вартість життя мільціонера або шахтаря вираховується за іншими стандартами і оцінюється іншими сумами. Ще інакше було оцінено життя 78 громадян Росії та Ізраїлю, що загинули внаслідок катастрофи, пов'язаної з військовими навчаннями над акваторією Чорного моря – родинам загиблих були виплачені мільйонні компенсації [41]. Досі точиться

конфлікт щодо оцінки розмірів виплат за життя львів'ян, які забрала скнилівська катастрофа. При цьому саме доцільність грошової компенсації за життя людини не ставить під сумнів ніхто, навіть рідні загиблих, предметом дискусій є лише розмір грошового еквіваленту, яким воно оцінюється. Неможливо позбутися почуття внутрішнього протесту проти цинізму, присутнього в подібних обрахунках, проте варто також визнати, що це одна з реальних сторін життя тієї самої людини, яка стоїть у центрі всіх філософських роздумів. Образ життєвого світу, в якому «пропущена» медіальна ланка грошей, веде до певного розходження між категоріальними структурами філософської теорії та реальними обставинами життя людини та соціуму.

У сучасній економічній науці саме поняття грошей мало орієнтоване на розкриття питання про їх соціальну сутність і більше стосується емпіричних та прагматичних аспектів. Так, наприклад, в одному з найпопулярніших видань «Сучасні гроші та банківська справа» Роджера Лероя Міллера та Девіда Д. Ван-Хуза гроші визначені як «вельми специфічний тип економічного блага або рідкісного товару. Ми використовуємо гроші, щоб купляти інші товари та послуги, і ця функція грошей надає їм вартості» [147, с. 3]. У цілому до визначення сутності грошей сучасна економічна наука підходить скоріше не як до системного соціального явища, а в ракурсі суто економічних функцій: «по своїй суті гроші – те, що, діставши схвалення від суспільства чи держави, здатне функціонувати в якості засобу обігу, міри вартості та засобу заощадження» [191, с. 11]. До названих трьох функцій свого часу додавали функцію світових грошей, маючи на увазі розподіл сфер внутрішнього та зовнішнього грошового обігу, який нині вже переважно відійшов у минуле. Загалом проблема сутності грошей в економічних галузях знань розглядається здебільшого саме під кутом зору їх функцій і в такій якості є предметом широких дискусій. Слід зауважити, що в класичній теорії поняття грошей впливало з поняття вартості як субстанції, завдяки якій товари є співмірними і взаємозамінними. Гроші поставали відповідно як інструмент, що забезпечував їх еквівалентну оцінку.

Для філософського аналізу природи грошей їх економічні функції відходять на задній план, зате субстанційний підхід виглядає перспективним у тому відношенні, що за емпіричним фактом їх функціонування у перелічених вище аспектах спонукує побачити їх глибинну сутність як соціального та культурного феномена. Такий підхід орієнтує на усвідомлення закономірного характеру виникнення грошей та їх історичної еволюції як об'єктивованої форми соціальних відносин, їх ролі не лише в рухові товарів, але й у формуванні сучасного типу людської особистості, їх впливу на найширший спектр соціальних процесів. Звичайно, субстанційною основою феномена грошей у такому ракурсі постає не економічна категорія вартості, а, власне, світ людських відносин, конкретно – господарських комунікацій, у якому гроші первісно й сформувалися як інструмент збалансування людських інтересів у ході обміну матеріальними благами. Вони постали в ринковому обігу як носій специфічної інформації: про взаємне співвідношення товарів та послуг, про стан та значущість окремих галузей економіки та господарства в цілому і, таким чином, стали засобом інформаційного забезпечення ринкового середовища. За допомогою значень речей, які несуть у собі їх грошові еквіваленти, суспільство і конкретні люди здійснюють важливі соціально значущі завдання:

- *порозуміння* між окремими індивідами як учасниками ринкового процесу в товарно-грошових та фінансових операціях;
- *досягнення балансу особистих інтересів* учасників ринку;
- *координація соціальних дій суб'єктів* ринкових відносин;
- *баланс особистих та суспільних інтересів* у сферах виробництва та розподілу життєвих благ;
- *досягнення суспільного консенсусу* через прийняття соціально мотивованих економічних рішень.

У контекстах соціософського дослідження ми розглядаємо гроші як *специфічний культурний феномен, який виступає в ролі медіума обмінних процесів у відносинах між людьми.*

Аналіз соціальних функцій грошей передбачає підхід до них як до інструменту специфічної комунікації, а в такому разі логічно обрати методологічною основою їх дослідження теорію комунікації, репрезентовану в сучасній філософській думці практичною філософією, зокрема працями К.-О. Апеля та Ю. Габермаса. Спираючись на цілісну концепцію комунікативної філософії, ми насамперед виділяємо категоріальні структури та принципи бачення соціуму, сформульовані Юргеном Габермасом, позаяк вони утворюють теоретичну модель, у якій соціальна природа монетарних механізмів найповніше розкриває свої системні зв'язки з усім комплексом соціальних явищ та процесів.

Слід відзначити, що соціальна філософія підійшла до розуміння природи грошей як знакового опосередкування комунікації значно раніше, ніж утвердилася комунікативна парадигма, зокрема – досліджуючи світ нової економічної реальності доби Модерну, яка щойно формувалася. У цьому аспекті являють особливу цінність ідеї шотландської школи XVIII ст., насамперед Адама Сміта та Адама Фергюсона. Загальновідомий символ «невидимої руки ринку» А. Сміта має цілий спектр значень, серед них одне з провідних – це роль грошей як матриці, коду, що впорядковує економічні процеси, опосередковуючи хаотичні зв'язки учасників товарно-грошових взаємин. А. Фергюсон у працях «Есе про історію громадянського суспільства» (1761), «Інститут моральної філософії» (1769) висуває цілісне бачення обміну речами, майном, багатством, власністю у значенні людської взаємодії [290]. На думку А. Карася, Фергюсон тут упритул наблизився до розуміння того факту, що річ є об'єктом лише через взаємодію між людьми, вона перетворюється на об'єкт завдяки тому, що має значення для людини і через це *позначається* людиною. Не позначена річ не є предметом для людини, вона існує в позалюдському світі. У добу Нового часу людина активно витворює світ об'єктів, які не мають під собою прямого речового аналога, і гроші стають одним з найвиразніших таких об'єктів.

Поняття об'єктивації, за зауваженням Ю. Габермаса, відіграє центральну роль для низки теорій світу повсякденності, які виникають незалежно одна від

одної в добу модерну. При цьому джерелом сили об'єктивації виступає людська експресивність, яка маніфестує себе у výroбах людської діяльності як елементах життєвого світу. Таким чином, суспільна практика поєднує в собі, з одного боку, процес виробництва та присвоєння, а, з другого, процес інтеракцій, що регулюється соціальними нормами і виражає вибірковий доступ до влади та багатства [52, с. 81–85].

Природу об'єктивності як соціального феномена глибоко осмислив І. Кант: значущість будь-якої речі виникає внаслідок зацікавленого відношення до неї активного суб'єкта. Поза відношенням людини існує світ речей їй невідомих; лише зацікавлене відношення людини надає кожній з них певного значення і тим самим перетворює її в об'єкт. Провідну роль у конституюванні ставлення людини як суб'єкта до світу навколишніх речей належить категоріям, які утворюють матрицю сприйняття людиною світу. І. Кант стверджує: «Предмети досвіду *ніколи* не дані *самі по собі*: вони дані тільки в досвіді, а поза ним зовсім не існують... Дійсним є все те, що стоїть у контексті зі сприйняттям за законами емпіричного поступу» [98, с. 299]. Дуже цікаво ці міркування інтерпретує А.Карась [101, с. 154–155]: саме в досвіді фізична річ набуває значення і перетворюється на об'єкт, виступає у ролі знаку, яким її робить спрямоване на неї сприйняття людини, поза таким відношенням об'єкти для людини не існують. Таким чином «об'єктивність» є продуктом пізнавального відношення, яке існує через свідомість і категоріально-поняттєве мислення, її можна розглядати як стан впорядкованості явищ і предметів, що виникає в контексті свідомості і мислення. Засобом упорядкування дійсності для людини виступають виокремлені з природних контекстів, визначені та акцентовані знаки-значення. Таким чином, за Кантом, об'єктивна дійсність вже не може ототожнюватися з фізичною реальністю, що перебуває поза людським сприйняттям, вона набуває значення «об'єктної» дійсності, що виникає за участю людини. Об'єктна дійсність утворює не просто одиниці досвіду конкретної людини, а є виявом значень, набутих суб'єктивно під впливом практичного розуму. Вона відрізняється від фізичної об'єктивної

реальності тим, що її освоєння – це просування до глибин спільної конвенційної суб'єктивності, витвореної мисленням, уявою та розумом у взаємодії людей на рівні знаково-символічної комунікації.

Ну думку А. Фергюсона, в цій взаємодії людей переплетіння безлічі суспільно-економічних обставин надає значення грошам як знакові. Грошові знаки утворюють специфічний спільний світ універсальних та загальнообов'язкових значень для людей, який має об'єктивну, проте не фізичну природу. Він являє собою сферу дійсності, яка не має безпосередньої речової основи. Разом з тим кардинальна відмінність між цим світом нової економічної дійсності і старим, середньовічним світом полягає якраз у насиченні людської дійсності через грошові відносини цілком виразними предметно-чуттєвими життєвими вигодами. Меркантильний розрахунок підпорядковує собі форми раціонального розуму, універсалізм грошового рахунку і розрахунку орієнтується саме на чуттєвість. Центром світу ринкових, товарно-грошових відносин між людьми стає дедалі більш виокремлюване «Я», що ототожнюється з індивідом і набуває посиленої інтенції до автономії, спрямованої на самоствердження у контекстах чуттєвості, насиченої значеннями тілесності і речей. Свобода з рівня вибору між абстрактними об'єктами переходить на рівень вибору між об'єктами-речами або тілесними почуттями [101, с. 129–130].

Прагнення реабілітувати «практичну філософію», наблизитися до буття людини у світі через вивчення інтерсуб'єктивних структур буття мови та свідомості призводить до формування в останній третині ХХ століття у західноєвропейській, насамперед західнонімецькій філософській думці 60–90-х років, широкомасштабної критичної теорії суспільства, що постала як новий напрямок соціальної науки – «парадигма комунікації». Суть теорії комунікативної дії можна коротко сформулювати таким чином: соціальні процеси по своїй природі є процеси комунікаційні. Ключовим для такого підходу стало поняття комунікації як універсального надбання людства й універсальної реальності суспільного існування, позаяк єдність будь-якої організованої спільноти

досягається через консенсус, а шлях до консенсусу лежить через дискурс. Таким чином, щоб дослідити сутність соціальних процесів, соціальна філософія має здійснити аналіз глибинних умов можливості мовно-комунікативного спілкування, виявити загальні норми, що складають підвалини комунікативних практик.

Зміна самих засад філософії полягає у відмові від принципів зорієнтованої на суб'єктивний людський активізм класичної філософії свідомості і перехід до осмислення практичних вимірів людського буття – повсякденного спілкування та життєвого світу людини. Проблема, яка слугувала вододілом між класичною рефлексивною філософією та комунікативною парадигмою – яким чином світоглядна свідомість набуває загальнозначущого, об'єктивного, впорядкованого змісту. Для класичної філософії це відбувається завдяки апріорному ставленню до світу теоретичної єдності самосвідомості («я мислю»), пов'язаному з наявністю у людській свідомості понадемпіричних, трансцендентальних умов синтезу емпіричного досвіду у факт загальнозначущого знання та розуміння. Для комунікативної філософії апріорною є не абсолютна самосвідомість, а фактичне, стурбоване усвідомлення людини, яка діє в конкретній реальності існуючого Я – реально існуючої особистості [24, с. 35]. Головна ж відмінність стосується якраз синтезу емпіричного досвіду: цей синтез відбувається не «в надрах» трансцендентальної самосвідомості, а в міжособистісному просторі універсальної комунікації, обговоренні, аргументації, виробленні спільних загальноприйнятних смислів.

Трансцендентальна аналітика перетворюється в трансцендентальну прагматику завдяки застосуванню методології остаточного обґрунтування до реальної життєвої практики: К.-О. Аппель обґрунтовує поняття «апріорі комунікації» як необхідну граничну засаду будь-якого людського досвіду. Суть його підходу в тому, що кожний комунікативний акт а пріорі, ще до реального здійснення передбачає комунікативність, націленість на взаєморозуміння, взаємовідкритість щодо інших. Іншими словами, людина

завжди «трансцендентально настановлена» на сприйняття всіх можливих контраргументів, на рівного собі відповідача або ж можливих відповідачів, певну множину учасників дискурсу – «ідеальну комунікативну спільноту». Принцип «апріорі комунікації» означає, що умовою комунікації є припущення наявності універсальних, необмежених умов комунікації. Головні з цих умов – апріорно існуючі норми моралі – *вже*, до будь-яких конкретних взаємин наявна повага до того, з ким я маю спілкуватися, свобода учасників дискурсу, відповідальність, справедливість. Таким чином, пошук граничних, останніх умов істинного знання та моральних норм, що був змістом класичної філософії, не відкидається, а продовжується в новій сфері – на теренах людської практичної взаємодії, комунікації.

Визначити місце та роль грошових відносин у структурах комунікативних практик допомагає в теорії Ю. Габермаса поняття комунікативної дії, яке, разом з поняттям дискурсу, належить до двох основних означень комунікації. Специфіку комунікативної дії (взаємодії) Ю. Габермас вбачає в тому, що в ній значення та смисли приймаються некритично з метою обміну інформацією, під якою слід розуміти потрібний для дій досвід. На відміну від комунікативної дії, дискурс не передбачає жодного обміну інформацією. Його мета – перетворити тлумачення на інтерпретацію, твердження на припущення, пояснення – на теоретичне пояснення з тим щоб узгодити позиції учасників комунікації, «відновити згоду, що прихована у комунікативних діях, але стала проблематичною: в цьому сенсі я говорю про дискурсивне взаєморозуміння», яке веде до дискурсивно обґрунтованої згоди [293, с. 115]. Критерієм розрізнення «справжньої» згоди від «несправжньої» Габермас вважає відсутність зовнішнього та внутрішнього примусу щодо прийняття тих чи інших рішень: «Ідеальна мовна ситуація виключає систематичне викривлення комунікації. Тут панує виняткова форма примусу – примус кращого аргументу, який спонукає до перевірки тих чи інших тверджень і може раціонально обґрунтувати розв'язання практичних питань» [там само, с.137]. Таким чином, під дискурсом комунікативна філософія має на увазі практику відкритих комунікативних

взаємин для досягнення суспільної узгодженості та соціальної згоди щодо норм і цінностей співіснування. Це універсальна, аргументована, раціонально обґрунтована, самосвідома і обов'язково відкрита комунікація; в єдності таких характеристик дискурс є найвищою інстанцією суспільного життя.

Комунікативна дія насамперед виражає активну практичну позицію людини в контекстах соціуму: «Життєвий світ людини складається під впливом дії, спрямованої передусім на зустріч з іншою людиною, або просто - з *іншим*. Звертаючись до іншого зі *словом-знаком* як первинною дією між двома суб'єктами, люди формують *значення*, яке символізує спільність *по-дії*. Сукупність *по-дій*, інтерпретованих знаками і *значеннями*, складається у *дійсність* людського життя. Первинним його символом є *з-дійсню-вання життя як свободи дії* щодо *іншого*. На відміну від реальності, в якій людина перебуває як у своїй судьбі, означеній конкретним часом і простором поза своєю волею – свободою, дійсність життя розгортається для людини як її дія, слово і значення, якими *долається* інертна реальність і мережитья *доля* за особистою участю у пунктах зустрічі з *іншими*» [101, с. 406]. Ми розглядаємо функціональне застосування грошей як комунікативну дію, тобто взаємо-дію людей, спрямовану на досягнення прагматичної мети. Разом з тим не можна ігнорувати те, що необхідною умовою і реальним елементом успішності цієї інструментальної дії є, власне, збалансування індивідуальних позицій, узгодження інтересів, тобто між інструментальною і комунікативною сторонами тут не існує взаємовиключення.

Ю. Габермас застосовує поняття комунікативної дії як ключ для розуміння тих загроз життєвому світові, які створюють господарські та бюрократичні механізми – загроз дедалі повнішого перетворення особистісних стосунків на об'єкт управління або ж на товар. Найсуттєвіша характеристика соціальної дії, на думку Габермаса, полягає в тому, що це не просто взаємодія людей, але мовна взаємодія, тому початково поняття «інтерація» і «комунікація» він взагалі розглядав як тотожні. Розуміння природи комунікативної дії Габермас розкриває через порівняння її з

цілераціональною дією. У той час як цілераціональна дія «монологічна», тобто має один смисл, зумовлений поставленою метою, що не потребує витлумачення і не адресована іншому учасникові, комунікативна дія обов'язково потребує взаєморозуміння хоча б двох її учасників, вона «діалогічна». Соціальна дія є інтенціональною, і, що дуже важливо, ця інтенціональність, на думку Габермаса, завжди символічно опосередкована. Акцентуація ролі мовно-лінгвістичних елементів процесу комунікації протиставляє його бачення інтуїтивістським тлумаченням спілкування та розуміння як безпосередньо-інтимних, особистісних і суб'єктивних актів. На противагу такому тлумаченню, комунікативна дія, за Габермасом, відбувається у формі «мовної гри», в якій висловлювання учасників утворюються і взаємодіють за правилами доповнення та підстановки, тобто детерміновані логікою [52, с. 84–90]. Це створює поле для нового дослідження розуму та раціональності, в якому Ю. Габермас шукає засоби протидії перетворенню міжособистісного спілкування на об'єкт управління чи на товар, до чого штовхає цілераціональність інструментальних соціальних відносин. Саме домінування «спотвореної комунікації» є, на його думку, найрадикальнішою формою відчуження. Його суть полягає в тому, що міжособистісне спілкування під тиском сцієнтистської та меркантильної свідомості будується за схемою монологічної моделі інструментальної дії: втрачається різниця між діями, орієнтованими на успіх, і діями, орієнтованими на взаєморозуміння. Це не просто помилкове ототожнення: змішування принципово різних способів діяльності є наслідком того, що інструментальні моделі хибним чином поширюються на все суспільне життя, на всі форми спілкування між людьми, структуруючи їх за своєю внутрішньою схемою – все суспільство проймається духом цілераціональної діяльності. Втрачають своє інтерсуб'єктивне значення традиційні цінності, які споконвіку були підґрунтям для узгодженої комунікації. Утрата зв'язку з іншими людьми, заміна комунікативної поведінки монологічними моделями інструментальної дії веде також до втрати особистої ідентичності. Щоб звільнити людину від цієї «найрадикальнішої форми відчуження» Ю. Габермас вважає необхідним

відновлення «вільної від панування комунікації», яка не залежить від системи суспільної праці, рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин – вона є втіленням «загального практичного дискурсу».

Включення грошей в орбіту комунікативного аналізу як специфічного об'єкту етики відповідальності спирається на те, що комунікація є не тільки зустріччю дискурсів, сприймання і розуміння, спонукання й обміну інформацією, але й взаємодією позицій, ціннісних орієнтацій, реальних життєвих інтересів людей з метою узгодження їх соціальних дій. Поведінка у сфері грошового обігу виражає життєві потреби та експектації комунікантів, панівні для них реальні взірці соціальних дій, рівень володіння «технікою» економічної діяльності, ставлення до загальноприйнятих у соціумі норм економічної поведінки. Функціонально-діяльнісне бачення процесів грошової комунікації полягає не тільки в розгляді грошей на тлі соціокультурного середовища, але й у внутрішньо-динамічних зв'язках використання грошей з процесами осмислення соціальної дійсності, станами суспільної та індивідуальної свідомості, формуванням менталітету певного соціуму та певної доби, тобто з тим, як людина даного суспільства в конкретний історичний період розуміє і тлумачить зміст соціальних явищ, реагує на ті чи інші події, відчуває себе пов'язаною з соціумом.

В аналізі природи грошей під комунікацією ми маємо на увазі будь-який процес передачі інформації за допомогою знакових систем [Див. 212]. Знаком є матеріальний предмет, явище, подія, що використовується як заміник, «представник» певної речі, властивості або відношення на тій підставі, що цей предмет втілює у собі значення, смисл означуваної речі. Знаки за ступенем абстракції поділяють на копії, тобто такі, що більш або менш точно відтворюють означувану річ, позначення, які несуть у собі смисл даної речі, оскільки виявляють її суттєві властивості, та символи, які позначають зміст речі, не зберігаючи подібності до неї. З погляду теорії комунікації грошові знаки можна розглядати саме як символи, що у перетвореній формі репрезентують значення речей для людини. Значення – це смисловий зміст, інформація, за допомогою якої відбувається співвіднесення знаку з тим чи тим предметом. Воно фіксує і

репрезентує певні сторони, властивості, характеристики об'єкта, які визначають спосіб його використання людиною.

Як зазначає Д. Ділі, «знак у жодному разі не є річчю серед багатьох інших речей: знак взагалі не є річчю, він передовсім належить до особливого, окремого класу об'єктів... Знак з'являється радше як ланка між об'єктами..., вони стають дійсними один для одного в межах певного особливого контексту» [79, с. 109–113]. Посівши місце універсальної «ланки між об'єктами» економічних відносин, гроші позначають не природну, а соціальну значущість речей, а, отже, виступають як інформаційний інструмент у соціальній комунікації. Їх особливість як засобу комунікації визначається змістом інформації, яку вони несуть у собі. Це інформація про матеріальні та ідеальні цінності, включені в усі види діяльності людей, їх кількісні та якісні характеристики та динаміку в структурах соціального життя, а також про саму діяльність людини: її продуктивність, ступінь соціальної значущості конкретних видів і ступінь розвитку суспільної інтеграції діяльності в цілому.

Грошові знаки – це спеціалізовані фінансові документи, які виконують функції грошей. Від знаків в інших комунікативних системах їх відрізняє те, що свою сигніфікативну функцію вони можуть виконувати лише за умов державно-правової легітимації – держава законодавчо встановлює і охороняє через виконання норм внутрішнього та міжнародного права їх стандарт, номінал, умови емісії та обігу. Грошові знаки служать для забезпечення специфічного виду комунікацій – обігу готівкових коштів, тобто колообігу товарів та послуг, а також для розрахунків між суб'єктами господарської діяльності. У такій якості вони виконують дві функції – засобу платежу та засобу обігу.

Гроші можуть виконувати своє призначення лише тоді, коли вони працюють як цілісна знакова система, для якої характерні чітко визначені правила, що зумовлюють закономірності її побудови і механізми функціонування. Водночас це лише одна з ряду підсистем цілісної та різнобічної системи комунікацій соціуму. Визначаючи гроші як комунікативну систему, можна стверджувати, що за формою це сукупність купівельних, платіжних і накопичених

коштів, яка обслуговує економічні зв'язки і належить державі, фізичним та юридичним особам – тобто система знаків у сфері грошової комунікації збігається з грошовою масою. За змістом систему грошової комунікації можна розглядати як устрій грошового обігу в країні, що склався історично і закріплений національним законодавством. Із сказаного випливає, що система грошової комунікації у кожному конкретному випадку визначена як комунікативна система певної соціальної спільноти на певному історичному етапі її розвитку – вона існує у формі національної валюти (грошової одиниці). Це стосується насамперед її знакової форми, оскільки смисли, заковані у грошових знаках, мають універсальний характер, що виявляється в можливості вільної конвертації грошових коштів. Ця внутрішня універсальність смислів економічної діяльності, які складають семантичне поле системи грошового обігу, стає все виявнішою в міру того, як у ході своєї еволюції вони все в більшій мірі втрачають виражене матеріальне оформлення і виявляють себе як інформація [Див. 226]. Поява і широке розповсюдження електронних грошей у певному сенсі завершує цей процес еволюції: інформація перетворюється в єдину за своєю суттю субстанційну основу сучасної економічної реальності.

Своєрідним ключем для розуміння знакової природи грошей можуть бути міркування Е. Гуссерля щодо ролі знаків в інтерсуб'єктивній комунікації. Суб'єкти в ній протистоять одне одному і сприймають одне одного як об'єкти, а комунікація між ними має експресивну форму обміну сигналами про зміст переживань кожного з них. Таким чином процес домовленості складається із «повідомлення» з боку того, хто повідомляє, та сприйняття інформації адресатом і являє собою процес дешифрування цих сигналів. У процесі комунікації первісним щодо інтерсуб'єктивного порозуміння є суб'єктивний акт надання смислу, знак же при цьому виконує функцію зовнішнього способу буття повідомлення. Таким чином значення не збігається із емпіричним буттям знаку, із самим процесом обміну повідомленнями. Аналогічно значення грошей як знаків закріплене в чомусь іншому, ніж сам процес товарно-грошових розрахунків. Гуссерль порівнює знаки, які використовуються під час операцій обчислювання, з фігурами

на шахівниці. Лише на основі знайомства з вихідними значеннями кожної фігури можна знати, як слід маніпулювати цими фігурами у процесі гри. «Так само і арифметичні знаки містять у собі поряд із першопочатковими значеннями, так би мовити, ігрові значення... Якщо взяти арифметичні знаки чисто як ігрові фішки в значенні цих правил, тоді вирішення завдань гри з обчисленням веде до числових знаків і відповідно числових формул, інтерпретації яких у значенні першопочаткових та достеменних арифметичних значень нададуть водночас і рішення відповідних арифметичних завдань» [298, с. 69].

Аналіз природи грошей під кутом зору теорії комунікації має враховувати чотири головні постулати традиційних комунікаційних моделей [113]:

- Символічний постулат – *комунікація включає в себе передачу й прийняття символів*. За умов розвиненої ринкової економіки функціонування грошей передбачає процес обміну, в якому відносини з приводу власності на матеріальні цінності опосередковані універсальним символом будь-якої соціальної цінності – грошовим еквівалентом.
- Постулат кодування – *індивід здатний перевести знання в код, за допомогою якого його можна передавати іншим*. Цілий процес історичної еволюції грошей є історією того, як люди поступово навчилися перетворювати значення матеріальних цінностей у форму символічного коду.
- Постулат взаємодії – *комунікація «трансакційна», тобто являє собою суб'єкт-суб'єктну взаємодію*. Реальним змістом товарно-грошових відносин є взаємини між людьми. Символічна форма грошей деперсоніфікувала, однак не лише не відмінила ці взаємини, але зробила незрівнянно більш масштабними, по суті універсальними, оскільки за посередництва грошей у комунікацію між собою вступають практично будь-які суб'єкти, що використовують гроші даної валютної системи, без часових та просторових обмежень.
- Постулат відповідності – *комунікацію можна розглядати в термінах «співвідношення», адекватності комунікацій відправника й*

одержувача. Цей принцип у функціонуванні грошей відрізняється від його реалізації в інших формах комунікації особливою неухильністю та строгістю його дотримання. Якщо в інших типах комунікації її зміст може бути неясним, оманливим, мінливим, то грошова комунікація самою своєю суттю та призначенням передбачає еквівалентність, строгу співмірність та однозначність тих комунікатів, якими обмінюються сторони процесу.

Грошовий обіг у плані економічного аналізу найчастіше розглядається як рух грошей у готівковій та безготівковій формах, що обслуговує колообіг товарів і послуг у процесі відтворення. Гроші в такому контексті є передусім технічним інструментом для забезпечення цього колообігу. Коли ж розглядати виконання грошима певних соціальних чи навіть соціально-психологічних функцій, ролі механізму впливу на поведінку окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому, поряд з інструментальним аспектом грошового обігу необхідно аналізувати інституціональний аспект, тобто виконання грошима функцій важливого соціального символу.

Виконання грошима ролі опосередковуючої ланки у відносинах між людьми в контексті комунікативного аналізу постає у вигляді такої структури.

- **Адресант**, або *відправник інформації* – це суб'єкт, що здійснює виплату.
- **Адресат**, або *одержувач інформації* – це суб'єкт, що одержує гроші.
- **Код** – *це спільна для відправника та одержувача (цілком або частково) система символів* – конкретна грошова система, в якій здійснюється виплата.
- **Контекст** – *відносно завершений фрагмент інформації, що несе у собі зміст повідомлення* – це та реальна вартість, яка переходить від відправника до одержувача внаслідок комунікації.
- **Повідомлення** – *форма вираження контексту* – це вид виплати, наприклад, оплата за товар чи послуги, кредит, сплата податку, хабар тощо.
- **Контакт** – *фізичний канал і психологічний зв'язок між адресантом і адресатом, що зумовлюють можливість установити й підтримувати*

комунікацію – це конкретний канал грошового обігу, через який здійснюється рух коштів.

Грошова комунікація порівняно з іншими типами комунікативних процесів відзначається обов'язковою умовою еквівалентності, адекватності: за умов ринкової системи вона, як правило, передбачає двобічний зустрічний рух між адресантом і адресатом рівнозначних за своїм змістом контекстів, тобто вартостей і благ, які є предметом комунікації. Це вимагає від суб'єктів грошових комунікацій знань і навичок, необхідних для успішного здійснення комунікативних процесів [120, с. 9].

ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 2.

1. Гроші виникли і розвинулися з потреби людей узгоджувати свої позиції та інтереси у господарській діяльності. Тому принциповим у нашому підході до аналізу соціальної природи грошей є розуміння їх як медіума соціальних комунікацій. Їх виникнення знаменувало собою вироблення і кодування у знаковій формі нових вербальних, поведінкових, ситуативно-речових кодів, змістом яких стали конвенційно прийняті правила, що регулювали нові, до того часу не чинні форми поведінки людей.

2. Щоб здійснити аналіз умов та виявити загальні моделі комунікативних практик, медіумом яких виступають гроші, ми застосували як методологічну основу теорію комунікації, репрезентовану практичною філософією. При цьому першочергове значення мало те, що комунікативна філософія зорієнтована на осмислення практичних вимірів людського буття – повсякденного спілкування та життєвого світу людини, в якому синтез емпіричного досвіду відбувається не «в надрах» трансцендентальної самосвідомості, а в міжособистісному просторі універсальної комунікації.

3. Роль та місце грошових відносин у структурах комунікативних практик ми визначаємо через введений Ю. Габермасом концепт комунікативної дії, який виражає активну практичну позицію людини в контекстах соціуму, спрямовану на зустріч з іншою людиною. Провідним для розуміння грошових відносин як комунікативної дії є той її аспект, в

якому Ю. Габермас застосовує це поняття як ключ для розуміння загроз життєвому світові людини з боку господарських та бюрократичних механізмів – загроз перетворення особистісних стосунків на об'єкт управління або ж на товар.

4. Ми розглядаємо грошові знаки як символи, які, посівши місце універсальної «ланки між об'єктами» економічних відносин, позначають не природну, а соціальну значущість речей, а, отже, виступають як інформаційний інструмент у соціальній комунікації. Вони відрізняються від знаків в інших комунікативних системах тим, що можуть виконувати свою сигніфікативну функцію лише за умов державно-правової легітимації – держава законодавчо встановлює їх стандарт, номінал, умови емісії та обігу.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ГРОШЕЙ ЯК ПРОЦЕС СМИСЛОУТВОРЕННЯ

Маємо на меті проаналізувати процес історичної еволюції грошей не під кутом зору розвитку форм економічної діяльності, а як стимульований економічними практиками процес розвитку таких характеристик людського мислення, як узагальнення та абстрагування, формування у людини в процесі господарського обміну здатності «відірвати» значення речі від його звичного носія і перенести на інший предмет, замітник, міновий еквівалент, який з часом стає грошовим знаком. Розглядаючи цю еволюцію поетапно, від історично нижчих видів грошей до вищих і більш досконалих, ми спробуємо простежити внутрішню логіку цього процесу, загальний зміст якого можна визначити як ідеалізацію грошей та надання їм усе більш абстрактної форми. Ми розглядаємо історичну еволюцію грошей як двоєдиний процес розвитку, по-перше, їх знакової форми, а, по-друге, того соціального змісту, що закодований у грошових знаках. Соціокультурним змістом цього процесу є *смислоутворення, тобто вироблення і кодування у знаковій формі нових, досі не чинних значень речей, віднині включених у життєвий світ людини*. У сім'юсфері тих спільнот, у яких формувалися первісні форми товарно-грошових відносин між людьми, почали вироблятися нові коди, змістом яких стали конвенційно прийняті правила соціальної поведінки.

3.1. Еволюція знакової природи грошей: абстрагування та ідеалізація

Формування грошової комунікації – складний історичний процес. Його змістом було, по-перше, витворення та розвиток специфічної системи знаків, природа яких трансформувалася від винятково чуттєво-натуральної форми до перетворення знакової субстанції грошей у надчуттєву віртуальну реальність. По-друге, докорінно змінилася взаємодія знакового та смислового аспектів феномена грошей – від повного збігу знакової форми натуральних грошей з їх споживчою значущістю до максимального утвердження їх, грошей, соціального (а не природно-натурального) смислового наповнення. На початку шляху еволюції грошей бачимо нерозчленованість знаку та значення як двоїстої у своїй основі

одиниці комунікації: перші, так звані натуральні гроші, а пізніше товар у вигляді благородних металів (знак), мали власну вартість (значення), зумовлену їхніми природними властивостями як предмету споживання (натуральні гроші) або рідкісністю як матеріального об'єкта (благородні метали). Комунікативний зміст грошей тут ще прихований за їх натуральною формою, бо соціальна значущість вимірюється насамперед їх власною вартістю, зумовленою природними властивостями. Лише коли на зміну металевим грошам приходять паперові, відбувається своєрідний відрив соціальної значущості від природної форми грошей: не маючи власного природного змісту та власної вартості, грошові знаки повною мірою виявляють свою знакову суть. У ході цієї еволюції змінюється смислове наповнення феномена грошей, їх метафізична природа – вони стають віртуальною реальністю, розкриваючи, нарешті, свою справжню суть як інформація «у чистому вигляді», тобто як соціальна сила, що упорядковує у специфічний спосіб життєвий світ соціуму.

У восьмому–сьомому тисячоліттях до нашої ери були здійснені перші кроки цього процесу. Вони мали для розвитку свідомості людини та людства, можливо, не менше значення, ніж у попередні історичні епохи використання знарядь праці. Це був великий *крок уперед у розвитку здатності до узагальнення та абстрагування*, у якій принциповим бар'єром було невміння відрізнити значення від його предметно-чуттєвого носія і перенести на інший предмет. На початкових стадіях антропосоціогенези (задовго до доби, пов'язаної з виникненням грошей) саме цей момент «відриву» значення від його природного позначника був вирішальним у виникненні свідомості. Труднощі, які довелося у цьому плані подолати людині на початку процесу антропосоціогенези, наочно демонструє дослідження примітивної інтелектуальної діяльності тварин, зокрема дослід, проведений у 1933 році у лабораторії російського фізіолога І. Павлова.

Мавпа-шимпанзе Рафаель вміє діставати ласощі, долаючи влаштовану експериментатором перешкоду з вогню – вона заливає вогонь водою, яку набирає у кухлик із бачка. Мавпу, приманку з розпаленим вогнем і кухликом поміщають на пліт посередині озера, а на сусідньому пліті розміщують бачок з водою.

Рафаель, який перед тим рятувався від спеки, черпаючи воду з озера кухликом і поливаючи на себе, хоче залити вогонь і взяти ласощі. Однак він «не впізнає» воду, яка оточує його звідусіль. Йому потрібна саме вода з бачка, щоб залити вогонь. Тому він влаштовує переправу з жердин і носить воду з сусіднього плоту на свій, ризикуючи впасти у таку ж саму воду, але не може перенести значення води у бачку на воду за бортом [47, с. 196–197].

На світанку свого людського шляху у світі наш далекий предок зміг подолати той бар'єр, що виявився нездоланим у примітивній інтелектуальній діяльності тварин – він навчився узагальнювати, переносити значення одних речей на інші завдяки багатократному постійному повторенню однакових дій з різними знаряддями протягом дуже довгих часових періодів. Однак його мислення ще сотні тисяч років залишалося дуже конкретним. Тому у первісних культурах значна кількість понять означають різні сторони одних і тих самих предметів: архаїчна свідомість «не впізнавала» в них спільне значення і позначала ці предмети різними словами.

Певне уявлення про це може дати дослідження Р. Кіся, присвячене етнокультурним особливостям мови чукчів [109, с. 230–231]. Р. Кісь відзначає деталізацію термінології, що означає оленя: за мастю, формою рогів, статевіковими ознаками, екстер'єром тощо. Він виділяє зокрема поняття: телятко-самиця, телятко-самець, однорічний олень-самець, однорічна олениця, що отелилася, ялова олениця, однорічна самиця-олениця, дворічна олениця, дворічний олень-бичок тощо. Так само поряд з загальним поняттям «плекит» – особливий вид чобіт – зберігається багато слів для позначення різновидів цього взуття (тільки в одному порівняно невеликому регіоні близько двадцяти понять): «чоботи з нерпи для весни й на осінь», «чоботи з нерпи з підстриженим ворсом», «короткі чоботи зі шкіри нерпи без ворсу», «чоботи, на яких частина, що закриває стопу, виготовлена з нерпи шерстю назовні, а халява з камусу» і т. д.

Щоб людина навчилася утворювати поняття більш високого рівня загальності, «впізнавати» спільні значення і співвідношення речей на принципово іншому рівні абстрагування, потрібні були життєві стимули. Виникнення грошей і

стало потужним рушієм саме здатності людини до узагальнення, до ототожнення значення різних за своєю природою предметів. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло виникнення господарського обміну. Дві необхідні умови його появи – розподіл праці й формування приватної власності.

Первісною в історії формою переходу майна від одного господаря до іншого було *насильство*, коли у боротьбі між різними племенами захоплювалася здобич. Оскільки насильство породжувало нове насильство, воно було взаємним і це стало *першою, найпримітивнішою історичною формою обміну матеріальними благами*.

Другим етапом можна вважати зміну власності на майно від одного господаря до іншого *через одnobічне волевиявлення – дарування*. Напевне його поява збігається з тим часом, коли в первісних племен з'явилися надлишки якихось продуктів. Саме ця умова є необхідною для того, щоб з часом виникла можливість і потреба обміняти їх на інші потрібні продукти. Важливо побачити, що у цій формі намічається новий, цивілізаційно вищий тип відносин між сторонніми одне для одного, тобто не пов'язаними кровною спорідненістю людьми, які раніше розглядали одне одного лише в якості «чужого», тобто «поганого», «ворога»: *ненасильницький, добровільний характер переходу власності*. Другий дуже важливий момент, для появи якого також був необхідний тривалий історичний період – це *раціональний розрахунок*, який з часом (але не з самого початку!) починає супроводжувати такі «вияви доброї волі». Так поступово одnobічний акт перетворюється на двобічний: *подарунок – віддяка*. Наприклад, К. Бюхер [36, с. 126] відзначає, що у племені дігери у Центральній Австралії той, кому зробили подарунок, носить на шиї мотузку доти, поки не віддячиться за подарунок. П. Струве [248, с. 107, прим.] зауважує, що в ірокезів, якщо дарувальник вважає віддяку обдарованого недостатньою, він спокійно повертає її господареві і вимагає повернення свого дарунку.

Важливо побачити, що виникнення цих принципово нових різновидів життєвої практики було результатом міжсуб'єктної взаємодії між учасниками діяльності: господарський обмін став каталізатором власне *соціального зв'язку*,

тобто відносин, заснованих *не на кровній спорідненості* або насильстві, а на *партнерстві та співпраці*. Цей новий смисл людських стосунків кодується в новому, досі не чинному значенні речей, включених у відносини між людьми: ці речі здобувають здатність обмінюватися одна на одну.

На *третьому етапі* виділяються конкретні пари продуктів, що підлягають обміну: наприклад щити обмінюються лише на пояси і навпаки, але не можуть обмінюватися на щось інше. У цій ситуації спрацьовує така особливість новоутворених значень, як їх *залежність від інтерпретації*: сприйняття значення опосередковане процесом ідентифікації об'єкта, експектаціями стосовно нього, почуттям стосовно об'єкта і способами мотивації щодо реакції на нього. Таким чином, по суті, значення речі у процесі обміну збігається з інтерпретацією цієї речі учасниками обміну, це значення *інтерсуб'єктивне*. Тому значення предметів для обміну надається лише деяким речам, а інші можливі носії цього значення залишаються поза зоною сприйняття.

Смисли речей, що викристалізувалися у процесах обміну в певних господарських спільнотах, залежали від спільного досвіду практичних дій, у ході яких вироблялася мережа *однакових схем*, що регулярно повторювалися різними учасниками господарської діяльності. Ці схеми не лише упорядковували життєвий світ спільноти, але й глибоко перебудовували загальне світовідчужання та переживання людини. Розуміння і дотримання цих схем конкретною людиною ставало необхідною умовою участі в соціальному житті.

Таке розуміння включало в себе *три аспекти новоутворених смислів*:

- розуміння предметного значення – ідентифікація предметів, які можуть бути об'єктами обміну, розпізнавання їх корисності для інших суб'єктів ринку – *сміслової значущості для іншої людини*;
- визначення співвідношення між предметами, тобто здатність співміряти їх смислово значущість у процесі обміну, виділяти *структуру їх соціальних взаємовідношень* незалежно від власного змісту кожного з них;

- ідентифікація експресивної значущості, тобто здатність задовольнити власні прагнення через акт обміну. Вона передбачає розуміння *відношення між знаковою системою та людиною*, яка її сприймає, інтерпретує і використовує вміщену в ній інформацію.

Мережа однакових для даної спільноти схем обмінної діяльності зрештою виливається у форму єдиного для даної культури символу-еквівалента, з яким співміряється і через який виражається значущість будь-якого представленого на ринку товару. Це *четвертий етап* – поява місцевих натуральних грошей: у такій ролі виступають шкірки куниць, соболів, білок, бобрів; худоба, сіль, риба, хліб, маїс, оливкова олія, раковини (як прикраси), янтар. Так, у Київській Русі одиницею «хутряної» грошової системи стала куна – куниче хутро. Хутра мали значення грошей навіть в середньовічній Росії. Свідченням того, наскільки історично тривкою була ця первісна форма, може слугувати факт, що ще у 1610 р. у захопленій ворогами російській скарбниці було 5450 руб. сріблом та 7000 руб. *звіриними шкурками*. Як відзначає Дж Везерфорд [42, с. 28–30], навіть сама людська істота слугувала різновидом грошей. У давній Ірландії дівчата-рабині були загальноприйнятою мірою вартості, за якою визначалася вартість таких товарів, як корова, човен, будинок. Чоловіків цінували значно нижче. У районах екваторіальної Африки, навпаки, високо цінували рабів-чоловіків, а ціна жінки або дитини складала лише часточку ціни чоловіка. З усіх форм грошей раби виявилися найменш надійною формою через високу смертність та схильність до втечі.

Крок до появи місцевих натуральних грошей, як і попередні, був зумовлений потребами господарського життя: ускладнення та диференціація видів господарської діяльності включали в систему обміну величезний розмаї різнорідних предметів, які треба було прирівняти одне до одного, звести до «спільного знаменника», виявити їх *спільну субстанцію, економічну першооснову*. На роль такої першооснови висувається товар, який має найвищу споживну вартість, на який існує найбільший попит, а тому він *може бути легко обмінаний* на будь-яке інше необхідне в даний момент благо. Такий товар в силу свого специфічного становища на ринку виявляє своє додаткове значення – значення

всезагального еквіваленту, засобу обміну всіх інших товарів. Тепер у ньому «мирно співіснують» два відмінні одне від одного значення: споживні якості як матеріального блага і його значення як *всезагального еквіваленту*. Про цей період в еволюції грошей свідчать сліди, що залишилися у мовах різних народів. Наприклад, англійське слово *salary* – зарплата, а також італійське, іспанське і португальське слово *salario* походять від латинського слова *sal* – сіль, а точніше *salrius* – зроблений із солі. Це відгомін порядку виплати римським воїнам у формі видачі солі або грошей для купівлі солі.

Два різні значення: значення *всезагального еквіваленту* або власне *споживче* значення *почергово активізуються* в натуральних грошах у залежності від обставин. Так, наприклад, у Мексиці, де в якості натуральних грошей використовувалися какао-боби, вони служили засобом обміну та міри вартості всіх інших товарів, але в разі потреби ці гроші (без лапок!) їх власники мололи, збивали з водою у пасту і виготовляли напій, який користувався великою популярністю. Як відбувається *розходження у свідомості людини двох різних значень*, добре видно у факті фальсифікації цих грошей: зі стручків какао забирали боби, заповнювали їх грязюкою, зліплювали й домішували до справжніх стручків. Втрачаючи значення споживчої вартості, сфальсифіковані «гроші» продовжували виконувати функцію засобу обміну, тобто зберігали своє значення еквіваленту інших товарів. Однак це нове, символічне значення має *іншу природу*, не зумовлену значенням споживчої вартості (хоча і пов'язане з ним). Символічне значення існує лише для того, хто знає зміст, зашифрований у вигляді символічного коду. Так, відомий випадок, коли пірати, які не знали, що таке какао, і не уявляли його функції місцевої валюти, викинули в море весь вантаж какао з трюмів захопленого корабля, прийнявши його за послід кроликів.

Як відомо, серед великої кількості різних товарів, що силою історичних обставин були висунуті на роль місцевих натуральних грошей, чільне місце посідала худоба. Це пояснюється потребами та вимогами, які висував ринок до *знакової форми натуральних грошей*: вони мали бути транспортабельними, мобільними, придатними до тривалого використання, а водночас мати високу

споживчу вартість та господарську корисність. Про те, що ринкове значення худоби як грошей відділилося від її прямого господарського значення, свідчить семантика слова «худоба» у мовах багатьох народів, де воно має архаїчне додаткове значення «скарб», «багатство», «капітал», «добро». Так англійське слово *resuniary*, що означає «грошовитий», походить від латинського *resuniarius*, що означає «багатий худобою». Перша римська монета – ас – була еквівалентна одній сотій частині вартості корови.

Дж. Везерфорд у своєму дослідженні історії грошей влучно зауважує, що «Іліада» Гомера оспівує людські почуття і пристрасті, проте не містить слова «гроші» [42, с. 37]. Однак слід зазначити, що вже в «Іліаді» худоба постійно згадується у тому значенні, в якому пізніше постануть гроші. Отже, у першому в людській історії літературному творі доцільно вбачати не «нульову» точку відліку в історії грошей, коли вони ще не існували, а стан, коли значення універсального еквіваленту всіх товарів ще не відділилося від натурального значення і не набуло самостійного статусу в свідомості людей.

Проте це значення вже реально існувало і актуалізувалося у здатності натуральних грошей виконувати базові грошові функції – засобу вимірювання вартості та засобу обігу. Таким чином у системі суспільної комунікації сформувалася нова підсистема, код, який у символічній формі репрезентував у смислового полі динаміки продуктів людської діяльності соціальну значущість кожного представленого на ринку товару. Створення спеціального символу і цілої символічної системи, що обслуговувала товарообмінну діяльність, відкрило нові можливості у раціональній формі виражати співвідношення між об'єктами людської діяльності, фіксувати такі поняття, для яких у звичайній мові не існує вербальних відповідників, досягати точності та однозначності у господарських розрахунках, розширило спектр, просторові та часові рамки обмінних операцій.

Відділення значення універсального еквіваленту від натуральної основи і конститування його як самостійної предметної реальності пов'язане з переходом до металевих грошей – початково олова та свинцю, потім заліза та міді і, нарешті золота та срібла у формі зливків. Ці процеси знаменують собою *п'ятий етап*

розвитку грошової комунікації – товар-гроші набирає загальнообов'язкової форми. Зливки цінних металів в обмін на товари почали використовувати у кінці III тисячоліття до н. е. жителі Месопотамії. Ці уніфіковані за вагою зливки золота і срібла називалися minas, shekeles, talents.

Про закономірний, а не випадковий характер цієї зміни свідчать численні історичні джерела, що фіксують застосування металів, зокрема золота і срібла, в якості грошей в різних регіонах світу: такі згадки є у давньоіндійських Ведах, у Біблії Іову в кінці його страждань брати і сестри дарують срібло і золоті перстені, є свідчення, що у Китаї срібні гроші широко циркулювали у II тисячолітті до н. е.

Виділення єдиного товару в якості грошей означає, що сформувалася *організована воля спільноти* у відповідь на практичну потребу у певній рахунковій одиниці, до якої кратними були б усі конкретні кількості продукту-всезагального еквіваленту.

Те, що золото і срібло набули *символічного* значення, підкреслює їх використання як свідчень особистої значущості їх власника: якщо раніше воїн прикрашав себе скальпом переможеного ворога, засвідчуючи тим свою силу і хоробрість, то тепер він репрезентує свої чесноти дорогоцінними металами – знаками багатства. Недоліком цієї форми грошей була їх недоступність для «простої» людини, яка здійснює дрібні торгівельні операції. Проблеми, які стимулювали подальшу еволюцію грошей, добре ілюструє К. Менгер, описуючи технологію застосування металевих грошей у безмонетній формі.

Коли у Бірмі відправляються на ринок, беруть шматок срібла, молоток, різець, вагу та гирі. Покупець показує продавцеві гроші, той на око визначає якість металу і конкретну кількість його як плату за товар і дає покупцеві маленьке ковадло. Покупець відділяє на ньому потрібну кількість срібла, зважує на власних терезах (бо терезам продавця довіряти не можна) і додає або віднімає додаткові обрізки срібла, поки не отримає потрібної ваги. Звичайно, багато срібла втрачається в дрібних уламках. При великих угодах, коли платять високопробним сріблом, викликають ще фахівця, який підтверджує його пробу [146, с. 273, 274.]

Ці труднощі до певної міри пом'якшувалися функціонуванням металів у ролі грошей в обробленому вигляді: перстені, браслети, кульчики; у Київській Русі – гривні як нашійні прикраси. Однак радикально проблема відповідності металевих грошей потребам ринкового обігу була розв'язана лише на *шостому етапі, з виникненням та використанням монет.*

Ідея *монети* породжена потребою в портативних грошах, легко поділюваних, але водночас стабільних, здатних відновлювати потрібну форму, надійних у сенсі тривалого збереження фізичних якостей, грошей, які б мали високу питому вартість та здатні були довгий час утримувати її на незмінному рівні. Це мав бути зливоч, але засвідчений щодо якості і ваги авторитетною інстанцією. Сама традиційна форма монети була зумовлена тим, що круглі зливки металу розплющувалися, коли на них молоточком наносили печать, що засвідчувала їх вартість. За свідченням Геродота, перші монети з благородних металів з'явилися у VII ст. до н. е. Їх випускали лідійці. Як стверджує Дж. Везерфорд [42, с. 36], виникнення монетних грошей мало місце в історії людства лише один раз, саме з давньої Лідії почалося їх розповсюдження по цілому світу. У цій формі гроші набули здатності задовольняти будь-яку потребу людини, знеособлену абстрактну людську потребу як таку, і при цьому самі набули *граничного для повноцінних грошей рівня абстракції*, а також граничного рівня репрезентації *організованої суспільної волі*, оскільки тією *інстанцією, яка гарантувала своєю печаттю якість і вагу монет, тобто забезпечення їх вартості, була держава.* Поява монет завершила процес «розходження» двох значень, які дотепер співіснували у товарних грошах: значення окремого товару та значення універсального еквіваленту всіх товарів. Відтепер вони уособлюють *самостійне буття соціального символу*, протиставленого всім іншим речам, який не має (як правило) іншого застосування, ніж *представництво соціальних значень інших речей*.

Таким чином завершується процес формування грошей і починається власна історія цієї специфічної, універсальної форми соціальної реальності. У процесі історичного буття грошей можна виділити, виходячи з критеріїв еволюції

їх семантичної природи, *три самостійні періоди*, у кожному з яких принципово змінювалася *знакова форма і характер її взаємодії з смисловим наповненням грошових знаків*. Природа грошей як інструменту господарської діяльності та соціальної комунікації при цьому залишалася стабільною, а специфіка змін у цій сфері полягає у тому, що *сутність грошей виявлялася в усе більш адекватній формі, звільнялася від позірної нерозривності з природними характеристиками знаків, у яких закодована їх, грошей, значущість, і виявляла себе як чиста соціальність*.

Монетні гроші – перший із цих періодів, який за своєю тривалістю значно перевершує наступні, оскільки в міру свого історичного поступу гроші вдосконалюватимуться і змінюватимуть свою знакову форму з наростаючим прискоренням. Як уже було наголошено, монетні гроші мають конкретне призначення – виражати у символічній формі значущість будь-якої іншої речі, бути соціальним символом інших речей. В досліджуваному аспекті їх основна характеристика – це *нерозчленованість знаку та значення*. Вона виявляється в тому, що *забезпечення цих грошей має природну основу – це власна вартість металу, з якого вони виготовлені*. Знак (металевий диск з викарбуваною на ньому печаттю) має значущість (ринкову вартість), зумовлену природними властивостями металу: його рідкісністю, хімічною та фізичною стійкістю.

Однак розходження, *відділення знаку від значення* починає виявлятися уже від самої появи монетних грошей і навіть раніше, на стадії натуральних грошей-товарів – згадаймо фальсифікації какао-грошей. Власне, перші кроки до усвідомлення відмінності між знаком і значенням були здійснені саме через намагання фальсифікувати гроші, тобто змінити їх природний вміст, не змінюючи при цьому соціальну значущість. Уявлення про те, наскільки широкого розповсюдження набула така практика, дають історичні свідчення. Наприклад, в Індії у I столітті до нашої ери закони Ману передбачали, що майстер, винний у фальсифікації золота за допомогою домішування в нього сторонніх металів, був приречений до особливо жорстокої страти – його мали розрізати бритвами [264, с. 15–17]. Фальсифікації монетних грошей починають свою історію від самого їх

виникнення – так, відомо, що вже через кілька років після появи у Лідії перших монет, випущених зі сплаву, що містив 40 % золота та 60 % срібла, у них виявили зниження вмісту золота при тій самій номінальній вартості. Законодавство Римської імперії у IV столітті, коли зміцнюється державна монополія на карбування монет, трактувало фальшування монет як державний злочин і передбачало покарання стратою – спаленням. Назагал номінальна вартість монет завжди була трохи вищою за вартість металу, з якого вони виготовлялися. Різниця між номінальною вартістю та собівартістю виготовлення монет складала «монетний прибуток» скарбниці, яка їх випускала.

Усвідомлення фальсифікованого характеру грошей, що перебувають в обігу і разом з тим успішно виконують функції «справжніх» грошей поступово привчало учасників ринку до розуміння, що смислова значущість грошей насправді визначається не їх природним вмістом, а чимось іншим – *конвенційно встановленими правилами їх обігу*. Що свідоме використання фальсифікованих монет зі збереженням їх номінальної значущості мало місце в широких масштабах, свідчать численні історичні факти. Один з особливо наочних – наймення французького короля Філіпа IV, якого прозивали «Червононосим», оскільки він випускав мідні позолочені монети, на яких шар золота стирався насамперед на носі карбованого королівського портрету – це надавало монаршому носові специфічного червонястого відтінку.

Виникнення монет було тим чинником, який нерозривно пов'язав гроші, що досі еволюціонували як ланка стихійного процесу економічного розвитку, з діяльністю *держави, її свідомим втручанням у сферу грошового обігу*. Це сприяло прискоренню процесу *ідеалізації грошей*, який досі відбувався спорадично, у вигляді безсистемних актів фальсифікації, та спонтанно, внаслідок того, що випущені монети у процесі обігу змінюють свій металевий вміст – стираються і поступово їх символічне значення віддаляється від власної вартості вміщеного в них металу. Держава швидко навчилася використовувати процес ідеалізації у своїх цілях. Державна влада перейшла до свідомого псування монет, знижуючи вміст у них благородного металу в той чи інший спосіб. Зі зміцненням державної

регалії, тобто монополії на карбування монетних грошей, якість монет ставала дедалі гіршою. Те, що грошовий обіг за таких умов неухильно розвивався, відбувалося не завдяки державному втручання, а всупереч йому.

Роль держави щодо функціонування грошових механізмів добре демонструє історія Китаю, великої імперії з правителем, достатньо сильним для того, щоб нав'язати економіці свою волю. Ця організована державна воля розповсюджувалася на економічне життя до такої міри, що правитель міг стратити громадян, які наважувалися протистояти його монетарній політиці. Тому економіка Китаю завжди знаходилася під контролем швидше державних, ніж ринкових чинників. Таке становище завчасно, задовго до визрівання необхідних економічних передумов, висунуло на перший план символічну природу грошей, зробило їх знаковою системою для втілення позаекономічної державної волі. За таких умов золоті та срібні монети мало коли відігравали роль, переважно протягом довготривалих періодів замість грошей використовувалися прості жетони з міді або латуні. Ці жетони були першим кроком до грошей, намальованих на папері. Винахід грошей, зроблених з паперу (однак не паперових грошей у загальноживаному значенні), сприяв установленню в Китаї ще повнішого урядового контролю над грошовими ресурсами, їх використання було націлене на встановлення урядової монополії на золото та срібло, на концентрацію у столиці дорогоцінних металів, в обмін на які у провінції спрямовувалися потоки грошей, намальованих на папері. Ця система діяла як додатковий податок і *придушувала здорову комерцію*.

Виникнення на Заході *банкнот, зроблених з паперу*, на відміну від східної імперії, було зумовлене *економічними причинами*, зокрема розвитком банківських механізмів, і знаменувало не спотворення, а дальший розвиток соціальної природи грошей. Спонукальним мотивом до їх появи було прагнення запобігти підробці або псуванню монет у процесі їх повсякчасного використання, коли вони зношувалися, втрачаючи вміст дорогоцінних металів, або могли бути підмінені фальшивими. Щоб убезпечити гроші при розрахунках, купці Середземномор'я почали запечатувати золоті монети в маленький гаманець із зазначенням на його

зовнішньому боці точної вартості й типу монет. Таким чином учасники грошових операцій поступово звикали мати справу з *монетами, яких вони не могли побачити і торкнутися*, ринкова значущість яких була засвідчена лише печаттю особи, яка першою запечатала гаманець – іншого купця, урядового чиновника або банкіра. Так був зроблений крок до того, що забезпеченням грошей стала *не їх природна сутність, а довіра* до конкретної персони або соціальної інстанції, що є суб'єктом ринкових операцій.

Наступним цілком логічним ходом була ідея зберігати золоті монети в надійному місці, а замість них пустити в обіг самі лише ярлики на гаманцях. Однак це був лише перший крок на досить складному і довгому шляху, адже золоте забезпечення паперових банкнот зберігало повністю свою значущість і було необхідною умовою виконання грошима їх функцій. Суть зміни, яка відбулася – *фізичне відділення у просторі і часі грошового знаку*, який тепер здійснює свій обіг у формі паперу, засвідченого певним законним чином, *від його значення*, тобто золотого забезпечення, яке при цьому залишається нерухомим у надійному сховищі. Грошовий знак у вигляді паперової банкноти змінив свою форму, але по суті лишився так само *фізичною чуттєвою річчю*. *Разом з тим він втратив значущість самостійного товару*, адже власна вартість паперу настільки мала, що не береться до розрахунку. Таким чином можна чітко побачити тенденцію, пов'язану в даному випадку з появою банкнот, але по суті стабільну протягом усієї еволюції грошей: *гроші стають усе більш абстрактними*, віддаляються від їх первісної природної форми і розкривають закладене в них *соціальне наповнення*.

Трансформація грошей відкрила нові можливості у реалізації мети, до якої люди, власне, з їх допомогою прагнули одвічно: гроші мають створювати нові гроші. Коли монетні гроші, щоб мати з них «навар», держава мусила псувати, зменшуючи тим самим вміст дорогоцінних металів, то паперових грошей уряд або банк, що відповідав за їх випуск, міг просто друкувати більше, ніж мав золота для їх забезпечення. Вони й робили це постійно і неухильно. Так розпочався процес

девальвації, який, незалежно від *конкретних* причин, уже ніколи більше не припинявся і розкручувався по спіралі.

Таким чином, новоутворена дистанція між знаком і значенням грошей відкрила простір для діяльності, якою раніше протягом століть самовіддано і фанатично займалися алхіміки: витворення субстанції багатства з «усього, що є під рукою» за допомогою маніпуляцій на противагу традиційному способу одержання її природним шляхом. Не випадково речовина, яка, за легендою, має перетворювати всі метали на золото, називалася «філософським каменем» – у цьому понятті виявився здогад про те, що золото алхіміків має іншу, ніж золото природне, онтологічну сутність: воно метафізичне, бо його першопочаток перебуває поза межами емпіричного досвіду, чуттєвої реальності. Справжнім «філософським каменем» виявився папір: зроблені за його допомогою незабезпечені гроші насправді не мали за собою жодної чуттєвої реальності.

Понад те: якщо підробка монетних грошей була пов'язана з погіршенням їх якості і її можна було порівняно легко виявити, випуск незабезпечених банкнот ніяк не позначався на якості грошових знаків, їх фізичній реальності, така фальсифікація у принципі не могла бути встановлена жодним предметно-чуттєвим способом. Однак вона цілком відчутно виявляла себе у сфері соціальної дійсності, оскільки ринок чуйно реагує на зміни вартісного наповнення грошей. Таким чином, фальсифікація тепер стосувалася вже не фізичної природи грошових знаків, а їх соціальної значущості, бо субстанція економічного життя, яку підривав випуск незабезпечених банкнот – довіра громадян до держави, що здійснює емісію грошей. Так була започаткована одна з сутнісних суперечностей, яка надалі визначатиме природу і функціонування грошей: хоча без паперу банківська система, яка виникла п'ятсот років тому на Заході, імовірно, ніколи б не розвинулася, паперові гроші завжди є джерелом небезпеки, пов'язаної з «напомповуванням» економіки незабезпеченими грошовими знаками, повітрям, витворення ілюзорної економічної реальності.

Наступним винаходом, що суттєво змінив природу грошей, став *обмінний вексель*. Його появу у XIV столітті спричинив пошук технічних способів для

подолання релігійної заборони на лихварство. Оскільки християнська церква забороняла лихварство, тобто одержання відсотків з позички, а реальна потреба в наданні й одержанні таких позичок постійно зростала, банкіри придумали, по суті, нові банківські гроші. Це був письмовий документ, який гарантував виплату певної суми у певному місці певній особі, яка, буцім, не позичає у банкіра гроші за певні відсотки, а купує один вид грошей за інший, яким буде здійснена оплата. Відповідно до угоди той, хто одержав суму грошей, має через певний час в іншому місті повернути її в іншій валюті.

Нова форма грошей тягне за собою нові грошові взаємини між людьми:

- Виникло певне розшарування як у середовищі людей, що професійно забезпечували грошовий обіг, так і серед інших учасників ринку: банкіри стали давати позички багатим, тоді як лихварі – бідним.

- Перестала бути перешкодою для розвитку ринку незручність громіздких та важких монет і операцій з їх великою кількістю. Монети, які легко було вкрасти, підробити, які були в постійній небезпеці на землях корумпованих дворян, погано захищених дорогах, ринках та ярмарках, замінив компактний документ. Його вартість від 8 до 12 відсотків була хоча й чималою, але меншою за вартість озброєної охорони для перевезення золотих чи срібних монет та зливків. Таким чином, банківські гроші надали новий імпульс розвитку комерції за рахунок їх швидкого і безпечного пересування.

- З грошей було зняте обмеження однієї певної валюти – векселі не залежали від наявності золота та срібла у певній країні, більшою мірою вони залежали від того, наскільки користувалася довірою торговців ця валюта. Якщо торговці втрачали довіру до валюти тої чи тої країни, вони могли легко переключитися на іншу.

Що ж найважливіше – зняті були фізичні обмеження, пов'язані з металевими монетами. Векселі циркулювали серед торговців як вид паперових грошей. При цьому виникло явище своєрідної мультиплікації, завдяки якій з'явилася можливість *пустити в обіг у кілька разів більшу кількість грошей, ніж фізично існує монет*. Так, дворянин, віддавши певну суму грошей в банк, є власником цієї

суми, це його гроші. Банк дав цю суму у позичку іншому клієнтові – цей клієнт на даний час є власником такої ж суми грошей. Банкір, якому лишився вексель, теж є власником такої ж суми, він розпоряджається векселем як грошима. Завдяки таким своїм особливостям, переказні векселі викликали бум на європейських ринках допомагаючи подолати катастрофічну нестачу золотих та срібних монет. Грошовий обіг набував усе більшої динаміки, хоча в русі перебували зовсім не монети, а тільки цифри в бухгалтерських книжках.

Таким чином, *фізичне і соціальне буття паперових грошей стали не просто відмінні одне від одного – вони зробилися неспівмірними*. Разом з тим валюта залишалася заснованою на золоті, а це означає, що вона завжди обмежена фізичною кількістю золота в світі, а, отже, залежна від кожної нової знахідки природного золота і кожної технічної новації у розробці його родовищ. Залежність від золота відіграє стабілізуючу роль, оскільки необхідність перетворення грошей у золото на вимогу громадян не дозволяє урядам робити забагато позичок або випускати забагато грошей для розв'язання кон'юнктурних політичних проблем. Монетарна система, заснована на золоті, є більш опірною до зловживань: право громадян перетворювати свої паперові гроші в золото, є, по суті, правом голосу в питанні про те, як працює монетарна система і наскільки проста людина може довіряти політикам своєї країни. Адже, втративши довіру до випущених урядом грошей, вони можуть перетворити паперові банкноти на золото, і папір утратить будь-яку значущість.

Золотий монометалізм забезпечував дотримання таких фундаментальних вимог до грошової системи:

- *Єдність*. Золотий стандарт являв собою *першу глобальну систему, яка об'єднувала світ*. Можна стверджувати, що золото було тією чуттєво-наочною формою, яка дозволила усвідомити, що всі люди об'єднані у цілісну спільноту – людство.
- *Стійкість*. Завдяки золотому стандарту забезпечувалася *постійність вартості грошової одиниці*.

- *Еластичність.* Прив'язка до золота надавала грошовій масі здатність *розширюватися і стискатися в залежності від потреби ринку в грошах* [258, с. 631].

Кінець великої епохи світової валютної системи, заснованої на золоті, а тим самим початок другого етапу еволюції грошей пов'язаний з першою світовою війною. Його змістом була, власне, *відмова від золотого забезпечення паперових грошей*. Конкретною причиною масового випуску банкнот, не забезпечених золотом, були потреби воєнного стану в величезних грошових витратах. Однак внутрішньою пружиною руйнування прив'язки до золотого стандарту було споконвічне прагнення будь-якого уряду порушити на свою користь баланс між можливостями державного втручання та відносно незалежною сферою економіки, передати додаткові важелі впливу в руки політиків і урядових адміністраторів. Про це свідчить, зокрема, той факт, що по закінченні війни уряди продовжували друкування паперових грошей у понаддостатній кількості.

Як відзначає О. Шпенглер, виникнення сильних урядів остаточно зруйнувало диктатуру грошей. Протягом довгого часу економіка світового міста і його інтереси панували над конструктивною силою політики, однак кінець кінцем стало ясно, що політична сторона життя з них двох – сильніша. Варто зайвий раз відзначити, що політична влада на лише у постмодерну добу, але й завжди тяжіла до підпорядкування собі економічних важелів. Навіть тоді, коли держава, за виразом Х. Ортеги-і-Гассета, була «мізерною річчю», вона всіляко прагнула саме за допомогою грошей витворити образ сильної влади, що базується на економічній могутності. Вона використовувала такі засоби артикуляції влади, як демонстрація атрибутів розкоші: тріумфальний в'їзд, придворний ритуал, парад, портрети правителів у позолочених рамах, багатство одягу, внутрішнього та зовнішнього оздоблення житла, коштовні предмети побутового вжитку тощо. Гроші тут виходять поза межі своєї традиційної сфери функціонування, виступають не як символ економічної значущості, а як основа сталої системи значень, символічний код, що обґрунтовує непохитність влади. Як зазначає В. Бурлачук [34, с. 21], найяскравіший образ влади був створений у XVIII столітті

в епоху європейського абсолютизму. Істориків правління Людовика XIV дотепер уражає пишність придворного життя з його вигадливим етикетом, офіційними процесіями, карнавалами, масками й балетами. Усі ці карнавали, бали й асамблеї були не тільки формою репрезентації влади, а й ефективним засобом її здійснення, оскільки забезпечувала консолідацію суспільства навколо структур політичної влади. Однак реально в ту добу економічні важелі домінували над політичними, золото було тою силою, яка легко долала вплив конкретних урядів і не визнавала державних кордонів.

Відмова від золотого стандарту зруйнувала монетарний космополітизм, монетарна солідарність практично зникла. Уряди провідних держав світу не бажали повертатися до золотого стандарту і тим самим поступатися тільки-но завойованою владою. Починаються пошуки нових систем, в основі яких лежить політична воля, замість старої, заснованої на забезпечених золотим стандартом універсальних механізмах економічної саморегуляції. Створені були міжнародні політичні системи: Ліга Націй, а пізніше ООН та десятки інших політичних співтовариств, таких як Міжнародний валютний фонд і Всесвітній банк. Незважаючи на те, що певна їх частина мала деякий вплив, в більшості вони все ж таки були неефективними. Однак раз розпочатий процес демонетизації, тобто втрату золотого вмісту грошей, вже ніщо не могло повернути у зворотному напрямку, оскільки контроль держави над грошима незмірно розширив обрії політичної влади. Подальшими етапами цього процесу була націоналізація у США золота і срібла у 1934 р. та закриття Р. Ніксоном «золотого вікна» під час В'єтнамської війни. Суть цієї акції полягає в тому, що долар, який за угодою 1946 року мав золотий еквівалент тридцять п'ять доларів за унцію золота і *до якого була прив'язана більшість світових валют*, тепер підтримувався не на рівні вартості якогось специфічного товару, а лише у співвідношенні з усіма іншими валютами. Таким чином він перетворився на папірець, не забезпечений золотом, значущість якого спирається лише на укази уряду і довіру людей до цього уряду. Якщо раніше ця значущість була виражена написом на банкноті «Підлягає оплаті на вимогу пред'явника», то після втрати золотого забезпечення цей напис був

замінений на фразу «In God we trust» – «В Бога ми віруємо». Це дуже показова заміна, вона добре виявляє суть трансформації грошей від природного забезпечення, яким було золото, до соціального – довіри до держави, соціального ладу, здатності людської спільноти контролювати стихію ринкових процесів. І понад те: ця фраза на грошовій банкноті підкреслює пов'язаність економічної, господарської діяльності людей з їх упевненістю у впорядкованості світоладу, в наявності в їх життєвому світі непохитних розумних і справедливих засад, без яких будь-яка соціальна активність людини втратила б сенс і перспективу.

Демонетизація мала своїм наслідком відмову також і від таких досі обов'язкових умов функціонування грошей, як їх еластичність та стійкість обігу. Розмінні на золото паперові засоби надають грошовому обігові еластичність, при їх використанні надмірність грошового обігу виникнути не може. Не забезпечені золотом банкноти нееластичні за своєю природою. Зберегти постійність їх вартості абсолютно неможливо, паперово-грошовий обіг виключає стійкість обігу. При циркуляції нерозмінних на золото паперових засобів легко виникає їх надмірність. Наслідком того, що банкнота стала нерозмінною на золото, було розходження цін товарів у золотому еквіваленті та в банкнотах. Був утрачений безпосередній зв'язок емісії банкнот з процесом реального відтворення. Унаслідок цих процесів перетворюється в загальне правило економічної системи, заснованої на не забезпечених золотом грошах, те, що в минулому, при золотому забезпеченні, було аномалією: *інфляція*. Як наслідок закономірного і тривалого процесу еволюції грошей в напрямку *від* золотого забезпечення, сучасна інфляція відзначається виключною інтенсивністю та глибиною. Це означає, по-перше, надмірність грошового обігу, канали грошового обігу переповнюються грошима понад потреби ринку. По-друге, номінальна вартість паперових грошей перевищує вартість золота, яке вони репрезентують, відбувається їх знецінення. Безпосередньо знецінення грошей виявляється у підвищенні товарних цін. По-третє, інфляція означає перерозподіл власності на користь крупного капіталу. Відбувається, власне, перерозподіл національного доходу у зв'язку з тим, що надмірність паперово-грошового обігу викликає зміни співвідносних цін, які

діють на користь тих виробників, чийі товари дорожчають швидше і сильніше, на шкоду тим виробникам, чийі товари дорожчають повільно і не так сильно.

Широке застосування паперових грошей пов'язане з функціонуванням банківської системи. У ХХ столітті банківські системи розвинених країн світу перейшли до широкого застосування чеків, які в 70 – 80 роках у деяких державах витіснили готівку на 90 %. Це було ще одним кроком у розвитку комунікативної природи грошей: вони все в більшій мірі втрачають виражене чуттєво-матеріальне оформлення і виявляють себе як інформація.

Соціальна суть трансформації грошей на другому етапі їх історичної еволюції, протягом ХХ століття – надзвичайне посилення контролю урядів над грошима в усіх частинах світу. В усіх випадках, коли треба збільшити витрати або врегулювати економічні проблеми, існує один універсальний захід – друкувати більше грошей, саме тому ХХ ст. виявилось століттям інфляції. Про те, яких масштабів вона сягала у критичні періоди історичного життя, може свідчити хоча б один факт: у Німеччині на 15 листопада 1923 р. один долар коштував 4 200 000 000 000 марок [42, с. 234].

Прихід епохи паперових грошей означав появу цілком нової економічної реальності. Цю реальність потрібно побачити у єдності двох взаємовиключних характеристик. З одного боку, незмірно зросли можливості довільного втручання соціальних структур, зокрема держави, у процеси функціонування грошей. З другого, гроші не змінили свою суть, вони і надалі є способом буття соціальної, зокрема економічної необхідності. Тому позірна легкість, з якою грошові механізми використовуються для реалізації волюнтаристських цілей та інтересів тих чи тих соціальних сил, обертається зростанням та загостренням низки економічних та соціальних проблем.

Третя епоха в еволюції грошей пов'язана з появою електронних грошей та кредитних карток. Зміни, які відбуваються, насамперед торкаються знакової природи грошей – це втрата ними традиційної предметно-чуттєвої форми. Ці знаки реально існують, але їх продукують, сприймають, ідентифікують, обробляють і трансформують у доступну для людини форму лише технічні

пристрої. Разом з тим набуває нової значущості смислове наповнення феномена грошей, їх метафізична природа. Кредитні картки та електронні гроші перевели цей феномен у принципово нову площину існування – вони зробили гроші *віртуальною реальністю*.

Вживаючи щодо електронних грошей термін «віртуальна реальність», необхідно мати на увазі, що це поняття, пройшовши багатовікову історію, у наш час має певною мірою оновлене смислове навантаження, це не є метафора або інший спосіб образного означення предмету дослідження. Тому необхідно визначити, який зміст правомірно вкладати в концепт «гроші як віртуальна реальність». Насамперед слід відзначити, що слово «віртуальний» у своїй еволюції рухалося від первісного латинського значення «можливий», «здатний», «такий, що може», а, отже «актуально не існуючий» до значення «дійсний», «здійснений у суб'єктивному світі людини». Уже в церковнослов'янській мові це слово було присутнє у вигляді «верти» й позначувало подію, що відбувається і породжується зараз, у теперішній момент, чиеюсь активністю [237, с. 118]. Ще донедавна це поняття означувало суб'єктивний світ, створений свідомістю людини, на противагу об'єктивному – реальному ! – світові речей. Знову-таки лише порівняно недавно віртуальну реальність свідомості почали сприймати й вивчати як реальність, як світ, а не як ілюзію, усвідомлюючи, що в ньому існують свої закони, відмінні від законів предметно-чуттєвого світу, який традиційно називався реальним. За умов сучасної інформаційно-комп'ютерної революції це поняття наповнилося новим змістом у зв'язку з появою можливості *технічного* створення віртуальної реальності. Таким чином віртуальна реальність є сьогодні не лише природною функціональною структурою у психічному житті людини, але й включає об'єктивну по відношенню до людської свідомості *штучно створену за допомогою технічних засобів* систему зі своїми взаємозв'язками та закономірностями, що існує як функція інформаційно-технічних феноменів. У такому сенсі для економічних явищ та процесів статус віртуальної реальності є не менш характерним, ніж в інших сферах людської діяльності: «віртуальна корпорація», «віртуальні іноземці», «віртуальний магазин», «віртуальний

маркетинг», «віртуальне проектування», «віртуальне виробництво», «віртуальні банки», «віртуальна торгівля». Вживання цього поняття стосовно електронних грошей передбачає своєрідний онтологічний статус цієї реальності як такої, що витворена штучно й підпорядкована законам тієї соціальної та технічної системи, яка її створила. Хоча ця реальність не належить до сфери чуттєво сприйманих речей, однак це не ілюзія, а специфічна форма буття. У такій якості електронні гроші являють собою *динамічну систему*, яка має множину можливих станів, тобто точно визначені умови та властивості, що можуть бути розпізнані й повторені. Ця система знаходиться в русі, тобто значення її координат змінюються в часі. Оскільки функціонування електронних грошей передбачає наявність розгалуженої та спеціалізованої структури, їх слід розглядати як *складну систему*. Вона характеризується *цілісністю*, позаяк усі її підсистеми підпорядковані єдиній меті – самозбереженню, самовідтворенню, саморегуляції економічного життя. Це *обумовлена* система, позаяк її динаміка підпорядкована дії економічних законів та комп'ютерним програмам. Електронні гроші як система, що має *вхід і вихід, взаємодіють з зовнішнім середовищем*, у якому можна виділити рівні: грошово-банківська система, економічна система, соціум.

Електронні гроші, як і кожна нова форма грошей, виникли у відповідь на практичну потребу: американські нафтові компанії у п'ятдесятих роках минулого століття домагалися створення постійної клієнтури серед власників автомобілів, які, в силу своєї мобільності, легко міняють постачальників. З цією ж метою почали випускати свої картки великі магазини, клуб ресторанів. Так само діяли у 1950-60-х роках у США великі банки, що ввели банківські варіанти кредитних карток, за якими елітні вкладники, які мали найкращу фінансову репутацію, могли платити чеками за свої покупки незалежно від того, чи достатньо грошей вони мають на рахунку в банку.

Таким чином до смислового наповнення грошей додається новий чисто соціальний компонент. Якщо раніше, за умов обігу паперових банкнот, їх соціальна значущість базувалася на довірі громадян до держави й уособленого нею соціального ладу, то зміст грошей, репрезентованих у вигляді банківської

кредитної картки, базується на діловій репутації та довірі до конкретної банківської установи, а також на особистій фінансовій репутації клієнта, оскільки компанія, яка випускає кредитні картки, бере на себе відповідальність і ризик відносно його платоспроможності. Власник банківської кредитної картки має змогу використовувати гроші, які він ще не заробив або не одержав, але які він розраховує одержати пізніше. Їх існування в даний момент у вигляді кредитної картки, по суті, зумовлене двома факторами – *довірою банківської установи до його ділової чесності та правопорядком у державі*. Чесність, вірність бізнесовій угоді, ділова репутація, а також правова захищеність бізнесу стають реальним економічним фактором, який створює нові гроші.

Ці гроші не випускаються урядом, не ввозяться з-за кордону, вони виникають начебто «з нічого» у той момент, коли власник картки здійснює купівлю. Припустимо, купуючи товар за сто гривень, він збільшив продажі даного продавця на сто гривень. Ця сума реально прийшла на ринок незалежно від того, чи має власник картки гроші на рахунку. Продавець одержав належну йому платню, виробник одержав зарплату, уряд одержав податок з продажу. Ці гроші були позичені із завтрашнього заробітку і вкладені у сьогоднішній ринок. Тепер буття грошей у часі невідкладне не лише його довготривалому перебігові, до чого прагнули ще за часів виникнення металевих грошей, які здатні довго зберігати закладену у них вартість. Нові гроші діють усупереч векторній спрямованості часу з минулого через теперішнє у майбутнє, бо, по суті, вони переносять вартість із майбутнього у нинішній час. Таким чином створюється економічна реальність, яку економіст Дж. Куртцман назвав «біля-гроші» [42, с. 289]. До середини 90-х років такі «біля-гроші» склали у Сполучених Штатах 150 мільярдів доларів на рік. Збільшуючи купівельну спроможність, кредитні картки розширюють виробництво, однак це відбувається за рахунок збільшення особистого боргу. До середини 90-х років споживчий борг у США досягнув 1 трильйона доларів. Це означає, що актуалізація такого чинника функціонування грошей, яким є соціальна довіра, тягне за собою одночасне зростання ролі відповідальної та компетентної економічної поведінки, постійного обрахунку майбутніх затрат і

прибутків як на рівні соціуму, так і кожного окремого економічного суб'єкта. Епоха чекових книжок і кредитних карток внесла докорінні зміни не лише в часове, але й у просторове буття грошей. Це виявилось у появі новітніх технологій переміщення великих сум грошей. Застосування магнітних чорнил для кодування пасажирських чеків у 1960 році Американською транспортною компанією, з 1975 р. застосування їх Федеральною системою для зарахування грошей до пенсійної системи, потім система виплат допомог на безробіття, страховки, прибуткового податку, переведення грошей через депозитну та платіжну системи на магнітні стрічки, які Федеральні резервні банки пересилали з кур'єром з одного банку в інший, а згодом передача комп'ютерами інформації один одному безпосередньо по телефонних каналах створили до початку 90-х років електронну грошову систему. Про її потужність можна судити по наведених Дж. Везерфордом фактах про те, що до 1992 р. федеральна комп'ютерна система здійснювала 67 мільйонів переказів щорічно на загальну суму 200 млрд. доларів. До середини 90-х років вона оперувала двадцятьма мільярдами на день [42, с. 276]. Електронні грошові картки виникли початково як спосіб знімати гроші з рахунку у той час, коли банк закритий. Однак зрештою, після того, як у 1974 р. почали застосовувати апарат, який, при пропусканні через нього картки в магазині, віднімав точну суму із банківського рахунку клієнта, електронні картки по суті ліквідували той етап розрахунків, у якому брали участь готівкові гроші. Картка перестала бути лише зручним способом для одержання готівки і перетворилася в замітник готівкових грошей і чеків. Вона не тільки замінила готівку, але й суттєво підвищила надійність грошей – адже електронні гроші постійно знаходяться під контролем великої телекомунікаційної мережі. Інформація про кожну угоду передається в банк, де перевіряється, приймається і лише після цього набуває чинності. Новим кроком в еволюції електронних грошей було подолання серйозної перешкоди, яку створювали дрібні купівлі, зокрема ті, що здійснювалися через автомати. «Розумні» картки з вбудованим рахунково-розв'язуючим блоком, який містить дозволену суму грошей, здатні вносити потрібну суму, наприклад, для купівлі газети або телефонного дзвінка, не

потребуючи доступу до основних файлів банку. Блок пам'яті такої картки здатний зберігати величезний обсяг інформації, тому вона може забезпечувати різні форми стосунків клієнта і банку. Розвиток телекомунікаційних грошових систем був потужним ривком у прогресі комунікаційної системи людства у цілому. По суті виник діловий ринок нового типу, на ньому функціонують нові види грошей. Цей ринок дає можливість замовляти товари за електронним каталогом і оплачувати їх електронним способом. *Гроші все більше набувають характеру інформації*, в Інтернеті вони не є чимось предметним, це лише запис того, що певна сума була зареєстрована на рахунку клієнта або знята з нього і переведена на рахунок підприємця.

При визначенні електронних грошей як інформації неминуче постає проблема визначення самого поняття інформації. У його розумінні у вітчизняній філософській літературі ще надто відчутний підхід, методологічно зумовлений універсальним застосуванням принципу відображення, що змушує авторів у явній або неявній формі вбачати в інформації «суб'єктивний образ об'єктивного світу». Так, В. Голіков у статті «Інформатизація як фактор постіндустріального розвитку», назвавши підряд низку різних за своєю суттю можливих підходів до розуміння інформації, дає їм узагальнену характеристику: вони констатують лише соціальну форму інформації, а не її сутність, оскільки даються *поза зв'язком із свідомістю*. Далі автор пропонує власне визначення, у якому під інформацією пропонує розуміти «Ту частину тезаурусу суб'єкта-реципієнта, у якому усвідомлено відображаються якість, властивості і відношення реального і віртуального світу» («ту часть тезауруса субъекта-реципиента, в котором осознанно отражаются качество, свойства и отношения реального и виртуального мира») [67, с.10–11].

На нашу думку, підхід до інформації як до *суб'єктивного усвідомленого* відображення об'єктивного світу є дуже звуженим і не охоплює ту надзвичайно актуальну сферу, в якій відбуваються процеси небаченого по масштабах нагромадження, обробки та передачі інформації в комп'ютерних мережах. Адже комп'ютер (при всій повазі до нього) не є суб'єктом, він не може «відображати

усвідомлено», але якщо зміст його пам'яті виключити з предметного поля, означеного поняттям «інформація», тоді усі спроби якось *назвати* цей зміст утратять сенс. Тому видається більш відповідним і у сенсі сутності феномена інформації, і у сенсі об'єму цього поняття, тобто означеного ним предметного поля, розглядати *інформацію як міру упорядкованості будь-якої системи*, маючи на увазі як системність психічного світу людини, так і системність віртуальної реальності техногенного характеру. У такому сенсі інформація є поняттям, протилежним до поняття *ентронії*, яке позначає в теорії інформації міру невизначеності, неупорядкованості системи. Стверджуючи, що гроші у їх електронному варіанті перетворюються в інформацію в чистому вигляді, ми маємо на увазі, що вони існують як *упорядкована знакова система*, що ця упорядкованість є сутнісною характеристикою грошей, оскільки призначення цієї знакової системи – задавати алгоритм, порядок, матрицю функціонування органічно пов'язаної з нею метасистеми економічного життя суспільства в цілому. Тобто сама сутність грошей полягає в *упорядкуванні економічної системи суспільства* [Див. 217].

Таким чином еволюція грошей відбувалася в напрямку їх звільнення від предметно-речового способу буття, обмежень простору і часу, контролю урядів, та інших соціальних структур. Унаслідок цього процесу вони вийшли на новий рівень об'єктного буття й перетворилися у докорінно нову сутність. Форма їх буття у постмодерну добу – «електронні сплески, які генеруються комп'ютером, передаються по телефонних лініях і через комп'ютерні термінали і не мають тілесної оболонки поза електронним простором... Протягом усієї історії гроші мали тенденцію до перетворення в певну абстракцію. Переміщуючись зі швидкістю світла, електронні гроші стали найпотужнішою фінансовою, політичною та соціальною силою в світі. Вони схожі на божество – абстрактне й безтілесне» [42, с. 292–293].

Рушійною силою еволюції грошей було прагнення підприємців знайти нові способи збільшувати свій прибуток, використовувати гроші легше і безпечніше, зменшувати ризики, зокрема такий, як втрата готівкових грошей.

Однак електронні гроші при всіх своїх перевагах виявилися надзвичайно вразливими для крадіжок і шахрайства – так само сучасних, складних і досконалих, як і та форма грошей, яка є їх об'єктом. Можливість переміщати гроші таємно і швидко способами, недоступними для традиційної банківської справи, створюють небачені можливості для злочинної діяльності як кваліфікованих фахівців-одинаків, так і потужних кримінальних організацій.

Контроль над створенням і обігом величезних обсягів електронних грошей у недалекому майбутньому може перетворитися на вирішальний важіль не лише економічного та соціального впливу, але й політичної влади.

Поява і широке розповсюдження електронних грошей у певному сенсі являє собою завершення процесу їх еволюції: *організована інформація перетворюється у субстанційну основу сучасної економічної реальності*. Відповідно банківські технології стають потужною інформаційною системою, що органічно вписується в нову економічну реальність, яку сьогодні все частіше характеризують як інформаційну економіку, або економіку знань. У другій половині двадцятого століття інформаційно-комунікаційні технології стали вирішальним фактором не лише економічного життя, але й соціального прогресу в цілому, а інформаційна економіка перетворилася на основоположний елемент інформаційного суспільства.

Кожна з чотирьох «інформаційних революцій», які виділяють дослідники в історії людства, по-своєму позначилася на історичній еволюції грошей, виявляючи все рельєфніше їх природу як інформації. *Перша* – поява писемності – ввела в людську діяльність використання єдиної загальноновизнаної тривкої в часі знакової системи, яка дозволила фіксувати та передавати інформацію у просторі та часі. *Друга*, пов'язана з появою друкарського верстата, створила технічну можливість масового випуску паперових грошей, без чого використання таких грошей було б нереальним. *Третя* інформаційна революція, зумовлена такими винаходами, як телеграф, радіо, телефон, а пізніше телебачення, дозволила оперативно передавати інформацію на будь-які віддалі, що радикально підвищило як швидкість, так і обсяги грошового обігу. *Четверта* революція розпочалася

внаслідок створення комп'ютера – це докорінний переворот у технологіях накопичення, зберігання, обробки та використання інформації. У другій половині двадцятого століття розпочався перехід від традиційних методів зберігання та передачі інформації до нових безпаперових баз даних, комп'ютерних мереж, автоматизованих робочих місць. За короткий час у світі накопичені величезні масиви інформації, відлагоджені комунікаційні зв'язки, створені системи автоматизованої переробки її неосяжних за минулими мірками об'ємів. Стрімке накопичення у світі інформаційних ресурсів характеризують сьогодні як *інформаційний вибух*. За деякими оцінками, у двадцятому столітті інформаційний потік збільшився у 25–30 разів [273, с. 20]. Ще у шістдесятих роках минулого століття стало зрозумілим, що існуючий апарат накопичення, зберігання і переробки інформаційних ресурсів не здатний виконувати свої функції за нових умов. Паперові носії інформації накопичувалися такими темпами, що їх обробка традиційними способами ставала фізично неможливою. Це поставило на порядок денний пошук і використання нових носіїв інформації.

Можливості автоматизованої обробки інформації за допомогою комп'ютера за заданими алгоритмами: облік, обрахунки, сортування, класифікація, передача, представлення у потрібній формі, небачена швидкодія, забезпечення передачі інформації у будь-яку точку земної кулі в реальному часі і без обмежень віддалі, широке охоплення усіх верств населення – усі ці переваги не могли не позначитися на сфері грошового обігу. Обіг електронних грошей характеризується невпинним зростанням обсягів, прискоренням швидкості всіх операцій, розширенням діапазону можливостей купівлі та продажу. За допомогою супутникових систем, мереж передачі інформації окремі економічні регіони світу поступово перетворюються на гігантську інформаційну систему. Глобалізація інформаційних ресурсів, формування нової інфраструктури, масштаби і ефективність використання інформаційних технологій у сфері грошового обігу є важливим фактором світової економічної глобалізації. Зростання значущості інформаційних технологій у сфері грошового обігу робить їх предметом наукового вивчення у рамках спеціальної галузі знань – економічної кібернетики,

яка досліджує методи управління грошовими потоками та їх використання, способи їх обробки з метою оптимізації зберігання, обробки, передачі, запевнення безпеки. Можливості ефективного використання грошових ресурсів значною мірою залежать саме від застосування засобів інформатики і реального розповсюдження інформаційних технологій в усіх ланках економічної системи.

Ефективне використання інформаційних технологій у сфері грошового обігу в розвинених країнах світу вже набуло таких масштабів, які до певної міри витісняють традиційні форми ходіння грошей. Однак у відношенні до електронних грошей слід очікувати реалізації загальної тенденції, яка мала місце на всіх етапах еволюції грошей: поява нових форм ніколи не призводила до відмирання старих, вони продовжували своє активне функціонування в економічній діяльності людей. Так, у наш час, коли електронні гроші активно завойовують позиції у світовій економіці, за даними Дж. Везерфорда, у банківських сейфах і житлах заховано більше золотих монет, ніж у будь-яку іншу історичну добу, а паперових грошей в світовому обігу перебуває більше, ніж будь-коли в історії. Однак не викликає сумніву реальність перспективи переходу до безпаперових банківських технологій і навіть «безпаперового суспільства», у якому обчислювальна техніка, факсимільна передача документів, відеотекстові системи, мережі автоматизованої передачі, зберігання та обробки інформації переберуть не себе левову частку грошового обігу. До цього суспільство неухильно рухатиметься під тиском явища, яке дістало назву «паперове забруднення середовища», його суть полягає в невідповідності традиційних технологій, заснованих на паперових носіях, масштабам інформаційних потоків, якими оперує сучасне людство, і, як наслідок, продукування паперових носіїв інформації в обсягах, фізично непридатних для належної обробки. Наприклад, при одержанні хабара у мільйон доларів готівкою нереально перерахувати ці гроші, тому, як повідомляють у ЗМІ, розміри виплаченої суми встановлюють зважуванням. Про масштаби перерозподілу грошової маси поміж паперовими (у традиційному розумінні) й непаперовими носіями можна судити по таких показниках: структура грошового обігу розвинених країн складається приблизно

на 75 % з безготівкових розрахунків, на 20% із вексельних та бартерних операцій, на 5% з готівкового грошового обігу [273, с. 5].

При всьому інтегративному потенціалі електронних грошей, усе ж таки їх розповсюдження слід розглядати як фактор, який не лише консолідує світову економічну систему завдяки створенню спільної грошової інфраструктури, але й водночас збільшує дистанцію між регіонами з високим ступенем розвитку інформаційних технологій, з одного боку, і технічно відсталими країнами та регіонами, де грошовий обіг здійснюється у традиційних формах, з другого. Це переводить різницю між відповідними грошовими системами із кількісного виміру в якісний – вони стають неспівмірними.

Як і слід було очікувати, найбільш радикальні зміни поява електронних грошей викликала у сфері комерції, призводячи до глибоких кількісних, якісних та структурних зрушень. Перша електронна система торгівлі була введена в дію в 1969 році, це поклало початок бурхливому процесові, який, за даними, наведеними Е. Шершневим [273, с.32], розгортався такими темпами. У 1996 році загальний об'єм угод, укладених у країнах СOT за допомогою електронної комерції, склав 2,7 млрд. доларів. За наступні два роки він зріс майже у тридцять разів і в 1998 році досягнув 75 млрд. доларів. До 2000 року він зріс ще у п'ять разів, до 377 млрд. доларів. Ніколи раніше у товарному обміні між фірмами і країнами не спостерігалось таких стрімких темпів зростання. Неминучим наслідком і необхідною умовою розвитку електронних грошей стала поява так званих «віртуальних банків». Ці банки не мають звичних атрибутів банківської установи: офісів, сховищ, охорони, персоналу для безпосередньої роботи з клієнтами. Вони існують усередині глобальної комп'ютерної мережі у формі електронних сторінок в Інтернеті, являючи собою набір висококваліфікованих комп'ютерних програм з обслуговування безготівкових грошових коштів клієнта, і успішно виконують більшість традиційних функцій банківських установ на фінансових ринках розвинених країн світу.

3.2. Семантичний аспект: гроші як метамова.

У попередньому підрозділі наголос було зроблено на знаковій природі

грошей та змінах її взаємозв'язку з смисловим наповненням грошових знаків. Завдання цього розділу можна визначити як семантичний аналіз комплексу значень або смислів, внесених грошима у смислове поле людської культури протягом їх історичної еволюції на різних її етапах. Окрім того, що гроші слугують *інструментом* товарного обміну та вимірювання вартості, *знаряддям* її накопичення, *засобом* платежу, вони ще й *посідають певне місце в культурі* як важливий складовий елемент життєвого світу людини. У такій якості вони постають як *цінність* серед неозорого поля усіх інших життєвих цінностей людини і поряд з ними, ставлять перед людиною проблеми морального вибору, особистої відповідальності, формують її світосприйняття, спосіб мислення та дій. Ми розглянемо коло питань: *що значать (яку значущість мають) гроші для людини? Як змінювалася ця значущість протягом їх історичної еволюції? Які зміни поява грошей внесла і закріпила у культурі людства?*

Такий підхід дозволяє акцентувати відмінність епістемологічного статусу грошей в економічному та філософському знанні: галузь економічної науки, що являє собою теорію грошей (в усій різноманітності існуючих підходів), належить до семіотичного дослідження, однак вона концентрує увагу на *синтактичному* аспекті, тобто на вивченні структури утворення знакових конфігурацій та на правилах їх перетворення безвідносно до їх конкретних значень у життєвих обставинах людей. Для філософського ж аналізу важливим є власне *семантичний* аспект – осмислення феномена грошей з точки зору закладених у них соціальних смислів, а також того, як сприймає та використовує ці смисли людина.

Потреба у грошах як інструменті комунікації була зумовлена вельми специфічними особливостями господарського життя, серед яких на першому місці – вимога еквівалентності обміну матеріальними цінностями. Цю потребу не могла задовольнити звичайна мовна комунікація не лише тому, що слово не має ринкової вартості – сучасний грошовий знак теж не має власної ринкової вартості, понад те, він здебільшого не має навіть такої ефемерної тілесної оболонки, яку має вимовлене або написане слово, адже сучасні гроші – це слабкі сплески електромагнітного поля в комп'ютерних мережах, які безпосередньо не

сприймаються відчуттями. Проте природна мова не відповідає потребам організації ринкових відносин в іншому сенсі: як відзначає Ю. Габермас, «Нормальна мова є дуже ризикованим та водночас коштовним, нерушливим, обмеженим у своїх можливостях механізмом координації дії» [52, с. 341]. А позаяк «життєвий світ може робити лише обмежені витрати для досягнення координації та розуміння, то при досягненні певного рівня комплексності повсякденна мова зазнає розвантаження через різні типи спеціалізованих мов; ці процеси були досліджені Талкоттом Парсонсом на прикладі грошей» [52, с. 342]. Коли традиційний медіум координації дій виявляється недостатнім, відбувається часткове заміщення повсякденної мови спеціалізованим комунікативним медіумом. Інтегрування «замінника» у суспільство «може відбуватися тільки через цю збіднілу та стандартизовану мову, яка координує функціонально стандартизовані дії, такі, наприклад, як виробництво та розподіл товарів та послуг, без навантаження соціальної інтеграції надмірними витратами на ризиковані та неекономічні процеси взаєморозуміння, і без встановлення зворотного зв'язку через медіум повсякденної мови з минулими культурними традиціями та минулими процесами соціалізації. Очевидно, що цим вимогам складеної за спеціальними кодами мови управління цілком задовольняє такий мовний посередник, як гроші. Він відгалужується від нормальної мови як спеціалізована система кодів, яка вставляється в стандартні ситуації (обміну) і яка на основі вбудованої в неї привілейованої структури запиту повинна гарантувати умови здійснення ефективної координації прийнятих рішень дії, не вимагаючи при цьому від життєвого світу будь-яких додаткових ресурсів» [Там само].

Отже, ми розглядаємо гроші як певну мовну систему, що має у своїй природі ряд достатньо виразних ознак *як природної, так і штучної мови*.

Кожна мова є знаковою системою, що слугує засобом людського спілкування, мислення і вираження, специфічно людським способом збереження і передачі інформації. Виходячи з таких означень, неможливо не визнати, що феномен грошей являє собою конкретний варіант спеціалізованої мови, тобто специфічну *знакову систему*, яка забезпечує *спілкування людей* у конкретній сфері

– сфері економічної діяльності. Гроші є засобом *раціонального обрахунку і осмислення* цієї діяльності, точного *вираження її реальних та очікуваних результатів*, фіксації та ретрансляції *інформації*, абсолютно необхідної для успішного протікання економічних процесів, тобто вони виконують саме ті функції, які традиційно вважають сутнісними ознаками мови.

Під природними мовами мають на увазі ті, що виникли як наслідок багатовікової суспільної практики людського спілкування. Грошову комунікативну систему зближує з природною мовою той факт, що ця система виникла спонтанно в ході історичної еволюції господарської діяльності людей, її розвиток відбувався стихійним шляхом, а теперішній стан є результатом акумуляції змісту, виробленого усім попереднім досвідом економічних стосунків людей протягом багатьох поколінь.

У ХХ столітті комунікативні можливості природної мови були поставлені під серйозний і обґрунтований сумнів філософією неопозитивізму, який зосередився на питанні: наскільки природна мова здатна адекватно висловити думку про дійсність. Мова, мовлення, мовна комунікація сприймаються як граничні засади людського розуміння світу та саморозуміння, понад те: за висловом М. Гайдеггера мова – це «дім буття». Відтак мовна комунікація постає в сучасному суспільстві останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття.

Г. Фреге, чію філософію мови вважають вихідним пунктом для основних сучасних напрямів дослідження мови, зосередив увагу лінгвістичних досліджень на поясненні механізмів передачі думки від одного носія до іншого. Саме під час передачі думки стає виявним зміст самої думки – те, що передається від одного носія до іншого. Згідно з Г. Фреге, *сміслом кожного висловлювання є референтний зв'язок між об'єктами*, що позначені словами. Сенси висловлювань складають думку. Поняття смислу, за Фреге, вводиться насамперед для розв'язання проблеми інформативності висловлювання. Так, інформативність висловлювання про тотожність двох понять (наприклад, Ранішня зоря є Вечірньою зорею) пояснюється тим, що, хоча ці поняття означають один і той

самий об'єкт, тобто мають однакове значення, вони здійснюють це різними способами, тобто мають різний смисл. Саме смисл є способом репрезентації об'єкта в думці.

Великий інтерес до мовно-комунікативної раціональності, характерний для західноєвропейської думки 60–70-х років, сягає своїм корінням філософського аналізу мови науки як найдовершенішого взірця ясності, обґрунтованості й доведеності в аналітичній філософії мови Л. Вітгенштайна. Л. Вітгенштайн у «Логіко-філософському трактаті» виклав критику природної мови, мета якої – показати, що багато проблем філософського осмислення буття людини в світі пов'язані з тим, що ми не розуміємо логіки нашої мови. Багато пропозицій і питань традиційної філософії є псевдопропозиціями і псевдопитаннями, оскільки вони порушують межі природної мови так, що ні самі питання, ні відповіді на них не є осмисленими. У зв'язку з цим Л. Вітгенштайн сформулював ідею, яка стала ключовою у підходах структурно-лігвістичного аналізу: «Межі моєї мови означають межі мого світу» [171, с.80]. Подібно до Л. Вітгенштайна, Р. Карнап та інші представники логічного позитивізму вбачали недосконалість природної мови в мовних структурах, які приховують і роблять невиразною логічну форму думки. Це, зокрема, наявність у природній мові понять, які не позначають об'єктів реального світу (наприклад, Пегас), але граматично виконують ті ж самі функції, що й поняття, наповнені реальним змістом. Це також порушення правил синтаксису або правил логічного зв'язку. Логічний позитивізм, виходячи з таких міркувань, утвердив орієнтацію на мову, висловлювання якої будуються за певними суворо визначеними правилами. Ці правила встановлюються для множини вихідних осмислених об'єктів, тобто таких, істинність або хибність яких може бути чітко і однозначно з'ясована. Ідеальною була б така мова, яка відображала б факти і розкривала їх логічні співвідношення самим характером своїх символів, її основна ознака – прозора логічна структура, яка однозначно співвідноситься зі структурою дійсності. Таким вимогам у більшій мірі відповідають штучні мови – це знакові системи, створені спеціально для задоволення певних практичних та наукових потреб:

математичні, логічні мови, мови комп'ютерних програм тощо. Грошову комунікативну систему зближує з штучною мовою саме однозначність її символів і цілковита точність їх співвідношень між собою та з предметними полями, які ці символи означають.

Положення про те, що субстанцією, яка скріплює суспільство в деяке органічне ціле, є мова як головний засіб спілкування, є вихідним принципом філософії комунікації. Норми й цінності, що складають каркас соціального життя, закріплені саме в мові. Ю. Габермас розглядає мову як специфічний метаінститут, від якого залежать усі інші суспільні інститути, позаяк соціальна дія відбувається властиво в повсякденній мовній комунікації. У праці «До реконструкції історичного матеріалізму» (Франкфурт, 1976) Габермас підкреслює, що «рівень соціокультурного розвитку характеризується, насамперед, рівнем розвитку мовної комунікації» [297, с. 132]. Відтак зрозуміло, що творення етики відповідальності, яка передбачає універсальне порозуміння і досягнення всезагального консенсусу, пов'язане зі спробами віднайти метамову, яка могла б стати основою такого порозуміння. Головна мета Ю. Габермаса – з'ясувати загальні структури процесу міжсуб'єктового порозуміння, виходячи з яких і має будуватися комунікація. У комунікативній дії, яка передбачає взаємодію принаймні двох здатних до спілкування та дії суб'єктів передусім за допомогою вербальних засобів, саме мова й виступає основою для досягнення порозуміння. Передумовою розуміння промовцем та слухачем одне одного є спільність їхнього життєвого світу. Життєвий світ — це є, насамперед, «зразки тлумачень», які передаються за допомогою традицій та мови, тому мова є конституюючим чинником життєвого світу; вона, на думку Ю. Габермаса, має *трансцендентальний* характер (Цікаво співставити це з ідеєю О. Потебні про мову як *містичне* ядро нації). Іншими словами, мова по відношенню до життєвого світу виступає як граничні засади буття, що лежать поза обставинами емпіричних подій – у такому сенсі вона є *мета*-мовою, субстанцією соціальності.

Х.-Г. Гадамер у праці «Істина і метод» підкреслює, що адекватне взаєморозуміння не є ані вживанням в іншу людину, ані підкоренням її своєму власному масштабові; це – спроба підвестися на рівень вищої загальності, здатної подолати як власну обмеженість, так і обмеженість іншого [54, с. 249]. Суть цієї «вищої загальності» він убачає в тому, що «будь-яка розмова передбачає спільну мову або, точніше, вона виробляє таку спільну мову... Поміж співбесідниками кладеться щось таке, до чого вони обоє причетні й на чому відбувається між ними обмін. Взаєморозуміння з приводу чого-небудь, що саме має бути досягнуте в ході розмови, неминуче означатиме, що в розмові вироблено спільну мову... і тоді з них обох утворюється нова спільнота» [54, с. 341]. У тому числі й міжособистісні стосунки аж ніяк не є безпосередньою зустріччю між «Я» і «Ти», а мають опосередкований мовою та мовленням характер.

Позаяк мова як підстава комунікації та розуміння формує «простір нашої свободи», то й загальне відчуження, що характеризує стан буття у сучасному світі, на думку Г. Гадамера, є не просто наслідком особливих умов соціального буття людини, а перш за все виникає через її залежність від побудованого нею самою типу цивілізації. Тому, щоб подолати цю залежність, необхідно з'ясувати «універсально-прагматичні умови спілкування та розуміння», а також витворити «нові форми життя», які б утілювалися в «новій ідентичності причетних одне до одного людей» [291, с. 80].

У мові знаходить соціальний вимір людського буття і О. Ф. Больнов, мова постає в нього як «спільний знаменник» для суб'єктивності та спілкування. Виходячи з такого розуміння взаємозв'язку мови та принципових засад організації життєвого світу, О. Ф. Больнов формулює положення про перетворення мови, комунікації на одну з найважливіших проблем сучасної філософії.

Якщо застосувати такий підхід до визначення смислів, репрезентованих у грошових знаках, побачимо, що гроші по самій своїй суті є «спільним знаменником», механізмом повсякчасного, повсюдного, універсального

ототожнення структурних елементів соціальної реальності у спілкуванні людей, встановлення між ними відношення еквівалентності, а смисли, які вони вносять у життєвий світ соціуму – це конкретні конфігурації, у яких соціальні значення різних речей та явищ співвідносяться між собою. Таким чином гроші ніби «висвічують» у речах дійсності їх *спільну соціальну субстанцію* – те, що кожен предмет у життєвому світі людини є об'єктивованою формою існування відносин між людьми.

За Г. Гадамером, «Усі форми людського життєвого співтовариства – це вияви співтовариства мовного... Взаємне домовляння щодо певної мови не є справжнім випадком взаєморозуміння, а особливим випадком угоди з приводу певного інструменту, системи знаків, яка... слугує цілям інформування як звичайний засіб» [54, с. 412]. Взаєморозуміння за допомогою медіума грошей зумовлене додатковим чинником – співвідношенням грошових знаків з фактичністю життєвих ситуацій, смисли яких вони означають, тобто істинністю тих чи тих висловлювань «мови грошей». Важливо при цьому не те, які конкретно висловлювання є істинними, а які хибними, проблемою є з'ясування умов, за яких те чи інше висловлювання виражає істину. У системі грошової комунікації проблема істинності постає у формі питання про відповідність змісту грошових операцій реальним умовам та правилам ринкових відносин, іншими словами: чи відповідає тотожність товарів, встановлена за допомогою грошового еквівалента, реальному співвідношенню соціальної значущості цих товарів. У такій якості проблема розпадається на два аспекти. По-перше, це питання істинності самих грошових знаків. Йдеться про те, що самостійним і дуже важливим є питання про їх *справжність, достеменність*, позаяк відмінність грошових знаків від знаків в інших комунікативних системах полягає в тому, що вони є заміниками, *«заступниками» означуваних речей не лише в думці, але й у «реальному житті»*, практичній діяльності людей. Звідси походить і потреба їх державно-правової легітимації, і проблема достеменності, запобігання фальшуванню цих знаків. Цим значною мірою зумовлена власна значущість грошових знаків, тобто їх споживча властивість як особливого товару фінансового ринку – їх найважливішою

характеристикою є саме достеменність. Наявність в обігу фальшивих грошових знаків, знижуючи довіру до грошової одиниці, змінює пріоритети торгівельних партнерів та інвесторів. Вони можуть відмовитися від даної валюти через недовіру до неї, можуть віддати перевагу накопичуванню перед інвестуванням. Таким чином висока споживча якість фінансових інструментів – їх достеменність – постає одним з реальних важелів ринкових комунікацій.

Соціальні причини, які сприяють фальшуванню грошей, проаналізовані у монографії «Фальшивые деньги» [264]. Це розвиток інфляційних процесів в економіці, випереджаючі темпи зростання посередницького й банківського капіталу, цін на товари та послуги порівняно з розвитком виробництва, що тягне за собою, зокрема, випуск в обіг банкнот крупних номіналів, а, отже, можливість фальшування великих грошових сум з використанням порівняно невеликих затрат. Це посилення диференціації життєвого рівня, пов'язане з зосередженням високих прибутків у вузькому прошарку населення і їх різким зменшенням в основній масі громадян, що не лише змушує певну їх частину вдаватися до кримінальних методів перерозподілу грошей, але й служить для бодай позірною виправдання таких дій міркуваннями абстрактної соціальної справедливості. До таких причин належить також недосконалість правового регулювання господарської діяльності, яка не створює достатніх бар'єрів для проникнення у сферу економічної діяльності значного контингенту осіб з корисливою антисуспільною орієнтацією, у тому числі таких, що мають досвід і навички злочинної або іншої незаконної діяльності в економіці. Специфічною для України та інших пострадянських країн причиною фальшування грошей є віктимність поведінки основної маси людей у сфері економічних відносин, тобто їх нездатність протистояти злочинним зазіханням – їх поведінка певною мірою провокує шахраїв можливістю легкого успіху. Це наслідок низької поінформованості про правила й процедури укладення комерційних угод, відсутності у переважної більшості населення навичок економічної поведінки, його психологічної неготовності до жорстких правил гри у тому значною мірою стихійному, ще недостатньо контрольованому моральними та правовими

механізмами ринковому середовищі, яке перебуває в процесі становлення в сучасній Україні.

Друге питання, яке виникає пов'язно з проблемою істинності у системі грошової комунікації – це адекватність відображення у грошових вартостях соціальної значущості речей, що перебувають на ринку як товари. З фахового боку це питання про обґрунтованість та правильність цінових співвідношень, воно лежить у сфері компетенції конкретних галузей економічної науки. З позицій соціально-комунікативного аналізу це питання про те, якими способами реалізується і наскільки досяжним у принципі є консенсус усіх учасників ринку за допомогою грошової комунікації.

Виступаючи на ринку у своїй функції міри вартості, гроші виявляють себе по відношенню до конкретних учасників ринку як певна нормативна інстанція. Нормативність грошової комунікації зумовлює той факт, що вона передає учаснику ринку інформацію про деякі конкретні стани справ, які об'єктивно зумовлюють його економічну діяльність. Кожен конкретний контекст економічної поведінки є випадковим, однак він детермінований спільною для всіх учасників ринку структурою вартісних значень, виражених у грошовій формі, правилами вартісних співвідношень, закладених грошовою системою.

Ринок за допомогою грошової системи конструє себе для певного, за виразом Ю. Габермаса, інтерпретативного співтовариства – у даному разі для учасників товарно-грошового обміну, члени якого, комунікуючи, намагаються досягти порозуміння й раціональної згоди, оскільки це є умовою реалізації конкретних економічних цілей кожного з них. Ю. Габермас будує свою теорію, виходячи з припущення: якщо хтось висуває певне твердження, він тим самим потребує визнання цього твердження істинним (нормативно та експресивно правильним) з боку інших учасників комунікації. Якщо мати на увазі, що в теорії комунікації істина рівнозначна смислової значущості, можна стверджувати: в умовах ринкових відносин визнанням смислової значущості товару, тобто правомірності позиції конкретних учасників ринку, є готовність його партнерів платити гроші за цей товар. Значущим на ринку є лише такий товар, який може

розраховувати на обґрунтовану (раціонально мотивовану) згоду всіх членів даного інтерпретативного співтовариства, яка виражається в ринковій ціні цього товару.

Саме встановлена на ринку ціна товару є тим, що Ю. Габермас називає «можливістю раціональної прийнятності» для будь-якої комунікації. Комунікативна теорія розглядає суспільство як необмежену спільноту інтерпретаторів, кожен з яких бере участь у процесі комунікації, аргументуючи й обґрунтовуючи власні твердження й спростовуючи чужі, неприйнятні для себе. Ніхто не має привілейованого доступу до умов істинності (слухності, автентичності); ці умови завжди зазнають інтерпретації тут і тепер існуючими індивідами, скінченими й соціально зумовленими [81, с. 185–186]. Ринок є не єдиною, але важливою і чітко вираженою системою такої комунікації, а гроші – тією знаковою системою, в фізичній субстанції якої здійснюється узгодження індивідуальних смислів та інтересів і втілюється досягнуте порозуміння у межах можливого, хоч і без володіння істиною «в останній інстанції». Отже, важливою соціальною функцією грошей можна вважати їх роль інструменту досягнення консенсусу в сфері економічної діяльності.

Ю. Габермас у площині аналізу мовних дій з пункту погляду комунікативного застосування речень, виділяє три функції мови: пропозиційну складову, яка служить для зображення реального стану речей, іллокутивну – для актуалізації міжперсональних зв'язків, та мовну компоненту, яка надає інтенції промовця форми виразу [52, с. 304].

У комунікативній дії грошей ці три аспекти відповідають описаним Габермасом особливостям функціонування мови:

1. У пропозиційній функції грошові комунікати безумовно несуть інформацію про реальний стан справ у життєвому світі людини. Разом з тим, як це відзначає Габермас (не маючи на увазі власне грошову комунікацію), ми тільки тоді розуміємо певне речення, коли ми вже знаємо ті умови, при яких дане речення може бути істинним. У грошових відносинах, як і в будь-якій мовній інтеракції, кожна комунікативна дія може бути прийнята або заперечена у трьох

аспектах. Адресат може взагалі відхилити висловлювання адресанта, не зважаючи ні його (висловлювання) істинності, ні граматичної правильності – він відмовляється інтерпретувати ті чи ті реалії свого життєвого світу через їх грошові еквіваленти. Він може також відхилити його з огляду на нормативний контекст висловлювання (тобто на легітимність того, про що йдеться у висловлюванні) – тут параметри грошових відносин ставляться в залежність від ціннісних орієнтацій людини. Нарешті, він може не прийняти пропоновану інтеракцію з огляду на правдивість висловленої мовцем інтенції (тобто узгодженість між тим, що декларується, і про що йдеться насправді) – у цьому випадку умовою успішної грошової комунікації є бізнесова чесність і порядність її учасників.

2. Досі, за Ю. Габермасом, об'єктивний світ розуміли як корелят всіх дійсних асерторичних речень. Але якщо висувати домагання дійсності також з позицій нормативної правильності та суб'єктивної правдивості, тоді стає необхідним для легітимно врегульованих інтерперсональних зв'язків постулювати світ, що є аналогічним до «світу фактів» у трьох аспектах: 1) ми сприймаємо його як «об'єктивний» з позицій третьої персони – фінансовий стан в нашому життєвому світі є для нас об'єктивною реальністю, незалежною від наших бажань; 2) ми як адресат сприймаємо цей фінансовий стан як нормативний, по відношенню до якого ми відчуваємо себе зобов'язаними, він спонукує нас до певних дій; 3) з позицій першої особи ми сприймаємо його як «суб'єктивний» (наш власний), який ми розкриваємо або приховуємо перед публікою [52, с. 306].

3. Учасники комунікації отримують із життєвого світу, по-перше, консесуально узгоджені зразки тлумачень – знання заднього плану, які лежать в основі пропозиціональних смислів. По-друге, вони одержують нормативно надійні зразки зв'язків, на яких базується солідарність, що забезпечує реалізацію іллокутивних актів. По-третє, життєвий світ є джерелом отриманих у процесі соціалізації компетенцій, що складають задній план інтенцій промовця. Усі ці аспекти зв'язку учасників комунікації з їхнім життєвим світом створюють

контекст безсумнівності для процесів взаєморозуміння, у тому числі і в сфері грошових стосунків.

Таким чином через сприйняття світу на основі сигніфікації речей за допомогою грошових значень ці речі перетворюються в позначені, означені, визначені *об'єкти* економічної діяльності. Перебуваючи у спільній для всіх реальності, люди знаходяться, разом з тим, у різних варіантах *дійсності*, які розрізняються історично, культурно і соціально [101, с. 407]. Дійсність – це продукований і засвоюваний спільнотою досвід перебування в життєвому світі, який являє собою «семіотичну павутину», тобто мережу стосунків, «сплетену зі знакових відношень, на кожному вузлику якої перебувають об'єкти досвіду, в контексті якого вони постали» [79, с. 19]. Об'єктивна картина економічного життя соціуму єдина для всіх членів суспільства, проте в аспекті *з-дійснювання* самої людини вони перебувають у рамках різних «дискурсів дії» (П. Рікер), їхні «семіотичні мережі» суттєво відрізняються, тому за однакових економічних умов як оцінки життєвих реалій, так і економічна та фінансова поведінка людей диференційована у широкому діапазоні, про що докладно йтиметься у наступних розділах.

Трактування системи грошової комунікації як специфічної мови дає підстави для застосування до її аналізу авторитетної у сучасній лінгвістичній філософії теорії «лінгвістичної відносності» і, зокрема, так званої «гіпотези Сепіра – Ворфа», суть якої висловлена в цитаті із Е. Сепіра, використаної Б. Ворфом як епіграф до його статті: «Люди живуть не тільки в об'єктивному світі речей, не тільки у світі суспільної діяльності, як це зазвичай вважають; вони значною мірою знаходяться під впливом тієї конкретної мови, яка є засобом спілкування для даного суспільства. Було б помилкою вважати, що ми можемо повністю усвідомити дійсність, на вдаючись до допомоги мови, або що мова є побічним засобом розв'язання деяких часткових проблем спілкування й мислення. Насправді «реальний світ» значною мірою несвідомо будується на основі мовних норм даної групи» [25].

Люди сучасного світу, поряд з автентичними мовами, якими вони

користуються у своєму житті, здійснюють свої стосунки, одержують і передають інформацію, досягають порозуміння *за допомогою грошової комунікації*. Зокрема, застосовуючи як методологічну основу положення, в яких Макс Блек [25] виклав основні ідеї теорії Б. Ворфа щодо ролі мови в організації життєвого світу людей (звичайно, він не мав на увазі конкретно грошової комунікації), можна виділити такі аспекти впливу «мови грошей» на суспільне життя:

- «Мова грошей», користуючись виразом Б. Ворфа, втілює у собі «сукупність мовних моделей», які складаються за принципами грошових угод і певним чином програмують поведінку людей не лише в ринкових операціях, але в усіх сферах життєвого світу, бо це звичні, само собою зрозумілі, перевірені досвідом моделі поведінки.

- «Мова грошей» формує певну «систему понять» для «організації досвіду». Вона формує на цих поняттях певний світогляд, у якому систематизується ставлення людини до світу в основних його аспектах. «Сутність всесвіту» – похідне від тієї мови, якою говорить людина. Центральний принцип цього світогляду – принцип купівлі-продажу.

- Людина сприймає дійсність як «калейдоскопічний потік вражень». Сприйняття цих «фактів» – похідне від мови, якою вони повідомляються. Тобто людина, для якої звичною і зручною є «мова грошей», інтерпретує інформацію, яку вона одержує, у поняттях прибутків і збитків, меркантильного розрахунку.

- Граматика та логіка не відображають дійсності, вони доволіно змінюються від мови до мови. Людина, яка користується «мовою грошей», базує своє мислення і вчинки за законами специфічної логіки, яка продиктована не об'єктивними принципами світоладу, а конвенційно встановленими «правилами гри», хоча вона й переконана, що керується загальнозначущими нормами, які впливають з непохитних засад світобудови [Див. 217].

Продовжуючи ідею В. Гумбольдта про те, що мова є «проміжним світом», оскільки людина не лише осмислює світ за її посередництвом, але реально

створює середовище свого буття, можна стверджувати: одним з варіантів «проміжного світу» є система грошових комунікацій. Як і природна мова, грошові операції допомагають людині розчленувати континуальність дійсності на дискретні частковості, а відтак реінтегрувати їх у нових співвідношеннях, створюючи тим самим нову реальність.

Буття культури – це і є спосіб організації, упорядкування, структуризації системи сталих значень, конвенціональних смислів і символів, що притаманні певному соціуму. Як стверджує Дж. Фрідман, своєрідний «колообіг» потоків символів, постійний обіг знакових конфігурацій вибудовує межі чи «рубежі» спільнот чи субкультур. Цілісна соціальна реальність вибудовується і розгортається лише в лінгвакомунікативному полі. Його неможливо розглядати як гомоморфну систему, оскільки у цьому полі поряд з власне мовою діють різні за своєю природою і призначенням символічні системи: свої системи символів мають політика, мистецтво, спорт, сфера споживання і т. п. Не маючи на меті робити докладний огляд структури лінгвакомунікативного поля сучасного суспільства, прагнемо підкреслити присутність і винятково важливу роль у цій системі саме інфраструктури грошової комунікації не в її інструментальному аспекті, а в аспекті соціального кодування особистості за допомогою системи соціальних символів.

У сучасній українській філософії тема культурного та лінгвального кодування є досить популярною, однак воно розглядається в основному в аспекті етнопсихологічних смислів культури. Разом з тим не можна ігнорувати факт, що сучасна людина, а українська – не з власної волі, в силу відомих історичних причин – в особливій мірі, знаходиться під потужним додатковим впливом смислів, далеких від етнічних факторів. Це, зокрема, смисли, що диктуються економічною сферою життя, причому переважна більшість людей саме ці смисли сприймає як найважливіші сигнали, які вона одержує із соціального середовища. Символами-носіями цих сигналів є гроші, сила їх впливу визначається не лише тим, *що* вони означають, але тим, що вони самі собою вже є дією, реальністю, яка своєю присутністю чи відсутністю змінює життєві обставини. «Ходи думки», як і

ходи на шахівниці, задаються наперед цілісними конструктами досвіду комунікативної взаємодії. Мова грошей не тільки оформлює думку, але й формує її, вона не тільки інструмент спілкування, але дійовий чинник сенсоутворення, сенсонаповнювання, осмислювання, тлумачення.

Представники різних напрямків етнолінгвістики: видатний український мислитель О. Потебня, значно пізніше творці мовного релятивізму Е. Сепір та Б. Ворф, представники неогумбольдтиянської школи Й. Трір та Л. Вайсгербер наполегливо застерігали від витіснення багатьох мов якоюсь однією мовою або її домінування. На їх думку, це мало би для людства згубні наслідки, оскільки означало б зведення різних шляхів пізнання, різних аспектів бачення на один шлях, в одну пласку одновимірність. «Мова грошей», безумовно, не здатна витіснити автентичні природні мови, однак вона здатна накласти на всі процеси соціальної комунікації свою систему смислів, які вносять корективи у в розуміння та інтерпретацію мовних смислів учасниками комунікації.

Г. Гадамер підкреслює: саме вживання мови навантажене вартостями та вартісною оцінкою [54, с. 360]. Представники аналітичної лінгвафілософії стверджують: семантика знаку – це способи його вживання, ці способи задають у суспільстві правила «мовленнево-культурної гри». Саме суспільне буття є буттям інтерпретативним, буттям, що опосередковується смислами, іншими словами буття людей у суспільстві безпосередньо залежить від смислів, які люди сприймають і реалізують в речах і власних діях. *Тому в суспільстві з потужною, добре розвиненою системою грошової комунікації людина неминуcho сприймає і реалізує в усіх сферах свого життя (а не лише в економічній) ринкові моделі поведінки, ставлення до інших людей та до себе. Її до цього спонукують:*

- Семантичні поля грошової системи комунікації, тобто сама наявність у соціальному середовищі шкали оцінок, за якою всі речі і явища мають грошовий еквівалент.
- Специфічний конкретний досвід комунікантів, який підтверджує прагматичну успішність використання цієї шкали.
- Їхня особиста залученість у світ ринкової культури.

- Фонові знання, що окреслюють певний фон апперцепції – це світогляд, освіта, професійна діяльність, уся сукупність соціального досвіду, в який необхідною компонентою входять економічні знання та навички економічної поведінки.

Тому вибір індивідуальних смислів визначається сумарним тиском чинників, що мають надіндивідуальний характер:

1. Наслідуванням та навіюванням – тобто засвоєнням смислів, репрезентованих референтними групами, що відтворюються як еталонні через переважно неусвідомлену імітацію певних моделей оцінки. Цьому сприяють механізми соціального конформізму. Грошовий успіх як один з найбільш наочних символів соціального визнання сприймається як приклад для наслідування.

2. Тиском стереотипів, що існують на рівні масової культури: гроші – це «те, що всі цінять і до чого всі прагнуть».

3. Тиском наявної соціально-економічної ситуації із притаманними їй очікуваннями, стандартами та реакціями. Гостра потреба в грошах ставить їх на вершину ієрархії цінностей.

4. Престижем, прагненням утвердити свою особисту значущість за допомогою грошей.

Комунікативна теорія приходять до висновку: «саморегуляція» і начебто «власний» вибір людиною смислів, якими вона керується і які стверджує у світі, можна визнати реальністю досить умовно – хіба лише як власний вибір мови спілкування. Це водночас є, до певної міри, вибір власного «Я», адже людина оцінює саму себе відповідно до того, як, на її гадку, про неї думають люди взагалі, а також люди у тій тимчасовій групі, учасником якої вона є в процесі комунікації. Кожна людина подумки поміщає себе як об'єкт всередині свого символічного середовища. А це і є притаманна комунікативному середовищу картина світу, вона є радше продуктом комунікації, ніж безпосереднього досвіду. Реальним субстратом такого символічно «конструйованого» середовища є мережа контактів, вона становить основу субкультури даної групи або ж якоїсь ширшої

спільноти. Адже, як підкреслює Р. Кісь, [109, с. 17] в тих, хто повсякчас послуговуються однаковими неформальними каналами комунікації, виробляються спільні погляди на світ, спільні взаємні експектації та предиспозиції, конвенціональні уявлення, поведінкові приписи та й, зрештою, особлива картина світу. У суспільстві з ринковою економікою товарно-грошові зв'язки є «мережею контактів», яка постає основою символічно конструйованого світу, не єдиного з можливих та дійсних, але такого, що проймає собою всі інші і навіть претендує на роль своєрідної «матриці» для них. Члени утвореної таким чином спільноти не здатні декодувати їх у вербальний спосіб, а переживають радше на інтуїтивному рівні. Кожен культурний світ, як зазначає Р. Кісь, покликаючись на Шібутані, є своєрідною культурною сферою, межі якої визначаються не територією і не формальним членством у групі, а межами ефективних комунікацій. Гроші як система комунікації змінюють традиційні способи поділу соціального середовища, відривають його межі від орієнтирів фізичної реальності, небачено їх розширюючи і переводячи у площину надчуттєвого, суто соціального вимру.

Підсумовуючи сказане можна зробити висновок: «мова грошей», після того, як люди її винайшли й освоїли, глибоко змінила їх світосприйняття, мислення, поведінку. По суті, вона створила нову культуру, докорінно відмінну від культури «безгрошового» соціуму. Як свого часу відзначив О. Потєбня, існує закон людської діяльності: усякий витвір людської діяльності стає однією з обставин, що зумовлює дальшу діяльність самого діяча. Гроші, витворені людиною з цілком конкретною прагматичною метою, стали одним з вимірів «проміжного світу», в якому сама людина стала невідомо іншою. Конкретні параметри цього нового світу будуть докладніше окреслені в наступних розділах.

Наступний і при тому вельми радикальний крок від трактування мови як «проміжного світу» до інтерпретації її як єдино реального та самодостатнього світу ознаменований у філософії постмодернізму розробкою концепту «симуляції» (Ж. Бодріяр, Р. Барт, М. Батай, Б. Старт). Методологічні засади теорії симуляції цілковито застосовні до аналізу знакової природи грошей і дозволяють

глибше зрозуміти трансформації у життєвому світі, викликані їх появою та еволюцією. На такий підхід гроші постають як «симулякр» (поняття введене Ж. Батаєм) – позапонятійний спосіб фіксації досвіду, особливістю якого є відсутність референції з реальними об'єктами. Відмова від ідеї референтного зв'язку знаку і об'єктивного означуваного у постмодернізмі зумовлена інтерпретацією комунікації як когеренції миттєвих, нестійких семантичних асоціацій партнерів. Симулякр, внаслідок цієї невизначеності та суб'єктивності, перетворюється на «порожній знак», «точну копію, оригінал якої ніколи не існував» [154, с. 955]. Причина, з якої гроші постають як «псевдореальність», «порожній знак», позбавлений об'єктивного наповнення, полягає в іншому: їх функція як еквівалента *всіх, кожної, будь-якої* реальності робить референтність з кожною конкретною річчю неістотною, такою, якою можна знехтувати. На перший план у смисловому наповненні знакової форми грошей натомість виходить реконструювання у ході комунікації партнерів суто коннотативних смислів їх комунікативних дій. Актуалізація смислу грошей здійснюється лише в процедурах специфічного спілкування, в якому вони виконують медіальну функцію і відіграють роль семантичного фокусу, навколо якого здійснюється інтеграція різнорідних і досі неузгоджених інтересів. У процесі симуляції, як через знакову реальність грошей, так і через інші семіотичні системи, відбувається культивація та екстраполяція на всі сфери соціального життя презумпції «порожнього знаку». За виразом Ж. Бодрієра, симуляція – це породження гіперреального. Єдина ознака цієї нової реальності – операціональність. Це синтетичний продукт, який уже не можна розглядати як реальність. Інформація вже більше не продукує смисл, а імітує його, підмінюючи собою як комунікацію («поглинає комунікацію»), так і саму реальність: «більш реальне, ніж саме реальне – ось яким чином воно скасовується» (Ж. Бодрієр) [154, с. 957]. Ця трансформація відбувається непомітно, і культура вже в режимі симуляції продовжує виробництво по видимості реального й референтного, а по суті лише гіперболізованих знаків реальності. Таким чином виробництво стає семіотичною сферою: воно орієнтується на значущість товарів у першу чергу не в

аспекті споживчої або мінової вартості, але в аспекті вартості знакової (ми ще повернемося до цієї теми в наступних розділах). За тими ж правилами, але в зустрічному напрямку, відбувається квазісеміотизація феноменів культури: вони трансформуються в товар і перетворюються на образи самих себе. Таким чином у постмодерністській системі відліку специфічно артикулюється буття як текстуальне середовище, яке й є тим єдиним світом, який даний людині. У цьому семіотизованому світі втрачається відчуття об'єктивної реальності, феномен об'єктивності виявляється «просто однією з форм уявного», знакова система комунікації є не просто самодостатньою, але винятковою реальністю.

Відповідно грошова знакова система, вплетена в цю гіперреальність, сприймається людиною як самодостатня, звільнена від укоріненості в безпосередні життєві контексти. Таким чином знакова природа грошей утворює передумови для підпорядкування усього багатства людського життєвого світу єдиній субстанції монетарних стосунків, але разом з тим породжує і потенціал заперечення їх легітимності як соціокультурного феномена. Як відзначає Ю. Лотман, «позаяк знакова свідомість акумулює в собі соціальні взаємини, боротьба з тими або іншими формами соціального зла в історії культури часто виливається в заперечення окремих знакових систем (включно з такою всеосяжною, як природна мова)» [128, с. 59].

3.3. Світоглядний аспект: гроші як матриця культурної реальності

Як відомо (і вже зазначалося на сторінках цього дослідження), перші справжні у сенсі завершеності процесу їх історичного становлення, іншим словом – монетні гроші почали випускати між 640 та 630 роками до нашої ери лідійці, які жили в Анатолії, на території сучасної Туреччини, приблизно після двохтисячного року до нашої ери. В історії людства монетні гроші були винайдені тільки одного разу, у цьому регіоні світу, і звідси вони розповсюдилися потім серед інших народів. Поява дрібних монетних грошей – їхня ціна була не більша, ніж праця за кілька днів або маленька частина сільськогосподарського врожаю – потягла за собою розвиток роздрібного ринку в кінці сьомого століття до нашої ери. Це та історична доба і один із тих регіонів світу, які відіграли в історії

людства виняткову роль, означену Карлом Ясперсом як «осьовий час», «вісь історії». На думку К. Ясперса, саме в «осьовому часі» виникли передумови, які дозволили людині стати такою, яка вона є донині, у ньому з вражаючою ефективністю йшло таке формування людського буття, в якому для всіх народів були знайдені загальні рамки їх історичної значущості. Філософ відносить «вісь світової історії» до часу «біля 500 років до нашої ери, до того духовного процесу, який відбувався між 800 та 200 роками до нашої ери» [281, с. 32]. Він відзначає, що у трьох взаємовіддалених регіонах світу: Китаї, Індії, Давній Греції – незалежно одне від одного майже водночас протягом небагатьох століть виникла нова культурна реальність. Нове, що виникло в цих культурах – це раціональне усвідомлення людиною буття в цілому, самої себе, своїх меж. Це відбувалося шляхом рефлексії: відбувалося становлення раціональності, розпочалася боротьба раціональності й раціонально перевіреного досвіду проти міфології, яка до того часу визначала зміст свідомості людини, її ставлення до світу і до себе самої. Точилася духовна боротьба, у ході якої кожен намагався переконати інших, передаючи йому свої ідеї, обґрунтування, свій досвід. Випробовувалися й обговорювалися найсуперечливіші можливості, переглядалися всі прийняті раніше несвідомо погляди та звичаї. Загальних зміст цього духовного руху Ясперс визначає як *перехід до універсальності*. Це треба розуміти в тому сенсі, що людина виходить за межі свого індивідуального існування, усвідомлює своє місце в цілісності буття, яке досягається лише розумом. *Відбулося відкриття того, що пізніше стало називатися розумом і особистістю*. Дуже важливою з рис, якими К. Ясперс характеризує осьовий час, є, на наш погляд, те що цей час «начебто закликає нас до безмежної комунікації. Здатність бачити й розуміти інших допомагає з'ясувати самого себе, подолати можливу вузькість кожної замкненої в собі історичності, зробити стрибок вдалечінь» [281, с. 49].

Осьовий час знаменує собою завершення великих культур минулого, які існували протягом багатьох тисячоліть. Хоча вони являють собою величні витвори творчої сили людини, однак у перспективі осьового часу вони сприймаються лише як передісторія, попередники справжньої історії, щось, що

так і не пробудилося від історичного сну. Водночас осьовий час – це початок того історичного періоду, який триває донині.

К. Ясперс не дає пояснення, чому лише невелика група народів і саме в окреслений час прилучилися до «осі історії», він обмежується лише зауваженням, що це лишається таємницею історії. Не претендуючи на повну відповідь на питання, складність і глибина якого засвідчена так авторитетно, ми все ж можемо дозволити собі провести певні історичні паралелі [Див. 215].

М. Гайдеггер означив той стан, що є наслідком історичного розвитку західної культури від Давньої Греції до наших днів, як технократичний раціоналізм. Це не суперечить ідеям К. Ясперса щодо осьового часу, хоча зміст процесу, який він назвав *одухотворенням*, не може бути зведений до витворення технократичного раціоналізму. Все ж таки маємо визнати безперечний причиново-наслідковий зв'язок між процесами осьового часу та технократичною соціальною реальністю наших днів. Не ставлячи на разі питання про оціночну характеристику цієї реальності, погодимося з М. Гайдеггером щодо того, що раціональність, розвиток якої складав основу духовної еволюції західного світу, мала свої витoki саме в Давній Греції. Ці витoki безпосередньо співвідносні з творчістю Сократа, Платона і Аристотеля, з класичним періодом давньогрецької філософії, який припадає на п'яте – четверте століття до нашої ери.

За твердженням Ф. Ніцше, людина усвідомила себе в еллінську добу й, зокрема, завдяки Гераклітові, зануреною у «вічне життя, вічне повернення до життя, майбутнє – обіцяне й передчуване ще в минулому, торжество життєвої сили над смертю та змінами, справжнє життя, як загальне продовження життя через породжування, через таїнства чуттєвих взаємин» [165, с. 420].

Цей чуттєвий, оргіастичний первень у людині, який дає їй сили, «незважаючи на жах і співчуття, самій бути вічною радістю буття» [165, с. 421] Ф. Ніцше називає еллінським, діонісійським початком у людині. Людина відрізняється від інших живих істот тим, що, поряд з діонісійським, несе в собі ще один первень – розум, який упорядковує світ і пристосовує його до потреб людини – аполлонівський початок. Якщо діонісійський початок – джерело сили,

то аполлонівський, розум – це те, що ослаблює інстинкти життя, це знаряддя слабких. У поняття «розум», «дух» Ніцше вкладає смисл «обережність, терплячість, хитрість, лицедійство, велике самовладання і все, що називають «*mimery*», а до цього належить більша частина так званих чеснот» [164, с. 388].

За доби еллінізму діонісійський та аполлонівський початки в людині були врівноважені. Однак, на думку Ніцше, від учення Сократа розпочався поворот у ставленні людини до світу і до себе, внаслідок якого ця рівновага була порушена. Західне суспільство зросло на основі не еллінської, «діонісійської», а александрійської, «сократівської» культури, основні вартості якої – освіта, просвітництво, наука. Людина сократівського типу – «теоретична людина» – нездоланно вірить у те, що мислення, кероване законами причиновості, може не тільки пізнати буття, але також і виправити його. «Теоретична людина» працює на службі науки й підкоряється їй, тому не може бути вільною. Керована диктатом прагматичної науки та індустрії, рабиня обставин, доктрин та ідеологій, людина тоталізувалася, стала частинкою спільноти дуже малих, дуже однакових, дуже поступливих душ – «піску людства». Таким чином людина все далі відходить від свого справжнього призначення – бути частиною цілого, природи, Космосу.

М. Гайдеггер, прагнучи зрозуміти суть зміни, яка відбулася внаслідок утвердження грецького раціоналізму, звертається до мовних структур грецької мови і знаходить її вираження у підміні поняття істинності – «алетейї» (незабутнього – грець.) поняттям «ортос» (правильність), тобто силогістично вивіреною письмовою формою освоєння дійсності. Не тяжко помітити, що світосприйняття, ключовим словом для якого є «незабутнє», засноване на чуттєво-емоційному переживанні, тоді як «правильність» скеровує свідомість і поведінку в колії, прокладені абстрактно-логічним розрахунком. Остаточне утвердження феномена раціональності відбулося після краху імперії Александра Македонського, коли давньогрецька мова, а з нею і логіка еллінського мислення та вчинків стали універсальною від Італії до Інду. Греки остаточно втрачають те, що робило їх вільними громадянами полісів і стають «цивітас» – громадянами

імперії. Виникає феномен і поняття цивілізації. Архітектура, філософія, наука, література, мистецтво піднялися на такий рівень, який не був відомий жодній з цивілізацій.

Незалежно від того, оцінюємо ми ці зміни як втрати чи як здобутки, маємо визнати, що у Давній Греції відбувся у шостому–четвертому століттях до нашої ери глибокий світоглядний поворот, змістом якого був перехід від «діонісійського» до «аполлонівського» початку в людині, утвердження раціональності як основи ставлення людини до світу [Див. 224]. Його результатом стало, за виразом О. Галазюка [57], «грецьке диво» як своєрідне відхилення від форм традиційних суспільств, що викликало до життя сам феномен західної культури. Греки виробили у собі цілковито інший архетип ставлення до світу. Їх модель ідеального справедливо влаштованого суспільства подібна до команди на кораблі із суворо розписаними функціями і беззастережною ієрархією. Універсальна людина, що жила в гармонії з природою, перетворилася на уніфікованого, дисциплінованого члена команди, особиста свобода якого залежить від виживання цілого. Культ тіла і гармонії з природою змінився культом яскравого дорогого одягу та нестриманості у споживанні.

Цей поворот збігся у часі з процесом в економічному житті, який неможливо розглядати безвідносно до описаних духовно-культурних явищ – монетарною революцією, ініційованою свого часу царями Лідії. Як зауважує Дж. Везерфорд, до появи монет існувало багато цивілізацій – єгиптяни й вавілонян, ацтеки, хети, критяни. Вони створили розвинені культури, але в усіх це закінчилося застоєм і занепадом. Лише греки подолали цей бар'єр. *Греків від усіх інших відрізняло те, що вони жили поруч з лідійцями, які придумали гроші.* На відміну від інших сусідів, які вже мали складні соціальні системи без грошей, греки не являли собою сформовану цивілізацію, і прийняття грошей швидко просунуло їх уперед, дозволивши випередити інші народи регіону. Велич Греції, на думку Дж. Везерфорда, була «побічним результатом» монетарної та комерційної революції у Лідії, появи грошей, сучасних ринків, оптової та роздрібною торгівлі [42, с. 53–55]. Створенням ринкової системи господарювання

був покладений початок еволюції Греції як держави, орієнтованої на торгівлю, однак масштаби змін вийшли далеко за межі економічного життя. Можна стверджувати, що ціла нова цивілізація виникла на базі вільного обміну товарів та послуг, що розвинувся завдяки винайденню монетних грошей. Серед основних напрямків формування нової соціальної реальності можна виділити такі.

- Змінився принцип організації суспільства, в якому дотепер основою були родинні зв'язки. Кровна спорідненість та шлюб, які були головною об'єднуючою силою в попередні епохи, забезпечували інтеграцію порівняно невеликих груп по шістдесят – сто осіб, ці групи існували як досить замкнені соціальні середовища, відносини між якими будувалися на основі політичної (і не тільки) сили. Гроші та заснований на них товарний обмін вивели соціальні зв'язки людей за рамки родинних кланів, зробили спільноти значно ширшими, прискорили соціальну взаємодію в часі, суттєво додали їй інтенсивності та ефективності. Держава через обкладання громадян грошовим податком створила новий тип зв'язку й соціальної спільності, у яку легко включаються мільйони людей. Податкові відносини передбачають і новий зріз соціальної диференціації – не на основі кровної спорідненості, а на основі майнового поділу на стани і територіального – на провінції. Нова єдність не вимагала особистих контактів та інтенсивних взаємин конкретних людей, але разом з тим вона виявилася ефективнішою, ніж усі інші відомі засоби. Вона послабила й до певної міри витіснила традиційні форми соціальної інтеграції, що базувалися на родинних зв'язках та політичній силі. Ці зміни яскраво виявні в реформах афінського архонта Солона, проведених у 594–593 роках до нашої ери. Їх суть – ліквідація залишків родового ладу. Солон встановив новий принцип поділу населення, який передбачав існування чотирьох розрядів, до яких громадян відносили у відповідності до майнового цензу. Найбільш радикальною зміною була відмова від традиційної практики, згідно з якою право на обрання на публічну посаду мали лише особи шляхетного походження – тепер це право стало базуватися на багатстві. Таким чином гроші стали рушійною силою демократизації політичного процесу. Не випадково демократія виникла саме в

таких містах, як Афіни, де існував розвинений ринок, заснований на твердій валюті. Нова форма соціальної інтеграції стосувалася організації не лише політичної влади, але й духовного життя. З цього приводу Дж. Везерфорд зауважує: «До виникнення грецької комерційної системи кожна країна мала своїх власних богів. Спільна комерційна культура створила можливість для появи спільної релігії» [42, с. 55].

- Ці процеси спричинили глибоку трансформацію у сприйнятті конкретною людиною самої себе і свого місця у світі, її спосіб самоідентифікації. Людина, яка відповідає на питання «Хто ти?», виходячи з своєї родової приналежності, ще не має свого «Я», вона визначає себе через «Ми»: для неї її власна суть вичерпується значущістю тієї групи, з якою вона себе ідентифікує. Тому гіршим за смерть був остракізм – вигнання: утрата власної спільноти була для цієї людини втратою «себе» – вона більше не мала орієнтиру для відповіді на питання «Хто ти?» Людина тих часів здобула своє «Я» певною мірою внаслідок того, що *гроші зруйнували її традиційне «Ми»*, вона *мусила* усвідомити свою окремішність, протиставленість світові і шукати опору в самій собі. Так приходить відкриття *особистості*. Разом з тим людина, раніше пов'язана лише з тісною групою кровних родичів, тепер, опинившись поза своїм локальним середовищем, віднаходить свою приналежність до нескінченно широкої множини речей, людей і подій, які відкрилися їй через товарно-грошові зв'язки – вона виявляє, що реально належить до цього безмежного, але єдиного по своїй суті світу – так зароджується перехід до *універсальності*, про який говорить К Ясперс.

- Використання грошей як еквівалента речей та товарів не могло відбуватися без усвідомлення людиною можливості та правомірності застосування такого еквівалента, тобто усвідомлення спільної основи всіх речей. Саме в сьомому столітті до нашої ери починається розвиток філософського знання, першою історичною формою якого у Давній Греції була іонійська, точніше мілетська філософія. Центральною проблемою у творчості її представників стає саме проблема першооснови чи першопочатку усього

існуючого – *arche*. Дуже характерні у цьому плані міркування Геракліта, який вважає спільною субстанцією всіх речей вогонь: вогонь «править усім через усе», а в світі безперервно проходить *обмін* «усього на вогонь» і «вогню на все», *подібно до золота, на яке вимінюють усі товари й товари – на золото*. Ця аналогія продовжується далі надзвичайно глибокою ідеєю про те, що взаємопереходи всього в усе здійснюються у відповідності до *міри*, яка забезпечує гармонійний ритм, вічний рух космічного вогню «вгору» і «вниз», у вічному процесі «панта рей» здійснюється певна доцільність, проявляється особлива мудрість. Весь космічний процес виникнення і зникнення речей та предметів у світі, на думку Геракліта, визначає Логос – він і є втіленням міри, порядку, співмірності, взаємопереходів у бутті речей: «не до мене, а до Логосу прислухаючись, розумно буде погодитися, що всі речі становлять єдність» [187, 57]. Таким чином, абстрактно-філософські реалії, якими є єдність усіх речей, постійні перетворення одних речей в інші, наявність універсальної логіки цих перетворень, залишалися поза увагою людей доти, доки вони лише спостерігали процеси, що відбуваються в природі. Справжньою реальністю ці перетворення стали тоді, коли людина навчилася власними силами здійснювати їх за допомогою механізмів товарно-грошового обігу. Швидке розповсюдження грошей як визначника вартості – тобто якраз міри! – спричинило те, що практично все могло бути визначене мовою спільної субстанції – грошима. Таким чином, була встановлена шкала для вираховування місця у космосі, тобто *людському впорядкованому світі* буквально усього, чого завгодно. Не буде великим перебільшенням твердити, що гроші стали життєвим прообразом філософського поняття першооснови усього сутнього.

- Поява ринку, заснованого на використанні грошей, зробила нагальною потребою кожного повносправного громадянина необхідність навчитися рахувати й користуватися цифрами, порівнювати речі, які не надаються до конкретно-чуттєвого порівняння. Хоча система лічби існувала задовго до виникнення грошей, але за межами міста вона мала обмежене застосування. Так, добрий пастух, як зазначає Дж. Везерфорд, [42, 48] *не*

зобов'язаний був знати, скільки під його контролем корів чи овець, однак він повинен був упізнати кожен з них по зовнішності, голосу, слідах – знати її, так би мовити, «особисто». Йому мало було знати, що одна корова зникла, треба було знати, яка саме це корова (щоб здогадатися, де саме її слід шукати). Обрахункові операції примусили людину відволіктися від різноякісності насправді різних речей і зосередитися на тому, що є в них спільним. Зокрема й ідея Фалеса про те, що вода є спільним першопочатком усього сутнього, була для нього способом утвердити в свідомості греків правомірність застосування математичного принципу тотожності до різноякісних речей, звести якісні відмінності до кількісних, без чого неможливим було засвоєння та застосування арифметичних знань, які він здобув у Єгипті і прагнув розповсюдити в себе на батьківщині. Допустивши наявність спільного першопочатку, можна розглядати усі речі як різні лише за кількістю «порції» єдиного фізичного субстрату. Таким чином використання обрахунків та цифр дало поштовх розвитку абстрактного мислення, що так і не відбулося у традиційних культурах без застосування грошей.

- Змінилися стиль мислення і шкала цінностей. Людина попередньої доби у своєму ставленні до світу спиралася здебільшого на чуттєво-образне сприйняття, інтуїцію, віру в загальновизнані принципи та авторитети. До цього, зокрема, апелювали релігія та політика, тоді як гроші та побудовані на них інститути адресовані більше до інтелекту, ніж до емоцій. Ставши суб'єктом ринку, навчившись співміряти речі за чітко визначеними законами грошових співвідношень, людина була втягнута в жорсткий логічний та інтелектуальний процес, відмінний від усіх інших, створених людськими інститутами. Гроші навчили людей перетворювати якісні відмінності у кількісні, вони примусили рахувати, а це стимулювало розвиток математики та інших галузей науки. Система числення не лише змінила практичну діяльність людей, але трансформувала людське мислення. Людина не стала від цього проникливішою та мудрішою, однак вона стала думати інакше, ніж дотепер. Відмінність полягає в значно вищому рівні абстрагування і значно жорсткіших вимогах до смислової

еквівалентності. Як зазначає Георг Зіммель, ідея, що життя базується головним чином на інтелекті і що інтелект приймається в практичному житті як наша найбільш цінна розумова енергія, іде паралельно з розвитком монетарної економіки. Саме за таких умов виникають професійні верстви, зайняті власне інтелектуальною діяльністю: філософи, літератори, артисти, лікарі, державні чиновники. Сфера їх праці лежить поза межами економіки, однак соціальна потреба в цих професіях виникла внаслідок інтелектуалізації суспільного життя, пов'язаної з розвитком грошових відносин.

Конституційовані та загальноновизнані грошові знаки для економічного життя відіграли ту роль, яку в ширшому плані констатує Ж. Дерріда щодо субстрату писемної мови: роль стабілізуючої структури життєвого світу. Як у рухливому потоці мовленнєвої діяльності швидко і незворотно зникає промовлене слово, тоді як написаний текст гарантує йому тривалість, так у потоці господарських інтеракцій розмитою лишається соціальна значущість речей та дій. І так само, як медіум письма надає текстові автономії відносно життєвих контекстів, таких як суб'єктивність автора, особливості сприйняття адресатом, конкретні зв'язки із певними життєвими ситуаціями – так медіум грошей переводить економічні інтеракції зі сфери випадковості та хаотичності в режим керованості та упорядкованості. Загальноновизнана форма грошових знаків гарантує, що господарський контекст у будь-який час і неодноразово може бути ідентично відтворений у доволі змінюваних обставинах. Як текст має перед усною вербальною комунікацією перевагу «абсолютної читабельності», так стійка форма грошей зберігає відкритою «трансцендентальну можливість постійно повторюваного читання»: навіть тоді, коли б зникли усі можливі адресати грошової комунікації, залишається в силі недоторканність її семантичного змісту – «Кожна графема є відповідним до її суті заповітом» [288, с. 120]. Накопичення досвіду господарських інтеракцій можливе завдяки тому, що за допомогою грошових знаків ми можемо вилучати успішні моделі комунікативних дій з їхніх першопочаткових контекстів і переносити в інші – за виразом Ж. Дерріда «прищеплювати».

Якщо Е. Гуссерль підкреслює різницю в цінності комунікативно використуваних виразів та мови на користь власне мовних виразів, які виступають у чистому вигляді «в усамітненому духовному житті», то Ж. Дерріда на противагу такій «платонізації» значення надає значущості нерозривній єдності інтелігібельного зі знаковим субстратом його виразу і обґрунтовує примат знаку відносно значення. Таким чином зовнішній прояв знаку, який у гуссерлівській аргументації був відсунутий на задній план як несуттєвий, виявляє свою самостійну значущість, що не зводиться до значущості означуваного. Але в цій особливості власне грошових знаків приховані передумови для їх фетишизації, коли важливість знакового субстрату соціальної реальності відсуває на задній план саму реальність і сприймається як її істинна суть. Тоді «те єдине, що постає перед нами», є комунікативний медіум, який з усіх наявних у нашому життєвому світі контекстів витворює єдиний всепоглинаючий контекст грошових відносин.

Проте реалізація цієї небезпеки залишалася ще далеко попереду. У добу Середньовіччя спостерігається відхід від традицій класичної середземноморської культури та системи господарювання, цю добу навіть характеризують як епоху безгрошової економіки, хоча це, звичайно, слід розглядати як гіперболізовану оцінку. Відмінність середньовічної економіки від класичної, сконцентрованої у місті, заснованої на комерції та грошах, полягає в тому, що вона розкидана по феодалських маєтках, розрізнена, побудована не на товарно-грошовому обміні, а на принципах самозабезпечення, переходу власності через спадкоємність, натуральних виплатах.

Паралельно зі змінами в економічній сфері бачимо процеси у духовному житті, стрижнем яких є відмова від традицій раціоналізму, а разом з тим і від античної філософської спадщини в цілому на ранніх етапах існування середньовічної філософської думки. Характерною в цьому плані є позиція К. С. Тертуліана, який обстоював несумісність розуму і релігійної віри, стверджуючи, що між вірою і розумом немає жодної дотичності. За твердженням Тертуліана, обмежений просторово й часово людський недосконалий розум не може збагнути вічну, всеосяжну, безмежно досконалу мудрість Божу, яка до того

ж може людському розумові видатися абсурдною. Звідси й виростає принцип віри Тертуліана: «Credo, quia absurdum est». У вченні Тертуліана чітко виділено поняття віри як вищої істини, зверхність віри над розумом. Подальший розвиток філософської думки, зокрема у творчості Аврелія Августина, пов'язаний з поступовим поверненням до освоєння античної спадщини, однак на засадах визнання зверхності віри над розумом, що означає перевагу ірраціоналістичної традиції над раціоналістичною. Для розуму відводиться лише підрядна, доповнювальна роль у діянні віри. Самостійність, автономність науки, де розум є єдиним засобом і мірою істини, філософія Августина відкидає. Переважання у сфері пізнання ірраціонально-вольових чинників над раціонально-логічним, одкровення над наукою стало одним із визначальних принципів подальшого розвитку середньовічної філософії.

У XII – XIII століттях досить різко змінюється роль і місце грошей у середньовічній Європі, причому ці зміни безпосередньо пов'язані саме з діяльністю християнської церкви. Їх ініціатором стає орден Тамплієрів, заснований у 1118 році на руїнах храму Соломона в Єрусалимі з метою охорони доріг, по яких прочани йшли у святу землю [42, с. 75–79]. Тамплієри мали найкраще захищені фортеці у світі й чудово організовану військову організацію, тому їх замки були ідеальним місцем для зберігання цінностей та грошей – на пікові своєї могутності вони володіли 870 замками та будинками по всій Європі. Лицар, вирушаючи у похід до Святої землі, міг покласти гроші на збереження або взяти заклад через Тамплієрів, наприклад, у Парижі і одержати гроші в Єрусалимі. Окрім того, Тамплієри керували грошовими фондами, зібраними для фінансування хрестових походів. З часом орден надбав багато землі, цінностей, які забезпечували його роботу в Палестині, і навіть протягом XIII ст. був фінансовим агентом папства і управляв багатьма рахунками французьких королів. Орден Тамплієрів став першим значним банківським інститутом, який з часом поклав початок найбільшій в світі міжнародній банківській корпорації. За два століття тамплієри заклали основи сучасної банківської системи. І хоча наслідки їх банкірської діяльності були вельми сумними для самих тамплієрів – на початку

XIV ст. орден був ліквідований, значна частина його членів закатовані, а багатства конфісковані королем – але імпульс, який вони дали розвиткові грошового обігу в середньовічній Європі, уже ніщо не могло спинити. Після припинення діяльності тамплієрів у європейській економіці утворився фінансовий вакуум, оскільки держава ще не була достатньо сильною, щоб узяти на себе функції, що їх виконував орден. Цей вакуум швидко почала заповнювати нова мережа банківських установ, створена банкірськими родинами північно-італійських міст-держав Пізи, Венеції, Верони та Генуї.

XIII століття – період максимальної активності тамплієрів – це час розквіту економічного і духовного життя: зростання міст, ремесла, торгівлі. Поява університетів стимулювала розвиток знання – науки і філософії. До найвпливовіших належали університети в Парижі, Кельні, Оксфорді, Болоньї, Неаполі, Падуї. Університети замінили колишні церковні та монастирські вищі теологічні школи. Філософію вивчали на всіх факультетах, а основним філософським авторитетом стає Аристотель, учення якого приходить на зміну ірраціоналістичному неоплатонізму. Аристотелізм, заснований на довірі до сили розуму, ставить у центр філософування проблеми логіки, об'єктивного та істинного наукового знання. Аристотель стає відомим західноєвропейській науковій громадськості як філософ, логік, фізик, математик, соціолог, щоправда, не відразу, бо його вчення спочатку християнська церква сприймала як небезпечне. Але згодом Аристотель був визнаний і став великим науковим авторитетом середньовіччя. Тома Аквінський, чия філософія є ґрунтовним пристосуванням філософії Аристотеля до вчення католицької церкви і систематизацією та обґрунтуванням християнської догматики, чітко визначає сферу науки та віри. Завдання науки полягає в поясненні закономірностей світу. Подальший розвиток засад аристотелізму у пізній схоластиці XIV – XV століть через утвердження номіналістичної філософії підвів, зрештою, духовне життя Європи до появи наукового мислення доби Відродження та Нового часу.

Таким чином, навіть поверхневий огляд історичних подій, якими було позначене, з одного боку, економічне, а, з другого боку, духовне життя

середньовічної Європи, дає можливість побачити кореляцію між розвитком товарно-грошового обігу та утвердженням раціоналістичних засад у європейській культурі. Періоди спаду і стагнації ринкової активності співпадають у часі з домінуванням ірраціоналістичних течій у філософській думці, тоді як активізація процесів у товарно-грошовій сфері збігається з періодами інтересу до раціоналістичної філософії, можливостей розуму та наукового пізнання. Це особливо показово завдяки тій обставині, що йдеться про тенденції в християнській філософії, інтереси якої достатньо віддалені від меркантильних чинників.

Ця кореляція виразно простежується і в подальшій європейській історії. Нова банківська мережа, що продовжила фінансову діяльність, розпочату тамплієрами, мала нову, порівняно з своїми попередниками, особливість: вона знаходилася поза межами контролю церкви та держави, хоча й була з ними пов'язана – це були приватні сімейні банки. Ця нова банківська система мала межі від Англії до Каспійського моря і фінансувала торгівельні операції у всьому відомому на той час світі. Тоді як тамплієри були обмежені суворим статутом свого ордену, побудованого на релігійних принципах, нові банкіри мали лише одну мету – прибуток. Другою особливістю було те, що вони жили і працювали не в добре захищених замках, а на ринках, серед людей, звідси походить і слово «банк» – від назви прилавку в місцях жвавої комерції, на якому банкір розташовував свою «бухгалтерію». Банківські послуги стали тепер значно демократичнішими: коли тамплієри обслуговували тільки дворянство, нові італійські банкіри служили всім верствам населення, що сприяло залученню до інтенсивних грошових відносин нових мас людей. Багатіючи, банкірські сім'ї вкладали гроші в предмети мистецтва та старовини – витвори культури Давнього Риму та Греції. Вони виплачували власні стипендії, фінансували мистецтво, використовували класичні знання, твори мистецтва, стиль домашнього побуту, що належали до дохристиянських часів, щоб дистанціювати себе від релігійних ідей. Таким чином вони підкреслювали, що мають владу завдяки своїм комерційним підприємствам і нічим не зобов'язані церкві. Їх ідеологія дістала

назву гуманізм через увагу до людини, а не до Бога. Гуманізм Ренесансу сформувався як культура торговців та банкірів, центром Відродження, як і банківської справи, була Флоренція. На пікові розквіту Флоренції як банкірського міста у 1422 р. у ній працювали 72 міжнародних банки.

У 1202 році, завдяки Леонардо Фібоначчі, у Європі з'являються в ужитку арабські цифри. Ця система лічби дала потужний поштовх розвитку грошових розрахунків порівняно з добою панування римської системи, яка була складною для додавання та віднімання й практично ігнорувала множення та ділення. Кожен новий крок в соціальному утвердженні грошових технологій потребував великих засиль. Про це можна судити з такого факту. Тоді як арабські цифри, демократизувавши математику, здійснили у XIII та XIV ст. математичну революцію, вивели цифрові розрахунки із царства магії на вулиці і в магазини, зробили їх доступними будь-якому клерку – тим часом багато університетів, опираючись цьому, до XVII ст. викладали математику, користуючись римськими цифрами [42, с. 100–101]. Завдяки потребам грошового обігу математика дістала нового розвитку, суть якого полягала в тому, що проста людина осягнула її таємні смисли. І лише після завоювання практичної сфери грошового обігу, математика проникає на терени науки: Рене Декарт заклав філософські основи математичного методу науки, що повністю відповідають світоглядній парадигмі Нового часу: «Знання – то сила! Опануй природу в ім'я користі й успіху самого життя». В основі ставлення людини до світу європейці Нового часу вбачали знання. При цьому перевага віддавалася фактичному, позитивному знанню явищ дійсності, що базуються на науці й експерименті. Раціоналізм, позитивізм стає однією з істотних рис цієї доби. Її типові ознаки – прагматично-діловий підхід до світу, прагнення впровадити досягнення науки у виробництво і одержати від цього прибуток.

Утвердження раціонального способу та засобів дії в економічному житті цієї доби дослідив М. Вебер. Він розглядає господарську діяльність як соціальну дію, в процесі якої, окрім розпорядження певними економічними благами, беруться до уваги інші індивіди і дія протікає з орієнтацією на них. Друга важлива характеристика соціальної дії – наявність суб'єктивного смислу, який орієнтує

конкретну людину на певну поведінку. У різних типах суспільств домінують ті чи інші типи соціальної дії: у традиційному – традиційний та афективний, в індустріальному – ціле- та ціннісно-раціональний.

Раціоналізація соціальної дії, за М. Вебером, – всесвітньо-історичний процес, наслідок ряду історичних факторів, які зумовили розвиток Європи за останні 300 – 400 років. Головні з них: антична наука, доповнена в добу Відродження експериментальною базою, а в подальшому розвитку органічно пов'язана з технікою; раціональне римське право, розвинуте на європейському ґрунті в середні віки; виникнення внаслідок відділення робочої сили від засобів виробництва «абстрактної праці», яка піддається кількісному вимірюванню і, таким чином, утворює передумови для раціонального ведення господарства. Таким чином у господарське життя входить *формальна раціональність* – можливість повного кількісного обліку всіх без винятку його реалій. Вебер розрізняє формальну та матеріальну раціональність: «матеріально визначена» економічна раціональність спрямована на досягнення цілей, що перебувають поза її власними межами (наприклад, задоволення потреб певної групи людей життєвими благами). В основі мотивації тут лежать «ціннісні постулати», а сама діяльність тяжіє до ціннісно-раціонального типу. Формальна раціональність, на відміну від матеріальної, існує як самоціль, вона не скерована на щось інше, ніж вона сама. Поняття формальної раціональності у М. Вебера відіграє методологічну роль «ідеального типу» і не позначає конкретну реальність, яка існувала би в емпіричній дійсності, однак рух у напрямку до формальної раціональності Вебер вважав змістом самого історичного процесу. Світоглядні передумови для утвердження раціонального способу ведення господарства створив, за М. Вебером протестантизм.

На думку М. Вебера, капіталізм протиставив *ірраціональному* прагненню до збагачення, яке було притаманне людям в усі епохи і яке нерідко помилково ототожнюють з «духом капіталізму», механізм, що приборкує або принаймні раціонально регламентує це ірраціональне прагнення – точний розрахунок, спрямований на рентабельність підприємства, облік капіталу, планомірне

використання ресурсів для одержання прибутку таким чином, щоб кінцевий результат діяльності перевищував вартість затрачених матеріальних засобів. Гроші стають за цих обставин вирішальною умовою і точним інструментом досягнення раціональності, бо вони забезпечують облік капіталу у грошовій формі чи то в сучасній бухгалтерській звітності, або хоча б у вигляді найпримітивнішого поверхневого підрахунку [Див. 218].

М. Вебер наводить фрагменти з творів Бенджаміна Франкліна, де викладене його бачення моральних засад життя сучасної людини. У центрі уваги в цій моральній проповіді виявляється ставлення до грошей: «Пам'ятай, що час – гроші...» «Пам'ятай, що кредит – гроші...» «Пам'ятай, що гроші по природі своїй плодоносні і здатні породжувати нові гроші...» «Той, хто марнує одну монету в п'ять шилінгів, *убиває* все, що вона могла б породити: цілі колони фунтів...» «Веди точний облік своїм витратам і прибуткам...» і т. д., і т. п. [40, с. 71–73]. На цій основі Вебер робить висновок: ідеалом «філософії скупості», породженої «духом капіталізму», є кредитоспроможна добропорядна людина, моральний обов'язок якої полягає в примноженні свого капіталу як самоцілі, все існування людини має бути спрямоване на примноження грошей, яке стало метою її життя. «Капіталізм, який досягнув панування в сучасному господарському житті, виховує і створює необхідних йому суб'єктів... за допомогою економічного відбору» [40, с. 76–77]. Стимулом для підприємців такого типу є не певні блага чи можливості, що знаходяться поза сферою підприємницької діяльності, а хіба лише почуття «добре виконаного обов'язку в рамках свого покликання». Розвиток «капіталістичного духу», за Вебером, найлегше зрозуміти в рамках загального розвитку раціоналізму. Його зміст має бути виведений із принципового підходу раціоналізму до граничних засад буття. Вирішальну роль в утвердженні цього підходу відіграв у європейській історії протестантизм. Він утвердив такі засади «капіталістичного духу»:

- Найвище завдання морального життя людини – виконання обов'язку в рамках світської професії. Підтвердження своєї віри людина демонструє через світську професійну діяльність. Так, наприклад, Тома Аквінський розглядав

розподіл праці і поділ суспільства за професіями як прямий наслідок Божого плану світового устрою.

- Крайня форма виключної довіри до Бога обертається повною духовною самотністю – не слід покладатися на допомогу та дружбу людей, довіряти слід лише Богові. Пуританин зайнятий, по суті, лише собою, своїм спасінням. Тут слід бачити корені індивідуалізму, яким пройнята раціональна діяльність підприємця.

- Християнська аскеза утвердила систематично розроблений метод раціональної життєвої поведінки, заснованої на «активному самовладанні», мета якого – створити умови для діяльного, осмисленого, просвітленого життя, а засіб – упорядкування способу життя людини.

Наслідком розповсюдження цих принципів у країнах Західної Європи доби Реформації стало насичення світського повсякденного існування людини духом «раціонального життя у світі, але не від світу цього і не для світу цього» [40, с. 184]. Протестантська мораль стверджує, що лише діяльність служить для примноження слави Господньої, головний і найтяжчий гріх – даремна трата часу, час безмежно дорогий, бо кожна втрачена години праці відібрана у Бога. Праця є поставлена Богом мета всього життя людини, небажання працювати є симптомом відсутності благодаті. Таким чином, релігійна аскеза зобов'язувала підприємця найкращим чином дотримуватися своїх ділових інтересів, а також надавала йому тверезих, сумлінних, надзвичайно працелюбних робітників, які сприймали свою працю як угоду Богові мету життя.

Унаслідок проаналізованого М. Вебером історичного процесу утвердився сучасний нам тип цілераціональної підприємницької діяльності, в якій гроші стали втіленням *формальної раціональності*, замкненої на цілях, що не виходять поза межі економічної вигоди.

Ці процеси у постмодерну добу доходять до повного злиття науково-технічного розуму та економічної сфери. Згідно з загальновизнаною теорією Д. Белла, головним джерелом структурних змін у сучасному суспільстві є зміни у способі нововведень, у відношенні науки до технології. Індустріальне

суспільство, яке базується на машинній індустрії, рухається до постіндустріального, в якому акцент на виробництво товарів змінюється підвищеною увагою до розвитку сфери виробництва знань. Сучасний американський дослідник Д. Тапскотт підкреслює пріоритетність науково-інформаційної сфери в суспільстві, яке він називає «електронно-цифровим». Серед виділених ним дванадцятьох ознак нового суспільства першою він називає орієнтацію на знання. Нове суспільство для нього – це суспільство знань, суспільство, в якому інтелекту віддають перевагу перед грубою силою і центр діяльності змістився у сферу розумової праці. В новому суспільстві головні активи будь-якого підприємства — інтелектуальні, а головна фігура - інтелектуал. За словами М. Кастельса, сучасну технологічну революцію характеризує не просто центральна роль знань та інформації в усіх сферах життєдіяльності людей у розвинутих країнах, а використання цих знань та інформації для генерування нових знань і технологій, що обробляють інформацію і забезпечують комунікацію [16, с. 50–51]. Аналітичне узагальнення закономірностей економічного розвитку світової спільноти за останні двадцять років дозволило сформулювати концепцію сучасного економічного розвитку як «знаннєвої економіки». Її основні характеристики: безпрецедентне зростання впливу науки і нових технологій на соціально-економічний розвиток; провідне місце технологій інформаційної революції, яка обумовила сприйняття постіндустріального суспільства як інформаційного, але не менш вражаючі успіхи також фінансової діяльності, біотехнологій, медицини, технології створення і поширення нових матеріалів, транспорту, космонавтики, зв'язку, продукції військового призначення тощо. Вплив цих процесів настільки великий, що неспроможність країни здійснювати структурну перебудову національної економіки у відповідності до вимог нової технологічної парадигми чи зволікання з проведенням таких структурних змін не просто гальмують її розвиток, але й призводять до економічної деградації.

Усі дослідники сходяться у визначенні сучасної соціально-економічної реальності як інформаційної та глобальної – тому що в новітніх історичних умовах досягнення певного рівня виробництва і здійснення конкуренції можливо лише

через включення в глобальну мережу взаємозв'язків. Як з цього приводу зазначають сучасні американські дослідники Г. Мілс і Д. Шнайдер, у 80-ті – 90-ті рр. минулого століття інтеграція глобальних ринків капіталу та орієнтація компаній на створення глобальних маркетингових та інших стратегій супроводжувалася і стимулювалася розвитком мережі Інтернет. Таким чином сучасна інформаційно-глобальна економіка перетворює людство на цілісну систему всесвітніх комунікацій, що працює в режимі реального часу. Справджуються прогнози С. М. Булгакова про «софійність» планетарної економічної діяльності людства як такого та В. І. Вернадського про перетворення біосфери в ноосферу, в процесі якого розум стає космічною силою, вирішальним фактором у долі нашої планети.

Гроші, якщо можна так сказати, «стояли біля колиски» цієї нової реальності, вони були тією стихією, в якій зародилася раціональність, науковий розум. Їх еволюція сприяла витворенню все нових, прагматично більш ефективних способів людського мислення та діяльності. «Нове», «інформаційне», «знаннєве», «технотронне», «технократичне» суспільство витворюється на ринковій основі, в ринковій системі координат, у якій гроші – тепер уже електронні – обплели землю мережею відносин, яка має силу, небачену в попередній історії. Кількісно це маса, незрівнянно більша за все, що було в попередній історії. Вони можуть вільно пересувається і можуть з'явитися миттєво де завгодно в світі і в будь-якій кількості. Нові технології докорінно змінили способи, яким ми заробляємо і витрачаємо гроші. Змінюється і сама людина, яка їх заробляє й витрачає.

Ці зміни глибоко проаналізував Е. Фромм у праці «Здорове суспільство» саме під кутом зору змін у соціальному характері, спричинених специфікою ринкових відносин у XX столітті. Під соціальним характером Фромм має на увазі ядро структури характеру, спільне для більшості представників однієї й тієї ж культури, функція якого – формувати й скеровувати людську енергію. На думку Е. Фромма, соціальному характерові в XIX ст. були притаманні такі визначальні риси, як суперництво, накопичування, експлуататорство, авторитаризм, агресивність та індивідуалізм. У XX ст. місце експлуаторської та

накопичувальної орієнтації займають сприймаюча (рецептивна) та ринкова орієнтації. Замість суперництва спостерігається зростання тенденції до спільної праці, замість прагнення до безперервного зростання прибутку – прагнення мати постійний та надійний дохід, замість експлуатації – тенденція поділитися багатством з іншими й маніпулювати ними і собою; замість раціональної чи ірраціональної, але явної влади, ми виявляємо владу анонімну – владу громадської думки та ринку, замість власної совісті – потребу пристосовуватися й одержувати схвалення зі сторони, замість почуття власної гідності та почуття господаря – постійно зростаюче, хоча здебільшого неусвідомлене почуття безсилля [266, с. 135–136].

Для ХХ століття характерні люди, які легко взаємодіють у великих групах, прагнуть споживати все більше й більше, чий смаки стандартизовані і чий реакції легко передбачувані; люди, які почувають себе вільними й незалежними, не підкоряються авторитетам, принципам або совісті, проте готові до того, щоб ними командували; вони роблять те, що від них очікують, легко пристосовуються до суспільного механізму [266, с. 149]. Характерною рисою сучасності Фромм вважає розповсюдження абстрактного підходу: людина зводиться до одиниці у множинах, до функції, до її грошового еквіваленту (наприклад, мільйонер). «Ми живемо серед цифр і абстракцій. Раз немає нічого конкретного, значить, немає нічого реального. Усе стало можливим, як практично, так і морально... Людина виявилася скинутою з будь-якого хоч мінімально визначеного місця, звідки вона могла б оглянути своє життя і життя суспільства й керувати тим та іншим. Сили, початково покликані до життя нею самою, втягують її у все стрімкіший рух. У цій шаленій круговерті вона думає, обчислює, занурившись з головою в абстракції, усе більше віддаляючись від конкретного життя» [266, с. 163].

Е. Фромм у відповідності до обраної ним системи вихідних засад інтерпретує явище відчуження: людина відчуває себе не активним носієм власних сил і багатства особистості, а позбавленою індивідуальних властивостей річчю, яка залежить від зовнішніх сил, на які вона перенесла свою життєву субстанцію. Зокрема Фромм виділяє відчуження від речей, які ми споживаємо: при людському

способові придбання потрібно докласти зусилля, кількісно співмірні тому, що я здобуваю. Коли ж я маю гроші, то для придбання від мене не вимагається ні зусиль, ні особливого інтересу – нема індивідуального ставлення до об'єкту потреби. Це виявляється, зокрема, у тому, що утверджується рецептивна орієнтація замість орієнтації на накопичування: мета людини – постійно набувати щось нове, «жити з роззявленим від подиву ротом» [266, с. 183]. Відбувається відчуження від суспільних сил, від інших людей: ставлення до ближнього набуває характеру стосунків між двома абстракціями. Усе це логічно доповнюється витісненням зі сфери усвідомленого сприйняття основоположних проблем людського буття.

Головною рушійною силою у сучасної людини стала потреба в обміні. Обмін перетворився в самоціль, пристрасть до обміну прийшла на зміну пристрасті до володіння. Так, людина купує машину або будинок, маючи намір при першій можливості замінити їх на інші, престижніші. Кохання часто виявляється вигідним обміном між людьми, які в результаті одержують максимум того, що вони можуть очікувати, виходячи зі своєї ціни на ринку особистостей. Весь хід життя сприймається неначе вигідне розміщення капіталу, де інвестований капітал – це моє життя і моя особистість. Глумачення життя як комерційного підприємства лежить в основі типового для наших днів явища – зростання кількості самогубств. Одна з розповсюджених причин самогубств у наш час – «життя не вдалося», «не варто жити далі» – це подібне до того, як підприємець оголошує себе банкрутом.

На зміну авторитетові видатних особистостей або інституцій приходить «анонімна влада»: авторитет прибутку, економічної необхідності, ринку, громадської думки, здорового глузду. З анонімною владою неможливо боротися, бо нема суб'єкта, якому можна протистояти. Механізм її панування – конформізм: бути прийнятним для соціального оточення означає не відрізнятись від інших.

Особливо виділяє Фромм серед визначальних деформацій людського ставлення до світу сформований сучасною економічною системою принцип безперешкодного задоволення: негайне виконання кожного бажання і відсутність

перешкод на шляху задоволення кожного з них. Водночас праця, замість того, щоб бути діяльністю, що несе в собі втіху та задоволення, стала обов'язком.

Узагальнений, так би мовити, панорамний огляд історії розвитку розуму та раціональності з погляду третього тисячоліття підсумовує Дж. Маклін. Перше тисячоліття, на його думку, стало виявом зосередженості розуму на значенні Бога та святих послань, пов'язаних з ним, про роль гуманності. Друге тисячоліття характеризується зміщенням уваги до людського буття. Перші 500 років були присвячені переосмисленню аристотелівського розуміння причиновості і розуму. Філософи переконували, що людство має врятуватися власними засобами, а саме силою розуму. У другі 500 років пізнання людського життя було редуковане до контролю над природою і до виявлення так званого об'єктивного знання. Унаслідок цього, на думку Дж. Макліна, сенс життя людини зведено до матеріального порядку і піддано справжньому закріпаченню з погляду на даровану людині свободу вибору [101, с. 389].

ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 3.

1. Історичне буття грошей може бути розглянуте як еволюція їх знакової природи, змістом якої був процес абстрагування та ідеалізації, перехід від тотожності знакової форми та смислового наповнення в натуральних грошах до перетворення сучасних грошей в віртуальну реальність. При цьому в усе більш адекватній формі виявлялася соціальна природа грошей як феномена культури. У процесі еволюції грошей ми виділили такі етапи:

- Виникнення та розвиток ненасильницьких форм обміну матеріальними цінностями між людьми: 1) дарування; 2) перетворення одностороннього акту дарування на двобічний (виникає новий смисл людських стосунків, заснованих не на кровній спорідненості або насильстві, а на господарському партнерстві); 3) виділення конкретних пар продуктів, що підлягають обміну (осмислення еквівалентного характеру обміну); 4) поява місцевих натуральних грошей (єдиного для даної культури символу-еквівалента, з яким співміряється значущість будь-якого товару).

- Поява монетних грошей як граничного рівня репрезентації організованої суспільної волі у сфері обміну товарів, завершується процес «розходження» значення окремого товару та значення універсального еквіваленту всіх товарів, утвердження самостійного буття соціального символу, який не має (як правило) іншого застосування, ніж представництво соціальних значень інших речей.
- Виникнення банкнот, зроблених з паперу, але розмінних на золото – фізичне відділення у просторі і часі знаку – паперу, засвідченого певним законним чином – від його значення, тобто золотого забезпечення.
- Кінець світової валютної системи, заснованої на золоті, відмова від золотого забезпечення паперових грошей і перехід до забезпечення соціального – довіри до здатності держави контролювати стихію ринкових процесів.
- Поява електронних грошей та кредитних карток. Гроші втрачають предметно-чуттєву форму, перетворюються в інформацію в чистому вигляді, як упорядкована знакова система, призначення якої – задавати алгоритм, порядок, матрицю функціонування метасистеми економічного життя. Інформація перетворюється у субстанційну основу сучасної економічної реальності.

2. Комунікативна природа грошей дає підстави бачити в них варіант спрощеної спеціалізованої мови. У такому разі культурну функцію грошей можна інтерпретувати з позицій теорії лінгвального кодування: мова створює матрицю сприйняття людиною її життєвого світу.

3. В якості медіума ринкових відносин гроші постали як «замінник» природної мови у функціонально стандартизованих діях обміну товарів та послуг. Часткове заміщення повсякденної мови збіднілим та стандартизованим аналогом, по-перше, призводить до розвантаження власне експресивно-комунікативних практик від невластивих їм функцій, а, по-друге, забезпечує у господарських комунікаціях дотримання таких необхідних вимог, як

еквівалентність обміну, однозначність смислу, співмірність соціальних дій учасників господарських процесів.

4. Вихідним принципом філософії комунікації є положення про те, що мова – це субстанція, яка скріплює суспільство в певне органічне ціле. Гроші по самій своїй суті є «спільним знаменником», механізмом повсякчасного, повсюдного, універсального ототожнення смислів речей у спілкуванні людей, у такій якості вони постають як засіб для досягнення порозуміння, причому в незрівнянно ширших масштабах, ніж це мало місце у безгрошовому соціумі. У сучасному суспільстві простежується тенденція до перетворення грошей у метамову універсального спілкування необмеженої комунікативної спільноти, що ми розглядаємо як загрозу для процесу справжнього соціального порозуміння.

5. «Мова грошей» вносить корективи в усі процеси соціальної комунікації та інтерпретацію усіх інших смислів. Саморегуляцію і начебто «власний» вибір людиною смислів, якими вона керується, можна визнати реальністю хіба лише як власний вибір мови спілкування. Людина, яка орієнтується здебільшого на грошові коди, сприймає і реалізує в усіх сферах життя (а не лише в економічній) ринкові моделі, а саме моделі інструментальної, цілераціональної поведінки.

6. «Мова грошей», після того, як люди її винайшли й освоїли, змінила їх світосприйняття, створила нову культуру, докорінно відмінну від культури «безгрошового» соціуму. Поява монетних грошей збігається з історичною добою, означеною К. Ясперсом як «осьовий час», починаючи від якого людина почала ставати такою, яка вона є донині. Правомірно стверджувати, що існує певний причинно-наслідковий зв'язок між ринковим устроєм грецької держави, що розвинувся завдяки винайденню монетних грошей, і світоглядним поворотом, який утвердив раціональність як основу ставлення людини до світу.

7. Огляд історичних подій, якими було позначене, з одного боку, економічне, а, з другого боку, духовне життя Європи, дає можливість побачити кореляцію між розвитком товарно-грошового обігу та утвердженням раціоналістичних засад у європейській культурі. Періоди спаду і стагнації ринкової активності

співпадають у часі з домінуванням ірраціоналістичних течій у духовній культурі, тоді як активізація процесів у товарно-грошовій сфері збігається зі зростанням інтересу до можливостей розуму та наукового пізнання.

8. Доба модерну, типовою ознакою якої є прагматично-діловий підхід до світу, протиставила ірраціональному прагненню до збагачення, яке було притаманне людям в усі епохи, механізм, що раціонально регламентує це ірраціональне прагнення – точний розрахунок. Гроші стають головною умовою і інструментом досягнення раціональності. Унаслідок проаналізованого М. Вебером історичного процесу утвердився сучасний нам тип цілераціональної підприємницької діяльності, в якій гроші стали втіленням формальної раціональності, замкненої на цілях, що не виходять поза межі економічної вигоди.

9. У постмодерну добу «нове», «інформаційне», «знаннєве» суспільство витворюється на ринковій основі, в ринковій системі координат, у якій гроші – тепер уже електронні, мають силу, небачену в попередній історії. Нові технології докорінно змінили способи, яким ми заробляємо і використовуємо гроші. Кожен із попередніх типів грошей створив свою власну культуру. Тепер ера електронних грошей і «віртуальної економіки» ведуть до так само радикальних змін, до своєї власної версії цивілізації.

10. В українських філософських дослідженнях, як правило, в якості джерела інструментальної раціональності розглядають сциєнтистське мислення. Проведений аналіз та історичний огляд мають привернути увагу до другого (за рахунком, але не за значенням) джерела цілераціонального, «вільного» від моральних засад, заснованого лише на прагматичному розрахункові ставлення людини до світу – соціальної дійсності грошових взаємин.

РОЗДІЛ 4. ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР: СИСТЕМНА КОЛОНІЗАЦІЯ ЖИТТЄВОГО СВІТУ

Під онтологічним виміром природи грошей ми розуміємо той спосіб, яким вони вписуються у структуру взаємовідносин людини зі світом. У нашому дослідженні новизна підходу до грошей в аспекті їх смисложиттєвості впливає із застосування до розуміння природи грошей категоріальної структури комунікативної філософії, що виражає опозицію «життєвого світу» та «системи». Центральним має бути питання про те, чому і яким чином ринково-грошові механізми, за виразом Ю. Габермаса, стверджують себе відносно життєвого світу як «сектор, вільний від соціальних норм, який протиставляє притаманним життєвому світові імперативам власні імперативи, які ґрунтуються на збереженні системи» [52, с. 341].

4.1. Антиномія між життєвим світом та системою як результат модернізації

Уперше в сучасній українській філософській літературі масштабну працю, яка стосується онтологічного статусу грошей і, за слушним визначенням авторів, «переводить гроші із прагматично-економічної площини в екзистенціально-антропологічну» [132, с. 16] здійснили А. Мазаракі та В. Ільїн [Див. 225]. На їх думку, буття грошей як феномена культури є не чим іншим, як буттям певного смислу. Саме соціокультурна природа грошей послужила авторам основою для постановки питання про їх онтологічний статус. Онтологічну значущість грошей вони вбачають у їх смисложиттєвості: гроші є мірою цінності буття людей, їх взаємозв'язків у реальному житті соціуму [132, с. 94]. При цьому буттєвий статус грошей виводиться не з «духовної чи матеріальної субстрактності», а з їх діяльнісної природи як результату опредметнення людиною своїх ціннісних орієнтацій. Таким чином гроші постають як *інобуття людини* [132, с. 96]. Важливу роль відіграє в цьому дослідженні аналіз ідеалізації грошей та перетворення їх у чисту абстракцію у процесі їх еволюції, що призводить до

перетворення грошей у своєрідний стабілізатор «буттєвих основ світу» за умов, коли «люди зіткнулися з середовищем, яке неадекватне їх тілесності» [132, с. 117]. Разом з тим, на нашу думку, пов'язане з онтологічним статусом електронних грошей поняття віртуальної реальності автори трактують спрощено, про що вже йшла мова у розділі III. Розуміння віртуальної природи грошей як стану, «який зводить людину до її свідомості» й «тіснить її буття у бік ніщо», потребує значно глибшого аналізу в аспекті онтологічної природи грошей [Див. 228]. Сьогодні під віртуальною реальністю мають на увазі не лише феномени свідомості (які, до речі, розглядає як «ніщо» лише марксистська філософія), але й специфічну реальність, штучно витворену за допомогою технічних пристроїв.

Застосовуючи до аналізу онтологічного статусу грошей підхід комунікативної філософії, ми визначаємо цей статус через роль, яку гроші відіграють у процесах життєвого світу людини [Див. 232]. Утвердження в усіх сферах людського життя грошових та пов'язаних з ними владних кодів у процесі історичного розвитку, за Ю. Габермасом, це закономірний, хоча й суперечливий та болісний процес роз'єднання суспільства на життєвий світ та систему. На такий підхід суспільство розглядається водночас «ізсередини» – як ті цінності та норми, що утворюють мотивацію дій та вчинків людей, і «іззовні» – під кутом зору дії загальноінституційних механізмів.

У традиційних суспільствах цілераціональні дії, орієнтовані на практичний результат, та комунікативні дії, зорієнтовані на порозуміння, не протиставлені одні іншим. Корені сучасної опозиції між життєвим світом і системою потрібно шукати в історично віддалених періодах, коли вона ще тільки зароджувалася й формувалася. Західні концепції суспільної еволюції зазвичай періодизують суспільний розвиток на стадії родового (архаїчного) суспільства, традиційного (державно-організованого), та модерного (індустріального та постіндустріального) або капіталістичного (хоча за зауваженням В. Гьосле терміном «капіталізм» користується майже винятково марксизм). Ю. Габермас, досліджуючи еволюцію комунікативних процесів як матрицю еволюції соціуму, вбачає її провідний напрямок у роз'єднанні системи та життєвого світу. Їх

протиставлення має на меті підкреслити, що раціональне ставлення людини до світу включає в себе два принципово відмінні типи раціональності. Перший – комунікативна раціональність як субстанційна основа життєвого світу, вона є підґрунтям для *розуміння* людиною самої себе, інших людей, навколишньої дійсності, умовою відтворення алгоритмів життя спільноти у наступних поколіннях, «програмою» забезпечення її єдності та солідарності її членів. Другий тип – інструментальна раціональність – це *система дій*, за допомогою яких люди досягають прагматичних цілей, задовольняють свої актуальні потреби та забезпечують власне існування. Сторонній спостерігач сприймає спільноту саме з пункту бачення такої системи дій.

Простежуючи еволюцію власних поглядів на зміст того феномена, який він назвав суспільною системою, Ю.Габермас вибудовує таку послідовність: у «Техніці і науці як ідеології» (1968) держава та економіка розглядаються в ключі опозиції раціональної дії (держава) та комунікативної (економіка). Проте вже у «Проблемах легітимізації пізнього капіталізму» (1973) Габермас вдається до спроби звести концепцію життєвого світу з концепцією системності, а в «Теорії комунікативної дії» (1981) постає двоступенева концепція суспільства як життєвого світу та системи [52, 29].

Під «системою» Габермас має на увазі сформовані на засадах інструментальної раціональності диференційовані та спеціалізовані соціальні структури, що слугують інструментальним ладом для маніпулювання соціальними процесами (системи управління політичної влади, науки, права, моралі, релігійного життя тощо). Основні компоненти системи – це насамперед економіка й адміністративний апарат. Вони підпорядковуються своїм власним законам функціонування і використовують для саморегуляції власні коди – монетарні та владні – принципово відмінні від комунікативної системи, яка слугує регенерації другої компоненти соціуму – життєвого світу.

Під «життєвим світом» Габермас має на увазі безпосередню, мінливу в часі сферу первинних самоочевидних даностей практичного досвіду людини – перший план спільного знання, на яке спираються всі учасники соціального процесу. У

своєму життєвому світі діючий суб'єкт не ініціатор подій, а продукт традиції, його поведінка мотивується притаманними даному суспільству культурними взірцями.

Структуру життєвого світу Габермас визначає відповідно до його суті як середовища комунікацій – через структурні компоненти мовленнєвих дій: пропозиціональну, іллокутивну та інтенціональну. Відповідно до цих аспектів комунікативної дії у життєвому світі виділяються «структурні ядра»: культура, суспільство і особа.

Культурою Габермас називає «той розумовий багаж, із якого ті, хто комунікативно діє, – тобто досягають порозуміння про що-небудь у світі – отримують консенсуально прийняті інтерпретації» [52, с. 336]. Іншими словами, культура виражає пропозиціональну компоненту комунікативних дій. Суспільством (у вузькому значенні – як компоненту життєвого світу) він називає «легітимні порядки, завдяки яким ті, хто комунікативно діє, ...черпають солідарну підтримку, яка ґрунтується на їх груповій приналежності» [там само]. Тобто в цьому ракурсі реалізується іллокутивна сторона комунікації. Особистість – специфічний термін, «що вказує на набуті компетенції» суб'єкта, здатного на мовлення і дії і спроможного, таким чином, «стверджувати власну ідентичність, брати участь в контекстуально обумовлених процесах взаєморозуміння та інтеракціях, які постійно змінюються» [там само]. Таким чином особистість – продукт інтенціональної спрямованості комунікативних дій.

Символічне репродукування життєвого світу здійснюється як круговий процес: культурне відтворення забезпечує безперервність традиції та достатню когерентність знань; соціальна інтеграція забезпечує координацію дій за допомогою легітимно врегульованих інтерперсональних зв'язків і гарантує постійну ідентичність груп; соціалізація громадян забезпечує для нових генерацій надбання генералізованих спроможностей до дії, узгоджує індивідуальні життєві сценарії з колективними формами життя [52, с. 336]. Рівень свободи у цій класифікації вимірюється: для культури – станом тривалого перегляду традицій; для суспільства – станом залежності легітимних порядків від дискурсивних

процедур встановлення норм; для особистості – станом ризикового самоуправління Я-ідентичності.

Ця теоретична конструкція потрібна Ю. Габермасу для відповіді на питання: у якому напрямку мають рухатися структурні зміни життєвого світу? Як у процесі його еволюції трансформується функція регуляції соціальних процесів?

Відмінність у здійсненні регулятивної функції між життєвим світом та системою полягає в наступному. У життєвому світі поведінка людини регулюється морально-ціннісними чинниками: «так належить», тоді як у системі на перший план виходить досвід комунікативних дій – технічно-практичних, інструментальних стосунків людини з іншими людьми та з природою за принципом «ми так вирішили». Розрізнення між життєвим світом і системою як сторонами дійсності, які вже більше не постають знову як моменти деякої вищої єдності, вводиться через доповнення поняття «життєвий світ» поняттям «комунікативна дія». За Габермасом, конкретні форми життя та загальні структури життєвого світу починають протистояти одне одному в міру того, як так/ні-вирішення, які несе у собі повсякденна практика комунікації, починають отримуватися через комунікативні практики, а не виводитися із нормативно приписаного погодження. Зокрема протистоїть нормативним контекстам життєвого світу консенсус, досягнутий за допомогою грошової комунікації, адже він справді не впливає із нормативних приписів і не узгоджується з ними, а є результатом угоди, досягнутої за правилами ринкової кон'юнктури.

В архаїчному суспільстві життєвий світ та система ще співпадають, системні механізми регуляції соціальних дій невіддільні від нормативного комплексу етичних цінностей життєвого світу. У своїй поведінці людина керується синкретичним за своєю суттю імперативом: «Так звеліли боги».

Характерно це виявляється у ставленні людей такого суспільства до грошей – їх роль як механізму досягнення міжперсональної згоди ще не розвинулася. Бувши ж принесені у цю культуру іззовні, гроші викликають острах і недовіру. Це переконливо демонструють спостереження російського філософа І. Л. Андрєєва, який у статті «Чоловік на ім'я “Гроші”» [2] ділиться враженнями, здобутими у

поїздки по країнах африканського континенту. Він відзначає, що в африканському фольклорі гроші персоніфіковані: про них розповідають притчу як про конкретного чоловіка, шахрая й дурисвіта, дуже небезпечного для довірливих людей. Найгірше для тих, хто став жертвою його витівок, що цього «Чоловіка на ім'я “Гроші”» неможливо знайти, щоб притягти до відповідальності, він невловимий.

Не лише на рівні оповіді, але й у практичній поведінці сучасні африканці, за зауваженням І. Л. Андрєєва, не надають актові купівлі-продажу тієї виняткової значущості, яку він має у сучасних ринкових суспільствах. Вони ставляться до продажу так, ніби він, як у давні часи, реалізує найдавніший звичай обміну дарунками – не обов'язково рівноцінними, а швидше потрібними, корисними, гідними дарувальника та обдарованого. Африканська культура віддає перевагу обдаровуванню перед продажем. Тому і продаж нагадує дароприношення – це цілий ритуал, бесіда, взаємна послуга, яка супроводжується неспішним та шанобливим обміном думками, а часом і дискусією з приводу не лише якостей та ціни товару, але й з'ясування родинних зв'язків, часу та деталей свят та ритуалів тощо. На ринку африканська людина керується у своїй поведінці не стільки економічними, скільки моральними поняттями. Щоб збити ціну, зовсім не обов'язково шукати недоліки в товару, краще щиро похвалити майстерність того, хто його зробив. Добре слово цінують не менше грошей. І. Л. Андрєєв наводить приклад, коли таксист відмовився одержати платню з нього, пасажира, позаяк розмова з ним була настільки приємною, що він оцінив її як дорожчу за гроші. Ціна може бути названа цілком довільно, наприклад, багатократно завищена, а в процесі торгу немотивовано занижена. Значною мірою вона залежить від хвилинної потреби продавця, його настрою, особистої чарівності покупця. На ринках Тропічної Африки відсутній чіткий зв'язок між ціною та вартістю, між процесом торгівлі і прибутком як його результатом. Логіка та етика доіндустріального суспільства, яка передбачає зрівняльний розподіл продуктів поміж досить широким колом людей та дарообмінні зв'язки між общинами та племенами, не має на меті тривалого зберігання продуктів, які могли б бути

продані – не існує навіть ємностей та технологій для зберігання продуктів, холодильників, транспорту, а, головне, замовлень – у них немає потреби.

У традиційному суспільстві функціональна спеціалізація соціальних інститутів призводить до *розмежування сфери морально-етичних цінностей*, з одного боку, та *інституціалізованих механізмів політичного управління суспільством*, з другого, що знаходить свій вираз в утворенні держави.

Разом із тим у традиційному суспільстві виокремлюється в певну регулятивну систему релігійна сфера, яка, несучи в собі нормативний контекст, підпорядковує собі політичні та економічні відносини. Таким чином, *єдність морально-етичної та політико-економічної систем управління суспільством зберігається*, оскільки як регулятивні механізми системи, так і морально-етичні приписи спільноти підпорядковані релігійним нормам: «Так звелів Бог». Однак інструментальна раціоналізація усіх сфер життя містить у собі тенденцію до вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахункові.

У модерному суспільстві відбувається подальша диференціація системи управління. Коли в традиційному суспільстві держава концентрувала в собі всю діяльність з управління цілим суспільством, то в модерному відбувається децентралізація і розподіл функцій управління між недержавними субсистемами. Чим вища складність суспільства, тим інтенсивніше відбувається відсторонення системи від життєвого світу, витіснення життєвого світу на периферію соціального життя, зрештою система починає дезінтегруючим чином впливати на життєвий світ. Він стає «провінційним», під тиском суспільної системи відбувається його «уречевлення»: на місце повсякденної комунікативної практики стають чинники зовнішнього характеру, предметно-речові медіуми.

Саме в річищі руйнування комунікативності інструментальною раціональністю Ю. Габермас розглядає *виділення із доновітніх ладів політичного врядування керованої ринком економіки*, яка супроводжувала поступове утвердження капіталістичного способу виробництва та виникнення сучасної державної бюрократії. У цьому процесі можна виділити певні етапи:

1. Початковий стан – автономія «громадянської спільноти» як її розуміли Г. Гегель та К. Маркс, тобто економічне самоврядування організованої на засадах приватного права і гарантованої державним правом підприємницької спільноти [51, с. 38]. Ю. Габермас докладно простежує зближення економічної та політичної сфер, починаючи з зародження фінансового й торгового капіталізму в XIII ст. і поширення його з міст Північної Італії на Західну та Північну Європу. Як два основні чинники нових взаємозалежностей він виділяє створені ранньокапіталістичною заморською торгівлею товарообіг та обмін інформацією. На цій основі разом з новітньою державою вибудовуються національні та територіальні економіки. Починаючи від XVI ст., на зміцнілій основі капіталу організуються торгівельні компанії, які вже не можуть задовольнитися все ще обмеженими ринками. З метою задовольнити зрослі потреби в капіталі та розподілити щоразу вищий ризик ці компанії з часом прибирають подоби акціонерних товариств, що тягне за собою потребу в потужних політичних гарантіях. Ринки зовнішньої торгівлі виникають тепер як результат політичних зусиль та воєнного насильства, по суті вони постають як певні «інституційні продукти» діяльності «державного тероризму». Так починається «націоналізація міської економіки», утворюється те, що відтоді називають «нацією» – новітня держава з її бюрократичними надбудовами та зрослими фінансовими потребами, які в свою чергу з чинять зворотний посилений вплив на меркантилістську політику [51, с. 61]. Єдиним джерелом фінансових ресурсів для такої держави є дієздатна система управління, тому «новітня держава – це істотною мірою держава податків, а фінансове врядування – стрижень її врядування взагалі» [там само].

Стабільна діяльність держави стає прямим відповідником перманентних контактів приватних осіб в обігу товарів та інформації, «відкритість» стає синонімом державного; феодалне владарювання перетворюється на «поліцію», а підпорядковані державі приватні особи, як адресати державної влади, виступають як публіка. Відбувається поляризація соціуму на державну владу і громадянське суспільство.

У цьому процесі для нас важливим є питання про місце в поляризованому світі грошових відносин. Приватна економічна діяльність, яка за умов натурального господарства була осердям життєвого світу, відтепер вимушена орієнтувати себе на постійно розширюваний товарообіг за відкритого втручання і нагляду; вона уперше потрапляє в поле загальних інтересів. Таким чином приватна сфера суспільства підпадає під поняття «соціальне». Залежність людини від інших людей стає необхідною умовою самого життя, діяльність, спрямована на підтримання індивідуального існування, не лише відбувається відкрито, але й визначає модель відкритого суспільного простору. Змінюється саме поняття економічного: якщо до XVII ст. воно було пов'язане з колом обов'язків ойкодеспота, господаря в домі [51, с. 63], то новітня економіка вже не орієнтується на ойкос, дім поступається місцем ринкові, вона стає «комерційним господарюванням».

Ця трансформація має паралель в теоретичному осмисленні соціального життя: попередниця політекономії, камералістика XVIII ст., яка отримала свою назву від слова «camera» – феодальна скарбниця, орієнтується не лише на науку про фінанси та аграрну технологію, але також на науку про врядування. Приватна економічна сфера громадянського суспільства все сильніше підпадає під вплив державної влади.

Історичні корені приватності, насиченого і вільного в сучасному розумінні внутрішнього світу людини, слід, на думку Габермаса, шукати в суб'єктивності родинної інтимної сфери. Паралельно з тим, як товарообіг руйнує межі натурального господарювання, родинна сфера відмежовується від сфери суспільного відтворення. Статус приватної особи тепер поєднує в собі полярні ролі: з одного боку, роль того, хто володіє товаром, а, з другого, батька родини, іншими словами «власника» і просто «людини». Цю двоїстість сфери приватного в людині Ю. Габермас знімає у спільному понятті «приватного», під яке в такому розширеному сенсі підпадає також і політичне самоусвідомлення громадянської відкритості. В міру того, як відкритість державної влади ставиться під знак питання і насамкінець зовсім скасовується, під її покровом формується відкритість у неполітичній подобі –

самопросвітництво приватних осіб щодо справжньої природи їхньої нової приватності.

Важливо наголосити, що у своєму аналізі структури соціальних просторів Європи XVIII століття Ю. Габермас недвозначно *відносить товарообмін поки ще до сфери приватного простору, тобто до життєвого світу*: «Найважливіша для нашого контексту лінія розділу між державою і суспільством відмежовує відкриту сферу від приватного простору. В приватному просторі також існує своєрідна «відкритість», це відкритість приватних осіб. Тому всередині зайнятого приватними особами простору ми розрізняємо приватну сферу і відкритість. Приватна сфера торкається *громадянського суспільства у вузькому сенсі, тобто простору товарообігу та суспільної праці...*»(виділено мною – З.С.) [51, с. 74].

Для Ю. Габермаса у життєвому світі між економічною сферою, заснованою на ринкових відносинах, і цінностями громадянського суспільства існує безпосередній зв'язок: автономія приватних осіб, заснована на приватній власності, прагне виявити себе як така в сфері бюргерської сім'ї, у любові, свободі, освіті, тобто вона внутрішньо реалізує себе як гуманізм. «Сферу ринку ми називаємо приватною, сферу сім'ї, як стрижень приватного – інтимною. Друга вважає себе незалежною від першої, хоч насправді щільно вплетена в потреби ринку» [51, с. 100]. Проте ідентичність згуртованих у публіку приватних осіб, котрі виступають у двох ролях – як власники і як просто люди, Ю. Габермас вважає фіктивною. Ілюзія єдиної відкритості зумовлена тим, що відкритість у приватній сфері фактично бере на себе функції політичного вивільнення громадянського суспільства з-під меркантилістського регламентування та й взагалі з-під абсолютистського режиму, цим вона зближує інтереси приватних власників із індивідуальною свободою взагалі, стверджує Ю. Габермас. Він аргументує це посиленням на формулу Дж. Локка про застереження права власності, де під загальний гриф «власність» зведені до купи життя, свобода і майно, ідентифікуючи, за визначенням молодого К. Маркса, політичну емансипацію із «гуманністю».

Утвердження сучасного капіталізму Ю. Габермас пов'язує з тим, що фінансовий і торговий капітал спочатку підпорядковує собі в залежність старі способи виробництва, а відтак переводить виробництво на засади найманої праці. В духовній атмосфері Європи і зокрема Англії цьому процесові відповідає поживлення інтересу до публічного обговорення економічних проблем: філософи з белетристів перетворюються на економістів. Як один з перших сигналів народження політично функціональної відкритості Габермас наводить приклад, що демонструє, власне, феномен «перетікання» грошових відносин зі сфери приватної у сферу державної влади, але разом з тим перетворення грошей в інструмент контролю над державною владою з боку приватної сфери: «Першому Неккерові вдалося пробити в абсолютистській системі пролом... він, як міністр, відкрито оприлюднює баланс державного бюджету... Політичне резонерство публіки дало про себе знати як про інстанцію контролю над урядом і, варто звернути увагу, саме в сонячному сплетінні бюргерських інтересів: у розмірі державного боргу показували себе з одного боку, невідповідність економічної влади і політичної немичності, а з іншого – фінансової залежності і абсолютистського правління» [51, с. 114–115].

Саме «тенденційно лібералізований ринок», за Ю. Габермасом, доводить до завершення справу приватизації громадянського суспільства, перетворюючи взаємини у сфері суспільного відтворення у справу стосунків між приватними особами. Ринок створює сприятливі обставини для опосередкованих обміном відкритих стосунків. Проте цей приватний простір в жодному разі не набував контексту звільнення від владного регламентування; він загалом і постав регламентований політикою меркантилізму. Провідною моделлю відносин у громадянському суспільстві є договірні взаємини, а ринок якраз і репрезентував схему поведінки партнерів як учасників домовленостей на засадах вільного волевиявлення за моделлю обміну між вільно конкуруючими товаровласниками.

Паралельно з розвитком ринкових відносин розвивається система норм, яка забезпечує приватну сферу в прямому розумінні цього слова, тобто стосунки

приватних осіб між собою, котрі звільняються як від станових, так і від державницьких нашарувань. Ці норми гарантують інституціоналізацію приватної власності та пов'язані з нею основні договірні свободи. Взаємозв'язок між грошово-ринковими відносинами і свободою Ю. Габермас вбачає в самій ідеї громадянського суспільства, конкретно в тому, що саморегуляція, що її забезпечує «невидима рука ринку», можлива лише за умови, що «в обмінний процес не втручається жодна позаекономічна інстанція, навіть якщо вона обіцяє функціонувати в ім'я загального добробуту і справедливості в міру здібностей і працьовитості індивіда» [51, с. 125].

Приватний характер товарно-грошових взаємин призводить до того, що економічна міць кожного окремого товаровласника не має жодного впливу на механізм цін, а тому вона ніколи не може стати причиною насильства над іншими товаровласниками: суспільство, яке визначається тільки законами вільного ринку, виглядає не лише як сфера, вільна від панування, а й взагалі вільна від насильства, нейтральна щодо застосування сили. Лад «вільного ринку» захищає поєднання державних функцій із закодованими у системі громадянського приватного права свободами. Позаяк обов'язковою умовою функціонування вільного ринку є те, що ціна виходить з-під впливу будь-якого окремого товаровласника, сам закон, якого має дотримуватися влада, повинен бути однаковою мірою обов'язковий для кожного; принципово не можна допускати жодних пільг чи привілеїв. У цьому закони держави відповідають законам ринку: ні ті, ні інші не допускають жодних винятків, вони об'єктивні, тобто жодна окрема особа не може ними маніпулювати, вони не спрямовані на когось конкретного зокрема – вільний ринок забороняє сепаратні домовленості [51, с. 126]. Таким чином, державна політика зумовлена не самими по собі визначеними природним правом принципами справедливості, а вимогами раціональності, що відповідають інтересам капіталістично функціональних приватних осіб, потребою «гарантій передбачуваності», які відкрив у промисловому капіталізмі ще М. Вебер. Відтак головні критерії, яким має відповідати громадянська правова держава – це компетентність та юридична сформованість, «раціональне» адміністрування і «незалежна» юстиція.

Всезагальність та справедливість норм закону, де правомірність ототожнюється з правильністю, віддзеркалює структуру громадянської відкритості, адже всезагальність законів застерігається доти, доки недоторканна автономія суспільства як приватної сфери дозволяє із матерії законодавства вилучати положення партикулярних інтересів, а нормотворчість обмежувати всезагальними умовами урівнювання інтересів [51, с. 126]. Принцип рівності шансів для кожного учасника соціальних та економічних процесів Ю. Габермас, покликаючись на Адама Сміта й Єремію Бентама, відзначає як провідний принцип класичної економії. Її основна мета – надати кожному надійні підстави для раціонального розрахунку господарської діяльності за мірою максималізації прибутку. Засадами економічної діяльності за моделлю класичної економії є: 1) гарантія вільної змагальності; 2) всі товари обмінюються на їхню «вартість», яка вимірюється мірою затраченої праці; 3) за повної мобільності виробників продукт і капітал перебувають у рівновазі. За таких передумов, але тільки за них, – підкреслює Габермас, – кожен рівною мірою мав би шанс и своєю вправністю й талантом здобути для себе статус *власника і тим самим «людини»* [51, с. 133].

Проте описані принципи виявилися в ході наступного історичного процесу нежиттєздатними. Тип системної раціональності, який уперше постає з очевидністю в логіці самореалізації грошей як капіталу, починає опановувати й інші сфери діяльності. Однією з провідних тенденцій упродовж наступних ста років розвитку «самоорганізованого» капіталізму стало руйнування тієї моделі людських відносин, що сформувалася на базі дрібнотоварного виробництва: це послідовне зневажання права індивідів на приватність, що знаменує, за Ю. Габермасом, розпад відкритості [51, с. 189]. Зароджений наприкінці XIX ст. «поворот тенденцій» до взаємозалежності держави й економіки фактично усуває розділення держави і суспільства.

2. Так відбувається перехід до другого етапу: неокорпоративістське «усупільнення держави» з позицій новонароджених корпорацій, а з іншого боку – «одержавлення суспільства», що стається внаслідок політики втручання з боку щоразу активнішої держави [51, с. 17]. Це призвело до виникнення

специфічно «від-світованих» форм інтеракцій і покликала до життя цілу функціонально спеціалізовану підсистему, яка налагоджує свої зв'язки з усім навколишнім світом через гроші. Разом з капіталізмом виникла економічна система, яка регулює свій внутрішній рух і обміни з її неекономічним оточенням (приватним господарюванням та державою) через монетарні канали [51, с. 342-343]. Переключення процесу виробництва на найману працю та конституювання зворотних зв'язків державного апарату з виробництвом через податки з виробників спричинюють своєрідну біфуркацію соціального світу. З одного боку бачимо державний апарат, залежний від керованої через власні медіуми економічної системи. Це, як зауважує Ю. Габермас, призводить до того, що влада, яка здійснюється через службові та персональні зв'язки, уподібнюється до структури окремого медіума управління, тобто *влада прирівнюється до грошей* [52, с. 343]. На протилежному боці перебувають зруйновані під тиском найманої праці традиційні форми життя. Взірцевим прикладом системно обумовленої повсякденної практики постають плебеїзація сільського населення та пролетаризація робочої сили.

Таким чином в модерних суспільствах разом з процесами обміну, що рухаються завдяки медіумам процесів обміну, зокрема і насамперед грошам, виникає над двома первісними рівнями структури соціуму (рівнем простих взаємодій та рівнем тих форм організації, які пов'язані між собою через життєвий світ) *третій* рівень автономно здійснюваних функціональних взаємозв'язків. Це інтерактивні взаємозв'язки, конституційовані у самостійні субсистеми, що входять у горизонт життєвого світу, але застигають у вигляді «другої природи», вільної від норм соціальності, підпорядковані іншим законам. *Завершується роздвоєння на систему та життєвий світ, яке сприймається ізсередины життєвого світу доби модерну як оречевлення форм життя.*

3. На третьому етапі обидві функціональні системи: ринкова економіка та державне управління, інституалізувавшись, починають руйнувати традиційні життєві форми «староєвропейського» суспільства. З'являються побічні патологічні ефекти у вигляді процесів монетаризації та бюрократизації в ядрах

таких сфер, як культурне відтворення, соціальна інтеграція та соціалізація [52, с. 347]. Таким чином виникають нові підстави для конфлікту між імперативами системи та життєвого світу. Нормативна логіка раціоналізованих життєвих світів протиставляє експансії системи не тільки класичні вимоги більш справедливого розподілу, але й широкий спектр так званих постматеріальних цінностей. Кризи, спричинені системними чинниками, викликають до життя соціальні рухи, які орієнтуються вже не на потреби системи в управлінні, але на процеси, що здійснюються на кордонах між системою та життєвим світом [52, с. 348].

В міру того, як незалежність життєвого світу може бути забезпечена переважно тільки через конкретні політичні гарантії, стирається відмінність між приватним простором і державною владою, відкритість, яка раніше була атрибутом приватної сфери (тоді як основою влади був примус) взагалі перестає бути частиною тільки приватного простору [51, с. 232]. Держава та суспільство «навперемін проростають одне в одне»; якщо раніше простір товарообміну та суспільної праці був приватною сферою так само, як звільнений від безпосередніх економічних функцій «дім», то тепер сім'я стає дедалі приватнішою, а світ праці та організації дедалі «державнішим» [51, с. 201].

Ступінь усупільнення раніше приватного «світу праці та організації» і для підприємства, і для бюрократичної установи залежить від рівня концентрації капіталу, зокрема підприємства шляхом самофінансування часто здобувають незалежність від ринку капіталу, а також зміцнюють власну незалежність від власників лише частки капіталу. З другого боку, з появою великого виробництва, на противагу розмежуванню приватної сфери і сфери відкритості, панівним типом організації стає суспільно нейтральне утворення, яке самостійно виконує для своїх потреб ті функції, що їх раніше виконували державні інституції (будівництво житла, храмів, шкіл і бібліотек, соціальний захист членів корпорації тощо). Паралельно відбувається деприватизація професійної сфери власника (але не робітників та службовців). Деприватизація ж сім'ї як залишку сфери приватності відбувається через державні гарантії соціального захисту, компенсацій, виплат тощо. Основою приватної автономії стає не так приватна

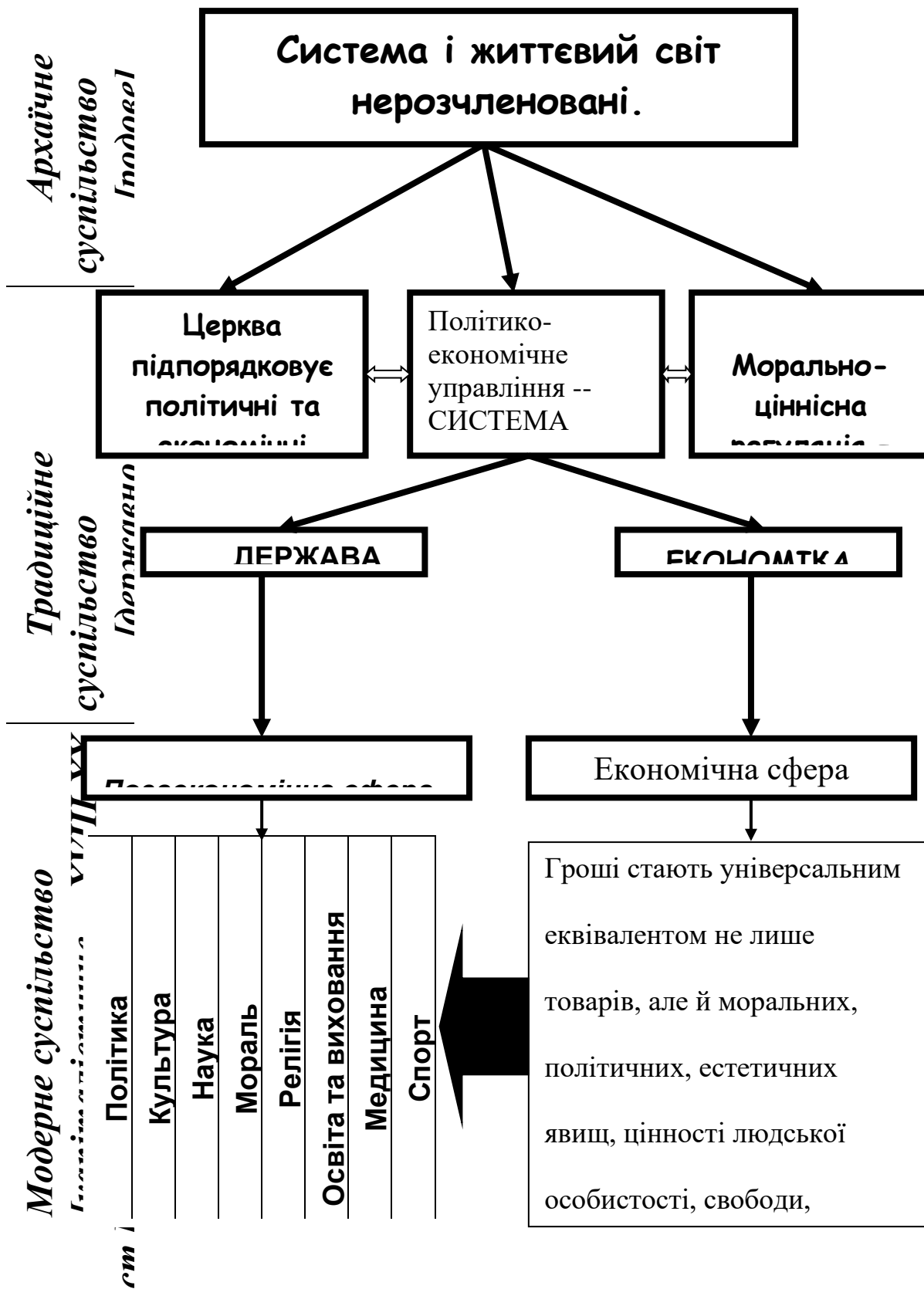
власність, як соціальні гарантії статусу, приватність звужується до «сімейної громадки споживачів» [51, с. 202–205]. Паралельно до цього процесу починають розходитися ліберальні права людини та демократичні громадянські права: усвідомлюється фіктивність гіпотетично закладеного суспільного ладу і крок за кроком реалізоване панування громадянства само для себе з'ясовує власну суперечливість.

Саме з таких позицій Ю.Габермас тлумачить трансформацію ліберальної правової держави в напрямку соціальної правової держави: соціальна держава змушена формувати суспільні стосунки якраз у продовження правової традиції ліберальної держави, а саме забезпечення загальної правової впорядкованість держави і суспільства. Проте коли держава дедалі наполегливіше сама привласнює собі титул носія суспільного ладу, вона змушена через заборонне визначення ліберального основного права забезпечувати для себе позитивну настанову, як слід би дотримуватися «справедливості» під час соціально-державного втручання. Однак державно-правове розуміння закону настільки абстрактне, що дотримання його формальних критеріїв уже не вистачає для розважливого нормування нової соціальної реальності, замість формальної має більше виступати матеріальна гарантія, яка в інтересах компромісу наперед визначає програмні правила дистрибутивної юстиції: таким чином розподіл соціального продукту дедалі більше потрапляє до компетенції політичних інстанцій, хоча громадські об'єднання змагаються із законодавчими та виконавчими за ключ до розподілу. Тому «соціально зобов'язана» держава має насамперед забезпечити, щоб урівнювання інтересів, яке вона здійснює, відповідало параметрам загальних інтересів. Так розмежованість держави і суспільства остаточно долається, і держава втручається в усі сфери суспільства як опікун, розподільовач і адміністратор [51, с. 278–279]. Відтак *економіка та державний апарат, за Габермасом, виступають уже як єдина системна сутність, що протистоїть комунікативній природі життєвого світу.* Відповідно керована ринком економічна та керована владою адміністративна системи в однаковій мірі є загрозами для суспільної цілісності, свідченням чого є банкрутство державного соціалізму. Тоді як «творча сила комунікативності»

орієнтована на «споживчі цінності вимог життєвого світу», *колонізаційні зловживання системного імперативу на теренах життєвого світу спираються на два основні ресурси – гроші та адміністративну владу* [47, с. 30].

Г. Гегель характеризував процес, який Ю. Габермас розглядає як поляризацію суспільства на життєвий світ і систему, через концепт роз'єднання «тотальності звичаєвого». К. Маркс, за означенням Ю. Габермаса, підійшов більш конкретно, відкриваючи відчужену працю та антагонізм між класами. Він був першим, хто у формі діалектики мертвої та живої, абстрактної та конкретної праці проаналізував суперечність між системними та життєсвіттовими імперативами і проілюстрував це на матеріалі соціальної історії вторгнення нових способів виробництва в традиційні життєві світи [52, с. 341–343]. «Зняття» системи набирає у нього форми революційної практики, яка має повернути усамостійнений економічний процес у горизонт життєвого світу і таким чином порятувати царство свободи від диктату необхідності. «Застиглому під законом вартості життєвому світові вона повинна повернути його спонтанність; саме під таким кутом зору об'єктивна видимість капіталу розчиниться в ніщо» [52, с. 344].

Якщо прийняти як основу для розуміння ключових понять теорії суспільства підхід Ю. Габермаса, ґрунтований на винятковій ролі комунікативних практик у визначенні їх суті, є очевидним, що природа і характер основних соціальних феноменів вирішальним чином залежить від змісту та специфіки соціальних комунікацій. Це веде до відмови від притаманного марксистській теорії практики розуміння суспільства як великого суб'єкта, якому підвладні всі окремі суб'єкти. Разом з тим втрачає актуальність і модель подолання соціальних криз через антагонізм та революцію. Ю. Габермас висуває власне бачення коренів суспільних патологій: «Патологічні риси модерних суспільств набувають певного цілісного вигляду тільки завдяки тому, що віддається перевага економічним, бюрократичним і взагалі когнітивно-інструментальним формам раціональності» [52, с. 340]. Звідси випливає і бачення перспектив дальшої соціальної еволюції. Див. таблицю 4.1.

Роз'єднання життєвого світу та системи

Новий поворот в еволюції взаємостосунків держави та суспільства в майбутньому Ю. Габермас прогнозує, хоча й неоднозначно, через припущення можливості індустріально розвинутих суспільств на високому і дедалі вищому рівні продуктивних сил досягти такого суспільного багатства, коли плюралізм інтересів у міру зростання ресурсів для його задоволення може втратити антагоністичну гостроту конкурентних намірів. Це мало б усунути саму потребу в продиктованому дефіцитом урівнюванні інтересів як такому, що може, на думку Ю. Габермаса, вирішальним чином змістити баланс між бюрократичною та фінансово-економічною владою держави та політичною відкритістю громадянського суспільства на користь останнього [51, с. 289–290].

4.2. Гроші в життєвому світі людини

За виразом Дж. С. Мілля, у суспільній економіці немає нічого більш неістотного за своєю природою, ніж гроші [258, с. 492]. Для класичної політекономії гроші справді були лише засобом, механізмом обміну товарів, формою, яка не мала власного змісту. Проте з погляду реалій людського життя, колонізувавши життєвий світ людини, гроші посіли визначене і важливе місце серед інших соціальних вартостей, поряд і у взаємодії з ними, а в такому аспекті вони мають свою власну значущість, яка не зводиться до функції еквівалента інших речей. Гроші мають власне соціальне обличчя, вони чинять вплив на різні сторони соціального життя, і цей вплив потребує осмислення. Як одна з соціальних цінностей вони є феноменом культури. Тому, на нашу думку, методологічною основою їх дослідження може бути теорія вартостей (цінностей), тобто феномен грошей має бути розглянутий з тих філософських позицій, на основі яких розглядаються всі соціальні вартості – як конкретний вияв цього феномена. Понад те – за висловом Карлейля, уявлення про вартості, навіть найгрубіше, стало можливим лише після того, як з'явилися хоча б найпростіші первісні гроші.

Природа будь-якої вартості визначається її соціальною роллю як значення, у якому фіксується соціальний досвід ставлення людей до певної речі та її практичного використання. Річ набуває вартісного значення, будучи включеною у

діяльність людей, в якій ця річ виступає як медіум комунікації у стосунках між людьми. Виходячи з такого бачення вартість можна розглядати як об'єктивовану форму соціального зв'язку, в якому стосунок людини до іншої людини або суспільства в цілому набирає форму ставлення людини до речі. Являючи собою зафіксовані у предметно-чуттєвих формах об'єктивовані соціальні зв'язки, вартості виконують інтегративну функцію: вони об'єднують людей у спільноти різного рівня загальності та складності, інтегрують кожен конкретну особистість в соціум через сприйняття цією особистістю системи загальноприйнятих для такої спільноти системи значень та оцінок.

У цьому контексті гроші як медіум комунікації являють собою доведену до логічного завершення форму об'єктивації, опредметнення зв'язків між людьми, що вводить їх в орбіту філософського аналізу в ракурсі повернення комунікації її автентичної суті. З цього приводу Ю. Габермас відзначає, що «марксо-гегельянці», Д. Лукач, М. Горькаймер, Т. Адорно «зробили зворотний «переклад» «Капіталу» у теорію оречевлення і таким чином відновили зруйнований зв'язок між економікою та філософією. Філософія повертає собі свої компетенції діагностики часу» [52, с. 59–60]. Ю. Габермас, виходячи з марксистської критики Г. Гегеля, прагне простежити, як, завдяки концепту відчуженої праці, поняття рефлексії перетворюється на поняття продуктивності, а «самосвідомість» замінюється на «працю», і чому на теренах східного марксизму цей процес завершується апорією. Саме філософія практики, на відміну від філософії рефлексії, надає вирішального значення зв'язкові між діючим суб'єктом і світом предметів. Тому, за моделлю зовнішнього опредметнення, Марксова філософія практики спирається на працю як на концептуальний принцип: «Наймана праця перетворює конкретну трудову дію в абстрактну продуктивність, тобто у функціональний додаток до процесу самозростання капіталу, який постійно заволодіває мертвою, вихопленою у робітника працею» [52, с. 70]. На думку Ю. Габермаса, обмеженість філософії практики полягає в тому, що вона не усвідомлює, що «мертва праця» – це «медіалізована і паралізована інтерсуб'єктивність». Тому філософія практики являє собою один з варіантів

філософії суб'єкта. Її відрізняє від класичної філософії суб'єкта те, що розум розглядається не як рефлексія суб'єкта пізнання, а як цілераціональність суб'єкта практичної діяльності. Сама практична діяльність постає при цьому процесом продукування відчужених, анонімних сутнісних сил виробників. Ю. Габермас переконаний, що лише через перехід від парадигми продуктивної діяльності до парадигми комунікативної дії, який дозволяє відповідно переформулювати поняття життєвого світу, вдається встановити внутрішній зв'язок між практикою та раціональністю і наповнити поняття комунікативної раціональності нормативним змістом [52, с. 81].

Гроші, виступаючи чи то як «відчужена праця» у філософії практики, а чи як «медіалізована і паралізована інтерсуб'єктивність» у комунікативній філософії, в обох випадках зберігають свою соціальну роль. По-перше, вони в обох варіантах є способом соціального зв'язку. По-друге, ця форма зв'язку між людьми виступає як антитеза нормативному контекстові життєвого світу, як спотворена, хибна у своїй суті соціальність, що веде до глибинних суспільних патологій. Актуальність цього другого аспекту настільки велика, що перший уже ніби й не має значення, а тому не привертає особливої уваги, і згадують його хіба побіжно. На ґрунті марксизму була навіть здійснена спроба радикально позбутися проблеми через теоретичну розробку і реалізацію на практиці *моделі безгрошового соціуму*, де відмирання грошей було передбачене як тривалий процес, який реально розпочався з ліквідацією приватної власності, бо гроші в радянській економіці втратили низку своїх сутнісних ознак, але завершитися мав у віддаленому майбутньому. І саме економічна нежиттєздатність такої моделі виявилася фатальною для проекту «світлого комуністичного майбутнього» – не випадково горбачовська «перебудова» почалася зі спроб прискорення економічного та науково-технічного розвитку СРСР. Проте розкручений сталінською «залізною рукою» маховик соціалістичної економіки неухильно уповільнював оберти, бо соціалістична система економічних відносин зрівнялівкою в оплаті праці позбавила працівників економічної мотивації, зробила неконкурентоспроможними в добу «інформаційного суспільства».

Тому маємо краще усвідомити, що грошові механізми як об'єктивована, оречевлена форма соціальних зв'язків – необхідний атрибут суспільного життя, вони протягом попереднього історичного розвитку лише зміцнювали свої позиції у життєвому світі людини, і будь-яка модель його гармонізації не може не враховувати їх наявності і функціонування саме в ролі інструменту соціальних відносин. Для українського суспільства таке усвідомлення додатково утруднюється тим, що в ньому відбувається далеко ще не завершений перехід до ринкових відносин, який стосується не лише економічної сфери, але багатьох різноманітних сторін життя та свідомості людей. Ідеологізований образ грошей як соціального зла доповнюється браком реального досвіду цивілізованих ринкових стосунків та надміром гіркою досвіду пострадянського періоду «дикого накопичення капіталу». Це створює несприятливий ґрунт для усвідомлення того, що все наше майбутнє життя проходитиме в суспільстві, де роль грошей буде дуже значною і дедалі зростатиме – адже Україна щойно визнана країною з ринковою економікою і до справжнього утвердження грошово-ринкових моделей їй доведеться витримати довгий «навчальний процес» [Див. 222].

У суспільстві з розвиненими товарно-грошовими відносинами все, що виробляється, набирає характер товару, який купується і продається – можна стверджувати, сучасне господарство виробляє не продукти, а товари. Це не означає, зрозуміло, що вироблений товар не має споживчої вартості, а лише мінову. Йдеться про інше – про те значення, у якому суспільство сприймає цей продукт. Як зазначає І. О. Трахтенберг [258, с. 361], споживча вартість не має суспільного характеру. Здатність блага бути вимінним, можливість його набуття або відчуження шляхом обміну є умовою його мінової вартості і має суспільний характер. У суспільстві з розвиненим товарним господарством людина, окрім емпірично фіксованих безпосередніх стосунків з іншими членами спільноти, включена у незрівнянно ширше коло соціальної комунікації через низку різних комунікативних систем, серед яких одна з найважливіших – поле зв'язків з іншими членами господарчої діяльності, опосередкованих ринком. Тут люди входять у відносини між собою не як конкретні персони, а як анонімні

контрагенти мінових угод. Не будши знайомі між собою, здебільшого не вступаючи в інтерактивний контакт, вони пов'язані специфічною формою зв'язків – обміном грошей та товарів.

Будь-яка соціальна вартість виявляє себе у конкретних видах людської діяльності. Вартість грошей виявляється у стосунках між людьми, у системі комунікації, де люди взаємодіють між собою як власники товарів. Змістом комунікації є обмін товарів – він створює зв'язок між людьми. Гроші і є зовнішнім вираженням цілого комплексу соціальних зв'язків, які виникають на ґрунті мінових угод, вираженням соціального консенсусу товаровиробників, досягнутого в результаті багатовимірних ринкових стосунків. Сформована таким чином колективна воля господарської спільноти утверджується через надання державною владою тим чи іншим знаряддям обігу статусу законного платіжного засобу. При цьому гроші як фактор соціальної інтеграції не лише спираються на консолідуєчу роль державного механізму, але самі стають елементом державного суверенітету у формі національної грошової одиниці.

Соціум розглядають як безпосередню асоціацію індивідів більшість соціософських, політичних та політекономічних теорій модерної доби. Суспільство на такий підхід постає як певна тотальність, спільнота індивідів, яка набула значних масштабів і внаслідок процесу самоорганізації витворила з себе своєрідний макросуб'єкт, воля якого аналогічна самовизначенню окремого індивідуального суб'єкта. Таке бачення було умоглядною абстракцією і за модерної доби, а в добу постмодерну рівень складності сучасних суспільств такий величезний, що розуміння соціуму як цілісного «організму» втратило сенс. Як уже було сказано, Ю. Габермас висунув альтернативу філософії суб'єкта, виокремивши у сучасному суспільстві дві компоненти – «систему» і «життєвий світ». Дуже важливо, що «життєвий світ» внутрішньо диференційований, він не має однорідної структури, це децентралізоване утворення, насичене плюралізмом приватних інтересів, індивідуальних життєвих проєктів та картин світу. Таке бачення загострило проблему – як агрегат приватних інтересів, планів, дій може бути перетворений на спільну волю, як може сформуватися консенсус,

необхідний для самоорганізації суспільства. Ю. Габермас шукає відповідь на це питання на шляху створення нової моделі соціуму – «деліберативної демократії» (від *deliberatio* – обговорення). Ідеалом такої демократії постає співтовариство вільних і рівних індивідів, які визначають форми свого спільного життя у процесі комунікації. Комунікація, як уже було сказано, має дві основні форми: комунікативна дія та дискурс. Умовою перетворення мовленнєвої комунікації на комунікативну дію Ю. Габермас вважає наявність позамовленнєвого контексту. На нашу думку, за певних умов ринковий обмін можна розглядати саме як такий позамовленнєвий контекст. Він має свої канали трансляції і простір комунікації, що дозволяють найбільш точними з існуючих методами досягти «спонтанного порядку», який, на думку Ф. фон Гаєка, може бути встановлений саме всезагальними ринковими механізмами.

Сучасне суспільство – «постіндустріальне», «техноелектронне», «інформаційне» і т.п. – потребує визначення своєї нової суті не лише в аспекті його технологічного потенціалу, але можливо в більшій мірі з погляду моделі організації соціальних відносин, досягнення єдності за умов зростаючого плюралізму всіх сторін життя. Не йдеться про зміну того ідеологічного орієнтиру, яким є правове громадянське суспільство. Однак очікування відносно його становлення на основі класичного лібералізму не виправдалися, і тому гостро постає питання про нові організаційні форми реалізації цієї мети. Постіндустріалізм призвів до еволюції традиційної моделі «громадянин – держава» у модель «громадянин – корпорація – держава», яка передбачає посилення партнерських відносин як у ланці «громадянин – корпорація», так і у ланці «корпорація – держава» [67, с. 14]. На зміну жорстко унормованих комунітарних спільнот (сім'ї, общини) прийшли суспільні корпоративні інституції з вільним входом та виходом з них, засновані на спільності мети та договірних відносинах. Таким чином підвищується соціальна відповідальність держави та соціальна відповідальність різного роду соціальних спільнот. Важливою рисою соціального партнерства такого типу є деперсоніфікованість, анонімність відносин кожного, будь-якого громадянина зі своєю корпорацією, а

через неї і з державою – людина ще більше віддаляється від соціуму як цілого внаслідок появи цієї опосередковуючої ланки. Це вимагає ще вищого ступеню формалізації тих механізмів, за допомогою яких реалізується принцип соціальної справедливості по відношенню до всіх громадян і кожного зокрема. Цим формалізованим механізмом реалізації справедливості постає фінансування соціальних програм з боку як держави, так і конкретних корпорацій. У цьому ракурсі гроші постають як інтегруючий фактор сучасного суспільства, але вже не в якості ринкового механізму товарообмінних зв'язків, а в ролі механізму соціального партнерства. Тут, як і на ринку, досягається баланс інтересів, формується колективна воля спільноти, але в даному контексті вона стосується не виробництва та обміну, а розподілу та споживання. Таким чином, сфера соціального функціонування грошей розширюється, у неї включаються нові типи регуляції відносин між громадянами у суспільстві, а економіка набуває більш акцентованої соціально-гуманітарної орієнтації.

Роль грошей як універсального механізму збалансування інтересів людей незмірно зростає у зв'язку з наростаючою диференціацією соціальних структур та їх інтересів. Панівна дотепер неокласична парадигма була побудована на пріоритеті «людини економічної», її приватних інтересів та індивідуального вибору, а ринкові механізми, доповнені стабілізуючою роллю держави, виглядали достатнім фактором для досягнення соціальної рівноваги. За сучасних умов суттєво змінилися всі параметри соціально-економічного розвитку, включно з якістю та тривалістю життя людини. Лінійні залежності й рівноважні стани виявляються неспроможними описати процеси в соціумі та економіці, які нині вже не відбуваються так прямолінійно, як в індустріальному суспільстві. Зокрема, принципи соціального партнерства та соціально орієнтованої економіки перегрупували пріоритети на рівень суспільства як цілого, піднесли роль держави та її політики у забезпеченні розвитку і «людини економічної», і бізнесу, і національної економіки в цілому. Регулююча роль держави не відмінняє дію грошових механізмів соціальної саморегуляції та свободу вибору «людини економічної» за умов вільної конкуренції. Навпаки, держава, здійснюючи свій

вплив через фінансові механізми, використовує гроші як фактор координації кожного індивідуального та корпоративного інтересу з загальнонаціональною ситуацією. До такого стану призвела еволюція самого ринкового механізму, який за останніх 120-150 років пройшов три основні етапи [58, с. 20–22]:

- Перший – притаманний ранньому, «м'язовому» капіталізмові, коли головним джерелом прибутку було використання «живої» фізичної праці – етап найжорстокішої експлуатації, коли законодавство в галузі регулювання трудових відносин ще не існувало або лише зароджувалося.

- Другий – ринкові відносини індустріального або машинного капіталізму, це період усвідомлення того, що нещадна експлуатація живої праці, маючи чітко окреслені фізіологічні межі, є досить обмеженим фактором підвищення конкурентоспроможності, але натомість вона пов'язана з величезними соціально-економічними та політичними втратами. З другого боку, у конкурентній боротьбі на перший план висувається здатність найефективніше впроваджувати прогресивні технології та техніку.

- Третій – ринок за умов постіндустріального, або інтелектуально-гуманітарного капіталізму. Головне джерело конкурентоспроможності – здатність генерувати та ефективно використовувати інформаційно-інтелектуальні та гуманітарні ресурси, оволодіння механізмами трансформації цих ресурсів у конкретні інновації та високі технології.

Бувши по своїй суті формою об'єктивації стосунків між людьми, гроші у своєму функціонуванні не могли не зазнати трансформації відповідно до змін, що відбувалися на кожному етапі у сфері виробничих відносин. Соціальний зміст цих змін можна розглядати як зростання сукупної економічної свободи учасників ринку праці за рахунок розширення можливостей вибору для безпосередніх товаровиробників. Економічним мірилом цієї свободи є гроші, які витрачаються працедавцем для того рівня мотивації працівника, який відповідає потребам ринку.

Нерідко гроші та свободу розглядають як антиподи, як суперечливу єдність, в якій одна зі сторін обов'язково виключає іншу. Так, В. Корнеєв [114, с. 87],

навівши твердження Г. Зіммеля про те, що «єдиним мірилом свободи є гроші... Одним своїм дотиком вони нищать і природу речей, і природу людини», – погоджується: «І ми впевнено можемо сказати, що людина втрачає свободу, коли гроші панують над нею». Хоча не можна заперечити правомірності такого бачення, необхідно визнати, що воно далеко не вичерпує собою проблему взаємозв'язку грошей та свободи. Адже наявність грошей – необхідна умова для участі конкретного суб'єкта в ринковому процесі, тобто доступу до всього спектру можливостей, які в сучасному соціумі не можуть не мати форми товарів та платних послуг. Протиставляти гроші та свободу за принципом «або – або» так само безглуздо, як вимагати заборони, наприклад, автомобілів ради чистоти довкілля.

Взаємозв'язок свободи як соціальної цінності та грошей чітко простежується в рейтингу економічної свободи, який визначається американським дослідницьким центром Cato Institute. Серед п'яти критеріїв визначення рейтингу – роль уряду (рівень податків, урядові витрати тощо), правова база та захист майнових прав, доступ до реальних коштів, свобода міжнародної торгівлі, регулювання – кожен тим чи іншим способом пов'язаний з оцінкою функціонування грошових механізмів. Сукупна дія перелічених факторів найбільш наочно виявляється в рівні середнього прибутку на душу населення, який у 2004 році в країнах першої п'ятірки становив близько 26100 доларів США, тоді як аналогічний показник у країнах, що посідають п'ять останніх місць, склав близько 2800 доларів США. Про вплив економічної свободи на інші сторони життя можна судити з того, що середня тривалість життя в країнах з максимальним ступенем економічної свободи перевищує більш ніж на двадцять років аналогічний показник у державах, де рівень економічної свободи найнижчий. В економічно вільних країнах вищий рівень грамотності та нижчий рівень дитячої смертності. Економічна свобода зменшує можливості для корупції та масштаби «тіньової економіки» [238].

Зв'язок грошей і свободи важливий і в іншому аспекті – необхідною умовою свободи є відповідальність людини за свій вибір, вчинки та їх наслідки. У

цьому відношенні грошовий вимір наслідків нашої поведінки робить їх максимально відчутними, вимірюваними і таким чином дозволяє краще співставляти наші рішення та їх результати. Протиставлення ж грошей та свободи є наслідком фетишизації грошей, коли вони із засобу перетворюються на самоціль, найвищу цінність, і, таким чином, не виконують свою функцію включення людини у соціальні зв'язки, а, навпаки, підміняють собою все багатство життєвого світу людини.

Соціальна природа грошей виявляється в тому, що в ході історичного прогресу людства вони в усе повнішій мірі виявляють і забезпечують свободу людини, розкриваючи тим самим свою значущість як одного з провідних цивілізаційних факторів. Адже, як зазначає В. Ткаченко [255], соціальність зрештою означає ступінь рівності і свободи людей, досягнутих ними на тому чи іншому етапі свого розвитку. Цивілізованість у цьому контексті відбиває рівень матеріальної і духовної культури людей, рівень реалізації їхніх здібностей в інтересах усього суспільства.

Сказане про роль механізмів грошової саморегуляції соціального життя не означає абсолютизації таких механізмів і не заперечує необхідності інституціонального спрямування соціального розвитку. Не можна не погодитися, зокрема, з В. Корнесвим щодо того, що «економічна політика України та інших держав в останнє десятиріччя ґрунтувалася на використанні надмірно ліберальних постулатів неокласичної теорії; формування ринкових відносин мало спонтанний і часто хаотичний характер... Ігнорування і нерозуміння основ інституційної еволюції спричинили у 90-ті роки перманентну кризу в економічній та інших сферах суспільного буття, що проявилось в необґрунтованій лібералізації фінансового ринку, його відриві від реальної економіки, тінізації і стагнації економіки в цілому, послабленні важелів державного регулювання над потоками капіталу» [114, с. 86]. Проте, визнаючи слушність багатьох позицій неоінституціоналізму, підкреслимо, що він не виключає монетаристських механізмів економічного регулювання, а, навпаки, передбачає їх функціонування. «Інститут виступає способом узгодження частини і цілого, але таким чином, що

кожна частина (група) має риси системи та організаційну самостійність, яка не пов'язана з обов'язковою адміністративною підпорядкованістю і самостійно забезпечує господарювання та відтворення продукту» [114, с. 87]. Сказане необхідно віднести не лише до сфери економіки, але до всіх соціальних сфер, де, поряд з державним управлінням, виявляється регулюючий вплив грошей. Інституціональна корекція механізмів соціальної трансформації неможлива без визначення в соціалізованій економіці та гуманізованому суспільстві місця та ролі монетарних механізмів, оптимізації меж їх впливу на суспільні відносини та життя людини. Це особливо важливо у зв'язку з тим, що зростання впливу грошей на всі сторони суспільного життя – безперечний об'єктивний процес. Небачені можливості, які здобула сьогодні людина, руйнування традиційних моделей життя, конституювання нових соціальних структур – усе це має своє грошове вираження.

Не лише в рамках конкретного суспільства, але в масштабі цілого людства гроші постали як провідний об'єднуючий фактор ще за часів Золотого стандарту, який свого часу сформував основу міжнародної валютної системи, керованої з Англійського банку. Розпад цієї глобальної фінансової структури, яка уперше об'єднала людство конкретно-чуттєвою реальністю спільних грошей, завершився створенням ряду окремих національних валют. Сьогодні, пройшовши тривалий період існування в конкретно-національних формах, гроші готові знову стати світовими у зовсім новому вигляді – як електронні гроші, які за допомогою сучасних електронних технологій легко долають межі національних грошових одиниць, простору, часу і стають одним з провідних чинників глобалізації.

Новим, більш високим рівнем реалізації інтеграційної функції грошей стало запровадження спільної грошової одиниці євро у країнах Європейського союзу. Для Європи, що об'єднується, ця подія стала наймасштабнішою й найкомплекснішою грошовою реформою, яку дослідники характеризують як «точку неповернення», тобто такий рубіж інтеграції, пройшовши який, відновити попередню систему буде надзвичайно складно [180]. Довготривалий процес створення єдиної європейської валюти був започаткований 1957 року, коли було

проголошено, що мета країн-учасниць Європейського співтовариства – повна економічна та валютна інтеграція. Важливою віхою став у 1991 році Маастріхтський договір, що містив перелік критеріїв, виконавши які кожна країна могла б претендувати на участь у валютному союзі. Символічною датою народження нової валюти вважають 31 грудня 1998 року, коли о 13:30 оголосили обмінні курси валют країн-учасниць до євро, що склалися на ринку на той час, і жорстко зафіксували для наступної конвертації. Подальший процес становлення нової європейської валюти показав, що обмін валют пов'язаний з великими витратами, ризиками, технічними труднощами. Однак країни Євросоюзу пішли на ці труднощі свідомо і терпляче, позаяк справедливо вбачали у спільній грошовій одиниці майбутні переваги. Перша з них полягає в тому, що зникають транзакційні витрати обміну старих валют, а, отже, має зрости об'єм внутрішньоевропейської торгівлі, мобільність робочої сили і кількість об'єднань та поглинань між корпораціями. Посилення конкуренції між європейськими виробниками має дати новий поштовх європейській економіці. По-друге, єдина валюта служить своєрідною гарантією незворотності процесу інтеграції та прямо підштовхує до зменшення міждержавних бар'єрів в інших сферах. Вона уособлює зону євро як єдиного суб'єкта економічних відносин на світовій арені. По-третє, євро як міжнародна валюта уже сьогодні постає в регіоні як конкурент американського долара. Враховуючи, що економіка євросони цілком порівнянна з економікою США, а за кількістю населення вона більша, ніж США (300 млн. людей проти 270 млн.), запровадження євро повністю змінює конфігурацію міжнародної фінансової системи. На думку нобелівського лауреата, «хрещеного батька» євро Роберта Манделла, обмінний курс євро до долара стане найважливішим у світі ціновим співвідношенням. Бо на зміну однополярній (доларовій) валютній системі приходять біполярна (долар-євро), у якій більшого значення набирає координація політики Федеральної резервної системи США та Європейського центрального банку. Вплив євро на Україну слід також розглядати саме в контексті європейської інтеграції нашої країни. Разом з тим національно орієнтована грошова політика урядів виступає як фактор протилежного процесу –

локалізації, яка відбувається паралельно з глобалізацією як реакція на ті загрози, що їх створює надмірна відкритість національної економіки. У доповіді Всесвітнього банку у вересні 2000 року відзначено: «У 2000 р. ми спостерігаємо два феномени – один з них – зростаюча інтеграція різних країн і глобалізація, інший – зростаюче бажання людей брати участь в управлінні своїми країнами (локалізація). Обидва процеси дістають схвалення і піддаються критиці» [301, с. 55].

Третій, поряд з глобалізацією та локалізацією, світовий процес, у якому соціально-інтегративна роль грошей, зокрема електронних, виявляється з особливою силою – це поглиблення нерівномірності економічного розвитку різних регіонів світу. Як зазначає Є. Шершньов, «у світі все більше виділяється вузька група країн, яка підпорядковує можливості інформатизації суспільства своїм інтересам. Ця група активно і широко використовує те, що половина жителів планети досі ще жодного разу не користувалися телефоном, що лише небагато людей знайомі з комп'ютерами та Інтернетом. По суті справи величезний інформаційний розрив є сьогодні узагальненим вираженням усіх попередніх розривів у розвитку окремих країн... Інформаційний розрив стає не тільки мірою всіх інших негараздів, але й вирішальною характеристикою нинішнього ходу глобалізації світової економіки» [273, с. 19]. Безперечно, що за умов, коли у 1998 році 65% усіх телефонів у світі припадало на США та Західну Європу, коли у 2000 році 96% користувачів Інтернету проживало в цих регіонах, можна говорити, що ті економічні зв'язки і ті революціонізуючі переваги, які дають економічному розвитку електронні гроші, замикаються в рамках вузького кола країн, які одержують величезні можливості, усе далі відриваючись від решти світу, для яких нові види грошей ще більше недоступні, ніж усі інші блага інформаційного суспільства. Таким чином світ розпадається в аспекті грошових відносин на, з одного боку, технологічно та економічно розвинений регіон Західної Європи, Північної Америки, та окремі острівці «азійських тигрів», де електронні гроші за допомогою інформаційних технологій здійснюють обіг у грандіозних масштабах на великих територіях в режимі реального часу і, з

другого боку, країни «третього світу», які економічне та технологічне відставання, помножене на відставання у фінансово-кредитній сфері, прирікають на глибокий та руйнівний відрив від розвинених країн.

У великому комплексі чинників, породжених інформаційно-технічною революцією, електронні гроші належать до тих, що найбільш безпосереднім чином торкаються діяльності урядів та держав і стали одною з причин глибокого перегляду принципів функціонування державної влади, який вилився у концепцію «електронного уряду». За визначенням І. Стрелец, «Електронний уряд – це така система державного управління, яка передбачає широке використання сучасних інформаційних технологій» [247, 94]. Серед причин, які призвели до постановки таких нових та складних завдань у сфері державного управління, на одному з перших місць знаходиться складність фіскальних процесів у сучасному суспільстві. Електронні гроші – саме та форма, яка дозволяє найкращим чином дотримати так звані «золоті вимоги» до податкової системи: гнучкість, інформаційна прозорість, нейтральність, а також скоротити трансакційні витрати платників податків. Збирання деяких податків, наприклад, податок з продажів або ПДВ, вимагають великих витрат, оскільки податкові виплати здійснюються щомісячно або щоквартально, це примушує податкові служби бути лідерами електронізації своїх послуг. Наприклад, у США служба, що займається внутрішніми прибутками, має найбільш відвідуваний веб-сайт серед веб-сайтів громадських служб, а біля третини податкових поступлень було зібрано за допомогою електронних грошей. З другого боку, функціонування грошей у кіберпросторі вимагає дотримання у суспільстві строгішої фіскальної дисципліни, коригування традиційних методів фіскальної політики, врахування специфіки розрахунків та здійснення бізнесу через кіберпростір, своєчасного реагування на зміни в економіці, зумовлені функціонуванням фінансової системи в режимі реального часу [247, с. 92]. Електронний уряд дозволяє використовувати більш прозорі способи здійснення комерційних операцій з різними підрозділами уряду, забезпечує кращу підзвітність урядових органів перед громадянами.

Електронні гроші викликають глибокі зміни у відносинах власності. Так, інтелектуали до певної міри усувають власників від оперативного розпорядження власністю, що існує у формі електронних грошей, оскільки їх функціонування безпосередньо залежить від інформаційного потенціалу – фахових знань, комп'ютерних центрів, які зосереджують інформацію, забезпечують її обробку, сприяють прийняттю раціональних рішень. Унаслідок цих процесів провідним класом у суспільстві поступово стають не власники, а інтелектуали-менеджери.

Одна з центральних проблем, породжених електронними грошима – це зміни в характері економічної злочинності. Їх специфіка пов'язана з тим, що кіберпростір існує скрізь і ніде конкретно, угоди з будь-якою точкою земної кулі можна здійснювати миттєво, а труднощі у встановленні точного місця угоди створюють все більше проблем для місцевих урядів у відстежуванні й обкладанні її податком. Труднощі контролю за рухом грошей непомітно стирають відмінності між легальним та нелегальним бізнесом. Ще менш визначеною ця відмінність стає з розповсюдженням «тіньової» економічної активності. До кримінальних економічних операцій належить чітко визначене коло дій, які можуть бути ідентифіковані як незаконні на підставі самого доведеного факту їх здійснення: незаконне виготовлення зброї; незаконне виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання або продаж наркотичних або психотропних речовин; організація та утримання притулків для проституції; випуск або продаж товарів, виконання робіт або надання послуг, які не відповідають вимогам безпеки; шахрайство, якщо воно здійснюється в фінансово-господарській сфері [272, с. 34–35]. Кримінальні економічні відносини існували завжди, і завжди гроші були рушійною силою цих відносин. На відміну від економічної злочинності, «тіньова економіка» не має прямого відображення в карному законодавстві, ці деформації економічних відносин дослідники визначають як «діяльність, приховану від прямого статистичного обліку», як «економічну діяльність, про яку не повідомляється в органи державного забезпечення, податкові та інші державні заклади» [26, с. 55], «діяльність, яка не обраховується при розрахунку національного доходу або тому, що продукти такої діяльності не обмінюються на

ринку, або тому, що вона незаконна» [173, с. 570]. Основна ознака, яку виділяють всі дослідники – неконтрольованість цієї діяльності з боку держави, «це легальна, але неконтрольована економічна діяльність, яку «супроводжують» різного роду правові порушення» [272, с. 37]. Порівняно з кримінальною економічною діяльністю «тіньова економіка» має чіткіше виражений акцент, пов'язаний з рухом грошей у суспільстві – її основна мотивація – «втеча» від надмірних податків, а нерідко і просто максималізація прибутків. Тіньові гроші стають ефективним механізмом «деформалізації» економіки, який безперервно трансформує формальні правила і вбудовує їх у неформальні відносини. Тому повністю правомірним для України можна вважати визначення: «Тіньова економіка – паралельна підпільно функціонуюча економічна структура мафіозного характеру, орієнтована на одержання прихованих від оподаткування надприбутків, що підриває існуючі у суспільстві економічні відносини» [166, с. 204]. Таким чином, тіньові гроші з мети економічних дій людей перетворюються на самостійну соціальну силу, яка суттєво змінює суть суспільних відносин і самих людей.

Для сучасної України, яка перебуває у процесі глибокої соціально-економічної трансформації, вплив грошей на всю систему соціальних відносин є однією з найактуальніших проблем. У суспільній свідомості протягом життя кількох поколінь було міцно укорінене неприйняття економічного ладу, заснованого на товарно-грошових відносинах. Гроші і грошова політика визнавалися лише як історично минулий, тимчасовий інструмент у системі планово-адміністративної економіки, в якій саме планування мало забезпечувати безкризовий поетапний розвиток економіки, максимальну зайнятість населення, науково-технічний прогрес і високі темпи економічного зростання. Зовнішньоекономічна діяльність також будувалася на основі універсальної державної монополії, що стояла на сторожі принципу «опори на власні сили».

Нинішній трансформаційний період – довготривалий процес переходу соціально-економічної системи з одного формаційного стану в інший, новий як за соціальною формою, так і за змістом соціальних відносин. Його тривалість,

очевидно, буде співмірною з життям цілого покоління людей. Мета цієї трансформації – імовірний значний соціально-економічний вигравш від приведення суспільних відносин і форм співжиття у відповідність до норм та принципів, вироблених та випробуваних в усьому процесі цивілізаційного поступу людства. Однак цей вигравш не гарантований автоматично, його досягнення залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників. Один з них – зміна в суспільному сприйнятті та ставленні до грошей:

- Має бути створена система соціально здорових відносин, заснованих на дії грошових механізмів.
- Тільки «запуск» цих механізмів та їх ефективне функціонування уже сьогодні є тим «локомотивом», який може надати країні енергію для виходу з тривалого кризового стану. Адміністративні заходи, покликані підмінити дію цих механізмів, лише погіршуватимуть ситуацію.
- Цей процес ускладнений розбіжностями в мисленні та реальному становищі соціальних груп, по-різному пов'язаних з власністю, розподілом матеріальних благ, а, отже, з різним ставленням до соціальної ролі грошей і здатністю осмислити те, що їх новий статус несе суспільству. Ці розбіжності призводять до глибокої неоднорідності суспільної свідомості і не можуть бути ліквідовані заходами ідеологічного характеру.

У суспільній свідомості радянських часів ставлення до грошей як до втілення «чужого способу життя» було зумовлене, крім ідеологічних стереотипів, ще однією досить впливовою причиною – існуванням офіційно невизнаної (або визнаної хіба лише як «пережитки минулого», з якими треба боротися) підпільної економіки, яку І. Бестужев-Лада [23] визначив як «третю» – після народногосподарського комплексу країни та домашнього господарства громадян. Її виникнення можна розглядати як вияв певної економічної необхідності, а саме як економічну противагу неспроможності громіздких і неповоротких соціалістичних управлінських структур забезпечити належне регулювання економічних процесів. Це була нелегальна господарська діяльність, яка задовольняла потреби громадян, що їх неможливо було задовольнити законним,

правовим шляхом за умов всезагального дефіциту. Соціальна функція «третьої» економіки полягала також у забезпеченні «ніші» для підприємливих громадян, чії амбіції не відповідали можливостям зрівняльної економіки.

На тлі зрівнялівки й більш ніж скромного середнього життєвого рівня «третья» економіка створювала відчутну диференціацію у реальному споживанні та задоволенні потреб. І хоча підпільна економічна діяльність здебільшого здійснювалася через натуральний перерозподіл та обмін матеріальних цінностей, гроші залишалися значною мірою її символічним кодом у сприйнятті «рядових» громадян, тому соціальне напруження, пов'язане з реальною диференціацією на тлі декларованої рівності закріплювало негативне ставлення як до особистої, не санкціонованої «згори» підприємницької активності, так і до її інструменту – грошей.

У добу горбачовської «перебудови» очікування, пов'язані зі спробами демократизації суспільного життя, жилися значною мірою переконанням, що нездорові соціальні явища, породжені «третьою економікою», це наслідок притаманних радянській системі особливостей, і їх можна легко усунути за допомогою лібералізації та нормального функціонування товарно-грошових механізмів. Та, як відомо, лібералізація у тій формі, в якій вона відбулася в більшості пострадянських країн, не призвела до створення нормальної цивілізованої ринкової економіки. Незмірне зростання ролі та значущості грошей не звільнило суспільство від деформацій, а багатократно примножило їх масштаби [Див. 219].

Формування сучасного образу грошей у свідомості українського суспільства відбувалося під впливом ще одного потужного фактору – це вихід України із рубльової зони і катастрофічний за своїм характером період інфляції, яка в 1993 році складала 1870 %, а в 1994 – 720 %. У соціально-психологічному плані ситуація ускладнювалася тим, що інфляція зненацька вибухнула в країні, населення якої з покоління в покоління виховувалося в ситуації повної грошової стабільності, яке взагалі не мало уявлення про коливання грошового курсу і ризику, пов'язані з заощадженнями (це населення взагалі не мало уявлення про

банківський депозит, бо зберігало гроші лише в ощадній касі зі ставкою 2 % річних). Перше знайомство з грошима своєї молоді незалежної держави для цих людей почалося з їх наростаючого знецінення, зарплатні у кілька доларів на місяць, яка виплачувалася з запізненням мало не на рік (а бувало й більше), з ностальгічних спогадів про радянські рублі, зібрані протягом цілого трудового життя і раптово безповоротно втрачені. Не дивно, що назва «фантики» була не найобразливішою з тих, якими народ охрестив ці гроші.

Усе це відбувалося паралельно з нагромадженням на протилежному полюсі суспільства астрономічних сум в іноземній валюті, повідомлення про які «проста» людина постійно одержує через засоби масової інформації та іншими шляхами. Національні гроші постали як гроші для бідних, грошова одиниця стала демаркаційною лінією наростаючого соціального поділу. Розкрадання колись «всенародної» власності, корупція, злочинне розбазарювання державних коштів постають в інформаційному полі суспільства у вигляді фантастичних сум, що виплачуються у формі хабарів, нелегально вивозяться за кордон, витрачаються на престижне споживання, виключно-показову розкіш, безглузде кидання на вітер насправді шалених грошей. Це не могло не відбитися на образі грошей, що формувався у масовій свідомості. Характерна для широких верств громадян зневіра в перспективах нормального цивілізаційного розвитку країни показово висвітлена М. Г. Белопольським у статті «При таких темпах розвитку в Україні нет майбутнього»: «В Україні як не було, так і нема і в найближчий час, схоже, що ніхто не збирається запропонувати єдину всеукраїнську ідею розвитку держави. Така безвихідність влаштовує тіньову частину нашого суспільства. Саме нехтуючи такими загальнолюдськими цінностями, як порядність, чесність, любов до свого народу, тіньові структури за рахунок партійних, державних, пенсійних грошей, заниживши вартість у сотні разів, скупили всенародну власність. Загальнолюдська мораль заважала розкрадати державу, тому вона була знищена. Чи є можливість в найближчий час відродити її? ...Нам доведеться ще довго жити без ідеї моралі» [22, с. 18]. Науковець, який фахово розуміє економічну суть та соціальну значущість грошей, у полемічному запалі протиставив у цьому

контексті загальнолюдські цінності, зокрема порядність та патріотизм, владі грошей, яка штовхає людей на руйнування власної батьківщини. Для «рядових трудящих», які не замислюються про економічну необхідність монетарних механізмів, гроші нерідко постають як пряме втілення демонічної сили, яка зруйнувала той хай небагатий, але облаштований і звичний світ, у якому вони почували себе господарями своєї долі (принаймні співали: «человек проходит, как хозяин»). Тому, коли Белопольський ставить епіграфом до своєї статті твердження: «Найбільше багатство нашого народу – його терпіння», – то, окрім гіркої іронії з приводу нашої нездатності змінити власне життя, у цих словах прочитується також зневіра в тому, що такий народ має шанси здобути багатство у загальноприйнятому значенні, піднятися на рівень економічного розвитку та добробуту, адекватний його потенціалові. Поділяючи стурбованість і справедливе обурення автора статті, варто все ж насамперед підтримати його думку про те, що «нам особливо потрібне в даний час обговорення напрямків, що робити і хто виведе країну із кризового стану», а не готовність погодитися з тим, що «в України нема майбутнього». Одним з обов'язкових кроків на шляху до того, щоб «створити психологію розвитку, відродження України, дати можливість повірити народові у свої сили, свій уряд» має бути утвердження розуміння того, що гроші можуть і повинні бути творчою силою, що на їх основі можуть бути побудовані нормальні людські стосунки, за яких кожен зможе гідно реалізувати свої можливості, а разом з тим може одержати від суспільства необхідний йому захист та допомогу. Не йдеться лише про зміну соціального іміджу грошей. За часів «перебудови» економісти жартували, що «прищепити колгоспнику почуття господаря» однаково, що «прищепити горобцю почуття орла». Аналогічно переконувати сьогодні українців у безпечності й конструктивізмі грошей у нашій розбурханій економіці – це подібно до того, як випускати в політ горобця з «почуттям орла». Справжня довіра до грошей, впевненість у їх конструктивних можливостях, оволодіння знаннями і практичними навичками щодо їх соціальної «роботи» може стати реальністю лише за ряду об'єктивних умов. Серед них, як правило, першими називають стабільність національної грошової одиниці,

прозорість, стабільність та ефективність законодавчого регулювання економіки. Однак проблема довіри до грошей в українському суспільстві не є суто економічним та правовим питанням, вона має і світоглядний аспект – це питання суспільної моделі, системи соціальних відносин, яка має бути створена в Україні на базі товарно-грошової економіки. Те, що певна частина населення орієнтована на комуністичну та соціалістичну частину спектру політичних сил, а також на ідеологію, що експлуатує клієнталістські очікування, хоча і не безпосередньо, але достатньо визначено вказує на неприйняття цією верствою суспільства самого принципу ринкової економіки. Насторожене ставлення цих людей до ліберальної ідеології зумовлене, з одного боку, стереотипами «світлого минулого», але, з другого – реаліями нашого часу, в оформленні яких відбулося, за висловом В. Корнеєва [114, с. 86], «парашутування» ринкової ідеології та лібералізація. Не були забезпечені необхідні передумови справжньої економічної свободи – відповідальність і самостійність учасників ринкових відносин. Утрата звичних гарантій, невизначеність власних зобов'язань, перманентне знецінення вартості власних активів призвели до результату, протилежного бажаній лібералізації – до реального звуження економічної свободи. Разом з різким падінням середньостатистичного життєвого рівня це суттєво підірвало позиції ліберального крила українського ідеологічного спектру.

З другого боку, відіграв велику роль суб'єктивний чинник: недостатність патріотичної та відповідальної національної еліти. Цинізм, примітивне користолюбство, корпоративна взаємопідтримка, зневага до закону людського та Божого – ті риси, які традиційно пов'язують з негативним впливом грошей на природу людини – в еліти, яка заповонила командні висоти українського суспільства, мали інше походження, вони були результатом номенклатурної селекції радянських часів. Цей суб'єктивний чинник виявився у можливості прискорювати або гальмувати реформи, перетворювати формальні інституційні норми на «неформальні з підтекстом особистих і приватних стосунків» [255, с. 75], широкомасштабне лобювання власних інтересів, надання пільг в оподаткуванні, «сприяння» при проходженні митних процедур, отриманні

вигідних фінансових і товарних ресурсів, прийняття законів і постанов у сфері приватизації на користь конкретних осіб і угруповань. Характерною пострадянською рисою, що робила ситуацію логічно завершеною, була відсутність у суспільстві потенціалу громадянського спротиву цим явищам. Навички неформальної економічної та політичної поведінки так глибоко укорінені у свідомості мільйонів колишніх радянських громадян, що такі дії сприймаються як щось само собою зрозуміле, нормальне й правомірне.

Якщо за радянських часів тіньовий ринок в Україні, як і в усіх республіках, мав здебільшого натуральний характер, то у пострадянський період він незрівнянно розширив свої масштаби, якісно трансформувався з архаїчно-натуральної у грошову форму. «Шалені гроші» вихідців з номенклатурної еліти справді стали руйнівною силою, вони були і є дзеркалом, у якому відбилася власна природа цих людей, однак «проста людина» нерідко сприймає «з точністю до навпаки»: не «ось що люди роблять з грошима», а «ось що гроші роблять з людьми».

Ці чинники разом з руйнуванням старої системи державного контролю, нерозвиненістю нової ринкової інфраструктури, низьким рівнем управління, нестабільністю політичної ситуації призвели до «тіньовізації» значної частини вітчизняної економіки, а разом з нею величезної за обсягом грошової маси. За таких умов повністю легальна економічна діяльність, яка здійснюється у відповідності з усіма наявними нормативними актами, утруднюється настільки, що витіснення з «тіні» стає зручною і при цьому цілком законною формою економічного «кілерства». Не випадково дослідники висловлюють думку, що, наприклад, у сучасній Росії формується «тіньовий капіталізм» [272, с. 42]. Його найважливіші риси – «інституціоналізація тіньової економіки, перетворення її на стійкий елемент економічної системи, тісне переплетіння як з кримінальною, так і з легальною господарською діяльністю» [там само].

Стабільні характеристики цієї системи такі: [231, с. 43]:

- формування стійких економічних ролей тіньового характеру, які стали основним видом діяльності і джерелом прибутку конкретних суб'єктів;

- наявність конституйованих норм і правил тіньової поведінки;
- система стабільних видів тіньових ділових та фінансових зв'язків;
- нові типи організацій, всередині і за допомогою яких функціонують спеціальні фонди, що опосередковують стосунки бізнесменів та співробітників силових структур, фірми, що спеціалізуються на перетворенні безготівкових грошей у готівкові і т. п.;
- відпрацьовані схеми тіньової та кримінальної активності;
- система твердих цін за тіньові послуги.

Тіньові гроші неминухо «вихлюпуються» зі сфери економіки в усі інші сфери суспільного життя, відбувається «тінізація» суспільства, тобто «поступове розширення масштабів тіньових процесів за рамки економіки, «захоплення» ними все нових сфер життя країни» [272, с. 45] – науки, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, мистецтва, туризму, використання довкілля, індустрії відпочинку. Це спричинює зростання кількості правопорушень, якісне та кількісне зростання економічних злочинів в усіх галузях соціального життя. Гроші, які працюють сьогодні у тіньовому секторі як російської, так і української економіки – це антисоціальна сила, яка підточує основи суспільного життя, підриває надії на повернення пострадянських народів на шлях нормального цивілізаційного розвитку.

Однак, разом з тим, це реальний чинник, який може бути використаний на благо суспільства. Як стверджує В. Ткаченко, Україна в цій тяжкій ситуації може несподівано отримати потужні фінансові та технологічні ресурси для здійснення цивілізаційного стрибка у нову формацію. В. Ткаченко має на увазі конвертацію 25 трильйонів доларів США, які, за його оцінками, обертаються у тіньовій сфері, у національну валюту, а також десятки мільярдів доларів, які знаходяться в закордонних банках і фактично інвестовані українськими громадянами в економіку розвинених країн [255, с. 78].

За таких умов, коли нормальний перебіг економічних процесів був практично неможливий, разом з тим вплив економічних факторів на соціальну сферу мав гіпертрофований характер внаслідок того, що життя основної маси

громадян звелось до виживання, до здобування мінімально необхідних засобів до існування. Тяжка економічна ситуація «відсікла» від реальних життєвих обставин широких соціальних верств можливості здобути повноцінну освіту, одержувати належну медичну допомогу, облаштувати свій побут тощо. Саме на цьому тлі після здобуття незалежності відбулося різке розшарування українського суспільства. Воно було неминучим після скасування штучної зрівнялівки, яка нехтувала особистим потенціалом кожної людини. Здорова соціальна диференціація була об'єктивною необхідністю, вона диктувалася потребою формування власної еліти в державі, що постала на уламках УРСР, потребою здобуття кожною людиною свого соціального статусу в залежності від здатності до самоорганізації, рівня культури, інтелектуального та людського потенціалу. Проте за умов, коли економічні та соціальні механізми стратифікації суспільства були практично заблоковані, на перший план вийшли інші чинники. Серед них логічно було б назвати насамперед майновий, бо він виражає стратифікаційну роль власності. Однак його вплив був знівельований. По-перше, інститут приватної власності не мав достатньої юридичної визначеності, тому жоден громадянин не міг бути до кінця впевнений у тому, що його права власника достатньо захищені. По-друге, сумнівною бела економічна значущість самої цієї власності, позаяк, незважаючи на велетенські масштаби різноманітного майна, яке раптом стало об'єктом приватизації, технічний стан його по багатьох параметрах далеко не відповідав світовим умовам конкурентноздатності. Окрім того, його свідомо «добивали» в розрахунку на майбутню приватизацію за безцінь. За таких умов лише гроші, причому не в національній, а в іноземній валюті, відповідали реальним потребам приватизації – їх найлегше після привласнення тут же надійно заховати. Тому в гроші почало з вражаючою легкістю перетворюватися все, що потрапляло «під руку» в ході приватизації.

Гроші, а не власність – приватна, акціонерна, кооперативна тощо – стали виконувати роль основного стратифікуючого чинника. Така соціальна диференціація не відповідає в повній мірі ні потребам і закономірностям буття соціуму, ні реальним характеристикам конкретних людей, з яких він складається,

тому утворена соціальна структура має невиражений, нестабільний, за виразом В. Ткаченка, непередбачуваний характер: «У суспільстві, в якому відсутня повна і безумовна власність... інакше не може бути. Природно, що в даній ситуації, коли один формаційний стан розвалився, а інший ще не сформувався, у нас відсутні дійсно економічні і правові суб'єкти... У такому суспільстві не діють економічні (класоутворювальні) механізми соціального структурування, їхнє місце займають позаекономічні, адміністративно-вольові механізми, які формують з аморфної магми штучні суспільні групи і функціональні розподільчо-споживчі «касти». Зруйновано внутрішні кристалічні зв'язки класів, а всі їхні складові елементи інтегровані у вертикально-корпоративні структури (відомчі, регіональні тощо). Аморфна магма атомізованих індивідів сортується по штучних осередках» [255, с. 75].

Корені цих проблем сягають ще кінця двадцятих років ХХ століття, коли була закладена схема, яку й досі несе в собі соціальна структура сучасного українського суспільства: класоутворювальні ознаки й відносини між різними соціальними групами були узурповані державою. Як відзначає В. Ткаченко, власне економічні класи перестали існувати, відносини з приводу власності на засоби виробництва були замінені боротьбою навколо перерозподілу – за контроль над каналами редистрибутивної мережі. Якщо в рамках ринку матеріальний добробут визначається прибутком від власності на свою робочу силу, то в радянській системі цей прибуток замінило «жалування» – по суті рента від статусу в розподільчій системі. Гроші, які одержувала людина, відірвалися від її власності, так і не будучи логічно пов'язані у свідомості з власністю *суспільною*, бо, як казали українські селяни, «гуртове – чортове». Гроші відірвалися і від праці, мірилом якої вони були в усі часи. Це тонко вхоплено в гіркому жарті: «Вони удають, що платять нам зарплатню, а ми удаємо, що працюємо». Принцип державного патерналізму створював видимість, що гроші та інші блага, які одержує людина від доброї матері-батьківщини внаслідок редестриб'юції, їй даруються, а не створені її власною працею. Редистриб'юція – це такий чинник соціальної диференціації, який поділив суспільство на дві великі функціональні

частини: рядових виробників, які створюють додатковий продукт, і розпорядників, які вилучають цей додатковий продукт і забезпечують його перерозподіл.

Таким чином, той переділ власності, який відбувся в Україні після здобуття незалежності, мав не стільки характер реформування старої системи й переходу до іншого формаційного стану суспільства, скільки був органічним продовженням суті й духу радянських суспільних відносин, в яких виробнича основа грошей була підмінена редистрибутивними механізмами. Різниця полягала в тому, що з цих механізмів було знято суворі обмеження партійно-радянської дисципліни і раптова свобода того процесу, який в народі дістав назву «дерібан», перевела його в режим вакханалії. «Великі гроші», приведені в дію цими соціальними зрушеннями, не можуть функціонувати за строго визначеними механізмами сучасних ринкових відносин, гра йде «не за тими правилами». Вони не можуть стати «кровоносною системою» соціально орієнтованої ринкової економіки, декларованої як мета соціально-економічної трансформації України, бо сфера їх функціонування – паразитарні структури, що існують лише за рахунок деформацій економічного життя. Характерною «рисочкою», що ілюструє ірраціональність грошей, цього найраціональнішого явища у нашому житті, можуть служити спогади російських політтехнологів про те, як їх запрошували на роботу під час кампанії з виборів Президента України, обіцяючи гроші, які, як відомо, «счет любят»: «Денег немеряно. Приезжайте».

Справжні носії цивілізованих ринкових відносин – не персони, пов'язані з торгівлею та розподілом, а соціальні групи, здатні орієнтувати фінансові потоки на досягнення максимально прогресивних показників у виробництві, зацікавлені у справжній економічній конкуренції, для яких гроші не самоціль, а високоточний інструмент для високопрофесійної роботи. На жаль ще й сьогодні стан соціальної структури українського суспільства та її динаміка визначаються значною мірою не цими верствами, а сформованою в пострадянські роки системою статусів, що не мають чіткої економічної зумовленості, але стосуються доступу до матеріальних ресурсів, зокрема і в першу чергу фінансових. Ієрархічна система

соціальних статусів формувалася на основі взаємодії двох чинників: політичної влади і контролю за перерозподілом в економічній сфері. Наскільки вона виявилася дієвою, можна судити по тому, як її механізм зумів «перемолоти» добрі наміри багатьох членів «помаранчевої команди», які, опинившись у цій системі, не змогли опиратися діючим в ній моделям і далеко відійшли від власних щирих обіцянок Майданові. На нашу думку, надто спрощено розуміють ситуацію ті, хто вбачає головну проблему в нещирості цих людей та помилковому «підборі та розстановці кадрів». Навіть у стабільному та цивілізованому ринковому суспільстві монетарні та владні коди діють всупереч нормативності морально-етичних контекстів. В сучасній Україні на цю базову антиномію накладаються, по-перше, розбалансованість взаємовідносин щойно трансформованих «системи» та «життєвого світу» (бо баланс досягається в благополучних соціумах довготривалими наполегливими зусиллями не одного покоління), по-друге, їх криміналізацією, яка є наслідком раптового переходу від тоталітарного порядку радянських часів до пострадянських безконтрольності та всездозволеності, і, по-третє, моральний та правовий нігілізм переважної маси населення, яка ще з радянських часів винесла глибоко засвоєну різницю між публічними «правильними» деклараціями і схемами неформальної поведінки. Як писав незабутній Козьма Прутков, «суворість наших законів пом'якшується повною необов'язковістю їх виконання». Потрібно усвідомити, що в сучасному українському суспільстві ще лише формуються громадянські механізми опору монетаристській інструментальності, і це потребує часу і терпіння.

Не статусна, а саме майнова диференціація пострадянських років є хоча й болісним, але реальним кроком до внормування соціальної структури в Україні, який передбачає неминучу соціальну стратифікацію. Гроші виступають її провідним фактором, відіграючи роль своєрідного індикатора усіх інших чинників вертикальної та горизонтальної мобільності. Соціальна нерівність, стратифікація суспільства на верстви – це обов'язково розшарування майнове, яке найчастіше виражається саме в грошовому вигляді – прибутку, зарплатні, показниках споживання тощо. Тому, до речі, саме грошові показники майнового

стану українських громадян, які ще п'ятнадцять років тому всі поголовно не мали нічого, окрім виплачуваної за зрівняльним принципом зарплатні, є переконливим свідченням блискавичного процесу глибокої соціальної диференціації, якої зазнало наше суспільство. Так, за даними журналу «Форбс», згідно з дев'ятнадцятим та двадцятим за порядком щорічними рейтингами найбагатших людей світу, у 2005 та 2006 роках в Україні було три мільярдери: Ринат Ахметов – відповідно по роках 2,4 млрд. та 2,7 млрд. доларів США, 258-й та 451-й у світовому рейтингу; Віктор Пінчук – 1,3 млрд. та 1,2 млрд. доларів США; Сергій Тарута – 1 млрд. та 1,2 млрд. доларів США. Напевне, не далекі від істини й узагальнені дані, які наводить Т. Кияк: 220 українських олігархів привласнили 86% національного багатства країни [107, с. 22].

Проблема, пов'язана з різким зростанням числа багатих людей у нашому суспільстві, полягає не у самому факті їх збагачення, а в диспропорціях, які свідчать про втрату грошима ролі критеріїв для оцінки праці (хоча за умов радянської зрівнялівки вони й раніше цю функцію не виконували). Ці диспропорції являють собою тенденцію, що виразно наростає у цілому світі. Так, успішних футболістів «продають» нині за 60–80 млн. доларів, тренер футбольної команди «Шахтар» одержує зарплатню більшу, ніж Президент України. Талановиті аспіранти, які «пішли в політику», ставши народними депутатами України, забезпечили себе на все життя – при сьогоднішньому стані з матеріальним стимулюванням наукової праці їх повернення в науку мало ймовірно. За часів Сталіна в Радянському Союзі доцент або професор одержував зарплатню на рівні міністра – а про теперішні співвідношення нема потреби нагадувати.

Однак, хоча новітня історія багата як на приклади карколомного фінансового злету окремих успішних підприємців, так і на сумну статистику злиднів, все ж таки модель, до якої тяжіють сьогодні цивілізовані економічно розвинені суспільства – це зростання середнього класу і нівелювання соціальних контрастів, що виявляється у перерозподілі за допомогою державної політики грошових прибутків та матеріальних благ. Середній клас, курс на розбудову якого

декларований як одна з найважливіших соціальних цілей української держави, має бути основним чинником економічної та політичної стабілізації нашого суспільства. Це та верства, гроші якої не бувають «шаленими» або «горьованими», а є, навпаки, розумним і поміркованим засобом гідного людського життя. Саме ця верства підтримує у суспільстві ставлення до грошей як до мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистого потенціалу людини та реалізації принципу соціальної справедливості. Утвердження позицій середнього класу в українському суспільстві можна розглядати як альтернативу появі глибоких грошово-майнових розбіжностей і пов'язаного з ними соціального напруження. Провідним фактором консолідації середнього класу є створення фінансового базису цієї нової для сучасної України соціальної верстви. Безумовно, створення середнього класу – справа багатьох десятиріч, а іноді й сторіч, однак за умов інтенсивних соціально-економічних перетворень в Україні правомірно принаймні ставити питання: як далеко країна просунулася в цьому напрямку і наскільки вірно напрямок визначений.

За визначенням О. Барановського, середнім класом можна назвати соціальну групу, що має набір певних характеристик: визначений рівень доходів, володіння нерухомістю, наявність своєї справи; висока професійна освіта та кваліфікація; відносна задоволеність статусом; помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціального порядку і стабільності; суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом. Серед критеріїв, за якими ідентифікується приналежність до середнього класу, кожен тою чи іншою мірою передбачає грошові параметри [19, с. 109]:

- Матеріальний статус, до якого відносять поточний прибуток, рухоме та нерухоме майно, заощадження у формі готівки, грошових вкладів, облігацій та інших цінних паперів.

- Володіння засобами виробництва (капіталом) у вигляді фірм будь-якого профілю з найманою робочою силою на засадах повної або дольової власності в усіх формах, включаючи прості акції, а також майно для індивідуальної трудової діяльності.

- Соціально-професійний статус – управлінський чи виконавський, освітня кваліфікація, кількість і тип дипломів, рівень складності професійної діяльності, характер праці: розумова чи фізична.

- Сектор економіки – державний або приватний, промисловість, сільське господарство чи соціальна сфера.

- Потенціал соціальної мобільності: висхідної чи низхідної; фактична, потенційна.

- Статусність способу життя та соціальний престиж – якість поточного споживання, середовища проживання, якість дозвілля, коло спілкування, соціальний настрій.

Попри все розмаїття і нечіткість критеріїв приналежності до середнього класу головним залишається прибуток. Здебільшого він визначається «не конкретними сумами, і не кількістю речей чи продуктів, які можна купити. Дохід іменується «пристойним». Звичайно, уявлення про те, що таке «пристойний» дохід сильно відрізняються. Незмінно одне: це такий дохід, що задовольняє того, хто його одержує... Дохід представників середнього класу – середній» [19, с. 111]. Його фінансові джерела – заробітна платня, підприємницький прибуток, прибуток від власності, заощадження, пенсії, стипендії, інші соціальні виплати. Зростаюче розмаїття та ускладнення структури прибутків громадян утруднює реальну оцінку рівня розвитку середнього класу в Україні, тим більше, що суб'єктивні оцінки людьми рівня свого матеріального добробуту за умов різких змін усіх параметрів життя дуже відносні. Зокрема можна відзначити дві протилежні тенденції в соціальній самоідентифікації. По-перше, простежується тенденція до заниження свого статусу: ті, хто реально належить до вищої верстви, відносять себе до середньої, ті, кого можна віднести до середньої, зараховують себе до рівня нижче середнього або нижчого. Але, по-друге, люди, які за радянських часів реально належали до середньої верстви за рівнем зарплати, освіти, загальної культури, продовжують ідентифікувати себе як представників середнього класу і тепер, хоча їх матеріальний стан не дає для цього підстав. За даними О. Барановського наприкінці 2000 року 47 % опитаних в Україні відносили себе до середнього

класу, тоді як в інших країнах такі показники становили: у Польщі – 29 %, у Чехії – 36 %, в Угорщині – 35 %, в Естонії – 23 %. У кожного п'ятого (22 %) з тих, хто ідентифікував себе як представника середнього класу, немає квартири, у майже 70 % немає автомашини, у 20 % немає навіть пральної машини, у 80 % – заміського будинку; 36,5 % – живуть у будинках, де немає центрального опалення; 23 % – у будинках без холодної води; 58,5 % – без гарячої; 30,5 % – без каналізації; 26 % – без централізованого газопостачання. 40,4 % не мають телефону, 5,3 % – телевізора; 94,3 % – комп'ютера. Майже 15 % представників нашого середнього класу не знали, що таке Інтернет, 80,5 % ніколи ним не користувалися, а 75,6 % і не планують користуватися; 27,3 % останній раз купували книжку більше року тому, 11,5 % книг не купують ніколи [19, с. 117-118].

За глибиною розриву в рівні доходів Україна знаходиться в зоні підвищеного ризику: за підрахунками дослідників [19, с. 116] межа соціальної напруженості настає в той момент, коли найбільш бідою 40% населення починають отримувати менше 12-13 % загального сумарного доходу. Більш ніж скромні грошові та майнові показники добробуту середньостатистичного українського громадянина свідчать, звичайно ж, не про його нездатність нормально працювати і нормально забезпечувати себе і свою сім'ю, а про те, що економічні умови для такої праці і такого заробітку ще не створені. Це призводить до вимивання з українського соціуму найбільш працездатних, молодих та енергійних людей, які змушені шукати трудовому потенціалові за кордоном. За оцінками М. Білопольського, 8 мільйонів українців виїхали за перші дванадцять років незалежності за кордон. Справедлива і зрозуміла стурбованість: «Через втрати такої робочої сили Україна щорічно втрачає 10 млрд. валюти. Але найстрашніше, що ми цих людей можемо назавжди втратити... Для піднесення виробничого потенціалу Україні гостро бракує цих людей. Іноземні працедавці відзначають високий рівень професійної придатності цих людей. Якби ми їх розумно задіяли в нашій країні, одразу ж на третину зріс би випуск продукції» [22, с. 19].

Однак, разом з безперечними втратами, у трудовій міграції варто побачити

й нові можливості щодо утвердження в Україні ринкової ідеології та практики. Трудові мігранти нашого часу – соціальна верства, яка спрямувала в Україну потік зароблених чесною тяжкою працею «живих» грошей, що чинять реальний вплив на добробут широких верств населення, розв'язання соціальних проблем за кошти самих громадян, а зрештою і на інвестиційні процеси. Основна маса трудових мігрантів – це люди, які виїхали за кордон тимчасово, досвід роботи й життя в чужих країнах не лише не підірвав, але здебільшого зміцнив їх прагнення повернутися на батьківщину й тут облаштувати своє життя у відповідності до стандартів цивілізованих країн. Сьогоднішні втрати, пов'язані з їх відсутністю в Україні, у недалекому майбутньому, за умов створення сприятливого та правового клімату, можуть бути відшкодовані поверненням в українське суспільство значного контингенту людей, домінантами яких є самозайнятість і підприємницька діяльність, готових до ризику і опори переважно на власні сили й ресурси, відданих цінностям, що їх, як правило, поділяють представники середнього класу. Це люди, яким притаманний раціоналізм у виборі життєвих стратегій, висока мотиваційна напруженість, нові стандарти поведінки на ринку праці, великий потенціал соціальної самоорганізації та національної мобілізації. «Трудові мігранти – це своєрідні місіонери ринкової ідеї, носії підприємницької свідомості, першопрохідники на закордонних ринках праці. І в цьому плані трудові мігранти утворюють ту соціально-фахову групу, яка, поза всяким сумнівом, є «класоутворювальною» і буде згодом інкорпорована у багат шаровий середній клас у нашій країні, що потроху формується» [188, с. 124].

У цілому ж доти, доки смислове наповнення грошей у сприйнятті української людини залишатиметься негативним, а пов'язане з цим напруження не знаходитиме виходу, буде відбуватися переключення соціальних акцентів з економічної ситуації на її політичні причини. Саме вони вивели людей на Майдан Незалежності й на безліч інших майданів України під час Помаранчевої революції. Серед багатьох щасливих відкриттів, які вона нам подарувала – нове ставлення до грошей, яке набуло масового характеру на Майдані та в Народному Домі. З дивовижною легкістю люди жертвували значні суми, з повною довірою,

навіть не ставлячи питання про те, як їх обліковують, добровільно та охоче ділилися всім, що мали, з незнайомими людьми. Це була перемога моральної позицій над аморальним і протиправним свавіллям криміналізованої грошової стихії, породженої труднощами та непослідовністю ринкової трансформації [Див. 233].

ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 4

1. Соціальна природа грошей в онтологічному вимірі – це роль, яку гроші відіграють у структурах взаємовідносин людини та світу. Провідний напрям утвердження грошових кодів у людських стосунках – це поляризація суспільства на життєвий світ та систему.
2. Виникнувши у комунікативних контекстах життєвого світу, гроші поступово відділилися від них і разом з політичною владою утворили самостійні коди, які стали інструментами системної колонізації життєвого світу. У модерну добу система тоталізується, а контексти життєвого світу відсуваються на задній план і маргіналізуються.
3. «Система» – це сформовані на засадах інструментальної раціональності диференційовані та спеціалізовані соціальні структури, що слугують інструментальним ладом для маніпулювання соціальними процесами, її основні компоненти – економіка й адміністративний апарат, а коди її саморегуляції – гроші та влада. «Життєвий світ» – це безпосередня, мінлива в часі сфера первинних самоочевидних даностей практичного досвіду людини, в якому діючий суб'єкт не ініціатор подій, а продукт традиції та репрезентованих нею культурних взірців.
4. Чим вища складність суспільства, тим інтенсивніше іде процес відсторонення системи від життєвого світу, внаслідок чого відбувається вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахунку. Зрештою система починає дезінтегруючим чином впливати на життєвий світ, витісняючи його на периферію соціального життя, він стає «провінційним», «уречевленим».

Паралельно відбувається поляризація соціуму на державну владу і громадянське суспільство.

5. У цьому процесі місце економічної діяльності в життєвому світі докорінно трансформується, внаслідок чого виникла економічна система, яка регулює свій внутрішній рух і обміни з її неекономічним оточенням (приватним господарюванням та державою) через монетарні канали – влада прирівнюється до грошей. Розмежованість держави і суспільства остаточно долається, економіка та державний апарат виступають як єдина системна сутність, що протистоїть комунікативній природі життєвого світу. Відповідно керована монетарними кодами економіка та керована владою адміністративна системи в однаковій мірі стають загрозами для суспільної цілісності.

6. На місце традиційних чинників інтеграції життєвого світу, які являють собою цінності та традиції культури, монетарні коди приводять свої схеми інтеграції соціуму. Це реально існуючі й діючі структури взаємин між людьми, опосередковані медіумом грошей. Обмін грошей та товарів являє собою специфічну форму соціальних зв'язків, у якому гроші постають як реальне предметне втілення зв'язку між людьми – об'єктивовані соціальні відносини.

7. Ще за часів Золотого стандарту, який сформував основу міжнародної валютної системи, людство було уперше об'єднане конкретно-чуттєвою реальністю спільних грошей. У постіндустріальну добу, пройшовши тривалий період існування в конкретно-національних формах, гроші готові знову стати світовими у новому вигляді – як електронні гроші, що стають одним з провідних чинників глобалізації.

8. Очікування відносно становлення правового громадянського суспільства на основі класичного лібералізму не виправдалися, і тому гостро постає питання про нові організаційні форми реалізації цієї мети, про роль ринкових, і, зокрема, монетарних механізмів у функціонуванні моделей соціальної солідарності. У цьому ракурсі актуальною є проблема соціальної функції грошей щодо того, наскільки вони можуть виступати в ролі механізму

соціального партнерства, збалансування інтересів, формування колективної волі спільноти.

9. Для України вплив грошей на всю систему соціальних відносин є однією з найактуальніших проблем. У суспільній свідомості в силу низки причин закріплений образ грошей як неминучого соціального зла. Одним з обов'язкових кроків на шляху до економічної та соціальної модернізації має бути створення таких соціально-правових та економічних умов, за яких гроші можуть бути творчою силою. На їх основі можуть і мають бути побудовані нормальні людські стосунки, за яких кожен матиме можливість гідно реалізувати свій потенціал, а разом з тим і одержати від суспільства необхідний йому захист та допомогу.

10. Одна з центральних проблем, породжених сучасними грошима – це зміни в характері злочинності. Гроші, які працюють сьогодні у тіньовому секторі – це антисоціальна сила, яка підточує моральні основи суспільного життя, підриває надії на повернення пострадянських народів на шлях нормального цивілізаційного розвитку.

11. Корупція, цинізм, примітивне користолюбство, корпоративна взаємопідтримка, зневага до закону не є фатально неминучими деформаціями, спричиненими зростанням ролі грошей в економіці та поза її межами. Сьогодні в Україні не гроші псують природу людей, а люди чинять з грошима відповідно до своєї природи, сформованої номенклатурною селекцією радянських часів та пострадянським періодом «дикого накопичення капіталів». Цей суб'єктивний чинник виявився в таких явищах, підкуп суб'єктів прийняття кардинальних політичних рішень, як широкомасштабне лобіювання приватних інтересів, надання пільг в оподаткуванні, «сприяння» в митних процедурах, отриманні вигідних фінансових і товарних ресурсів, прийняття законів і постанов у сфері приватизації на користь конкретних осіб і угруповань.

12. Через нерозвиненість реальних чинників соціальної стратифікації саме гроші стали виконувати роль основного стратифікуючого фактору у процесі

раптової глибокої соціальної диференціації українського суспільства у перехідний період. Така диференціація не відповідає в повній мірі ні потребам і закономірностям буття соціуму, ні реальним характеристикам конкретних людей, тому утворена соціальна структура має невиражений, нестабільний, непередбачуваний характер.

13. Основним чинником економічної та політичної стабілізації українського суспільства має бути середній клас. Це та верства, гроші якої можуть стати розумним і поміркованим засобом гідного людського життя, верства, яка підтримує у суспільстві ставлення до грошей як до мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистого потенціалу людини та реалізації принципу соціальної справедливості.

РОЗДІЛ 5. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ ВИМІР: ГРОШІ ЯК КВІНТЕСЕНЦІЯ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Як було обґрунтовано в Розділі 3, у соціально-культурному аспекті гроші являють собою систему специфічних смислів, тобто вони є способом буття певного масиву знань про соціальну дійсність, об'єктивованого у знаковій формі. Проте не особливий зміст закодованого в грошах знання спонукує виділити в окрему площину дослідження їх епістемологічний вимір, а універсальна форма фіксації, передачі та функціонування знання, покликана до життя природою грошей як знакової системи. Грошові розрахунки від самого свого виникнення створили як потребу, так і можливості для експлікації жорстких логічних схем, на яких відтепер будувалися взаємини між людьми, моделі поведінки та мислення (до того часу в них просто не було потреби). Логіка, яка встановлює еквівалентність понять на підставі спільного предиката у відмінних між собою судженнях, мала своїм прообразом прирівнювання відмінних між собою речей за допомогою універсального еквівалента всіх товарів. Це було важливим (хоча, безперечно, не єдиним) поштовхом до виникнення *раціональності* як обов'язкової й необхідної умови для зародження та існування наукового знання як такого. Модернізацію як еволюцію західних суспільств у їх русі до сучасності дослідники широко розглядають крізь призму експансії раціональності [Див., напр., 35; 81; 209; 280]. Окрім сциєнтистського мислення, яке зазвичай називають як головний чинник цього процесу, опорою наступу раціональності є прагматична життєва позиція «людини економічної», яка будує свої стосунки зі світом на основі калькуляції прибутків і збитків, здебільшого у грошовому вимірі, при чому гроші як квінтесенція прагматичної раціональності присутні у світі сучасної людини в масштабах, просто неспівмірних із попередніми епохами [Див. 216]. Породжена грошима раціональність, яка сформувала, окрім іншого, сучасний спосіб наукового мислення, породила і суперечність між раціонально розбудованою картиною світу та його морально-ціннісними вимірами. Тому епістемологічний вимір соціокультурного буття грошей, на нашу думку, має

включати не лише дескриптивне знання про їх роль у формуванні раціональності, але й визначення можливостей оптимізації її впливу на життєвий світ людини.

5.1. Раціоналізація життєвого світу як провідна тенденція модернізації

Процес, що його М. Вебер назвав «розчакловуванням світу», тобто відмова від порядків традиційного суспільства, утвердив у соціальному житті пріоритет інструментального мислення. Чарльз Тейлор визначає «інструментальне мислення» як «різновид раціональності, який ми залуцаємо, коли обчислюємо найекономічніші засоби для досягнення певної мети. Мірою його успіху є максимум ефективності, найкраще співвідношення між витратами та результатом... Ми все більше відмовляємося від «різнобічної причетності» до нашого оточення і замість цього вимагаємо і отримуємо товари, розраховані давати певну чітко окреслену користь» [252, с. 8–9]. Причинами панування цих безособових механізмів Ч. Тейлор називає ринок та державу.

Раціональність, яка утверджувалася у духовній атмосфері і соціальних практиках західного світу протягом Нового та Новітнього часу, хоч і неоднозначно й суперечливо, проте невідворотно, сьогодні сприймається як по суті своїй дегуманізуюча сила, що ставить під загрозу базові цінності людського буття. Проте й найзавзятіші її критики не заперечують того факту, що її утвердження – закономірний процес, що триває і набирає все ширших масштабів. Це та реальність, у якій, за висловом К. Ясперса, людина західного світу завоювала земну кулю, завдяки послідовному проведенню трьох принципів: «а) заснована на грецькій науці раціональність, яка ні перед чим не зупиняється, ввела в практику числення і панування техніки... Калькуляція в економічних заходах аж до раціоналізації всієї діяльності, в тому числі й тієї, яка в процесі раціоналізації знищується... б) ...те, що ми називаємо особистістю... з самого початку було пов'язане з раціональністю як її корелятом; в) на відміну від східного неприйняття світу і зв'язаної з цим можливості «ніщо» як справжнього буття, західна людина сприймає світ як *фактичну дійсність* в часі... Самобуття і

раціональність стають для неї джерелом, з якого вона безпомилково пізнає світ і намагається панувати над ним» [280, с. 104].

М. Вебер утвердив у соціальній філософії думку, що капіталістична система ґрунтується на «розрахунку», на переконанні, що шляхом максимальної раціоналізації засобами калькулюючої свідомості можна опанувати усі необхідні людині форми життя. Проте функціонування приватнокапіталістичних організацій на місці цінностей та вільного вибору в житті людини, в державі, в економіці та культурі, створює «тенета панування». Уникнути тотальної бюрократизації людина може лише в найбільш особистій сфері її життєдіяльності: у релігії або ж у приватній інтимності безпосередніх стосунків окремих людей. Але життєвий світ людини не вичерпується релігійною та приватно-інтимною сферою і проблема регуманізації життєвого світу у світлі ідей М. Вебера постає в постмодерну добу ще гостріше, ніж дотепер.

Ю. Габермас у ситуації «кризи сучасного європейського розуму» висуває свій проект повернення до життєвого світу. Головна ідея, яка лежить в основі цього проекту – це те, що ідеал розуму далеко не вичерпується цілераціональністю, яку виплекала модерна доба. Шлях до відродження духовних цінностей лежить не «в обхід» раціональності або всупереч їй, а через раціональність, через її подолання «ізсередини», тобто на основі віднаходження нових, досі не відкритих ресурсів у самій раціоналізованій всім попереднім розвитком людині. Обравши цей шлях, Ю. Габермас, на противагу постмодерному запереченню ідеалу раціональності висуває потребу по-новому зрозуміти саму раціональність. На шляху повернення до життєвого світу мають бути подолані надмірні претензії цілераціональності, яка намагається заступити місце розуму. Сприймаючи Ю. Габермаса як наступника традицій просвітництва, ми разом з тим маємо побачити, що це наступництво реалізується за принципово інших історичних обставин, несе в собі інші моделі буття розуму у життєвому світі людини, в контекстах нових філософських підходів. Інтерпретація соціальних процесів на засадах концепції універсальної природи розуму, окрім Ю. Габермаса, характерна для Дж. Ролза, А. Арато, Д. Коген, Е. Геллнера,

Дж. Кіна, Дж. Голла. З іншого боку, існує і такий філософський підхід, який, не заперечуючи значення розуму щодо його ролі у витворенні універсальних форм соціальної співпраці, надає не менш важливого значення чинникам незнання, необізнаності, традиції і культури. До нього можна віднести Ф. Гаєка, Е. Макінтайра, А. Селігмана, Е. Гелнера, Дж. Макліна [101, с. 380].

Говорячи про ідейну спадковість сучасної філософії з традиціями просвітництва, ми маємо на увазі, звичайно, не культурно-філософський рух певного етапу історії, а, за висловом В. Гьосле, «універсальне поняття, що охоплює всі інтелектуальні рухи, які від імені розуму піддають сумніву соціальні інституції та традиції власної доби» [76, с. 22]. В. Гьосле тлумачить просвітництво як невід'ємну складову багатьох циклів розвитку соціософської думки, зараховуючи до нього грецьку софістику, еліністично-римський скептицизм, середньовічний номіналізм, новоєвропейське просвітництво, різноманітні критичні теорії сучасності. Їх спільна риса – спрямування суб'єктивної рефлексії проти влади традиції, а також легітимуючої їх філософії. Прикметною рисою просвітництва в такому розумінні В. Гьосле вважає те, що воно втрачає свою локальність, поширюючись на геть усе й стаючи, зрештою, тотальним [76, с. 55].

Проте, незважаючи на цю тенденцію просвітництва до тотальності, на думку В. Гьосле, духовна атмосфера нашого часу ближча до антипросвітництва, ніж до просвітницьких ідей. Зокрема антипросвітницька тенденція здебільшого домінує після критичної хвилі 60-70 років, яка у правих набирає форми легітимації технічної цілераціональності, а у лівих процвітає у вигляді ірраціоналізму філософії життя. Причиною цього є, насамперед, суб'єктивістський релятивізм просвітницького розуму, для якого в людському бутті не існує нічого безумовного, вічного, безсумнівно-надійного. На думку В. Гьосле, антипросвітництво є вищим щаблем порівняно з самим просвітництвом, позаяк воно протистоїть інтелектуальній і моральній безплідності резонування. Антипросвітництво несе в собі усвідомлення того, що головним результатом просвітницького розвінчання Всезагального є приватний

гедонізм, через який гетерономія інституцій поступається гетерономії потягів. Так, у лібералізмі аристократія з її героїчними чеснотами самопожертви поступається місцем всього лише плутократії, яка до міри всіх речей підносить користь [76, с. 60]. Основна ж проблема антипросвітництва полягає в його прагненні подолати рефлексію засобами ще вищої рефлексії.

Сама собою раціоналізація традиційного життєвого світу – це закономірний, неминучий процес, у якому через відособлення підсистем господарства та влади суспільство поділяється на систему та власне життєвий світ, або «посттрадиційний» життєвий світ. У ході суспільної модернізації державні та господарські структури дедалі наполегливіше втручаються у внутрішні комунікативні структури унікальних життєвих світів. Внаслідок такої «колонізації» життєвого світу із повсякденного життя елімінуються морально-практичні елементи, їх замінюють функції та імперативи систем господарства і влади. Внаслідок модернізації економічна та адміністративна раціональність проникає в ті сфери життя, в яких соціальна інтеграція та ідентичність споконвічно спиралися на культурні цінності та виховання, на нормативні зразки поведінки, освячені культурною та релігійною традицією. Таким чином змінюється сама основа соціальної солідарності та інтеграції. У раціоналізованій свідомості людини модерної та постмодерної доби на місці культурних архетипів та моральних норм, які були легітимними в силу авторитету традиції і не потребували обґрунтування, мають постати моделі солідарності та ідентичності, зіперті на логічні та аргументовані підстави. Домінуючою стає така форма соціальної єдності, яка ґрунтується на інтеракції, спрямованій на комунікативно досягнуте порозуміння: на мовній комунікації. Унаслідок цього відбувається своєрідне подвоєння цілераціональної діяльності: окрім звичного її різновиду, зорієнтованого на практичний результат, з'являється специфічний вид соціальної діяльності, єдиною метою якої є порозуміння, тобто комунікативна діяльність. Таким чином розширюється саме поняття раціональності, воно виходить за межі запропонованого М. Вебером застосування цього поняття лише для характеристики тих сфер суспільства, які зорієнтовані на цілераціональні дії. За

Ю. Габермасом, в процесі історичного розвитку відбувається *раціоналізація не лише продуктивних сил, але й, певним чином, нормативних структур*. Якщо в традиційному розумінні раціоналізація означає акумуляцію правильного, істинного емпіричного та аналітичного знання і вдосконалення технології, організації виробництва, то раціоналізація комунікативної дії означає зовсім інше. Це «усунення примусових стосунків, що непомітно увійшли до структур комунікації та стоять на перешкоді свідомого розв'язання конфліктів і врегулювання їх за допомогою консенсусу» [293, с. 34]. У такому сенсі суть раціоналізації полягає в тому, що *життя, скеровуване традицією, змінюється життям, що керується розумом*. У посттрадиційному життєвому світі з'являються нові способи подолання критичних ситуацій та пошуки осмисленої відповіді на нові проблеми: чим менше люди керуються владою, що ґрунтується на традиції, тим раціональнішим стає світ [Див. 230].

В. Гьосле виділяє такі складові елементи процесу «раціоналізації»: утворення незалежної держави (що через релігійні причини навряд чи можна було очікувати за доби середньовіччя); раціоналізація системи права, без якої економічна діяльність не зазнала б універсальної обчислюваності; поступова перемога принципу формальної рівності перед законом; визволення особи від феодалної залежності; майже безмежна значущість ідеї вільного договору; перемога демократичних ідеалів, до яких, вочевидь, ринковий принцип дуже близький; зв'язок модерного капіталізму з новоєвропейською наукою та технікою, зумовлений тим, що всі ці три чинники об'єднувалися одним духом, а саме духом модерну: ціннісна перевага штучного над природним, нескінченного над скінченим, редукція якості [76, с. 127].

Ю. Габермас стверджує, що першим філософом, для якого розум став проблемою, був Г. Гегель: у його теорії вперше став очевидним взаємозв'язок між самосвідомістю модерної доби та раціональністю. Однак, на думку Ю. Габермаса, Г. Гегель сам і зруйнував ті умови, за яких модерн мав досягти самосвідомості, оскільки раціональність, «перегнана в абсолютний дух», «знає, що все, що стається, у суттєвому значенні вже вирішене. У такий спосіб Гегелівська

філософія звільняє Модерн від потреби в його самообґрунтуванні... Проблеми часу втрачають присмак провокативності, оскільки філософія, що перебуває на висоті часу, вже має у собі всі їх значення» [52, с. 50]. Ю. Габермас робить висновок: «потрібно знайти такий вимір, в якому поняттю розуму буде відведене більш скромне місце» [52, с. 51].

У соціальних реаліях доби модерну раціональність генетично пов'язана з заснованим на приватному праві обігом товарів у капіталістичній економіці. Г. Гегель описує ринковий обмін як етично нейтральну сферу стратегічного переслідування приватних, «егоїстичних» інтересів, завдяки чому ця сфера являє собою «систему всебічної залежності». У зв'язку з цим він відділяє концепт «громадянське суспільство» від політичної сфери держави, інтерпретуючи принципи громадянського суспільства як принципи ринковоподібного, тобто *недержавного* усупільнення [62].

Саме у філософії Г. Гегеля Ю. Габермас знаходить основу для розуміння внутрішнього зв'язку між модерністю та раціональністю. Поняття «модернізація», уперше введене в ужиток в 1950-х роках, викристалізувалося в рамках теоретичного підходу, який сприйняв веберівську постановку проблеми і розвинув її. Воно звернене до вузла кумулятивних процесів, які включають у себе «формування капіталу та мобілізацію ресурсів; розвиток продуктивних сил та підвищення продуктивності праці, заснування централізованої політичної влади та формування національної ідентичності; поширення прав політичної участі у виборах, урбанізацію життєвих форм ... секуляризацію цінностей і норм тощо» [52, с. 14].

За Ю. Габермасом, серед основних принципів світосприйняття доби модерну поряд з раціональністю, завдяки якій «розум посів у цьому часі місце долі», слід поставити *суб'єктивність*, яка є сутнісною ознакою свідомості часу [52, с. 50]. Західноєвропейське саморозуміння розглядає людину як таку, яка у своєму відношенні до світу визначається через *монополію розуму на зустріч із суцям*, на пізнання предметів та дію з предметами, на створення істинних висловлювань та здійснення намірів. Ю. Габермас називає уявним суверенітет

розуму, що народжується у суб'єктивності, і переконаний, що такий розум постає іграшкою в оточенні несподіваних, механічно діючих на нього сил відмежованої природи, які набувають значущості «серед мстивих сил зруйнованої взаємності, у фатальній каузальності розірваних зв'язків комунікації» [52, с. 298–299]. Унаслідок цього розум залишається онтологічно, теоретико-пізнавально або мовно-аналітично обмеженим, а відношення людини до світу стає когнітивістськи редукованим. Це виражається в тому, що онтологічно людина протистоїть світові суцього у цілому (як цілісності уявлюваних предметів та обставин), теоретико-пізнавально це виявляється як здатність людини пізнавати існуючий порядок речей, або цілераціонально його досягати; семантично це редукує людське мовлення до фактостверджуючого дискурсу [52, с. 303].

Філософія практики молодого К. Маркса подолала Гегелівську модель розколу звичаєвості через поняття інклюзивного розуму як такого, що містить у собі Інше–розуму. За К. Марксом та західними марксистами, розум знаходить опосередкування зі своїм Іншим через практичну діяльність. Проте філософія практики «відмовляється від власної оригінальності саме у тому пункті, де вона не може собі дозволити цього робити: у визначенні практики як розумно структурованої події опосередкування» [52, с. 309]. Унаслідок цього історія постає як витвір суб'єктів, що, зі свого боку, почувають себе загубленими продуктами історичного процесу; суспільство сприймається як об'єктивна мережа зв'язків, яка диктує або нормативний порядок як зовнішній імператив щодо конкретних суб'єктів, або інструментальні порядки, що утворюються у взаємній боротьбі об'єктивацій. У суспільно інституалізованій картині світу індивіди є апіорно наперед зрозумілими один для одного так, ніби справді існує трансцендентальна свідомість, у відношенні до якої ці індивіди намагаються стверджувати свої приватні світи як дійсні монади [52, с. 325–326]. Таким чином, «Суб'єктцентрований розум є продуктом розколу та узурпації, але й суспільним процесом, у якому місце цілого займав його підпорядкований момент» [52, с. 307]. Він не здатний утримувати непримусовий примус розуму вільним, з одного боку, від тоталітарних якостей інструментального розуму, який все навколо

перетворює на предмет, а, з другого, від тоталітарних якостей інклюзивного розуму, який «святкує свій тріумф як єдність, що здійснюється над усіма розрізненнями» [52, с. 333].

Експансіоністський характер побудованої на таких засадах західної цивілізації, все гострішу суперечність її раціональних основ з парадигмами розвитку традиційних культур описав Г. Маркузе в роботі «Одновимірна людина». Він вказує, що інструментальна раціональність стала основною причиною наростання кризових явищ у життєвому світі людини до такої міри, що перетворилася у власну протилежність – сам Розум стає ірраціональною силою: «В цілому це суспільство є нерозумним, ірраціональним. Виробництво в ньому має деструктивний характер щодо вільного розвитку потреб та здібностей людини, мир у ньому тримається на постійній загрозі війни, його розвиток залежить від придушення (repression) дійсних можливостей умиротворити боротьбу за існування – індивідуальне, національне, міжнародне... Можливості (інтелектуальні і матеріальні) сучасного суспільства незрівнянно більші порівняно з минулим. Це означає, що сфера панування суспільства над індивідом незрівнянно ширша, ніж раніше. Наше суспільство... підкорює відцентрові соціальні сили не терором, а технологією, подвійною основою приголомшливого зростання ефективності виробництва та рівня життя» [138, с. 88].

Під «одновимірністю думки та поведінки» людини Маркузе має на увазі підпорядкування потреб і прагнень людини особливій формі виробництва та розподілу, яка своєю продуктивністю та ефективністю, здатністю збільшувати комфортність, перетворювати непотрібне в потребу створює нові, ефективніші та приємніші форми соціального контролю, породжує новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. У цей процес втягнутий «весь універсум духовної і матеріальної культури. Під впливом технології культура, політика та економіка зливається у всеосяжну систему, котра поглинає або відкидає всі альтернативи» [138, с. 92–93]. Вихолощується зміст основних цінностей ринкового суспільства – свободи та автономії людини, бо вільний вибір з-поміж все зростаючого розмаїття товарів та послуг не означає

свободу, оскільки ці товари та послуги реалізують витончену форму соціального контролю над людиною, а постійне відтворення в життєдіяльності індивіда його зростаючих потреб не стверджує його автономію, позаяк ці потреби майстерно нав'язані і лише підтверджують ефективність соціального контролю.

Людина ототожнює себе з речами, які формують її життя, в них вона знаходить свій власний розвиток і задоволення, це відчужене існування повністю поглинає її. Скрізь, повсюдно, в усіх формах існує лише один вимір: виробничий механізм і товари, які він продукує, «продають» людині певний цілком визначений спосіб життя. «Засоби масового пересування та зв'язку, предмети споживання: житло, їжа, одяг, безперервне продукування розваг, індустрія інформації несуть з собою пропоновані установки й звички, певні інтелектуальні та емоційні реакції, котрі більш або менш приємно схиляють споживачів до виробників... Товари повчають і маніпулюють; вони стимулюють хибну свідомість, яка є нечутливою до своєї хибності» [138, с. 103].

У цьому новому історичному типі тоталітаризму гроші постають як чуттєво-наочне вираження «одновимірності», універсальний посередник, що пов'язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею, і занурює її у світ відчуженого буття. Гроші і є тією єдиною «мірою», що зводить нескінченне розмаїття цих форм до «одновимірності», в якій існують лише кількісні відмінності, теж обраховувані саме за допомогою грошей [Див. 213].

Сказане не слід розуміти в тому сенсі, що «одновимірність» зводиться до влади грошей над людиною. «Одновимірність» потрібно розглядати значно ширше – це тотальний контроль суспільства над індивідуальним буттям людини, який відрізняється від попередніх форм тоталітаризму проникненням соціального контролю у сферу, раніше недосяжні для уніфікуючих впливів соціуму. Гроші постають тут лише як дуже зручний та ефективний інструмент здійснення тоталізації. Однак, оскільки сам цей процес за своєю суттю є руйнуванням традиційних соціокультурних підвалин людського буття, раціональний початок, який гроші від самого свого виникнення утверджували в соціальному житті,

перетворюється у власну протилежність – існуюче суспільство стає ірраціональним, виявилось, що «нав'язування Розуму цілому суспільстві є парадоксальною й безглуздою ідеєю» [138, с. 99]. Г. Маркузе настільки серйозно оцінює описану ситуацію, що не може запропонувати реальних шляхів виходу з неї: «Ніщо не вказує на те, що це буде щасливий кінець... Другий період варварства цілком міг би стати продовженням... самої цивілізації» [138, с. 132].

Близькою за своїми висновками до цієї песимістичної позиції є концепція представників Франкфуртської школи Т. Адорно та М. Горкгаймера. Хоча в «Діалектиці просвітництва» як вирішальний чинник інструментальної раціоналізації соціального життя вони розглядають процес наукового пізнання, проте їхнє дослідження механізмів соціального контролю над особистістю включає також аналіз еволюції капіталізму від ліберально-ринкового типу до монополістичного, що призвело до висновку: рівний та еквівалентний обмін завершився абсурдом, і це абсурд є тоталітарним порядком.

Спроби у постмодерну добу знайти вихід із «одновимірності» пов'язані з іменами таких дослідників, як Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон, Л. Гаррісон, Р. Каплан, С. Ліпсет, Т. Соуел, Р. Патнем, а також з тим, що 1970–1980-ті роки в західній гуманітарній методології велику популярність набувають концепції якості життя, стимульовані ідеями Римського клубу, та методики дослідження індикаторів задоволення та якості життя. Річ у тому, що від 1970-х років у розвинених країнах Заходу соціологи та соціальні дослідники, зокрема А. Тофлер, Д. Янkelович, Д. Нейсбіт, Ф. Фукуяма, К. Леш та інші почали фіксувати зміни масових уявлень про суспільний прогрес. Відбувається трансформація цінностей та потреб людей від економічно-матеріальних статистично-кількісних грошових вимірів матеріального благополуччя до цінностей самореалізації через освіту, професійну та творчу діяльність. «Нові правила» самореалізації [305, с. 3], передбачають різні форми самовдосконалення, розвиток цінностей «нового індивідуалізму», а також актуалізацію цінності таких базових аспектів соціального існування людини, як здоров'я, довголіття, якість та доступність медичних послуг, якість довкілля, їжі, повітря, води. Складність та драматичність цієї новітньої трансформації

цінностей, швидкість та масштабність соціальних змін періоду 1960–1990-х років Ф. Фукуяма, охарактеризував як «великий крах» [268].

Поворот від «економічного утопізму» до «соціологічного реалізму» [284, с. 58–78], викликаний тим, що «прости» пояснення сучасної суспільної трансформації лише економічними причинами не дають відповіді на питання: яким чином можливо подолати «одновимірність думки й поведінки», зумовлені «раціональністю даної системи та її кількісним виміром». Додатковим (хоча для нас дуже важливим) фактором звернення до аналізу впливу соціокультурних чинників на сучасну ринкову економіку стала поразка стратегій механічного копіювання досвіду розвинутих демократій та ринкової економіки на іншому, зокрема посткомуністичному, а для нас конкретно українському соціокультурному ґрунті. Зокрема, один із колишніх провідних економістів Світового банку Дж. Стігліц фактично визнав хибність стратегії цієї інституції на початку 1990-х років, зорієнтованої лише на проведення макроекономічної реформи, технічне зростання економічних показників без одночасного розв'язання проблем трансформації суспільних інституцій та громадянської участі у процесах реформ у посткомуністичних країнах [245, с. 1].

Можливості подолати «одновимірність» потрібно шукати в самій людині, її ціннісних орієнтаціях, життєвому світі, у тому становищі, яке вона обирає в соціальній структурі. Структурно-функціональна соціологія, яка розглядає модернізацію суспільства як процес структурної диференціації, відзначає, що модернізовані суспільства мають більш диференційовану соціальну структуру, ніж суспільства традиційні. Цим визначаються соціальні риси «рядової» людини постмодерної доби. Хоча за вкоріненою традицією її прийнято називати представником середнього класу, основна тенденція еволюції соціально-культурного стану цієї людини – відхід від усередненості, визначеності, орієнтації на загальнозначущі об'єктивні форми соціальної поведінки. Це не означає, що новітній постіндустріальний середній клас, що сформувався у вісімдесятих роках ХХ століття, уже не зорієнтований на стереотипне споживання, сформоване взірцями масової культури. Навпаки, його основні орієнтири – гроші, реклама,

торгівля та міжнародний обмін, масмедіа, вища освіта – цілковито перебувають у руслі тенденцій уніфікації життєвих форм та проявів. Однак цьому середньому класові притаманна значно більша соціальна мобільність, тим більше, що досить часто його представники походять не з сімей старої буржуазії. Він легше об'єднує у своїх рамках людей з різними видами праці, представників різних поколінь – переважно молодших, ніж за часів старої буржуазії. Зокрема провідною тенденцією є масове «перетікання» представників середнього класу зі сфери виробництва у сферу послуг, так чотири п'ятих економіки США – це економіка послуг. Деякі економісти вважають, що і для України реальним шансом є перетворення у країну міжнародних послуг.

Сучасні представники нового середнього класу мають ширший діапазон джерел ідентичності, ніж старі буржуазні групи. Таким чином, з одного боку, в нових соціальних групах притаманні постмодернізмові популізм та зорієнтованість на імідж виявляються значно більшою мірою, а, з другого, їх представники сприймають власну ідентичність в контекстах зовсім іншої, значно більш диференційованої символічної репрезентації, ніж стара еліта. Як стверджує Скот Леш, «це відбувається тому, що нова «еліта» по суті своїй взагалі перестала бути елітною, ставши «масовою», тобто частиною мас» [126, с. 30].

У життєвому світі цієї «масової» людини «зустрічаються» два протилежно спрямовані процеси. З одного боку, наростає «одновимірність», що виявляється в економіко-культурному явищі, яке С. Леш характеризує як «комодифікацію» (від англ. commodity – товар) – це перетворення матеріальних культурних об'єктів на товар [126, с. 28]. «Комодифікація» зводить все багатство життєвого світу людини до одного спільного знаменника – грошей, усе в комодифікованому світі може бути виражене через цей універсальний еквівалент і реально перетворитися на нього. Ось декілька цифр, що дають уявлення про масштаби «комодифікації» творів мистецтва. За оцінками західних експертів, прибуток від вкладання грошей у предмети антикваріату, зокрема твори видатних художників минулих епох, складають 30 % річних, що в декілька разів перевищує відсотки на банківські депозити. Тому інвестування у придбання творів мистецтва в усьому світі

розглядається як вигідний спосіб розміщення капіталу. У Європі щорічно відбувається понад сотню аукціонів, на яких здійснюються торгівельні операції на суму понад п'ять мільярдів доларів США. Про розміри інвестицій можна судити, наприклад, за своєрідним рекордом, встановленим японцем Ріореем Саїто: він придбав дві картини вартістю 82,5 та 78,1 млн. доларів. У 2002 році на аукціоні «Сотбіс» картина Рубенса при стартовій ціні 3 млн. дол. була продана за 77 млн. дол.; вартість, за яку була куплена досить пересічна робота голландського митця XVII ст. при стартовій ціні 80 тис. доларів зростає у десять разів і склала 800 тис. доларів [111, с. 68]. Цінності культури перестають бути унікальними, оскільки на ринку кожен товар знеособлюється, прирівнюється до множини інших товарів.

На такому соціальному тлі на теренах культури неминуче утверджується основний принцип ринкових взаємин – конкуренція. Проте не варто забувати, що у вир конкуренції виявляються втягненими не рівноцінні товари, а унікальні феномени, специфічні для кожної культури. Вони несуть у собі смисли, на яких побудована національна ідентичність, тому їх витіснення більш конкурентоспроможними культурними продуктами провадить не до підвищення ефективності функцій культури, а до розмивання її національної основи. У нас несприятливі умови конкуренції відчутні у різних сферах культури; найгостріше це виявляється у сфері функціонування української мови. Нерівні умови її співіснування з мовами сусідів, зокрема з російською, ведуть свій початок із давніх часів: уже 1622 року російський цар Михаїл з подання московського патріарха наказав спалити в державі всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» К. Ставровецького, далі йшли численні заборони книгодрукування, викладання, перекладацької діяльності українською мовою, директивне впровадження російської мови у сферах освіти, виховання, наукової діяльності, діловодства тощо. Запуск, власне, фінансових важелів у цьому процесі можна умовно пов'язати з 1984 роком, коли в УРСР були запроваджені виплати підвищеної на 15 відсотків зарплатні вчителям російської мови порівняно з учителями української мови [168, с. 114]. Проте насправді

широким фронтом ринкові умови виживання для української мови прийшли разом зі здобуттям незалежності й початком трансформаційних соціально-економічних процесів. І тут доля мови виявила різочу аналогію з конкуренцією у сфері грошового обігу. Існує закономірність: якщо в економіці паралельно перебувають в обігу дві різні валюти, то з часом сильніша з них витісняє слабшу і повністю завойовує ринковий простір. Українська мова, чії позиції протягом століть з неймовірною жорстокістю та наполегливістю підривала імперська влада, а сьогодні їх мало чим підтримує українська держава, змушена була за умов «вільної конкуренції» змагатися з російською, викоханою комуністичними ідеологами на українських теренах любовно і дбайливо. До речі, й сьогодні Російська Федерація витрачає на розвиток російської мови (якій нічого, по суті, не загрожує) 3 мільярди доларів США щорічно. Лише з України за російські книги, які надходять на наш ринок, вивозиться за рік 100 млн. доларів, ці гроші йдуть на розвиток російського книгодрукування та російського бізнесу [168, с. 72–73]. Наслідки не тяжко було передбачити: частка загального накладу газет, друкованих в Україні українською мовою, знизилася з 68 відсотків у 1990 році до 35 відсотків у 2000 році, журналів відповідно з 90 до 12 відсотків. Не витримують комерційної конкуренції теле-, радіо-, кіно- та естрадні продукти українською мовою. Не дивно, що в цілому рівень поширення державної мови відповідає 1958 рокові, тобто добі хрущовської відлиги [168, с. 17].

З другого боку, у сучасному ринковому суспільстві нові форми організації господарського життя, що дістали назву «пост-фордизм», або «дезорганізований капіталізм» [126, с. 28] знаменують перехід виробничої сфери від уніфікованих взірців масового виробництва та масового споживання до економіки, заснованої на інформації та індивідуалізованих формах, що, по суті, означає відродження індивідуалізму, хоч і в нетрадиційному його вигляді. Економіка відходить від принципу масовості виробництва товарів для різних форм приватного життя, від пріоритету купівельної спроможності у її грошовому вимірі та функціональної зручності до акцентуації індивідуального стилю, від позначення статусу та приналежності до референтної групи до самовираження людини не через гроші,

якими вона володіє, а через товари, які вона споживає. Це перехід від масового споживання до спеціалізованого, яке має свої помітні особливості й накладає їх на поведінку людини на ринку. Якщо раніше, у традиційному споживанні, ми розглядали гроші як *знак*, що не має власної значущості, а є представником соціального значення речей і самої людини, на противагу товарів, значущість якого визначається його споживчою вартістю, то у постмодерній культурі відбувається докорінна зміна акцентів. *Символічне значення надається вже самому товару*, його споживча цінність відходить на задній план, а наперед виходить його знакова цінність – він є означенням індивідуальності того, хто купує цей товар, відрізняє цю людину від усіх інших. Так, наприклад, українська еліта відзначається особливою любов'ю до автомобілів марки «Майбах», що вважається найдорожчою у світі. Хоча символічна значущість грошей при цьому відтісняється на другий план символічною значущістю товару, однак кількісне значення грошей лише стрімко зростає, адже йдеться вже про купівлю не товару масового вжитку, а унікального, індивідуального витвору. Використання споживчої цінності обмежене потребою в конкретній речі, коли ж матеріальні блага використовуються як символи, споживання може бути і реально стає необмеженим. «Престижне» або «позиційне» споживання існувало завжди, однак у попередні епохи воно обмежувалося вузьким прошарком еліти і значно меншою мірою позначалося на виробничій сфері та ринку. Для доби постмодерну характерне перетворення «престижного» споживання у масове явище, те, що С. Леш визначає як «надмірний попит».

Зміни ціннісних орієнтацій у споживанні не відмінили, а лише надали нової мотивації відношенню людини до грошей. Спеціалізована пропозиція та попит, який не стримується традиційними обмеженнями, вимагають все більших витрат, потреба в грошах зростає. У культурі, де новий тип індивідуалізму утверджує відмову керуватися загальноприйнятими нормами, недисциплінованість стає життєвим кредо, способом акцентуації особистої незалежності. Тому на тлі зростаючої потреби в грошах різко знижується мотивуюча роль трудової етики, того почуття відповідальності, яке у більш ранніх парадигмах культури було

обумовлене вимогами релігії або світськими ідеалами раціоналізму. Робота для заробляння грошей перестає сприйматися як виконання обов'язку, на зміну моральній відповідальності у постмодерному суспільстві мотивом до праці нерідко стає трудоголізм. Трудова етика за таких умов мусить набирати терапевтичного характеру – як захист самого працівника від його небезпечного для здоров'я комплексу трудоголіка.

Культура, втягнута у процес комодифікації перетворюється на галузь економіки, позаяк тепер її цінності дістали ринкову вартість, виражену в грошовому еквіваленті. Об'єктами комодифікації стають освіта і виховання, видавничий сектор, аудіовізуальна продукція, розважальна сфера, туризм тощо, здобуваючи при цьому грошовий еквівалент, якого раніше не мали. *Таким чином, «примирення» цінностей культури та цінностей ринку на ґрунті раціоналізації відбулося парадоксальним чином – культура сама опинилася серед учасників ринку.* Однак ця залежність сучасної культури від економічних факторів ініціює протилежний процес, що відбувається паралельно – спеціалізована пропозиція призводить до того, що все більше вироблених товарів мають значення не лише матеріальних благ, але об'єктів культури. Іде неухильне зближення виробництва та культури: виробництво дедалі повніше концентрує зусилля на випуску справжніх культурних цінностей, натомість ставлення до економічних реалій, грошей, праці, виробництва стає частиною культури. Хоча, звичайно, ці явища можна розглядати хіба лише як тенденцію з невизначеним результатом, а не як проект довгоочікуваної гармонії.

Процес раціоналізації життєвого світу у модерну добу являв собою не просто зміну модальності, перехід від однієї системи соціальної регуляції до іншої, але ніс у собі складнішу перебудову способів орієнтації людини у світі. За Ю. Габермасом, «раціональність» – це насамперед здатність суб'єктів комунікативної дії отримувати та використовувати знання, які завжди є неостаточними і небезпомилковими. Відмінність комунікативної філософії від «філософії суб'єкта» полягає в тому, що вона не сприймає знання виключно як таке, яке має об'єктивний зміст, що дозволяє суб'єктцентрованому розумові

замкнутися в рамках власних критеріїв істини та успіху. Натомість комунікативна філософія ставить питання про те, як суб'єкт орієнтується між змістами власних уявлень, з одного боку, та, з іншого, змістами адресованих до нього пропозиціональних висловлювань. На такий підхід раціональність не виконує ролі абсолютного критерію істини та успіху, зате на перший план висуваються ті домагання дійсності, що вписуються в моделі інтерсуб'єктивного визнання. Так Ю. Габермас підходить до важливого розрізнення всередині змістового поля раціональності на *цілераціональність*, яка визначається когнітивно-інструменталістським змістом, та *процедуральну раціональність*, яка включає в себе морально-практичний та експресивний виміри. Саме за допомогою процедуральної раціональності учасники комунікації долають свої початкові суб'єктивно орієнтовані уявлення і досягають раціонально мотивованого погодження, в якому реалізується непримусово об'єднуюча сила дискурсу. Актори соціальних процесів, використовуючи зорієнтовану на взаєморозуміння мову, поширюють свою «комунікативну сітку» в історичному часі та соціальному просторі, висувають свої домагання дійсності на розсуд так/ні-позиції інших членів комунікативної спільноти. Таким чином досягається порозуміння, яке вимірюється через міжсуб'єктне визнання спільнотою домагань дійсності кожного з учасників і створюється сітка соціальних інтеракцій та життєсвітових контактів [52, с. 306–314].

Роз'єднання «системи» та «життєвого світу» поляризувало ці два принципово відмінні типи раціональності у ставленні людини до світу – інструментальну раціональність, за допомогою якої люди досягають прагматичних цілей, і, власне, процедуральну комунікативну раціональність, що є підґрунтям для розуміння людиною навколишньої дійсності, «програмою» забезпечення її єдності та солідарності членів спільноти. Дальше поглиблення диференціації життєвого світу під тиском системних чинників провадить і до ускладнення спектру раціональності. Так, за К.-О. Аппелем, можна виділити чотири форми раціональності, кожна наступна з яких обґрунтовує попередню. Це наукова, технологічна, герменевтична та етична раціональності. Технологічну або

цілераціональну раціональність К.-О. Аппель поділяє на інструментальну та стратегічну – інструментальна являє собою суб'єкт-об'єктне відношення, а стратегічна – суб'єкт-суб'єктне. Комунікативна раціональність містить у собі і герменевтичну, і етичну раціональності; герменевтична пов'язана з адекватною фіксацією змісту процесів комунікації, тоді як етична виявляє їх нормативну орієнтацію на умови ідеальної комунікативної ситуації [76, с. 75–76].

Грошовий механізм, сформований в системі економічної діяльності традиційного суспільства, у модерному, поширюючись на всі інші системи і перебираючи на себе функції управління цілим суспільством, зумовлює своєрідну експансію технологічної раціональності. Відповідно до процесу розмежування, з одного боку, інструментально раціональності, та, з другого, морально-етичної сфери, *сприйняття соціального значення грошей у суспільній свідомості зазнає своєрідної біфуркації*, роздвоєння: тоді як з економічної точки зору гроші виступають як провідний чинник господарської діяльності і в цій функції є *суспільним благом*, значення грошей як життєвої цінності набуває фетишизованого характеру і сприймається як *втілення соціального зла* [Див. 214].

Слід відзначити, що навіть у середовищі людей, що мають професійні знання та відповідно цілеспрямовано сформовану мотиваційну сферу щодо фахового використання грошей як економічного інструменту, можна спостерігати двоїсте ставлення до їх соціальної значущості. Це показало, зокрема, опитування студентів Львівського банківського інституту Національного банку України «Гроші у вашому житті». Результати анонімного опитування ста дев'ятнадцяти студентів різних курсів, від першого до четвертого, показали, що *гроші поставлені учасниками опитування на останнє місце* серед запропонованих життєвих цінностей з відривом від *здоров'я* майже в 7 разів і від передостанньої позиції – *кар'єри* – у 3 рази (здоров'я – 99, кохання – 74, родина – 72, добрі стосунки з людьми – 46, кар'єра – 43, висока зарплатня – 15). Кохання, добрі стосунки, родинні цінності були оцінені значно вище, ніж діловий та фінансовий успіх. Так само в оцінці інших людей має місце розрив між чесністю (на першому місці) та матеріальною забезпеченістю (на останньому місці) у 8,6 рази, веселий

характер студенти цінують у людях у 3,7 рази вище, а привабливу зовнішність майже у 3 рази вище, ніж матеріальну забезпеченість. Переважна більшість студентів бажає заробляти гроші своєю працею, завдяки своєму професіоналізму, лише 5 із 119 висловили бажання одержувати їх без напруження, лише 7 згодні одержувати їх із тіньового бізнесу, тільки 11 із 119 вважають неважливою різницю в способах одержання грошей. Вони прагнуть самостійно утримувати себе та свою майбутню сім'ю і схильні прийняти допомогу від батьків тільки в разі виникнення матеріальних труднощів. Для них чесність є вирішальною у виборі ділових партнерів, і за цієї умови вони готові до ризику через недосвідченість або надмірну принциповість партнера. Лише 8 зі 119 погодилися б заради успіху справи взяти в партнери нечесну людину. На питання «Від чого плачуть багаті?» 93 з опитаних майбутніх банкірів висловили негативне або зневажливе ставлення до людей, які мають багато грошей, і лише 17 сприймають багатих, як нормальних людей із нормальними людськими проблемами. Якби опитані студенти виграли 1 мільйон гривень у лотерею, професійно повелися б з цією сумою 54 зі 119 – вклали би її в бізнес або поклали на депозитний рахунок, але тільки 17 почувають у собі достатньо сил, щоб розпочати власний бізнес.

Аналіз відповідей показує, що морально-оціночне ставлення до грошей переважає, воно відсунуло на задній план не лише професійне ставлення до них, але й звичайний тверезий розрахунок. Наприклад, привертає увагу порівняно велика готовність до витрачання грошей на потреби лікування та збереження здоров'я. Якщо співставити це з питанням 1 (здоров'я на першому місці, гроші на останньому) мусимо відзначити невідповідність: розбіжність у ціннісних орієнтаціях між здоров'ям та зарплатнею у 6,6 рази свідчить, що студенти не усвідомлюють або не враховують взаємозв'язок між грошима та досягненням інших життєвих цінностей. Це стосується і родинного щастя, і оцінки близьких людей, де розум і матеріальна забезпеченість розійшлися із шестикратним розривом на користь розуму. Гроші, фінансовий успіх більшістю студентів не розглядаються в ролі вагомого критерію особистого життєвого успіху. Це говорить про непрофесійне ставлення, адже для професіонала їхнього фаху гроші

– це міра праці, а, отже, достатньо строгий показник потенціалу особистості. На питання: «Скільки грошей вам потрібно для щастя?» – лише невелика частина відповідей показала ставлення до грошей як до нормальної та потрібної умови гідного людського життя. Узагальнюючи результати опитування, можна стверджувати, що цінності самовираження в системі ціннісних орієнтацій опитаних студентів переважають інструментальну раціональність. Ця позитивна тенденція чітко простежується всупереч розповсюдженій думці про меркантилізм сучасної молоді і втрату моральних пріоритетів. Разом з тим звертає на себе увагу факт, що у ставленні респондентів до грошей домінує абстрактно-моралістичний, а не фахово-економічний підхід. Більшість опитаних розглядають гроші значною мірою як антипод гуманітарних цінностей, а не як інструмент професійної діяльності [243].

Протистояння інструментальної раціональності та ціннісного ставлення до рішень і вчинків людини не є винятковою характеристикою сучасної доби. Згадаймо: Гоголівський Тарас Бульба говорить з корчмарем Янкелем про свого сина Андрія: «– Чому ж він одягнув чуже вбрання? – Тому що краще, тому і одягнув... – Так це виходить, він, по-твоєму, продав вітчизну і віру? – Я ж не говорю цього, щоб він продавав що; я сказав тільки, що він перейшов до них. – І ти не убив відразу на місці його, чортова сина? – закричав Тарас Бульба. – За що ж убити? Він перейшов по добрій волі. Чим людина винувата? Там йому краще, туди і перейшов»[64].

Цей діалог добре показує зіткнення двох типів мислення, що існують не так за часів Тараса Бульби, як у ментальності сучасного нам суспільства. Тарасова логіка репрезентує ціннісно-нормативне світосприйняття людини, яке своєю суттю є ірраціональним і укорінене в традиціях національного життєвого світу. Логіка ж Янкеля – це реалізація раціоналістичного розрахунку «економічної людини», в якому прагнення до вигоди не суперечить, а відповідає її моральному призначенню. Це світосприйняття ґрунтується на системі смислів, які слугують для здійснення раціонального вибору та прийняття рішень у сфері раціональної поведінки. У постмодерному світі ця система смислів об'єктивована у знаковій формі як система

грошових вартостей, чинних уже не лише в економічних взаєминах. Вона універсальна або наближається до універсальності, тобто несе в собі смислові аналоги всіх або майже всіх реалій життєвого світу людини (бо «що не купується за гроші, то купується за великі гроші», «за гроші всі хороші»). У формі грошової вартості може бути виражена індивідуальна і соціальна значущість будь-якої речі або явища, її перевага полягає в тому, що вона, будучи універсальним еквівалентом, дає можливість для точного порівняння між собою значущості будь-яких речей, а значить дозволяє найкращим чином обраховувати і збалансовувати витрати та прибутки, таким чином грошова форма існування соціальних смислів речей допомагає людині досягати поставленої мети найбільш раціональним способом.

Однак гроші є лише підсистемою цілісного поля смислів культури. На цьому полі людина чинить вибір не лише щодо досягнення економічної вигоди, але й стосовно широкого комплексу екзистенційних проблем свого буття. На підхід багатьох авторитетних напрямів сучасної культурології та філософії основи смислів культури, що зумовлюють екзистенційний вибір, лежать не в площині раціональності, а коріняться в архетипах колективного несвідомого. Перебуваючи постійно, в кожен момент свого життя, у ситуації вибору, людина знаходить у репрезентованих їй суспільством моделях поведінки два протилежні варіанти *правильних* (кожна у рамках своєї системи значень) відповідей на одні й ті ж самі питання: раціональна система смислів, квінтесенцією якої постають гроші, орієнтує на інтереси власного «Я», індивідуалістичний вибір особистої користі, тоді як екзистенційні смисли культури орієнтують на інтеграцію людини у спільноту, консолідацію колективного «Ми», нерідко за рахунок власних інтересів. «Безумовно, що життєвий світ репродукується матеріально завдяки результатам та наслідкам цілеспрямованих дій, із якими його члени втручаються у світ. Але ці інструментальні дії обмежені комунікативними тією мірою, якою вони подають плани їх виконання, які через спільне обговорення ситуацій та процес взаєморозуміння пов'язані із планами інших учасників інтеракції. На цьому шляху ті спроби вирішення проблем, які були досягнуті у сфері суспільної праці, включаються у медіум комунікативної дії» [52, с. 313–314].

Таким чином, смислове поле людського буття в ринковому суспільстві поляризується на протилежності, що роблять не лише суспільство, але й саму людину внутрішньо суперечливою. Цю суперечність неможливо усунути чи радикально розв'язати. Однак за певних умов її можна збалансувати. Як зауважує В. Гьосле, завдяки поширеній теорії, а ще більше – завдяки своєрідному моральному ставленню, на стратегічну раціональність зазвичай покладають відповідальність за все зло у світі, тоді як від комунікативної раціональності очікують вирішення всіх – і приватних, і суспільних – проблем. Проте здоровий глузд підказує, що моральна поведінка та комунікативна відкритість не є синонімами, не кожна комунікація є моральною, як і не кожна моральна поведінка є комунікацією. У реальному житті необхідно виходити з того, що тільки взаємодія обох форм раціональності конституює відповідальну моральну поведінку – абсолютизація однієї неминухо спричиняє абсолютизацію другої [76, с. 70–71].

У сучасному світі гроші реально перетворилися на універсальний регулятивний інструмент, що діє в усіх – як економічних, так і позаекономічних – сферах суспільного життя як альтернатива соціокультурним, морально-етичним, та навіть і правовим нормам. Тому їх фетишизоване сприйняття як не лише об'єктивної, надлюдської, але небезпечної для екзистенціальних основ людського буття, демонічної сили має свої підстави. Це, звичайно, не означає, що феномен грошей виявився «джином», якого людина випустила на свободу собі на погибель (хоча і такі підходи мають досить широке розповсюдження, а в сучасній українській реальності підживлюються як настроями великої суспільної верстви знедолених людей, так і ще не забутими міфами «світлого минулого»). Існує реальна проблема соціального внормування взаємодії та взаємопроникнення економічної та позаекономічної сфер соціального життя, яка реально утворилася на основі універсалізації регулятивної функції грошей у суспільстві. Вона полягає в тому, щоб віднайти механізм розв'язання конфлікту між моральними нормами та економічним принципом прибутку, подолати суто економічний підхід до оцінки ефективності господарчої системи, визначити нове співвідношення

моральної сфери та сфери економіки, не демонтуючи відмінність між цими двома сферами. Процес системної диференціації суспільства незворотний, ці сфери керуються власними, відмінними програмами: код економіки – «прибутки–збитки», а код етики – «добро–зло». Спроба просто накласти ці сфери одна на одну ведуть до втрати економічної ефективності, що засвідчив досвід економіки «реального соціалізму», безпосередньо підпорядкованої квазіціннісним ідеологічним принципам «соціальної справедливості», «всебічного задоволення потреб людини» (і, як ішлося у популярному колись анекдоті, «чукча бачив цю людину»).

Швидше це означає, що людський світ підійшов у своєму поступі до тієї межі, коли економічні і зокрема монетарні механізми регуляції поведінки та соціокультурні основи буття не можуть далі існувати автономно, «не знаючи нічого одне про одне», їх вплив на людину повинен бути гармонізований. За слушним зауваженням Д. Ландеса, «Макс Вебер мав рацію. Головна думка, яку можна винести з історії економіки, полягає у тому, що майже все в ній пояснюється культурою» [Цит. за 244, с. 89].

Для вирішення питання про принципову можливість збалансування ринково-грошових та морально-етичних механізмів соціуму дуже важливим є розрізнення стратегічної та інструментальної раціональності, на якому наголошує К.-О. Аппель, маючи на увазі, що інструментальна раціональність втілює суб'єкт-об'єктне відношення, а стратегічна – суб'єкт-суб'єктне. Досягнення будь-якої мети потребує здатності до стратегічної раціональності, проте це не тягне за собою тотальної інструменталізації людьми одне одного. Моральну проблему, на думку Аппеля, створює не сама здатність людини перетворювати навколишні реалії на об'єкти, а такий тип дій, коли з метою реалізації власних намірів застосовується хитрість, що перетворює суб'єкт-суб'єктне відношення у суб'єкт-об'єктне. Саме в такій ситуації «стратегічне» протиставляється «комунікативному». Це типовий феномен новочасового капіталізму, пов'язаний із систематичним застосуванням економічного розрахунку, який щораз більше спонукає людей приховувати свої господарські наміри. Проте паралельно з дедалі

більшою автономізацією стратегічної раціональності зростає потреба в експресивній та безкорисливій комунікації, у дотриманні чесних правил на теренах самої господарської взаємодії. Фундаментальне нормативне запитання «Що я повинен робити? Що справді належить до сповненого смислу життя?» неможливо підміняти категоріями інструментальної раціональності, не наражаючи цілераціональну діяльність на поразку. Західноєвропейська раціональність є тільки необхідною, але не достатньою умовою для емансипації технічної раціональності, у тому числі й тієї, яка функціонує в економічній сфері у формі грошей, від раціональності ціннісної. Коли така емансипація відбувається, це є наслідком не раціональності самої собою, а «зсувом» у ціннісних орієнтаціях соціуму. Тому без переорієнтації ціннісних вимірів нашого життя не можна досягти практичних змін, які потрібні, аби гроші, так само, як і наукове знання і техніка, справді слугували людині, а не приносила її в жертву власному розвитку. До розуміння ролі інструментальної раціональності грошей, на нашу думку, цілковито застосовні міркування В. Гьосле щодо інструментальної раціональності техніки: «Можна перейматися тим, що доводиться жити за часів, коли незворушність недоречна, та покладений на наше покоління тягар відповідальності, мабуть, повинен бути адекватним відчуттю причетності до епохи, в якій вирішується питання, залишатиметься людина господарем створеної нею самою техніки, чи техніка потягне її в безодню» [76, с. 119]. Так само доводиться визнати, що нам випало жити і чинити власний вибір у таку добу, коли вирішується питання, чи зможе людина підпорядкувати розумній та відповідальній волі загрозливу стихію інструментальної раціональності грошей. Як зауважує Гьосле, для цього й потрібна філософія. Ставити ж питання про регуманізацію людини без врахування цих процесів або навіть усупереч їм, сподіваючись лише на всепереможну силу духовних вартостей, утопічно і малопродуктивно.

5.2. Філософія та економічна теорія: зустріч на полі інструментальної раціональності

Раціоналізація життєвого світу людини під тиском грошових комунікативних кодів своєрідно відобразилася в еволюції економічного знання, яка розгорталася паралельно цьому процесові. Важливо враховувати при цьому, що стихією, в якій зародилися і розвинулися гроші, були не структури «системи», а безпосередня комунікативність «життєвого світу»: гроші були витворені як механізм досягнення консенсусу через збалансування так/ні-позицій учасників великих людських спільнот (значно ширших, ніж це було досяжним у безгрошовому соціум). І те, що в реальному житті грошові стосунки були переплетені з нормативними контекстами життєвого світу, відповідно виявлялося у принципових положеннях економічних теорій та теоретичних поглядах на природу грошей.

Починаючи з Аристотеля економіку ставили в один ряд з етикою та політикою як дисципліну практичної філософії. Тома Аквінський розробляв учення про економіку як частину філософії моралі, в центрі економічних досліджень були роздуми про справедливу ціну, справедливий прибуток, виправдання власності тощо. Представники практичної філософії – а її проблеми так чи інакше розглядав кожен з тих, хто займався філософствуванням – підкреслювали, що гроші самим характером свого виникнення є продуктом соціального розвитку, що вони мають соціальну природу. Так, кількісна теорія, виводячи вартість грошей із їх кількості, накопиченої в усіх сферах суспільного життя, коли цінність грошей визначається співвідношенням між загальною сумою товарів та загальною сумою грошових знаків, вбачає в них символічний дублікат усіх цінностей, створених людьми. Платон, Аристотель, Дж. Локк, Д. Г'юм, Ш. Монтеск'є вважали причиною появи грошей суспільну угоду або законодавчі акти держави, запроваджені задля полегшення обміну товарами. Д. Г'юм підкреслював ціннісну природу грошей як способу оцінювання речей, Ш. Монтеск'є наголошував на тому, що гроші – лише знак вартості. Такий підхід – раціоналістична концепція – вважає вирішальним чинником виникнення та

функціонування грошей свідому організовану волю спільноти, раціональний розрахунок. Ця теорія акцентує, що реальне забезпечення вартості грошей здійснює лише держава, тобто їх забезпечення соціальне, а не зумовлене природними характеристиками. Правда, тут має місце неправомірне перебільшення ролі свідомої волі людей, недооцінка складності того процесу еволюції свідомості та форм соціальної організації, яка відбулася стихійно саме завдяки тому, що люди неусвідомлено, методом спроб і помилок шукали і знаходили найбільш оптимальні форми організації господарського життя. Однак поява та еволюція грошей знаменувала собою реальне буття та консолідацію організованої волі господарчої спільноти. Можна стверджувати, що в раціоналістичній концепції грошей зафіксована реальна закономірність, але «з точністю до навпаки»: причина та наслідок помінялися місцями.

Паралельно з вивільненням грошей від нормативних «життєсвітових» контекстів у модерну добу розпочалося розмежування, з одного боку, філософії та етики як учення про моральні цінності та, з другого, економічної теорії, вільної від нормативних вимог, заснованої лише на прагматичному розрахунку. Це результат не таких уже й давніх процесів у філософському та науковому мисленні. Політична економія починає виокремлюватися в самостійну дисципліну лише з XVIII століття в міру того, як інституціалізується національне господарство. На думку В. Гьосле, першим мислителем, який вважав непотрібним нормативне поняття цінності для розуміння економічних процесів, був Томас Гоббс. В. Гьосле навіть зауважує, що Т. Гоббс набагато сучасніший, ніж Адам Сміт, бо основоположення Смітової економічної теорії виводяться з теорії етики, тоді як Т. Гоббс виходить з абсолютного егоїзму як основного мотиву людської діяльності, на який мають спиратися держава та господарство. За виразом В. Гьосле, він вирішує етичне запитання про справедливую ціну, наче розрубав гордіїв вузол – ціна справедлива, якщо вона встановлена ринком. Таким чином, не нормативне поняття цінності є основою для ціни, а навпаки, ціна є основою для цінності. Цей підхід стосується абсолютно всього, зокрема вартість, або цінність людини, подібно до всіх інших речей, складається з того, що можна дати за

використання її сили. Тому як щодо інших речей, так само й стосовно людини, визначає ціну не продавець, а покупець. В. Гьосле робить висновок: вже не економія спирається на етику, а етична категорія цінності зводиться до ціни, яка встановлюється ринком – так започатковується та ментальність, яка є найновітнішим моральним наслідком капіталізму [76, с. 131].

Проте ще в Гегеля у понятті «хитрості Розуму» можна побачити підхід, орієнтований на органічну єдність морального та економічного вимірів соціальних процесів через діалектику суспільного та приватного інтересів. Приватна і суб'єктивна воля завжди спрямована на задоволення своїх природних інстинктів, потреб і нахилів, бо вони значно ближчі до «ядра людської природи», аніж мораль та закони. Проте через дії людських пристрастей і волі прокладає шлях Абсолютний дух, він спрямовує історичний процес у напрямку усвідомлення і виявлення свободи – позаяк призводить до досягнення спільної мети. Спільний для всіх інтерес – це збільшення економічної ефективності виробництва та обміну, створення умов для безперервного прогресивного росту та задоволення суспільних потреб. Цей інтерес реалізується через економічну діяльність окремих індивідів, кожен з яких домагається задоволення власних потреб. «Хитрість Розуму» полягає якраз в тому, що, переслідуючи лише свої власні інтереси, люди спричинюють вигідне для усіх економічне пожвавлення. Г. Гегель, як і пізніше К. Маркс, передбачає розгортання іманентного для ринкової економіки конфлікту, викликаного ростом індустріального виробництва та пов'язаною з ним соціальною поляризацією. Проте, на відміну від К. Маркса, він вважає, що загрози революції можна уникнути завдяки державним заходам і більше того, спрямувати енергію суспільства на розвиток моральності й гуманності.

Концепт «хитрості Розуму» близький до ідеї А. Сміта про «невидиму руку ринку». Але, якщо ідею «невидимої руки» сприймають, як правило, у сенсі саморегуляції, власне, ринково-грошових стосунків, то для Г. Гегеля хитрість Розуму здійснюється не стільки в економічній сфері, як у духові народу, який, як зауважує А. Карась, означає дещо дуже близьке до сучасного розуміння

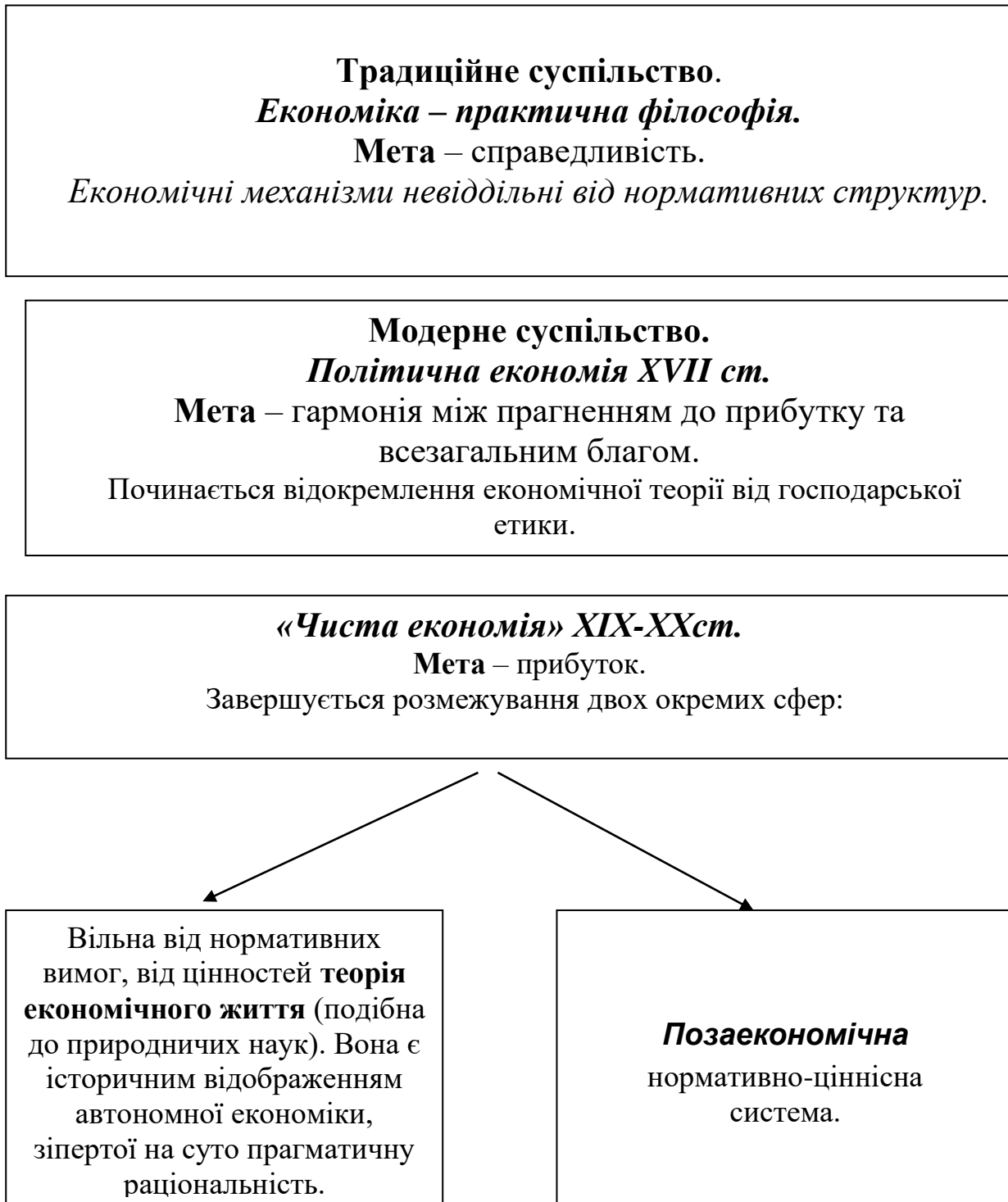

культури. Таким чином Г. Гегель, по суті, продовжуючи думку І. Канта, розглядає культуру ключовим моментом вибору в практичній діяльності, де людська суб'єктивність може розкриватися в двох напрямках: через пристрасті навколо матеріальних потреб, інтересів і жадань – і через вартості навколо приросту смислових елементів розуміння себе і світу [101, с. 190].

Перше власне економічне вчення – меркантилізм, котрий вважав головною економічною проблемою досягнення багатства, яке він ототожнював з золотом, грошима – уже розглядав людину здебільшого під кутом зору того, як вплинути на неї, щоб її поведінка сприяла збільшенню багатства і не призводила до його втрати. Звідси осуд марнотратства та розкошів, заохочення обмежень в особистому споживанні ради нагромадження, позитивна оцінка бідності як стимулу до працелюбності та негативна – достатку, позаяк він робить народ ледачим і недбалим.

А. Сміт, ввівши поняття «людини економічної», зробив новий крок у напрямі від розгляду людини у повноті всіх проявів її життєвого світу до бачення її крізь призму інструментальної раціональності. Однак він розумів, що таке трактування людини правомірне лише як абстрактно-теоретичне поняття у вузькій сфері наукового аналізу, про що свідчить його «Теорія моральних почуттів». Якщо в «людині економічній» він вбачає істоту, яка керується егоїстичними інстинктами, то в «Теорії моральних почуттів» А. Сміт розглядає протилежний бік людської природи – альтруїзм, що слугує основою моральності. Проте послідовники А.Сміта, цілком у дусі філософії свого часу, підійшли до людини як до своєї машини, яка обмежує свої розумові зусилля підрахунком прибутків та витрат. Так «людина взагалі» перетворилася на «людину економічну». «Чиста економічна теорія» відокремлюється від господарської етики тоді, коли прибуток стає самоціллю. Цілісний світ традиційного суспільства розпався на два світи (таблиця 5.1).

Розвиток економічної теорії

Те, що виникнення і розвиток грошей – це тривалий процес еволюції суспільства, зумовлений стихійним розвитком товарного виробництва і обміну, поклали в основу свого розуміння природи грошей представники еволюційної концепції. У цій концепції важливо побачити, що гроші за походженням – не

просто товар, а носій певних суспільних відносин, а також підхід до них як до результату безперервного розвитку товарного виробництва і ринку. Це означає, що гроші як органічний елемент цієї постійно прогресуючої системи не можуть бути застиглим, раз і назавжди даним явищем, вони розвиваються як за самою своєю суттю, так і за формами існування. Важливий аспект еволюційної теорії походження грошей – усвідомлення їх *об'єктивного* характеру як специфічного виду соціальної дійсності. Хоча гроші мають смисл тільки у діяльності людей, що включає як свій складовий елемент суб'єктивність свідомості, ціннісних орієнтацій, вчинків людини, але ті соціальні відносини, предметною формою яких є гроші, не залежать від бажань людей або навіть організованої волі державних органів. Таким чином *гроші постають як форма буття соціальної необхідності, яка детермінує дії людей та суспільства у цілому*. Так, наприклад, дії держави щодо грошей, хоча вона визначає та змінює зовнішні атрибути грошей, не зачіпають їхньої суті. Держава не створила гроші як економічне явище, але, оскільки їй належить роль органу, який від імені суспільства легітимує певну грошову одиницю й грошову систему, то довіра або недовіра до грошей у конкретному суспільстві виявляється, по суті, довірою або недовірою громадян до цієї держави. Таким чином стає виявним той факт, що забезпечення сучасних грошей, які не мають золотого еквіваленту, має соціальний характер – це об'єктивність особливого роду, не пов'язана безпосередньо з природними та чуттєво-наочними характеристиками об'єктів, включених у соціальне життя. Підхід до розуміння природи цієї об'єктивності виражає визначення А. Гальчинського: система грошових, так само як і вартісних взаємин – це функціональна форма виробничих відносин. Іншими словами, необхідність, виявна в закономірностях грошового обігу, зумовлюється механізмами соціальної регуляції стосунків між людьми. Підхід до розуміння сутності грошей з точки зору об'єктивованих у грошовій формі виробничих відносин відіграв особливо велику роль в економічній та політичній теорії К. Маркса. К. Маркс переніс на ґрунт економічного аналізу філософське вчення Г. Гегеля про субстанцію-суб'єкт розвитку всього сущого, при цьому роль такої субстанції-суб'єкта в економічних

процесах відіграє капітал – вартість, що створює додаткову вартість. Основною категорією для розуміння грошей у К. Маркса є «праця», точніше «абстрактна праця», оскільки гроші є саме інструментом, через який її можливо кількісно виміряти. Вимірювана грошима наймана праця є головним чинником у капіталістичному суспільстві, його гомогенізуючою силою. Через її дослідження як типу ринково керованої і капіталістично організованої продуктивної праці К. Маркс міг спостерігати, як поступово із дедалі більшою силою кристалізується структура капіталістичного суспільства. Гроші у формі капіталу виступають в його теорії не просто як спосіб витворення людиною конкретних форм її соціального буття, але як рушійна сила самовідчуження: об'єктивована в грошах людська сутність (К. Маркс ототожнює її з соціальними відносинами) вже не належить людині, стає *чужим* багатством. Таким чином, гроші стають всезагальною формою відчуженого буття людської сутності, соціальним буттям «зі знаком мінус» – це соціальне буття, відібране в людини, своєрідний «антисвіт», у якому ув'язнене втрачене багатство сутнісних сил людини. Так К. Маркс приходять до ідеї знищення приватної власності і створення суспільства, в якому не буде грошей і товарно-грошових відносин – з його логіки випливає, що знищення грошей стане водночас поверненням людині усього багатства її життєвого світу. Як зауважує В. Гьосле, К. Маркс не здатний вирішити класичну антиномію у сфері цінностей через те, що застосовує трудову теорію вартості, яка переносить центр ваги до сфери виробництва. Натомість він чинить з цією антиномією те, що, за його власним висловом, вчинив свого часу Л. Фюєрбах з діалектикою Г. Гегеля: «разом з водою вихлюпнув і дитину», перекресливши проблему співвідношення моралі та ринково-грошових стосунків, замість того, щоб її розв'язувати. Причини катастрофічних наслідків історичного експерименту з реалізації цієї ідеї лежать поза межами теорії грошей. Проте вони виявляють межі допустимого в інтерпретації багатства соціальних відносин та сутнісних сил людини через їх об'єктивовану грошову форму.

Післямарксівський розвиток філософії практики, на думку Ю. Габермаса, характеризується відходом від парадигми продуктивності, у полоні якої вона

перебувала через те, що самосвідомість у цій концепції була замінена на працю. Під впливом феноменології та антропології філософія практики отримує у власне розпорядження засоби гусерлівського аналізу життєвого світу, що дозволяє їй критично поставитися до марксистського «продуктивізму». Це був вирішальний крок до формування комунікативної філософії, у якій роль опосередковуючої ланки між людиною та світом, яку К. Маркс та західні марксистки віддавали суспільній практиці, посідає комунікативна дія. Якщо в марксистській моделі «історично ситуативний, тілесно інкарнований та конфронтуючий із природою розум повинен був знаходити опосередкування зі «своїм Іншим» через медіум суспільної практики, то тепер комунікативна дія бере на себе ці функції опосередкування». Але ця дія опосередкування комунікації реалізується в інший спосіб, ніж це відбувалося у філософії практики. За К. Марксом, практика як самоздійснення суб'єкта являє собою процес праці; це, по суті, сама природа, яка через репродукцію «великого суб'єкта» – суспільства, та діючого в ній суб'єкта – людини репродукує сама себе. Суть зміни, яку вносить комунікативна філософія – це відмова від розуміння суспільної практики як трудового процесу. Проте варто мати на увазі, що фактично як філософія практики, так і комунікативна філософія, вирішують одне й те ж завдання: усвідомити раціональну практику як історію, суспільство, «тіло та мову конкретизованого розуму» [52, с. 309]. Унаслідок розуміння поняття практики як комунікативної дії універсальні характеристики практики більше не обмежуються інтерпретативними умовами контакту з природою, практика у світлі комунікативного розуму включає в себе як світоперетворююче накопичення знання, так і світорозкриваючу функцію мови. Завдяки цьому поєднанню внутрішній зв'язок між смислом та дійсністю стає симетричним: смисл висловлювання знаходить своє підтвердження у внутрішньосвітовій, світообеднуючій практиці, за допомогою якої він перевіряється на справжність, а суспільна практика, у свою чергу, конституюється мовою [52, с. 326–327]. В аспекті аналізу природи грошей цей підхід відкриває можливість, як уже було сказано, застосувати інтерпретацію грошей як специфічної редукованої мови.

Значення *суб'єктивних* аспектів людської діяльності у бутті грошей акцентувала неокласична (кембриджська) школа політичної економії, яка прагнула вдосконалити кількісну теорію грошей через надання більш конкретного змісту її основному постулатові про безпосередній вплив грошової маси на рівновагу економічної системи. У центрі уваги опиняються такі сторони економічної поведінки, як бережливість, поміркованість у споживанні, нагромадження заощаджень. Нагромадження готівки юридичними та фізичними особами та його протилежність – споживання доходів розглядаються як провідні фактори економічного розвитку. Дж. М. Кейнс, на противагу бережливості, визначальну роль в економічному розвитку віддає підприємливості. Значення грошей при цьому виступає як вирішальний фактор мотивації економічної дії. Розглядаючи гроші як *інструмент* досягнення економічних цілей, монетаризм не заглиблюється в їх теоретичну суть, однак його аналіз впливу грошей на соціальну поведінку людей дає змогу краще зрозуміти їх універсальне значення в житті суспільства. Зокрема слід наголосити на монетаристському обґрунтуванні необхідності цілеспрямованої грошової політики, оскільки зростання національного багатства, а, отже, і реалізацію найсуттєвіших потреб соціуму він ставить у безпосередній зв'язок з політикою оптимальної грошової маси.

Теорія грошей і грошового обігу видатного українського вченого М. Туган-Барановського, у якій центральним є питання про цінність грошей, особливо рельєфно виділяє той факт, що *цінність грошей - то позасвідомий стихійний продукт соціальної взаємодії*. Це дозволило українському вченому обґрунтувати принциповий підхід, згідно з яким гроші мають самостійну цінність, і створити власну – кон'юнктурну теорію цінності грошей. Він побачив принципову відмінність між цінністю товарів і цінністю грошей: перша визначається корисністю товару для окремих індивідів, яка зумовлена їх природними характеристиками, натомість, оскільки *цінність грошей – результат соціальної взаємодії*, їх корисність полягає в їх природі як платіжного засобу і залежить виключно від об'єктивних умов ринку. Продуктивність цього підходу засвідчує той факт, що він дозволив М. Туган-Барановському усвідомити самостійну

цінність паперових грошей і передбачити, що настане час, коли вони будуть визнані справжнім самодостатнім мірилом цінності, і що після Першої світової війни постане нова грошова система – система паперових грошей [259, с. 128–129].

У подальшому своєму розвитку, перетворившись уже на «чисту економію», економічна наука прагне застосувати до вивчення людини не морально-етичні виміри, як попередні її представники, а математичні методи. На думку У. Джевонса, мотиви, які спонукують людину до вчинків – почуття задоволення та страждання – необхідно точно виміряти за допомогою показників інтенсивності та тривалості. Подібним чином мислили і представники психологічної школи, яка поклала в основу цінності всіх речей їх корисність – вони також прагнули кількісно виміряти її подібно до того, як вимірюється маса, швидкість, відстань. Що ж стосується суб'єктів економічної діяльності, то вони розглядаються в узагальненому образі «людини, що споживає». Поведінка цієї людини зумовлена пошуком ефективних рішень щодо розподілу обмежених ресурсів з метою задоволення необмежено зростаючих потреб. Вона стає все більш однобічною, її економічна сутність – «компетентний егоїст», який переслідує власну вигоду, раціональний, незалежний, добре поінформований. Як «людина соціологічна», цей самий суб'єкт економічної діяльності, навпаки, істота альтруїстична, підпорядковується суспільним нормам, поводить ірраціонально та непослідовно, погано інформована, не співміряє вигоди та затрати [196, с. 89]. Так економічна та соціологічна сутність людини не просто віддаляються, але прямо суперечать одна одній.

На початку ХХ ст. від економічної науки «відбруньковується» маркетинг, а в кінці ХХ ст. – нова галузь знань про поведінку споживачів, що концентрує увагу на мотивації людини, яка витрачає гроші на купівлю товарів. До уваги береться кожна дрібниця – колір упаковки, форма, запах, цілком реального змісту набирає поняття «психологічна ціна». Людина, яку так докладно вивчають ради того, щоб спонукати її витратити гроші, постає в баченні цих дослідників у досить-таки непривабливому світлі – психологічні риси, на які свідомо робить ставку

сучасний маркетинг – людська жадібність, марнославство, потурання лінощам, розпалювання цікавості [65, с. 51].

Доводиться констатувати, що сьогодні у широкому спектрі соціальних наук поруч з галузями знань, пройнятими високою гуманістичною напругою, мирно уживаються науково-прикладні дисципліни економічного напрямку, у яких, як видно з попередніх нотаток, методологічним принципом є ставлення до людської особистості як до об'єкта маніпуляцій, впливу «в обхід свідомості», культивуванні нездорових потреб, стимуляції гірших сторін людської природи. Це логічний і, на жаль, неминучий наслідок диференціації економічного знання і його «звільнення від цінностей».

На рубежі 60–70-х років ХХ ст. склався постмодернізм – нове порівняно з духовною атмосферою модерного часу соціокультурне явище, яке, маючи широкий вплив на всі сфери соціального життя, в економічній науці спричинило специфічний спосіб концептуального осмислення економічної дійсності. Це час, коли на зміну кейнсіанству приходить ліберальна доктрина економічного розвитку [249, с. 4–8]. За кейнсіанською моделлю, економіка функціонує за схемою:

- Через нарощування державних видатків у розпорядження населення передається більше бюджетних коштів.
- Бюджетні кошти використовуються для придбання товарів і послуг, зростає обсяг й асортимент споживання.
- Обсяг виробництва збільшується у відповідності зі зростаючим попитом.
- У результаті створюються додаткові робочі місця; економічний потенціал зростає; податкові надходження в бюджет підвищуються.

Отже, за Кейнсом, механізм економічного піднесення й покращення фінансового стану країни запускається збільшенням державних видатків з метою стимулювання сукупного попиту.

Альтернативна кейнсіанським рецептам ліберальна схема економічного росту, популяризована зокрема Міжнародним валютним фондом, має такий вигляд:

- Скорочення податків діє на корпораційних та індивідуальних платників податків як стимул до ділової, господарської, комерційної активності.
- Підприємницький сектор розширює інвестиції, бізнес активізується, інтенсивність праці зростає.
- Завдяки новим інвестиціям і напруженішій роботі обсяг виробництва зростає.
- У результаті: створюються додаткові робочі місця; економічний потенціал зростає; податкові надходження в бюджет підвищуються.

Хоча обидві концепції мають на меті економічне зростання й зміцнення фінансового стану держави, їх орієнтація на людину, яка є суб'єктом економічних відносин, суттєво відмінна. Кейнсіанська модель, що стимулює попит, розрахована на людину – споживача, пріоритетом якої є одержання благ, саме її обирають тією ланкою, з якої починається зростання суспільного багатства. Ліберальна ж схема виходить з бачення людини – підприємця, для якої домінантою є можливість реалізувати свій потенціал у бізнесовій діяльності, корисній для неї самої та суспільства. Хоча обидві ці схеми уже не являють сьогодні безпосередніх програм діяльності конкретних урядів, позаяк сучасна економічна реальність, передусім пов'язана з глобалізацією, суттєво змінила орієнтири, однак утверджені ними підходи таким або інакшим чином присутні у стратегіях економічної політики. Для розробки цих стратегій залишається актуальним питання про те, на яку людину з її потребами, ціннісними орієнтаціями, життєвими проектами орієнтується економічна теорія та практика. Таким чином, за словами В. Гьосле, економічна наука, як і будь-яка інша соціальна дисципліна, не в змозі визначити свій предмет поза історичними науками, поза усвідомленням соціальних, політичних і духовно-моральних передумов економічних систем, зокрема, етики капіталізму [76, с. 121].

Рух економічної теорії у цьому напрямку призвів до відповідного розширення сфери досліджень соціальної природи і функцій грошей. У коло проблем тих галузей знань, які традиційно мають своїм предметом гроші та

грошові відносини, були включені філософські аспекти – цінність людської особистості, благо, права і свободи людини. Теоретики економічної науки прагнуть доповнити дескриптивний опис існуючих реалій, який використовує методи теоретичного дискурсу, експериментів, соціологічних та економетричних досліджень, нормативним аналізом. У нормативному підході на перший план виступають ціннісні критерії, що дозволяють розглядати економічні процеси у світлі певних етичних ідеалів. Зокрема досить популярною є нормативна теорія економіки добробуту, центральні поняття якої розробив італійський економіст і соціолог Вільфредо Парето в кінці XIX – на початку XX століття. Ця теорія вивчає і оцінює альтернативні варіанти економічних рішень саме з точки зору їх соціальної доцільності та бажаності, спираючись на поняття «оптимум Парето». Його суть полягає в тому, що будь-які зміни існуючого соціально-економічного становища є соціально виправданими лише в тому разі, якщо вони здатні підвищити рівень добробуту певних соціальних груп без погіршення його для інших. Державні фінанси тут виконують роль стабілізатора суспільного добробуту, інтегратора соціальних інтересів. Таким чином, державна економічна політика, яка не супроводжується покращенням умов життя, приростом загального добробуту, розглядається як безперспективна щодо соціального прогресу. Безперечно, Парето-оптимум не є безпосереднім інструментом економічної діяльності, його слід розглядати як теоретично-етичний орієнтир, який відіграє методологічну роль по відношенню до власне економічної науки.

Але рух економічного знання у напрямку врахування людиновимірних аспектів господарської діяльності мав глибокі підстави: ставало все більш зрозумілим, що економічна діяльність, не зорієнтована на гуманітарні параметри, втрачає не лише людський смисл, але й прагматичну ефективність. Тому фінансова наука сучасного Заходу, поряд з «чистою» теорією державних фінансів, репрезентована і рядом підходів, орієнтованих на реалізацію ідеалів загального блага, справедливості, щастя, гармонізації взаємостосунків економіки і культури. Суть цього напрямку західної фінансової думки можна виразити поняттями «*фінансова аксіологія*» [5], «*фінансова антропологія*» [там само], яку розглядають

як підсистему більш широкої сфери економічного знання – «*економічної антропології*» [там само] або «*економічної аксіології*» [133]. Їх відмінність від традиційної економічної науки новітнього часу, яка ігнорує філософські, політичні та етичні аспекти господарської діяльності, полягає у врахуванні таких вимірів виробництва, розподілу і споживання благ, як вплив світоглядних позицій, соціально-політичних платформ, суб'єктивні мотивації економічної поведінки людей, морально-етичні імперативи. Фінансова антропологія або, за визначенням В. Андрущенка, «*фіскальна соціологія*» [5, с. 4] оформилася у самостійну течію фінансової думки протягом ХХ століття завдяки працям Р. Гольдштейна, Р. Масгрейва, Г. Мюрдаля, Ф. Ноймарка, Й. Шумпетера, Г. Хінрічса. Підхід до державних фінансів з позицій соціального аналізу призвів цих теоретиків до висновку, що розв'язання проблеми суспільного добробуту за допомогою державних фінансів передбачає вибір світоглядної, політичної і соціальної позиції. Тому «*нормативні оціночні міркування становлять необхідний елемент економічної та фінансової теорії, бо реальна економіка, а тим більше державні фінанси, перебувають під впливом політичних переконань і соціальних уподобань суб'єктів фінансово-господарської діяльності*» [5, с. 5]. Складність такого дослідження полягає у тому, що економічна теорія спирається у своїй методології на інструментальну раціональність як засіб, який дозволяє найкращим чином збалансувати витрати і доходи і досягати прагматично вмотивованих результатів. Однак ціннісні міркування мають своєю основою світоглядні та психологічні мотивації, які нерідко суперечать раціональному розрахункові і важко піддаються логічному впорядкуванню на основі єдиної системи аксіоматичних принципів. Тому, ступаючи на ґрунт морально-етичних, аксіологічних, психологічних чинників економічних, і, зокрема, фінансових дій людей, фінансова антропологія має заново віднайти критерії доцільності, правильності рішень щодо фінансової політики. Ці критерії, як виявилось, лежать далеко поза межами економічної науки – у сфері компетенції філософії, політології, соціології. Так, А. Пігу для визначення економіки добробуту, використовує принцип «*найбільшого щастя для найбільшої кількості людей*»,

запропонований свого часу І. Бентамом. Суспільний добробут він намагається виразити через певний стан людських почуттів, що викликаний сукупним задоволенням потреб завдяки дії системи оподаткування. Цей стан вимірюється через грошові еталони. Головною умовою застосування морально-етичних критеріїв щодо державного втручання у перерозподіл доходів через систему оподаткування є вимога, щоб величина, на яку скорочується задоволення багатих, була меншою, ніж та, на яку поліпшується матеріальний стан незаможних. Іншими словами, приріст доходу дає більшу користь людям з низькими доходами, ніж шкодить людям з високими прибутками. Таким чином, система податків і бюджетних виплат виконує роль організованої державною владою соціальної філантропії. Поряд з концептом «найбільшого щастя» дуже важливу роль у фінансовій антропології відіграє ще одна категорія, яка належить скоріше до апарату соціальної філософії та етики – «соціальна справедливість». Грошовий вимір соціальної справедливості постає як антиномія, в якій альтернативами є, з одного боку, вигоди суспільного добробуту, а, з другого, сума індивідуальних багатств. Баланс між цими альтернативами складає собою своєрідну філософію фінансової діяльності: власне філософський її аспект полягає у тому, що в основі цієї діяльності лежить проблема морального вибору.

Складається парадоксальна ситуація, коли, з одного боку, теоретичний апарат етики застосовують достатньо далекі від філософських наук представники економічної теорії, а, з другого, актуальні морально-етичні проблеми життя сучасного соціуму залишаються поза увагою філософів – фахівців у морально-етичних питаннях.

Наслідок вторгнення економістів у невласливу для них сферу етичного знання виявився достатньо передбачуваним: «Більшість економістів і юристів (наслідуючи Б. Манделія, А. Смита і «батьків-засновників» США) заперечують моральну стійкість людини і сподіваються на *невидиму руку ринку* і стимулюючу роль держави. Ця оцінка лежить в основі економічного і юридичного нормативізму – уявлення про *неможливість реалізації рішень, прийнятих у*

розрахунку на поведінку людей відповідно до вимог моралі» (виділення моє – З.С.) [133].

Ставлення ліберальної течії в соціально-економічній думці до співвідношення етичної нормативності та економічної ефективності докладно виклав Фрідріх А. Гаєк у роботі «Принципи ліберального соціального порядку». Це напевно авторитетна позиція, адже Ф. Гаєк разом з М. Фрідманом є засновником всесвітньо відомої кафедри, про яку «Вашингтон пост» у 1993 р. писала: «Третя світова війна закінчилася. Перемогла кафедра економіки Чиказького університету» [Цит. за 107, с. 21]. Суть позиції Ф. Гаєка полягає в тому, що моральним є всякий розподіл прибутків, якщо він відбувається за *узгодженими правилами конкуренції*: «Концепція, що ми «заробили» (тобто морально заслужили) прибуток, який мали за сприятливіших обставин, і що ми, таким чином, маємо право на нього, поки чесно докладаємо не менше зусиль, ніж раніше... цілковито хибна. Кожен багатий чи бідний завдячує своїм прибутком наслідкам спільної гри вміння та випадку, сукупний результат якої та одержані частки такі високі, якими вони є, тільки тому, що ми погодилися грати в цю гру. Оскільки ми погодилися грати в цю гру й користатися її результатами, наш моральний обов'язок полягає в тому, щоб дотримуватися цих результатів, навіть тоді, коли вони обертаються проти нас» [55, с. 30]. Ф. Гаєк переконаний, що в сучасному суспільстві, завдяки цьому методу, доходи максимально високі в усіх, окрім найбезталанніших (а також окрім тих, хто за іншого ладу тішився б законними привілеями). У тому й полягає перевага ринкових механізмів, що вони забезпечують найвищий рівень ефективності суспільної праці та, відповідно, задоволення потреб, позаяк «тільки через визначення прибутку за допомогою ринку кожен матиме спонуку робити те, чого вимагає цей результат». Ціна, яку ми платимо за економічну ефективність – те, що «тисячі людей повсякчас змушені пристосовуватися, відчуваючи на собі дію ринкових сил», отже наш обов'язок полягає в тому, щоб змиритися з залежністю нашого становища від багатьох несподіваних нам обставин. Головний висновок, що стосується, власне, моральної проблеми справедливості, полягає в тому, що немає «жодних причин,

чому суспільство, таке багате завдяки ринкові... не може створити *за межами ринку* мінімум безпеки для всіх тих, хто за ринкових умов падає нижче певного рівня» [там само]. Головне при цьому, на думку Ф. Гаєка, щоб міркування про справедливість не стали виправдання для «корекції» дії ринкових механізмів. Суть справедливості полягає в тому, що кожен бере лише те, що йому забезпечує *чесно* організований ринок. Як бачимо, підхід Ф. Гаєка до співвідношення моралі та ринку передбачає наявність двох окремих «ігрових полів»: ринкові стосунки, на яких єдиним можливим і прийнятним варіантом нормативності є схеми грошових механізмів (і, відповідно, моральність та справедливість полягають в неухильному слідуванні правилам купівлі-продажу), та соціальні взаємини *поза ринком*, де реалізуються імперативи «соціальної справедливості». Таким чином економічна ефективність та мораль не зближуються, а лише підтверджується їх несумісність. Цей підхід висвітлює принаймні дві важливі проблеми:

- У сучасному економічному мисленні, попри спроби узгодити принципи морального та економічного вибору, утверджується переконання в тому, що економічна ефективність та морально-етичні засади людського життя взаємно виключають одно одне. У такому разі прагнення до економічної ефективності є реальною загрозою для смисложиттєвих основ буття людини та соціуму.

- За умов свідомої і цілеспрямованої ринкової трансформації України й актуалізації проблеми економічної ефективності сучасна вітчизняна філософська думка поки що не дає адекватної відповіді на питання, пов'язані із загрозою «розмивання» моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів.

ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 5

1. Загальну спрямованість і зміст трансформації, якої зазнало соціальне життя внаслідок експансії грошових взаємин, ми визначаємо як системну раціоналізацію. При цьому, на противагу комунікативній раціональності, гроші репрезентують собою інструментальну та стратегічну раціональність. Усі успіхи людського розуму є результатом утвердження раціональності, проте

платою за ці успіхи стає загроза втрати людиною смисложиттєвих вартостей через домінування її інструментальної моделі.

2. Раціоналізація – закономірний процес, що триває і набирає все більших масштабів. Опорою для експансії раціональності є прагматична життєва позиція «людини економічної», яка будує свої стосунки зі світом на основі калькуляції прибутків і збитків, здебільшого у грошовому вимірі. Криза сучасного європейського розуму виявляється в тому, що утверджувана ним раціональність підриває основи традиційного життєвого світу, витісняючи його нормативні контексти.

3. Колонізація життєвого світу раціональністю елімінує із повсякденного життя морально-практичні елементи, їх замінюють функції та імперативи систем господарства і влади, економічна та адміністративна раціональність проникає в ті сфери життя, в яких соціальна інтеграція та ідентичність споконвічно спиралися на культурні цінності та виховання, на нормативні зразки поведінки, освячені культурною та релігійною традицією.

4. Унаслідок цього формується «одновимірність» думки та поведінки людини – новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. У цьому новому тоталітаризмі гроші постають як чуттєво-наочне вираження «одновимірності», універсальний посередник, що пов'язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею.

5. З другого боку, раціоналізація життєвого світу виявляється в економіко-культурному явищі «комодифікації» – перетворенні матеріальних культурних об'єктів на товар, що зводить все багатство життєвого світу людини до грошей. Культура, втягнута у процес комодифікації, перетворюється на галузь економіки. «Примирення» цінностей культури та цінностей ринку відбулося парадоксальним чином – культура сама опиняється серед учасників ринку.

6. Проект повернення до життєвого світу, який висуває комунікативна філософія, ґрунтується на ідеї, що ідеал розуму не вичерпується цілераціональністю, яку виплекала модерна доба. Необхідне віднаходження

нових, досі не відкритих ресурсів у самій раціоналізованій всім попереднім розвитком людині. На противагу постмодерному запереченню ідеалу раціональності Ю. Габермас висунув потребу подолати надмірні претензії цілераціональності, яка намагається заступити місце розуму.

7. У комунікативному підході відбувається своєрідне подвоєння раціональності: всередині змістового поля раціональності розрізняються *цілераціональність*, яка визначається когнітивно-інструменталістським змістом, та *процедуральна раціональність*, яка включає в себе морально-практичний та експресивний виміри. Якщо в традиційному розумінні раціоналізація означає акумуляцію істинного емпіричного та аналітичного знання, то комунікативна раціональність означає усунення примусових стосунків між людьми. Таким чином життя, скеровуване традицією, змінюється життям, що керується комунікативним розумом.

8. У «силовому полі» двох типів раціональності, перебуваючи в кожен момент свого життя у ситуації вибору, людина знаходить у репрезентованих їй моделях поведінки два протилежні варіанти *логічно правильних* (кожна у рамках своєї системи значень) відповідей на одні й ті ж самі питання: цілераціональну систему смислів, квінтесенцією якої постають гроші, та комунікативну раціональність, яка орієнтує на консолідацію колективного «Ми».

9. Те, що в реальних господарських взаємодіях традиційного суспільства грошові стосунки були переплетені з нормативними контекстами життєвого світу, відповідно виявлялося у теоретичних поглядах на природу грошей: учення про економіку розвивалося як частина філософії моралі. У модерну добу розпочалося розмежування, з одного боку, філософії та етики як учення про моральні цінності та, з другого, економічної теорії (політичної економії), вільної від нормативних вимог. Внаслідок цього вже не економія спирається на етику, а етична категорія цінності зводиться до ціни, яка встановлюється ринком.

10. Новий крок у напрямі від розгляду людини у повноті всіх проявів її «життєвого світу» до бачення її крізь призму інструментальної раціональності зробив А. Сміт, ввівши концепт «людини економічної». Паралельно «чиста економічна теорія» відокремлюється від господарської етики тоді, коли прибуток стає самоціллю.

11. Звільнення економічної теорії від морально-ціннісних контекстів стає своєрідною добудовою інструментальної раціональності на вищому, теоретичному рівні. Проте водночас стає зрозумілим, що звільнене від нормативного змісту економічне знання втрачає смислоутворюючі орієнтири самої господарської діяльності. Унаслідок «звільнення від цінностей» методологічним принципом науково-прикладних дисципліни економічного напрямку стає ставлення до людської особистості як до об'єкта маніпуляцій, культивуваці нездорових потреб, стимуляції гірших сторін людської природи.

12. У наш час можна констатувати певні імпульси до руху в зворотному напрямі: у тих галузях знань, які традиційно мають своїм предметом грошові відносини, намітилася тенденція до усвідомлення евристичної та світоглядної обмеженості чисто прагматичних підходів до потреб людини та мотивації її діяльності. Починається пошук нормативних основ усередині самої економічної теорії, сумнівний з огляду на обмеженість світоглядних засад. У дослідження функціонування грошей включаються цінність людської особистості, благо, права і свободи людини. У фінансовій науці, поряд з «чистою» теорією державних фінансів, з'являються «фінансова аксіологія», «фінансова антропологія», «економічна антропологія», «економічна аксіологія».

13. Проте критерії морально-етичних, аксіологічних, психологічних чинників економічних, і, зокрема, фінансових дій людей лежать поза межами економічної науки – у сфері компетенції філософії, політології, соціології. Попри спроби узгодити принципи морального та економічного вибору, у сучасному економічному мисленні залишається чинним переконання в тому, що економічна ефективність та морально-етичні засади людського життя

взаємно виключають одно одне. Прагнення до економічної ефективності, реалізоване на таких засадах, може стати реальною загрозою «розмивання» моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів, які формуються в процесі ринкової трансформації України.

РОЗДІЛ 6. АКсіОЛОГіЧНИЙ ВІМІР: ПРОБЛЕМА РАЦіОНАЛЬНОГО ОБГРУНТУВАННЯ ЕТИКИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Під аксіологічним виміром соціальної природи грошей ми розуміємо їх функціонування в системі соціальних та особистих ціннісних орієнтацій. Функціонування грошей у життєвому світі людини відбувається за моделями, визначеними сутнісною характеристикою будь-якого ціннісного феномена – його нормативною природою. Гроші є специфічною цінністю в тому сенсі, що їх смислове наповнення не має власного змісту поза змістом тих конкретних благ, представником яких вони виступають (точніше здобуття ними такого власного змісту за певних обставин має місце, але виникає як певна аномалія, як те, що називається фетишизацією грошей). Проте власна значущість грошей розкривається в іншому ракурсі – в їх ролі *універсального еквівалента* будь-якої цінності, що слугує для зв'язку людини з будь-якими благами її життєвого світу, в такому сенсі вони постають у ролі специфічної соціальної субстанції всіх речей. Аргументи опонентів такого бачення зазвичай полягають у тому, що в житті людини та людства справжню значущість, на противагу грошам, мають високі й прегарні цінності, які не купуються і не продаються, а, отже, не вимірюються грошима. На нашу думку, цей підхід свідчить, поза сумнівом, про високі моральні якості його прихильників, але також і про певну наївність або небажання визнати прикру реальність: ми живемо в час, коли кожен феномен соціальної реальності має або здобуває грошовий еквівалент – чи то порятунок життя хворої дитини, чи духовний злет генія, чи реалізація будь-якого високогуманного проекту. Тому аксіологічний аналіз соціального життя має включати бачення місця у цілісній системі цінностей такого специфічного ціннісного феномена, яким є гроші. Поняття цінності є також ланкою, що дозволяє встановити взаємозв'язок між економічним та філософським баченням соціуму – як зауважує В. Гьосле, економічне поняття цінності, порівняно з іншими фундаментальними поняттями теорії народного господарства, найбільше пов'язане з філософією, оскільки воно є

нормативним поняттям, яке уможлиблює визначення фактичної ціни як справедливої або несправедливої [76, с. 129].

6.1. Гроші в системі ціннісних орієнтацій «людини економічної»

Кожна цінність являє собою певний стереотип ставлення до речей і дії з цими речами, вимогу або заборону щодо вчинків людини. Таким чином цінності у суспільстві виконують регулятивну функцію – вони фіксують і ретранслюють членам спільноти соціально схвалені взірці, моделі поведінки. Істотна особливість буття людини у світі – це те, що в кожен момент свого свідомого життя вона перебуває у ситуації вибору. Кожен вчинок людини є результатом оцінки та порівняння можливих варіантів поведінки, з яких перевага віддається не просто найбільш логічно правильному на думку даної особи, але такому, який відповідає її психологічному складові й станові, а насамперед такому, який узгоджується з її системою ціннісних орієнтацій. Іншими словами, цінності – це найважливіший фактор соціального вибору.

Як інтерпретує вітчизняна філософська думка роль грошей в актах вибору, які чинить людина, ми проілюструємо на прикладі міркувань А. Мазаракі та В. Ільїна. Саме розуміння грошей як феномена, що виникає не в голові людини, а в її реальній предметній діяльності, дозволила авторам «Філософії грошей» розвинути продуктивне та перспективне бачення цього феномена: «це «код» певної суспільно-людської форми діяльності» [132, с. 130]. Діяльність постає як сутнісний спосіб буття грошей, а вони самі – як *економічно-комунікативний* спосіб виміру та перетворення дійсності. У такому ракурсі гроші постають у дослідженні «Філософія грошей» в параметрах досвіду, проекту, духовної спрямованості, свободи як самодіяльності, цілепокладання та цілереалізації, духу активності людини. Це дозволяє поглибити розуміння грошей як феномена культури до рівня, на якому вони реалізують основні функції культури: комунікативну, інтегративну, адаптивну, трансляційну [132, с. 162]. Залишимо відкритим питання про те, наскільки виділену авторами як самостійну функцію – «демонічність» грошей правомірно розглядати серед функцій культури. Набагато

важливішим є те, як співвідносяться у висунутій концепції діяльній природі грошей та їх руйнівна для суспільства та людини сила. Зауважимо, що, виділяючи руйнівну (демонічну) функцію грошей, логічно було б, для дотримання смислової рівноваги, відзначити і її протилежність – так би мовити, «креативну» функцію. Йдеться не так про строгість термінології чи класифікації, як про концептуальний підхід до розуміння соціокультурних функцій грошей. На жаль, для суспільних наук характерний той ракурс бачення, який у монографії і дістав назву «демонічна» функція грошей: вони протиставляються культурі, духовним цінностям як їх антагоністична протилежність. У зв'язку з цим сприймається особливо цінною новацією авторів монографії підхід до грошей як до втілення творчих сил людини, багатства культурних смислів. У цьому баченні вгадується професійний вплив економіста, для якого гроші – високоточний інструмент, геніальний винахід людства, що у ході своєї еволюції сформував наш життєвий світ і без якого немислиме сучасне суспільство. Автори слушно застерігають від однобічної орієнтації на визначення грошей лише в якості головної умови економічних операцій, від витіснення їх інтелектуально-культурного аспекту, що, на їх думку, є причиною «монетизації» світосприйняття. Альтернативою такої однобічності вони висувають бачення грошей як «інобуття культури», що містить у собі «потенційну можливість багатьох культурних можливостей» [132, с. 373]. Це глибока і слушна думка, однак у монографії це й певна межа, за якою в авторському тандемі філософ почав домінувати над економістом. Маємо на увазі, що аналіз грошей як «інобуття» інших соціальних реалій, а для сучасного соціуму – інобуття по суті чого завгодно, почав відтісняти на другий план так глибоко і оригінально започатковане дослідження власного буття грошей як феномена культури та унікального інструменту діяльності. Внаслідок цього вдало розпочатий підхід до аналізу грошей під кутом зору їх ціннісної та знакової природи, їх місця в системі соціальної комунікації не просунувся так далеко, як можна було б очікувати.

Ці очікування пов'язані з тим, що автори глибоко підійшли до розуміння суті, «архетипу» грошей як до медіатора взаємодій і взаєморегуляції в діях людей,

який допомагає розкрити приховані смисли системи господарювання. Найважливішою умовою цінності грошей вони вважають «визнання дієздатності, яка реалізується уже через їх слово, ім'я, поняття», що робить гроші «інформаційним комплексом» [132, с. 455–456]. Таке бачення могло б вилитися у масштабний аналіз комунікативної природи грошей, до якого прямо підводить сформульована авторами засада, згідно якої «обмін – це вид комунікації» [132, с. 582]. Гроші, які виникли саме для забезпечення потреб обміну товарів, від самої своєї появи виконували комунікативну функцію, і, напевне, розуміння їх соціальної суті неможливе без відповіді на питання: які саме смисли несе людині цей «інформаційний комплекс»? Як ці смисли «працюють» у нашому життєвому світі? Безперечно, автори не обійшли ці питання увагою. Якщо «сфокусувати» результати його розгляду в найбільш логічно інтонованих концептах роботи, то роль грошей узагальнено можна побачити як причину того, що «до початку ХХІ століття у найбільш розвинених країнах Заходу сформувалося глобальне економічне суспільство, а також відповідний йому тип людини – «Homo economicus» [132, с. 436]. Головна характеристика цієї людини – це духовна орієнтація на гроші як на «еквівалент «Я», власних здібностей, власної цінності, особистої гідності» [132, с. 465]. У життєвому світі цієї людини, яка розуміє самоідентифікацію як економічне самоствердження, гроші остаточно втрачають зв'язок з духовністю, що призводить не просто до «втрати себе», але до руйнування середовища духовного буття. Позаяк гроші за концепцією авторів – лише можливість «повороту до буття», то «екстраполяція діяльності людини як суб'єкта у взаємодії з об'єктом – грошима уже виключає її з ряду екзистування» [132, с. 590-591]. Іншими словами, гроші, «втягуючи» людину в усе нові та нові витки господарського буття, скеровують її сутнісні сили у сферу «чужих» її власній природі видів діяльності, нівелюють людину, роблять її такою «як усі» [132, с. 652]. Тобто сфера грошей та грошових відносин – це сфера «несправжнього» буття, яке людина повинна здолати, щоб досягти свободи та справжньої самореалізації. «У міру розвитку процесу самозвільнення приходить

розуміння того, що гроші не приносять свободи, а, навпаки, ще більше забирають її, і разом з нею – час людського життя» [132, с. 604].

Таким чином, у залежності від місця грошей у системі ціннісних орієнтацій, автори виділяють два способи буття людини. У першому акцент робиться на екзистенційних вимірах буття – у ньому нема проблеми смислу, людині цікаво жити і все, у тому числі і гроші, підпорядковується цьому інтересові. Другий являє собою орієнтацію в буденному світі, позбавлену полімасштабної самореалізації – це ринкова орієнтація на те, щоб якомога більше взяти в предметно-речевому, матеріальному плані [132, с. 693].

Як взірєць ставлення до грошей у першому з окреслених варіантів розглядається позиція представників духовної еліти, для яких гроші виконують «не репродуктивну (відтворення життєвих функцій), а продуктивну, творчо-допоміжну роль» [132, с. 481]. Із цих засад логічно випливає висновок: «Визнаючи гроші необхідною основою у першу чергу матеріального буття людини, не слід виділяти їх в якості остаточного смислу життя, головної цінності» [132, с. 511]. При цьому автори підкреслюють, що залежність людини від грошей як від головної для неї цінності спричинена неправомірним протиставленням матеріальних аспектів буття його духовним вимірам [132, с. 534]. Подолання цієї залежності пов'язане з певним розривом людини зі світом грошей: «у цей момент гроші втрачають свою значущість» [132, с. 603].

Не можна закинути цим міркуванням ні браку логіки, ні браку переконливості, тим паче, що вони не відзначаються особливою новизною. Подібна логіка, заснована на принциповому положенні про те, гроші (у формі капіталу) є відчуженим буттям людської сутності, призвела К. Маркса до створення соціально-філософської теорії про зняття відчуження через повну ліквідацію в майбутньому приватної власності та грошей. І те, що нині «грошова проблема увірвалася в наше життя», пов'язане не з випадковими «зигзагами» історії, а з невдачею Марксового проекту створення суспільної моделі, в якій гроші не мали виконувати своє пряме економічне призначення. Тому не можна погодитися з думкою авторів, що негативний вплив на людину і суспільство, який

чинить сьогодні на наше суспільство проблема грошей, пов'язаний з тим, що роль, яку вони відіграють, виходить за рамки їх традиційних функцій [132, с. 682–683]. Швидше навпаки, нинішня соціально-економічна трансформація України – це повернення до суспільної моделі, в якій гроші посідають серед інших соціальних механізмів саме те місце, яке було вироблене усім попереднім розвитком господарської діяльності й людства в цілому. Інша річ, що як зміни системи цінностей, так і самі економічні перетворення протягом цього періоду далеко не повною мірою відповідали назрілим потребам [Див. 220].

Ми розглядаємо культурне буття грошей як специфічної цінності, виходячи з нормативної природи цінностей: вони є соціально схваленими взірцями, на які людина орієнтується, здійснюючи вибір своїх учинків. Товарно-грошові відносини – це та сфера, в якій ситуація постійного вибору репрезентована особливо рельєфно, так би мовити, «в чистому вигляді». Гроші тут виступають як соціальний субстрат, який Тому ставити питання про регуманізацію людини без врахування цих процесів або навіть усупереч їм, сподіваючись лише на всепереможну силу духовних вартостей, утопічно і малопродуктивно. Принципово уможлиблює вибір для кожної конкретної людини, робить її суб'єктом широких контекстів суспільного життя. Тому спеціального аналізу потребує не лише функціонування грошей як регулятора руху матеріальних та ідеальних цінностей, але й як реального і необхідного регулятора соціальної поведінки людини [Див. 227]. В. Гьосле у праці «Спроба моральної оцінки капіталізму» формулює ряд висновків, що дозволяють оцінити вплив грошово-ринкових механізмів на поведінку людини. Він відзначає, що такі механізми мають безперечний позитивний зміст, але, погоджуючись з такою оцінкою, підкреслимо, що цей зміст реалізується саме у сфері економічних відносин, а не в позаекономічних моделях поведінки, де схеми купівлі-продажу також мають місце, проте вже в іншій модальності.

Насамперед, порівняно з безгрошовими системами господарювання, лише економічна система, побудована на розвинених грошових відносинах, здатна була забезпечити такий рівень добробуту такій великій кількості людей. Звісно, як

зауважує В. Гьосле, вагомість цього аргументу залежить, від того, яка цінність приписується добробуту. Втім, навіть, якщо не розглядати його як найвище благо, добробут все ж таки у будь-якому разі є цінністю. Його відсутність створює загрози для багатьох інших безперечних благ: людського життя, здоров'я, можливостей для самореалізації, хоча це не означає, що між добробутом і іншими благами існує прямо пропорційна залежність. Слід також мати на увазі, що в цьому аргументі важливу роль відіграє та обставина, чи йдеться про традицію утилітаризму, чи про започатковану І. Кантом теорію справедливості. Якщо для утилітаризму найвищою метою є максимальний добробут незалежно від питання про розподіл, то ідея справедливості пов'язана передусім з якомога рівномірнішим розподілом. На думку В. Гьосле, можна констатувати, що в історії капіталізму здійснився перехід від утилітаристських критеріїв до критеріїв справедливості: тимчасом як на ранній стадії віддавалася безумовна перевага зростанню виробництва навіть за рахунок загострення соціальних суперечностей (з ризиком політичної конфронтації), внаслідок переорієнтації розвитку до соціальної держави з кінця XIX століття набула значущості проблема справедливого розподілу, принаймні в індустріальних державах.

Що стосується морально-філософської проблеми вибору між утилітаризмом та ідеєю справедливості, то В. Гьосле, покликаючись на Джона Ролза, констатує досягнутий тут вирішальний компроміс: принцип справедливості має бути доповнений другим принципом, відповідно до якого економічна нерівність морально допустима тільки тоді, коли вона корисна для всіх. Подібним способом проблема вирішується в економічній теорії за допомогою принципу Парето: покращення економічних умов для будь-якої групи можливе лише в тому разі, якщо воно не призводить до погіршення умов будь-якої іншої соціальної групи.

Крах системи соціалістичного планового господарства, у якому гроші не виконували повноцінно функцій ринкового механізму (або ж його організований демонтаж, наприклад, у Китаї), показав, що немає альтернативи ринковим механізмам для досягнення сучасного рівня добробуту, проте вимогам справедливості відповідає лише соціальне ринкове господарство, позаяк воно

переймається дотриманням принципів справедливості при розподілі [76, с. 133–134].

Друга позитивна соціальна риса грошей полягає в тому, що за їх допомогою може бути реалізована (хоча самі собою гроші цього не гарантують) вимога принципу справедливості, що стосується *рівного ставлення до рівних* за умов фактичної нерівності: більша особиста ефективність легітимує й більші економічні права власності, добробуту, економічного визнання, матеріальної незалежності, яка є важливим елементом свободи особи і безперечно пов'язана з наявністю грошей. Треба визнати й те, що інший важливий аспект свободи – рівність громадян – загрожує свободі тоді, коли допускається брутальна економічна нерівність. Тому грошові інструменти соціальної оцінки особистої ефективності передбачають вимогу постійно коригувати стартові можливості, аби гарантувати реальну рівність шансів.

Інший важливий аспект забезпечення соціальної справедливості через дію грошових механізмів – це те, що на цивілізованому ринку перевагу та успіх має той, у кого капіталістична трудова мораль стала другою натурою. Цей аргумент часто наштовхується на нерозуміння та опір в українському моральному дискурсі, мотивований гірким досвідом недавнього минулого і мало чим відмінного сьогодення. Безперечно, як наголошує В. Гьосле, процес становлення новочасової трудової моралі є досить тривалий, болючий і повинен мати свої передумови. В одній тільки Європі за нього сплачено ціною багатьох жертв – годі вже казати про третій світ, де бракувало релігійно-світоглядних передумов, закладених християнством, зокрема протестантизмом, для швидкого завершення цього процесу [76, с. 137]. Україна – християнська країна, проте і вона не мала протестантського морального досвіду, який утвердив заробляння грошей як справу, угодну Богові. Тому варто сприйняти засторогу В. Гьосле, що безконтрольне зростання потреб, які в змозі задовольнити тільки грошово-ринкова економіка, без становлення відповідної трудової моралі може призвести тільки до втрати людиною особистої гідності. Реальним, хоча й не усіма визнаним фактом є те, що капіталізм забезпечує високу оцінку праці як самоцілі, але така

оцінка передбачає дві умови. По-перше, праця людини може бути позитивно оцінена, коли вона дає змогу швидко та ефективно досягати цілей (не тільки економічних), але за умови, що немає сумнівів у моральності цих цілей за їх суттю. По-друге становлення трудового етосу відбувалося паралельно з розвитком таких чеснот, як справедливість, відповідальність, самодисципліна, спроможність передбачити наслідки своєї діяльності, тобто зі здатністю людини панувати над власною природою.

Третя позитивна соціальна риса грошей – це їх роль «невидимої руки», яка, за висловом В. Гьосле, є секуляризованим варіантом божественного Провидіння. Цю роль слід розуміти в тому сенсі, що, завдяки дії грошей як механізму необмеженої ринкової комунікації з метою досягнення консенсусу учасників ринку, із загального прагнення власної користі кожного постає спільне благо всіх, тобто результат їх специфічної системної раціональності морально значно відрадніший, ніж дії окремих індивідів [76, с. 137]. У цьому зв'язку В. Гьосле наголошує, що відмова ідеології планового господарства визнати в соціальній реальності розум, який переважає інтенції діючих індивідів, пов'язана з волею до панування, яка не може змиритися з тим, що не її партикулярна, або навіть колективна, воля є абсолют, а сам абсолют радше виростає з тої специфічної реальності, що викристалізовується у взаємодії окремих воель [76, с. 138]. Усунення ж економічного егоїзму, який мотивує дії учасників ринку, веде до апатії, а це, порівняно з негативними наслідками функціонування грошей, ще більше суперечило б спільному благу. Тому слід спокійно ставитися до того, що ринковому господарству не доводиться покладатися на добру волю окремого індивіда, аби досягати морально пристойного результату. Те, що ринок безпосередньо карає за помилки і таким чином грошові механізми перебирають на себе значну кількість рішень за моральну свідомість, свідчить про суттєве розвантаження людини, і тому дію ринкових чинників регуляції поведінки не варто сприймати як втрату автономії волі.

Гроші виступають одним з найважливіших критеріїв ефективності не лише господарювання, але й усіх інших сторін соціального життя. Вони ніби

накладаються на всі інші відносини у сучасному суспільстві, тією чи іншою мірою доповнюючи і змінюючи їх зміст і навіть моральну оцінку. Цей останній і найбільш дискусійний момент пов'язаний зі змінами, які відбулися в системі цінностей у західному світі доби модерну під впливом розвитку ринкових відносин. В. Гьосле виділяє три головні ознаки капіталізму: приватну власність на засоби виробництва, управління економічними явищами на основі ринку і, по-третє, максимізацію прибутку як основну мету господарства. На його думку, якщо перші дві риси подекуди були притаманні ще навіть античному типові господарства, то третій чинник є виключно новочасовим. «Проклята жадоба золота» була відома вже за часів античності, адже Платонова та Аристотелева критика прагнення прибутку як самоцілі передбачає наявність відповідної ментальності. Проте в античності та середньовіччі така ментальність властива небагатьом, тоді як специфічною рисою новочасової ментальності є переконання, що легальне прагнення до зростання прибутку не тільки не ганебне, а й морально виправдане, воно відповідає моральному обов'язкові людини. Тому гроші для людини як суб'єкта соціального життя можуть бути і критерієм в контексті моральної оцінки, а не лише інструментом у життєвих ситуаціях, що стосуються інших благ.

Особливого значення набирає моральна компонента у професійній діяльності людей, які фахово працюють з грошима, варто підкреслити – з чужими грошима. Для стороннього спостерігача, можливо, було б несподіванкою те, що професіонали банківської справи прагнуть конституювати моральні вимоги до свого фаху в специфічному «Моральному кодексі». Проте насправді це логічно і виправдано: люди цієї професії перебувають в ситуації підвищеного ризику, позаяк гроші – це завжди спокуса легкого досягнення будь-яких цілей «в обхід» етичних норм. Яскравою ілюстрацією того, на що може штовхнути людину жага грошей, є «угода з дияволом», складена 1676 року з дотриманням усіх необхідних формальностей й завірена нотаріусом. Про неї стало відомо лише тому, що вона потрапила до рук інквізиції. За свою безсмертну християнську душу, запродавану дияволу, автор тексту угоди виставляє ціну: «Люцифере, ти мусиш дати мені

негайно 100 000 фунтів золотом... 2. Ти муσιш давати кожного першого четверга щомісяця по 1 000 фунтів. 3. Ти вручатимеш мені це золото в формі монет, що перебувають в обігу, аби не тільки я, а й ті, кому я їх дам, могли користуватися ними». Далі йшло ще двадцять п'ять пунктів, у яких детально були розписані зобов'язання обох сторін. Один з параграфів, наприклад, торкався питання про скарби: «Якщо мені буде потрібна чимала сума, незалежно для чого, ти маєш повідомити мені таємницю схованого скарбу. Я не повинен діставати його сам, де б він не був схований і закопаний, ти сам муσιш дати мені його в руки» [68, 17].

Людина ХХІ століття далеко не така наївна, як у ХVІІ віці. Так прямолінійно душу лукавому не продає, але чи міняється від цього суть «проклятої жадоби золота»? Тому в кожному українському банку як своєрідний запобіжник на видному місці розміщений розроблений Національним банком України моральний кодекс.

МОРАЛЬНИЙ КОДЕКС БАНКІРА

- **Банкір – людина благородних устремлінь.**

- Моральність – провідна його зірка.
- Справедливість – основа вчинків і бажань.
- Чесність – спосіб дії і мислення.
- Правдивість, незалежна від будь-чийх інтересів і бажань, – внутрішня сутність.
- Мужність – неодмінна умова продуктивної праці, занять і змагань.

- **Банкір – людина діла.**

Він – істинний професіонал, дбає про успіх своєї справи, про процент і дивіденд, але неодмінно пов'язує свої інтереси з благом своєї країни, свого народу, з долею всього людства.

- **Банкір – людина честі.**

Він ризикує своїми грішми, але не своєю репутацією. Він ризикує своїми грішми, але не грошима тих, хто довірився йому. Він знає силу і слабкість грошей і знає межу, за якою слава переходить у неславу: у нього чисті руки – чисті гроші – чиста совість.

- **Банкір – людина слова.**

Він платить за своїми рахунками і зобов'язаннями, обстоює інтереси партнера й клієнта, як свої.

- **Банкір грає за правилами,**

не порушує навіть недосконалих законів – він добивається прийняття законів корисних і мудрих.

- **Банкір, вкладаючи гроші**

у будь-яку справу, думає не лише про найближчі наслідки, але й про ті, що можуть настати згодом. Інтелектуальний і професіональний рівень банкіра визначається його вмінням проектувати, передбачати майбутнє, боротися за нове, за своєчасне здійснення назрілих перемін.

- **Банкір дбайливо збирає,**

але й роздає. Він підтримує стражденного і нужденного, вдову і сироту. Але не заохочує милостинею неробства, нахлібництва й дармоїдства, прагне не просто нагодувати, а дати засіб, як заробляти на хліб, допомагає жертві зла й прагне запобігати злу.

- **Банкір повсякчас собі твердить:**

аморально і небезпечно розкошувати серед злиднів. Він вкладає свій талант і свої гроші в добробут свого краю, свого народу, в його освіту, здоров'я й духовність, як у своє майбутнє і майбутнє своїх дітей, віддає на це свою десятину. Творити добро – його найважливіша місія, бо у творчості й творенні благ людина виявляє спорідненість з Богом.

- **Якщо банкір не в змозі протидіяти злу,**

то він, щонайменш, не стає співучасником злодіянь.

- **Банкір пам'ятає про діалектику буття,**

про марнотність змагань за тлінні багатства, дбає про цінності вічні, утверджує своїми ділами високі ідеали гуманізму, любов і повагу до ближнього як запоруку спасіння Людини і Людства [155].

Багато хто лише скептично всміхнеться, прочитавши ці добрі побажання. Такий скепсис має свої об'єктивні причини, але не можна також не відзначити його до певної міри упереджений характер. Ця упередженість пов'язана з тим, що

масова свідомість не схильна визнавати за людьми, зайнятими грошовими справами, вищих цілей та поривань. Наше сприйняття грошей нерідко будується на протиставленні духовних вимірів матеріальним аспектам буття. На нашу думку є неправомірним спрощенням підхід, який класифікує буття людини у залежності від ставлення до грошей два типи – «вищий», для якого гроші, за твердженням А. Мазаракі та В. Ільїна, «втрачають своє значення», і «нижчий», у якому гроші мають більш або менш важливе значення. Звичайно, не можна не погодитися з тим, що справжня духовність, служіння вищим цінностям далеко відсувають гроші на задній план у системі ціннісних орієнтацій особистості. Однак стверджувати, що людина, «втягнута у все нові витки господарського життя» (використовуючи вислів авторів) у силу самого цього факту живе відчуженим життям, нереалістична і несправедлива, а для представника економічної еліти – непрофесійна. У людей, які займаються бізнесом (не обов'язково приватним), професійно працюють з грошима, гроші справді на першому місці, але не тому, що нема вищих інтересів, а тому, що це їх спосіб самореалізації – професійна робота з грошима як дуже складним і ефективним інструментом, який потребує найвищої самовіддачі і дуже великої відповідальності. Це і є та сама діяльність, яка утворює соціальну сутність грошей. Гроші не є для них засобом легкого, безтурботного життя. Ті блага, які вони можуть через них отримати, вони, як правило, не мають часу споживати, бо професійна діяльність рідко залишає на це дозвілля. Ці люди – не янголи, але вони трудівники, висококласні професіонали, вони платять податки, займаються доброчинністю, забезпечують наповнення бюджету, за рахунок чого створюються блага, які мають суспільний характер і уможливають реалізацію найвищих у гуманітарному плані цілей соціуму. Власне кажучи, грошей на утримання соціальної (іншим словом – бюджетної) сфери поза коштами, що надходять від підприємницької діяльності, просто не існує в природі. Ринковий вибір українського суспільства – це орієнтація на те, що такі люди і такі соціальні відносини набиратимуть усе більшої ваги і, зрештою, стануть визначальними. Чи доцільно, чи правильно по суті відносити буття цих людей до категорії «несправжнього» через те, що гроші посідають у

їхньому житті важливу роль? Окрім того, кожна людина в сучасному суспільстві повинна мати знання, навички, вміння, що дозволяють їй здійснювати успішний менеджмент грошей. До цього її зобов'язують і професійна діяльність, і родинні обов'язки, і особисті інтереси, що обов'язково мають як духовний, так і матеріальний вимір.

Картина типів людської особистості, пов'язаних з утилітарними орієнтаціями, значно складніша за дихотомічне протиставлення духовного та матеріального і потребує розлогішої класифікації [Див. 224]. Зокрема привабливим у цьому плані є підхід Еріха Фромма, який у праці «Людина для самої себе» ставить мету дослідити повністю розвинутий характер як мету людського розвитку й ідеал гуманістичної етики. Е. Фромм висуває концепцію продуктивного характеру, маючи на увазі під продуктивною орієнтацією особистості здатність людини застосовувати свої сили, реалізуючи закладені в ній можливості. Це такий спосіб ставлення до світу в усіх сферах діяльності, який дозволяє людині почувати себе повним втіленням своїх сил, але не потрапляти від них у залежність [267, с. 76–77]. Матеріальне виробництво розглядається в цьому контексті як найбільш розповсюджений символ продуктивності, але воно не вичерпує змісту цього поняття, бо найважливішим об'єктом продуктивності є сама людина. Е. Фромм поділяє орієнтації в процесі соціалізації особистості на продуктивні та непродуктивні, кладучи в основу розрізнення способи, якими людина одержує те, чого вона потребує, і реалізує свої взаємини з іншими людьми. До непродуктивних орієнтацій належать типи:

1. Рецептивний (той, що одержує). Принцип його стосунків з людьми: «якщо я підкорюся сильнішому, одержу від нього все, що мені потрібно».

2. Експлуаторський (той, що відбирає) – «щоб узяти від іншого все, що мені треба, я повинен керувати ним, перетворити його в безпомічний об'єкт моєї волі».

Обидва ці типи орієнтацій побудовані на повному злитті з людьми, від яких особа очікує або прагне узяти якісь блага.

3. Накопичувач (той, що зберігає). Для нього характерна перевага усамітнення, відсутність контакту з людьми. Прагне набувати потрібні блага не з зовнішніх джерел, а через накопичення і недопущення марнотратства. Будь-які близькі стосунки з іншими людьми сприймає як загрозу. Проблему стосунків із зовнішнім світом розв'язує через відчуження від нього, а якщо навколишнє середовище сприймається як занадто велика загроза – через його руйнування.

4. Ринковий (той, що вимінює). Він віддає перевагу певній незалежності від інших, незв'язаності з ними, самостійності, але, на відміну від накопичувача, ця роз'єднаність має скоріше дружні, ніж руйнівні засади. Головний принцип – уміння легко вступати в контакт, легкі і нестійкі, поверхневі зв'язки, і лише в глибині душі стійке почуття незалежності.

Людина продуктивної орієнтації – «та, що виробляє», будує стосунки з іншими на основі розумної любові, яка передбачає відповідальність, турботу, повагу і знання іншого при умові збереження цілісності особистостей партнерів [267, с. 95–96].

Принциповий підхід Е. Фромма, який ми вважаємо за доцільне застосувати до оцінки ступеню залежності людини від грошей, полягає в тому, що *немає жодної людини, чия особистісна орієнтація була б повністю продуктивною або, навпаки, повністю позбавленою продуктивності*. При цьому дуже важливо, що продуктивний потенціал особистості формується на ранніх етапах соціалізації, коли вона ще не включена у грошові взаємини. Таким чином для конкретної особистості не грошові взаємини постають як чинник, що формує її соціальний тип, а, навпаки, характер її ставлення до грошей зумовлений уже сформованою спрямованістю особистості. Питома вага продуктивної та непродуктивної спрямованості в кожній конкретній людині індивідуальна, саме вона детермінує якість непродуктивних орієнтацій. Кожна людина, щоб жити, повинна щось одержувати від інших, щось брати в них, зберігати і вимінювати. Вона також повинна бути здатною підкорятися авторитетові, керувати іншими, а на певний час усамітнюватися й самостверджуватися. Відповідно до ступеню

продуктивності загальної спрямованості непродуктивні орієнтації мають або позитивні, або негативні властивості. Якщо домінуючою є продуктивна орієнтація, то непродуктивні не мають негативного значення, але виявляють різноманітні продуктивні властивості. У ставленні до грошей, якщо спосіб придбання речей суттєво непродуктивний, тоді нормальні здатності брати, віддавати, зберігати й вимінювати перетворюються в гіпертрофовану пристрась відбирати, експлуатувати, накопичувати й продавати як домінуючий спосіб життя. Непродуктивні способи соціальних зв'язків у людей з домінуючим продуктивним типом спрямованості виявляються як залежність, авторитарність, ощадливість, самовпевненість. Ці ж якості при домінуванні непродуктивної спрямованості набувають характеру сервільності, або агресивного панування й використання влади для збагачення, або шахрайства, або продукують тип гоголівського Плюшкіна («и до какой низости, мелочности, гадости мог снизойти человек!») – див. таблицю 6.1.

Таблиця 6.1

**Типи ставлення до грошей
відповідно до концепції продуктивності характеру Е.Фромма:**

<i>Спрямованість</i>	<i>Непродуктивний тип</i>		<i>Продуктивний тип</i>	
<i>Орієнтація</i>	<i>Спосіб поведінки</i>	<i>Риса характеру</i>	<i>Спосіб поведінки</i>	<i>Риса характеру</i>
<i>Рецептивна</i>	Відбирає	Сервільність	Одержує	Залежність
<i>Експлуата-торська</i>	Експлуатує	Агресивне панування і використання влади для збагачення	Використовує	Авторитарність
<i>Накопичувальна</i>	Накопичує	Скнарість	Зберігає	Ощадливість
<i>Ринкова</i>	Продає	Шахрайство	Вимінює	Самовпевненість дипломатичність

Зі сказаного можна зробити висновок, що на зрілу, сформовану особистість деформуючий вплив грошових відносин розповсюджується в незначній мірі. Говорити про докорінні впливи грошей на зміни внутрішнього світу людини доцільно в іншому ракурсі – а саме про створення грошовими взаєминами соціального тла загально визнаних ціннісних орієнтацій, які впливають на базові компоненти особистості, що перебуває в процесі становлення.

6. 2. Ринкова трансформація: від монетарної поведінки до монетаристської свідомості

Люди у суспільстві з ринковою економікою залучені до грошових відносин самим фактом їх життя у даній спільноті, незалежно від їх волі та бажання. Саме люди, їх ціннісні орієнтації, очікування, рішення утворюють той «соціальний субстрат», на основі якого існує господарське життя. Однак їхні рішення щодо грошей не вичерпуються сферою економіки, вони мають, по суті, всеосяжний характер, бо за умов ринкової економіки практично все має грошовий еквівалент і осмислюється з його застосуванням. Обираючи будь-яку річ або варіант поведінки, людина орієнтується на її корисність. Гроші, які знаходяться в її розпорядженні – це цінність взагалі, щось, здатне перетворитися на будь-яку іншу цінність, вони є «представником» будь-яких соціальних благ. Таким чином вони слугують засобом зв'язку людини з цими цінностями і дають можливість вибрати будь-яку цінність із-поміж невизначено великої кількості.

Альтернативи, які перед людиною розкриває її становище власника грошей – це можливості споживання, або нагромадження, або інвестування грошей, якими вона розпоряджається. Кожен з варіантів відкриває свій широкий спектр вибору, тому доцільно спинитися на фінансовій поведінці у кожному варіанті окремо. Найбільш принциповим для людини є рішення, що стосується співвідношення між різними варіантами: споживанням, нагромадженням, інвестуванням. Безумовно, першу й провідну роль у цьому виборі відіграють макро- і мікроекономічні умови, особиста економічна ситуація, однак на економічну поведінку значною мірою впливають і сприйняття та інтерпретація

людиною соціоекономічного середовища, її очікування, атит'юди, ціннісні орієнтації, які органічно входять у структуру світоглядної позиції особи. До світоглядної позиції, що впливає на економічну поведінку, можна віднести рішення, які кожна людина приймає особисто щодо того, що бажаніше:

- Заробляти гроші чесним шляхом – чи збагачуватися будь-яким способом.
- Легко задовольняти свої потреби – чи самореалізовуватися в постійному напруженні.
- Мати матеріальну незалежність – чи мати можливість одержувати позички та допомогу.
- Залежати від матеріального добробуту – чи мати особисту свободу ціною певних матеріальних обмежень.
- Дбати лише про особистий добробут – чи витратити час, енергію та інші ресурси для реалізації громадського обов'язку.
- У чому моя особиста цінність: у тому, чим я володію – чи в тому, що я можу.
- Чи довіряти іншим людям, чи не покладатися ні на кого, крім себе.
- Чи довіряти державі та її конкретним органам, чи бачити в них загрозу своїм матеріальним інтересам.

Вирішення цих питань залежить від економічної ситуації у суспільстві, рівня загальної культури людини, умов її виховання, але не в останню чергу також від її вольових якостей, ступеню соціальної зрілості, конформізму або нонконформізму. Виходячи зі своїх світоглядних настанов, людина приймає конкретні рішення щодо того, чи витратити свої гроші, як багато витратити і на що саме, чи буде вона їх інвестувати і в які конкретні справи, чи буде вона робити позички, братиме кредити тощо. Зокрема існує широкий спектр моделей поведінки споживача, зміст яких визначається питаннями: на що людина схильна витратити гроші, яким чином формуються її переваги, самообмеження, структура витрат. Адже з точки зору психології, яка усвідомлює закономірність необмеженого зростання людських потреб, ресурс грошей обмежений завжди, хоча його рамки в кожному конкретному випадку різні. Крайні полюси спектру моделей споживання можна позначити як *гедонізм* та *аскетизм*. Гедонізм ставить

за мету задоволення матеріальних потреб, він націлений на зростання цих потреб і вбачає в їх всебічному задоволенні справжню повноту життя, його шлях – зростання багатства, максимум задоволень і насолод. Аскетизм, навпаки, вбачає сенс життя у звільненні духу від матерії, тому його мета – мінімізація матеріальних потреб, заперечення багатства, грошей як спокуси і найбільшого зла. У культурі споживання аскетизм та гедонізм у своєму повному та завершеному вигляді зустрічаються рідко, зазвичай поведінка конкретних людей містить елементи як однієї, так і іншої моделі в різних пропорціях і тяжіє до того чи того з означених полюсів. Співвідношення між цими моделями поведінки стає краще зрозумілим через їх співвіднесення з іншою бінарною опозицією – егоїзмом та альтруїзмом. Гедоністична позиція є виявом егоїстичної орієнтації на інструментальну раціональність у стосунках з іншими людьми, тоді як аскетизм пов'язаний з альтруїстичною налаштованістю, яка впливає із «справжньої» інтерсуб'єктивної комунікації. Різний ступінь вираження тих чи інших елементів у культурі споживання формує широкий діапазон конкретних моделей поведінки споживача. Крайні, загострені форми, як правило, притаманні спільнотам або окремим особистостям з аномальними життєвими обставинами, такі форми свідчать про відхилення від оптимальних моделей соціального та особистого буття. Оптимум, який формує модель поведінки споживача, повинен виходити не з інтересів економіки самої по собі, а з різноплановості людської особистості, для задоволення потреб якої існує економіка. Тому дослідники вважають, що у моделі споживання повинні бути враховані сім аспектів [196, с. 93]: правовий, економічний, екологічний, валеологічний, тобто ціннісний, етичний, естетичний та філософський, який розглядає в якості чинника поведінки людини її смисложиттєві настанови.

Для кожного суспільства, особливо в періоди глибоких історичних трансформацій, розвиток культури споживання має включати три напрямки, що існують у нерозривній єдності:

- накопичення та передача цінностей традиційної культури споживання, що забезпечує зв'язок поколінь;

- зовнішні запозичення позитивного досвіду у культурі споживання інших народів;
- внутрішні інновації, які виникають у ході розв'язання проблем споживання за конкретних соціально-історичних та економічних умов [196, с. 93].

Зокрема сучасні економічні умови специфічні тим, що змінюються кардинальні пріоритети економічної діяльності. На етапі «дикого» капіталізму провідним був пріоритет прибутку. Якщо говорити про ситуацію України, то цей етап – зовсім недавнє минуле, проте все ж таки минуле, пройдений етап. Сучасний пріоритет – конкурентоспроможність, яка передбачає орієнтацію на людину, на те, що вона вибере, на її потреби. Це зумовило переорієнтацію від пріоритету захисту національного виробника на пріоритет захисту національного споживача. Для України, де виробник здебільшого неконкурентоспроможний, захист від нього споживача набуває особливої актуальності – це є формування як культури виробництва конкурентоспроможного продукту, так і культури споживання.

Для суспільства доби постмодерну характерні такі особливості у розвитку культури споживання:

- Посилення гедоністичної спрямованості моделей споживацької поведінки. За твердженням В. Гьосле, «Новочасовий капіталізм і передбачає, і сприяє тому новому порівняно з античністю та середньовіччям типу людини, який не тільки має інші цінності та інакше мислить, а й інакше відчуває, – типу людини, який такі різні філософи економіки, як Маркс і Зомбарт, однаково називали “буржуа”» [76, с. 128]. Характерні риси цього нового типу людини докладно і глибоко описав Х. Ортега-і-Гассет [169]: пересічна людина нашого часу переконана, що життя легке, багате, позбавлене трагічних обмежень, а завтра воно буде ще багатшим і щасливішим. Вона «просякнута почуттям влади й тріумфу». По суті, це почуття розпещеної дитини, яке в дорослих людях постає як тип «самовдоволеного панича» – людини, яка прийшла у світ, щоб робити те, що їй заманеться. Самовпевненість «людини-маси» породжена надмірними можливостями цивілізації ХХ століття – надмірними порівняно з примітивним

рівнем потреб та здібностей цієї людини. Х. Ортега-і-Гасет вважає необхідною умовою, «законом» людського життя співмірність засобів, що є в розпорядженні людини, та проблем, які вона мусить розв'язувати. У кінці XIX – XX ст., коли пересічна людина влаштовується у світі багатств, коли вона зустрічає надмір засобів, не врівноважених життєвими труднощами, виникають деформовані зразки людського життя. Найважливіша деформація – це засаднича невдячність «людини-маси» стосовно всього, що уможливило їй легке і забезпечене життя. Вигоди цивілізації вона сприймає не як плоди тяжких зусиль та творчих здібностей, а як готову безпосередню реальність, котрої можна домагатися на засадах природного права. Люди всіх попередніх епох жили за умов, недостатніх в аспекті захищеності та комфортності, у світі, в якому не було нічого певного, багатого, сталого. Це прищеплювало їм почуття обмеженості власних можливостей, а водночас – присутності когось іншого, вищого та сильнішого, виховувало дисципліну та усвідомлення свого місця і своєї співвіднесеності з іншими людьми. Соціальний світ XX століття створює у людини враження, що все дозволено, бажання не обмежені, а обов'язків не існує.

На думку Ю. Габермаса, сучасні гроші як ніколи близько наблизили нас до парадоксальної мети – «звільнення людства від праці через найбільше в історії людства спонукання до праці», та водночас «капіталізм дедалі більше, ніж досі, руйнуватиме здатність традиційної культури наповнювати дозвілля смислом, тому цілком реальною є небезпека, що капіталізм, досягши своєї мети... закине людей у світ, який разом із втратою ритмічної зміни праці та дозвілля втратить будь-яку привабливість. Взаємодоповнювальність трудоголіка і споживача наявна вже сьогодні, і якщо на початку новочасової доби гідність пересічної людини визначається моральним і релігійним каркасом тодішньої культури, світ «бездуховних фахівців і безсердечних споживачів» може стати останнім словом капіталізму» [52, с. 141].

Гедоністичне марнотратство намагається вписати в картину життєвого світу як її органічний вимір Ж. Батай [282] через загальну програму космічного за масштабами збалансування енергії. Ж. Батай бере за вихідний пункт припущення,

що кожен живий організм накопичує у собі значно більше енергії, ніж необхідно для продовження та відтворення свого життя. Зайву енергію він використовує для зростання, яке теж не є необмеженим. Надлишкову енергію організм мусить витратити непродуктивно, без біологічної користі, але з приємним або «катастрофічним» ефектом. Соціокультурне життя також перебуває під тиском зайвої енергії, яка може бути каналізована різними способами, наприклад, через розширення спільноти у демографічному, територіальному або соціальному аспектах, через зростання виробництва, а також підвищення життєвого рівня. У цілому соціальним еквівалентом органічного зростання є підвищення комплексності, а еквівалентом розкоші природи є розкіш панівних соціальних верств. «Суверенне марнування» у формах непродуктивного споживання знімає напругу, викликану «неабсорбованим надлишком енергії». Водночас прогресує індустріальне виготовлення надлишків, які не можуть бути абсорбовані лише через їх продуктивне споживання. Якщо надмірне багатство не може бути змарноване в життєстверджуючих формах, тоді надлишок енергії спрямовується у катастрофічні форми марнування: такими є війни, екологічна криза, загрози тероризму, нагромадження військових арсеналів. Універсалізуючись, суспільство продукує неабсорбовані надлишки в таких масштабах, які ведуть до грандіозних оргій марнотратства.

Корені концепції марнотратства можна знайти у дослідженні феномена *потлача*, який Ж. Батай досліджував у своїх антропологічних студіях. Потлач – це свято північноамериканських аборигенів, змістом якого було змагання у показному марнотратстві: усі учасники свята мають обдаровувати одне одного, змушуючи до прийняття відповідного зобов'язання віддяки. Ж. Батай, ігноруючи соціально-інтегративний аспект обміну подарунками, зосереджує увагу на навмисному непродуктивному витрачанні власності, яка, не будучи компенсована еквівалентним подарунком-віддякою, залишається змарнованою. Проте витрати, позбавлені сенсу в економічному плані, мають визначений соціальний смисл: дарувальник, який перевершив інших багатством своїх дарунків, зміцнює свій статус у спільноті, забезпечує престиж і вплив. Зневага до споживчих вартостей

має своїм зворотним боком зростання суверенітету особи. Таким чином окреслюється суперечність між суверенністю і цілераціональністю, яка повне розгортання здійснює у пізніші епохи і зокрема в модерну добу: суверенність, яка виражає себе в актах марнотратства, дедалі більше використовується для експлуатації робочої сили. Ж. Батай констатує факт зростання інвестицій для отримання прибутків з виробництва предметів розкоші, позбавлених реального смислу [52, с. 218–231].

Теорію Ж. Батая можна розуміти як протилежність до теорії опредметнення, яку розробляли Д. Лукач, М. Горкгаймер та Т. Адорно. «Суверенність постає тут як противага до принципу уречевлюваного – інструментального розуму, принципу, який виходить із сфери суспільної праці і досягає в модерному світі свого панування. ...Бути суверенним означає – не давати себе редукувати, як це відбувається в праці, до стану певної речі» [52, с. 220]. Такий підхід є реакцією на те, що модерне суспільство стає суспільством речей, що об'єкт у грошовій формі його інобуття є більш значущим, ніж суб'єкт, який, потрапивши в залежність від об'єктів, більше не існує для себе.

У всіх історичних формах влади суверенність була з нею нерозривно пов'язана, проте лише при радянському устрої суверенність уперше в історії постала «у чистому вигляді». Радянський марксизм, відзначає Ю. Габермас, здійснив тотальне урівнення людей з їхніми продуктами. «Батай розглядає сталінізм як останню стадію процесу, в якому поступово, крок за кроком роз'єднувалися... уречевлена практика та чиста, вперше остаточно очищена від усіх практичних функцій, суверенність» [52, с. 224]. Ю. Габермас вбачає в теорії Ж. Батая «есхатологічне очікування того, що тотальне оречевлення буде перетворене на свободу» [52, с. 225]. Це відбудеться, за Ж. Батаєм, через витворення такої кількості неабсорбованих надлишків, за якої ствердження суверенності через марнування наблизатиметься до абсолютної свободи.

- Разом з гедонізмом, для економічно розвинених країн нашого часу дослідники вважають характерною іншу, принципово відмінну за своєю спрямованістю тенденцію – поступову заміну в культурі споживання цих країн

матеріалістичної мотивації постматеріалістичною. Наприклад, Р. Інглгарт висуває гіпотезу щодо зміни ціннісних орієнтирів у ставленні до стандартів споживання при переході від індустріального до постіндустріального суспільства [90, с. 250–259]. На його думку, ті матеріалістичні орієнтири, які утвердила модерна доба: гроші, багатство, матеріальний добробут – у добу постмодерну відходять на другий план, поступаючись чільним місцем духовним цінностям: на зміну економічним критеріям як стандартам раціонального споживання приходять розуміння цілі та сенсу людського буття.

Причини цих змін лежать не поза межами економічного життя, а, навпаки, зумовлені саме економічним розвитком. Наприклад, В. Іноземцев виділяє три основні фактори, що діяли у другій половині двадцятого століття: «По-перше, попереднє зростання добробуту забезпечило такий високий рівень життя значної частини населення розвинутих країн, що прагнення до вдосконалення власної особистості стало домінувати в системі цінностей усе ширшого кола людей; по-друге, розвиток нових виробничих форм, які вимагають засвоєння все більшої кількості інформації, викликає нагальну потребу в постійному підвищенні освітнього рівня й накопиченні нових знань...; по третє... володіння інформацією та здатність продукувати нові знання стають сьогодні так само важливим джерелом соціального визнання і такою ж необхідною умовою включення людини до складу домінуючих соціальних груп, якою була за умов індустріального суспільства власність на матеріальні багатства» [93, с. 326–327]. Зростання кількості та різноманітності життєвих благ, які репрезентує людині інформаційне суспільство, знижує статус грошей у системі ціннісних орієнтацій людини. Так, кроскультурні дослідження показують, що люди в багатих країнах схильні надавати грошам менше значення, ніж люди в бідних країнах. Таке ж співвідношення простежується між ціннісними орієнтаціями різних верств населення в рамках однієї країни. Наприклад, дослідження в Англії показали, що серед тих, хто найбільше стурбований здобуванням грошей і вірить, що вони накопичуються завдяки власним зусиллям та здібностям, виявилось більше жінок, людей з низьким прибутком, а також людей, що розділяють протестантську

трудоу етику, в якій помітним мотивом є елементи аскетичного ставлення до життя.

- Третьою особливістю є зростання плюралізму в смисловій значущості грошей для різних соціальних, демографічних верств, а також поглиблення диференціації у сприйнятті грошей, зумовленої соціально-культурною ідентичністю. Так, представників найрізноманітніших груп людей попросили оцінити поняття «гроші» за протилежними ознаками: «добрий-поганий», «підносить-принижує». В результаті одержали сім смислових вимірів грошей, які відрізнялися в залежності від статі, демографічних характеристик, соціально-економічного рівня та місця роботи людей. Виділяють п'ять вимірів смислової значущості грошей, пов'язаних з особистісними вимірами людей: влада, безпека, недовіра, особиста значущість, тривожність. Орієнтації у ставленні до грошей сильно залежать від статі. Для чоловіків гроші є засобом акцентуації сили, влади, компетентності, мужності як готовності до ризику. Для жінок гроші частіше виступають як засіб для одержання бажаних благ та задоволень.

Як приклад культурних відмінностей у сприйнятті грошей можна навести міркування, наведені у статті Л. Ростовцевої «Потребительская культура: между гедонизмом и аскетизмом»: «Якщо на Заході матеріальний добробут лише створює передумови для становлення нової мотивації (тобто для повернення до духовних цінностей – З.С.), то в Росії такі передумови існують просто в силу нашого менталітету. Звернення до дослідження національних традицій, звичаїв та установ російського народу свідчить про те, що його духовний досвід багатший, ніж у народів на Заході. Захід – царство раціоналізму, матеріалізму та практицизму, Схід, навпаки, – оселя ірраціоналізму, ідеалізму та духовності... Звідси й специфіка поведінки споживачів та культури споживання в Росії, які дійшли до наших днів: ощадливість, невибагливість, гостинність, довірливість і брак раціоналізму, особливості демонстративного споживання... Навіть демонстративне споживання в Росії в давні часи можна пояснити не тільки нещирістю, марнославством (або в термінології Т. Веблена – заздрісним співставленням), а двома дуже «симпатичними нахилами»: прагненням до

самовдосконалення (щоб здатися кращим самому собі) та повагою до людської думки, пошаною до ближнього. Ми хочемо «сподобатися світові» і тим самим «заботимся об умноженні удобств и приятностей общежития» [196, с. 95–96].

Особливості культурної детермінації сприйняття грошей, багатства, матеріальних чинників людського життя у наведених твердженнях добре простежуються не стільки в аргументах автора, у яких є слушні моменти, але кидаються у вічі й очевидні натяжки, скільки в особистій позиції самої дослідниці Л. Ростовцевої, в її зворушливому прагненні довести перевагу російського національно детермінованого ставлення до матеріального добробуту над ціннісними системами інших народів.

- У сприйнятті значущості грошей зростають компоненти, пов'язані з особистим самовираженням. Гроші для сучасної людини нерідко виступають як продовження власного «Я», наприклад, вони, як правило, слугують важливим критерієм особистого успіху. Виділяють чотири типи особистостей, пов'язані зі ставленням до грошей:

1. «колекціонери безпеки» – люди, які не довіряють іншим і використовують гроші, щоб знизити рівень своєї тривожності, пов'язаної із залежністю від інших людей;

2. «жадібні до влади» – люди, для яких гроші є джерелом сили, контролю та влади. Фінансові втрати, навпаки, вони сприймають як ознаку безпорадності та приниження;

3. «торгівці любов'ю» – люди, особливо залежні від ставлення до них інших людей. Гроші для них є або засобом, яким можна завоювати чи купити любов, або замінником любові, якої їм бракує;

4. «прихильники автономії» – люди, для яких гроші є шляхом до особистої свободи та незалежності.

- Відбувається посилення зовнішнього тиску на споживача, пов'язане з незмірним зростанням можливостей маніпуляції поведінкою людей в інформаційному суспільстві. Реклама, разом з розповсюдженням необхідної споживачу інформації, полегшенням пошуку потрібних товарів та послуг,

цілеспрямовано розробляє і вдосконалює засоби впливу на людину «в обхід» свідомості, спонукує до все нових витрат, стимулює виникнення нових потреб, далеко не завжди обґрунтованих реальною необхідністю, закріплює у психології споживача ті стереотипи масової поведінки «розпеченого панича», про які попереджав Х. Ортега-і-Гассет. Використовуючи психологічно привабливі іміджі для просування на ринку потрібних товарів, реклама натреноує у сприйнятті масового споживача схеми: за гроші можна купити не просто мінеральну воду, а «найкраще для рідних людей», не просто пральну машину, а вільний час для самого омріяного, не просто горілку, а душевне спілкування з друзями, не просто відомий виріб з «крильцями», а повну свободу й безпеку і т. п. Таким чином характеристики товарів закріплюються за тими сторонами життя, для яких раніше не існувало грошового еквіваленту. У найрізноманітніших рекламних образах рефреном повторюється формула: англійська мова – це легко, прання – це легко, цілий світ біля твоїх ніг – це легко, все одержати тут і тепер – це легко. Гроші стають у цих контекстах символом отого «життя легкого, багатого, позбавленого трагічних обмежень» [169, с. 57].

Названі особливості моделей споживання, характерні для економічно високорозвинених країн, в Україні мають свою специфіку, пов'язану з процесами соціально-економічної трансформації, яку проходить наше суспільство [Див. 223]. Так, гедоністичний ухил у споживанні виявляється і сприймається в нас набагато різкіше, що зрозуміло, якщо згадати «стартові умови» нашого стрибка у споживанні – на початку дев'яностих років минулого століття лютий радянський дефіцит сягнув був апогею і купити звичайним чином не можна було майже нічого. Проте за умов глибокої і по суті раптової майнової диференціації відбувається небезпечне соціальне розшарування. Як зазначає Т. Єфременко, обрана логіка первісного нагромадження й приватизації призвела до того, що диференціація доходів населення перейшла припустимі межі. Українська модель економічних реформ не тільки породила проблему бідності для нижчих верств населення, а й перетворила її на життєво важливу проблему виживання для більшості громадян [82, с. 169]. Разом з цим і на цьому тлі формуються нові

соціальні й культурні стереотипи, вони пов'язані з появою соціальних верств, чії грошові ресурси неспівмірні не лише з нижчим, але й середнім рівнем матеріального стану. Приналежність до забезпечених соціальних верств передбачає наявність дорогого автомобіля, елітного житла, дорогого виду спорту в якості хобі. Показне споживання стає розвагою та відпочинком, такий стиль життя передбачає споживання в усе ширших та ширших масштабах. Нестримне споживання небагатьох представників майнової верхівки та престижне споживання нечисленного середнього класу різко контрастують з тим, що для більшості населення стратегія споживання, та й у цілому стратегія фінансової поведінки зводиться до стратегії виживання. За таких умов значна частина громадян не має свободи вибору, оскільки споживання зводиться до самих необхідних витрат. Разом з тим п'янкий дух грошової свободи для «обраних» культивує престижні трати великих сум, які не вкладаються в рамки раціональної поведінки. Для решти суспільства, особливо для його найбільш активної верстви – молодого покоління – це створює серйозну спокусу казкового життєвого успіху через здобуття грошей, установку на збагачення будь-якою ціною, а така ціна, звичайно ж, лежить поза межами правового поля. У суспільстві наростає відчуття, що лібералізація економіки «знищила все святе», зруйнувала моральні цінності і підірвала традиційні основи людського співжиття. Це один з численних міфів пострадянської доби, який тримається, як і інші сучасні міфи, на короткій пам'яті: ідеологічний штамп про високі цінності «морального кодексу будівника комунізму» у ті часи існував лише в уяві партійних ідеологів і не сприймався серйозно рядовими громадянами. Суть же справи сьогодні полягає в тому, що грошового (не економічного!) успіху досягли під час розподілу «жирного радянського пирога» не найбільш економічно активні громадяни, а ті, хто найкраще засвоїв принцип «Грабь награбленное!»

Це стосується й другої із виділених особливостей сучасних моделей споживання – зниження соціальної значущості грошей на користь гуманітарних цінностей. Ця закономірність виявляється лише в країнах з високим (за сучасними мірками) рівнем добробуту та соціального захисту. В Україні ж

тривалий час увага «пересічного» громадянина мимоволі концентрується на грошах в силу найвагомішої причини: їх відсутності або серйозної недостатності. Цю увагу закріплювали борги із зарплатні, її недостатні розміри, неможливість заробити гроші через брак робочих місць, зростання цін, тарифів, комунальних платежів, а з другого боку – демонстративний наддостаток «нових українців». Тому стосовно вітчизняних умов є сенс говорити не про зниження, а про неправомірне перебільшення значущості грошей у масовій свідомості.

Ще одна особливість поведінки споживачів в Україні – їх слабша, порівняно з загартованим західним споживачем, опірність до агресивної, недостатньо регульованої реклами. На відсутність «психологічного імунітету» до рекламного впливу накладається дефіцит можливостей самостійної перевірки одержаної інформації. Доступ до інформації, за даними, наведеними Т. Єфременко [82, с. 173], обмежений як технічно, так і у фінансовому плані. Так, 80 % юридичних осіб (а про фізичні особи годі й говорити) одержують інформацію на комерційних засадах. Деформації соціальної структури суспільства і майнова диференціація ще посилюють інформаційну нерівність різних груп населення.

Окреслені особливості сприйняття грошей в українському суспільстві накладають на їх соціальний образ риси певної ірраціональності, їх нерідко сприймають як наймогутнішу соціальну силу, але таку, що спрямована проти фундаментальних основ людського співжиття, як соціальне зло, з яким неможливо боротися. Це хибна по самій своїй суті позиція. Становлення нормального ладу нормального людського життя в Україні неможливе без, зокрема, переосмислення ролі грошей, яке передбачає, по-перше, зведення їх статусу до більш поміркованого рівня економічного інструменту, і, по-друге, відхід «рядової людини» від позиції жертви всевладдя грошей і перетворення її на свідомого та повноправного суб'єкта грошових відносин. Щоб правильно розпоряджатися своїми грошима, споживач повинен знати свої права, бути здатним захистити себе в разі їх порушення, знати, в які органи звернутися за консультацією, якщо не допоможе досудовий порядок розгляду претензій – не

боятися звернутися в суд. Щоб здобути імунітет від стереотипів, нав'язаних рекламою, треба засвоїти схеми прийняття рішень про купівлю за умов ринку, знати, де знайти інформацію про товари та послуги, як порівняти вироби конкуруючих виробників, визначити бажані для себе місця продажу, вміти оформити угоду.

Чималою є роль держави, зокрема, у справі захисту прав споживача. Це просвіта споживачів, тобто надання їм знань та навичок, які допомагають виробити певні стереотипи ринкової поведінки, що дозволило б упевнено почуватися на ринку. У першу ж чергу це створення об'єктивних умов [196, с. 98]:

- зміцнення суверенітету споживача в економічній системі, заснованій на ринкових механізмах;
- оптимізація задоволення його потреб не лише у відношенні матеріальних благ, але також у відношенні одержання знань, інформації;
- дотримання вимог демократичного ідеалу, щоб був визнаний колективний інтерес споживачів і підтримання їх організації;
- забезпечення прав споживачів, які є найслабшою ланкою економічної системи, у відповідності до поняття справедливості.

Розв'язання цих завдань мало б просувати українське суспільство до сучасної культури менеджменту грошей та споживання.

Другий невід'ємний аспект цього процесу – формування культури витрачання грошей та споживання в добре матеріально забезпечених верств населення. Тут брак культури виявляється в нездатності раціонально розпорядитися коштами, залежність від стереотипних уявлень «нових багатих» про символи належності до еліти: купування престижних, позиційних товарів, інвестування грошових ресурсів за кордоном, перетворення придбання товарів та споживання в самоціль. Таким чином витіснення ідеалів творчої та вільної особистості, гармонійних людських стосунків безконечною гонитвою за речами формує ту модель поведінки, яку прийнято називати споживацтвом. Розширення прав і можливостей споживача обертається звуженням можливостей

самореалізації, втратою справжньої свободи. Тому модель культурного споживача має включати такі основні характеристики:

- прийняття раціональних рішень щодо витрачання коштів на споживчі цілі;
- знання своїх прав і вміння їх захистити;
- моральна, естетична та екологічна вихованість;
- здоровий та розсудливий спосіб життя.

Головна ж колізія у розвитку цивілізованих моделей заробляння та витрачання грошей в Україні розгортається у подоланні суперечності, на яку вказує академік В. І. Ландик. Економічна криза, в якій Україна опинилася після здобуття незалежності, на початку 90-х років виявлялася у гострому дефіциті пропозиції на ринку товарів. Для збалансування ринку уряд вжив низку виправданих на той час заходів: збільшення ввезення імпортованих товарів, обмеження попиту через стримування зростання зарплатні та пенсій, лібералізацію цін, податки на додану вартість та перевищення фонду споживання. Ці заходи призвели до очікуваного результату – дефіцит пропозиції було подолано. Однак ці заходи, розраховані на короткий період і виправдані тогочасною ситуацією, не були скасовані або відкориговані після того, як поставлена мета була досягнута. Внаслідок цього вони стали чинником, який у подальшому спричинив уже новий виток економічної кризи – кризу попиту. «Попит є грошовим відображенням на ринку споживання товарів та послуг. Попит тісно пов'язаний з такими явищами, як прибутки споживача та рівень цін. Заходи зі стримування прибутків і обмеження попиту, які вийшли за необхідні часові рамки, призвели до стримування виробництва всередині країни, до звуження внутрішнього ринку. Лібералізація цін і поставки на український ринок імпортованих товарів із країн з більш сприятливими економічними умовами звузили сегменти внутрішнього ринку, де представлені товари українського виробництва. Усе це разом з податково-бюджетною, валютно-курсовою та процентною політикою (також розрахованими на подолання дефіциту пропозиції) призвело до вимивання обігових коштів підприємств, скороченню або припиненню

виробництва... Країна ввійшла в кризу дефіциту попиту, з'явилася необхідність розробити й застосувати заходи з його подолання» [122, с. 37]. Без таких заходів може виявитися неефективною грошова політика уряду, бо грошова реформа – дуже вдалий, але тільки перший крок радикальної перебудови всієї економічної системи: «Грошова реформа може стати успішною лише в тому разі, якщо вона буде підкріплена відповідною кількістю товарної маси. Якщо на нові гроші нічого купити з товарів вітчизняного виробництва, то такі гроші нікому не потрібні – вони працюють на економіку інших держав» [122, с. 39].

Функціонування грошей на ринку товарів – дуже важливий, але в кількісному співвідношенні не найоб'ємніший напрямок їх використання суб'єктами економічної діяльності. Фінансова поведінка людей включає також динаміку заощаджень, інвестиційну активність. Динаміка заощаджень, мотивації інвестиційної активності населення з урахуванням соціально-демографічних характеристик, причини вибору тієї чи тієї форми інвестування, сприйняття масовим інвестором інститутів фондового ринку є предметом постійної уваги західних дослідників. Дж. Кейнс у своїй фундаментальній праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» виклав теоретичні підходи до аналізу заощаджень, інвестиційних преференцій і загалом фінансової поведінки населення. У дослідження соціологічних аспектів фінансових явищ вагомий внесок зробили Й. Шумпетер [276] та Ф. Модільяні [153], який у 1985 році був удостоєний Нобелівської премії за аналіз поведінки людей стосовно заощаджень. Він першим описав модель «життєвого циклу», що пояснює закономірності утворення особистих заощаджень і має неабияке прикладне значення у створенні національних пенсійних програм.

При визначенні фінансової поведінки громадян України відносно як споживання, так і нагромадження та інвестування необхідно враховувати диференціацію моделей поведінки, виходячи з відмінностей між трьома соціальними групами [82, с. 173]:

- «нові бідні» – найчисленніша група, фінансову поведінку якої можна визначити як стратегію виживання;

- середня верства – її майнові характеристики здебільшого вичерпуються квартирою, дачею, автомашиною, лише невелика частка цієї верстви має якийсь виробничий та фінансовий капітал. За даними Т. Єфременко [82], прибутки українського середнього класу лише на 20 % перевищують масове уявлення про мінімально необхідну зарплатню і навіть з урахуванням «тіньової» складової навряд чи значно перевищують такий мінімум;

- «нові багаті» – вузьке коло, що володіє переважною часткою фінансових ресурсів населення. Моделі фінансової поведінки цієї верстви, як правило, не пов'язані з інтересами економічного розвитку всього суспільства і не відповідають їм.

Коли йдеться про першу групу, питання вибору моделі фінансової поведінки можна розглядати лише в дуже обмежених рамках, оскільки стратегія виживання, по суті, не залишає можливості такого вибору. Тому дослідження проблем інвестування та заощаджень правомірно ставити лише щодо порівняно невеликої частини українських громадян.

На ступінь готовності людей до інвестування та створення заощаджень впливають такі чинники:

- *Рівень грошових прибутків.* Дія цього чинника за сучасних умов в Україні на тлі низького життєвого рівня переважної частини населення виявляється у низці достатньо специфічних особливостей [82, с. 168]. Це прагнення по можливості ухилятися від фінансових відносин, коли громадяни, замість пристосування до умов ринку, намагаються уникнути його впливу через натуралізацію домашнього господарства, родинну та приятельську взаємодопомогу. Це, по-друге, компенсаційний характер фінансових відносин держави та громадян, коли фінансова функція держави щодо значної частини населення зводиться до компенсації втрат замість політики запобігання соціальним проблемам. Це, по-третє, примітивізація фінансової поведінки як результат звуження її ресурсної бази. Домінуючими у фінансових активах стають готівкові гроші. Нарешті, це небачений в економічно розвинених країнах платіжний інструмент – неплатежі.

- *Система соціальних цінностей*, що регулюють економічну поведінку людини. Щоб забезпечити реальне участь людини в економічному житті, вона повинна бути націлена на соціальне сприйняття та схвалення економічної активності, бізнесової порядності, багатства, заробленого чесною працею, грошей як таких, які слугують розвиткові людської особистості, а разом з тим відсікати від сфери соціально визнаних взірців поведінки як демонстративне споживання, так і вузькість стратегії виживання.

- Масштабність і складність *інформації*, якою оперують учасники ринку і яка потребує для правильної інтерпретації значних інтелектуальних ресурсів. В Україні на перешкоді фінансовій активності значної частини населення стоїть незнання, незвичність нових реалій та брак необхідної компетентності у розпорядженні грошовими ресурсами.

- Наявність таких *соціально-психологічних регуляторів*, як звичаї, стереотипи, умовності, довіра або недовіра, паніка, ажіотаж – що мобілізують або деморалізують учасників фінансового ринку – позаяк це ринок, найчутливіший до тонких масово-психологічних настроїв та порухів. Так, на курс цінних паперів впливають довіра до фірми, наміри й мотиви продавця та покупця, різне психологічне сприйняття майбутніх тенденцій на ринку – оптимізм або песимізм, тривожність або впевненість тощо. Впливає інформація, одержана із ЗМІ, поведінка інших учасників ринку, навіть пора доби, дня або року.

- *Суб'єктивні психологічні особливості* сприйняття людиною фінансової реальності. В Україні в силу об'єктивних причин широкого поширення набула суспільна психологія бідності, характерні риси якої – утрата життєвої перспективи, заздрість, примітивізація потреб та інтересів, занижена оцінка власної значущості, фетишизація багатства й грошей, страх перед ними, що й призводить до прагнення ухилитися від фінансових відносин. Вплив ціннісних орієнтацій та потреби в грошах на сприйняття їх людиною дозволяє оцінити такий експеримент. Дітям показували монету та картонне кружальце того ж розміру, що й монета, і просили співставити розміри предметів.

Учасники експерименту сприймали монету як предмет більшого розміру, ніж картонне кружальце того ж діаметру – так впливала на сприйняття підвищена значущість монети порівняно з картонним кружальцем. Показово, що діти із сімей з обмеженими фінансовими можливостями більше переоцінювали розміри монети, ніж діти із забезпечених сімей. Аналогічні експерименти з ускладненими умовами показали, що люди менше переоцінюють розміри грошей після періоду інфляції, тобто коливання економічної значущості грошових знаків безпосередньо відбивається на їх психологічному сприйнятті. Ці дослідження дозволяють зрозуміти внутрішні суб'єктивні чинники остраху перед складними фінансовими операціями й тяжіння до готівки: різні види грошей, задіяні в них, у більшій або меншій мірі відповідають уявленням людини про «справжні гроші». Готівка відповідає цим уявленням в найбільшій мірі, пластикові картки й чеки – в меншій, інвестиційні форми, наприклад облігації або цінні папери, з найменшою очевидністю сприймаються в якості грошей людьми, які не мають відповідного й достатньо репрезентативного досвіду.

- На вибір фінансової поведінки впливає *спосіб, яким були одержані гроші*. Так, легко одержані гроші легше «кидають на вітер» – витрачають на нераціональне споживання, вкладають у ризиковані фінансові операції, однак тяжче приймають рішення про їх заощадження. Грошима, заробленими тяжкою працею, розпоряджаються зі значно вищим ступенем відповідальності.

Найпривабливішим, неінфляційним ресурсом інвестування є заощадження населення. До них відносять відкладену готівку в національній та іноземній валюті, кошти на банківських рахунках, особисті вкладення в акції та інші цінні папери, а також, з деякими обмеженнями – купівлю страхових полісів, придбання товарів тривалого користування, що мають реальну ліквідність [102, с. 10].

Близьким до заощадження є поняття нагромадження, обидві ці форми протистоять споживанню, тому, незважаючи на певні відмінності між ними, можна говорити про протилежність споживчої та заощадливої поведінки.

Стратегія заощадження має свої обумовлюючі фактори та особливості:

1. Соціально-економічні – наявність ресурсів для створення заощаджень. Так, в Україні несприятлива макроекономічна ситуація довгий час призводила до стагнації заощаджень. Разом з тим не виправдовуються теорії, які проводили лінійну залежність між рівнем прибутку та рівнем утворення заощаджень. Зокрема індекс настроїв споживачів враховує той факт, що під час економічного спаду люди більше схильні до заощадження, в них сильніше виражена мотивація до нагромадження, тоді як у періоди економічного зростання більше виражена тенденція до споживання.

2. Це пов'язане з дією ціннісних орієнтацій. Підхід, заснований на їх врахуванні, розглядає заощадження як споживання, відкладене на майбутній час. Гроші стають символом і гарантом майбутнього задоволення. Вибір стратегії, спрямованої на заощадження, пов'язаний з тим, що людина віддає перевагу майбутньому виграшу перед хвилиним задоволенням від витрачання грошей тут і тепер, відсуває на певний час задоволення від споживання. У зв'язку з цим існує економічне поняття «преференція часу», якому в психології відповідає «здатність відтермінувати задоволення». Позитивна преференція часу означає, що людина схильна використати наявні у неї гроші тепер, не відкладаючи на довший час; негативна передбачає відтермінування витрати грошей на майбутнє. Таким чином, процентні ставки на різні види заощаджень являють собою для людини нагороду за виявлену нею стриманість у споживанні. Кожна конкретна людина має свою суб'єктивну міру винагороди, яка може бути достатнім стимулом для заощаджень. Її величина вираховується як мінімальна вартість, за яку людина погодилася б відкласти на певний термін одержання певної суми грошей, наприклад, вона має погодитися одержати сто доларів не негайно, а через шість місяців. Ця величина означається поняттям «суб'єктивна ставка дисконту». Як правило, за нормальних умов вона коливається в межах 30-40% річних. У такому ракурсі здатність до створення заощаджень пов'язана з психологічними рисами: локусом контролю, здатністю до самоконтролю, почуттям обов'язку, сприйняттям часової перспективи.

Якщо людина здебільшого приймає відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, здібностями, то це показує наявність у неї внутрішнього (інтернального) контролю. Якщо ж вона має схильність приписувати відповідальність за все зовнішнім факторам, знаходячи причини в інших людях, у навколишнім середовищі, у долі чи випадку, то це свідчить про наявність у неї зовнішнього (екстернального) контролю. Інтернали у своїх часових перспективах більш орієнтовані на майбутнє, краще здатні концептуалізувати відрізки часу і, можливо, сприймають перебіг часу іншим способом, ніж екстернали. У порівнянні з екстерналами, в інтерналів часова перспектива охоплює значно більш далеку зону як у майбутньому, так і в минулому. Майбутнє в інтерналів насичене більшою кількістю подій, ніж у екстерналів. Перебіг часу від сьогодення до майбутнього (спрямованість часу) здається інтерналам більш швидким, ніж екстерналам. Виявлено, що чим менше суб'єкт вірить у свої здатності керувати власним життям, тим менша імовірність, що він уживе заходів, щоб упорядкувати і регулювати події в часі. Екстернали виявилися більш стурбованими організацією свого часу, виявляючи слабку його упорядкованість і неефективне використання. Цілі в них є неконсистентними і мінливими в часі, їхнє здійснення постійно відкладається [160, с. 43–89]. Аналогічно до менеджменту часу впливає локус контролю і на менеджмент грошей, тут дослівно справджується істина «час це гроші».

Стратегію заощаджень значною мірою визначають їх конкретні мотиви. Виділяють такі типи мотивації, що визначають ставлення людей до заощадження грошей:

1. «розпорядники готівки» – це люди, що організовують заощадження, виходячи із залишків від повсякденних витрат;
2. «буферні нагромаджувачі» – люди, для яких мотивом заощадження є турбота про непередбачені витрати у майбутньому («на чорний день»);
3. «цільові нагромаджувачі» – для них мотивом є придбання конкретних товарів тривалого користування тощо;

4. «розпорядники багатства» – люди, які створюють заощадження з метою інвестування.

Стратегія заощаджень залежить від установок соціальної поведінки – атит'юдів, які сформувалися в процесі виховання та засвоєння соціального досвіду. Наприклад, існує зв'язок між заощадженнями та приналежністю до певного класу, соціально-культурної спільноти або етнічної групи. Його переконливо демонструє протестантська трудова етика, яка націлює людину на створення заощаджень і водночас засуджує марнотратство та позичання грошей.

Вікові та гендерні особливості впливають на схильність людей до створення заощаджень: у старшому віці бажання робити й мати заощадження зростає, хоча можливості для цього нерідко зменшуються. Жінки ставляться до заощаджень більш прихильно, ніж чоловіки, хоча вони мають менше конкретних намірів їх робити і насправді менше роблять.

Стан справ у сфері заощаджень населення в Україні за своїми об'єктивними показниками свідчить про те, що «пересічна» українська людина перших років незалежності мала звужену, гіпотрофовану сферу менеджменту грошей. Так, за даними С. Шумської [277], станом на 01.01.2001 р. залишки на поточних та депозитних рахунках фізичних осіб становили 6 млрд. 645 млн. грн., або лише 139 грн. на душу населення. За даними Фонду захисту вкладів фізичних осіб найменша кількість вкладів фізичних осіб у банках-членах Фонду припадала на групу вкладів від 500 до 1000 грн. Середній розмір вкладу за цією групою – 875 грн. Кількість вкладників, які мали вклади понад 1000 грн. складала лише 9 % їх загальної кількості. При цьому на один вклад у цій групі припадало трохи більше 11 тис. грн. Середній розмір вкладів фізичних осіб у банках-членах Фонду на 01.10.2000 р. дорівнював 1042 грн. (197 дол. США). Про подальшу динаміку та сучасний стан заощаджень населення можна судити по таких даних. Згідно Бюлетеню Нацбанку України № 8 за 2006 рік грошові доходи населення зростали: у 2001 році на 20 %, у 2002 – на 60 %, 2003 – на 16 %, 2004 – на 27 %, 2005 – на 35 %. Заощадження фізичних осіб складали по роках у млн. грн.: 2003 – 32 429, 2004 – 41 651, 2005 – 73 291, у червні 2006 – 77 500, тобто спостерігалось

зростання: у 2004 році на 28 %, у 2005 – на 75 %, до червня 2006 – на 6%. У цілому ж картина грошових доходів населення за роки незалежності виглядає таким чином (млн. грн.): 1994 – 5 389; 1995 – 26 498; 1997 – 50 069; 1998 – 54 379; 1999 – 61 865; 2000 – 86 911; 2001 – 109 390; 2002 – 185 073; 2003 – 215 672; 2004 – 274 241; 2005 – 370 636. Таким чином, реальне зростання маси грошей, якими розпоряджаються громадяни України, створює передумови для розширення компетенцій у цій сфері.

Сучасні форми грошей, як ніколи, розширили можливості та спокусу кредиту, що ставить значущість позичання грошей в один ряд зі споживанням та заощадженням. Взаємозв'язок між заощадженнями та позичанням гіпотетично встановлений так званою теорією життєвого циклу, згідно з якою стратегія фінансової поведінки розробляється людиною з врахуванням цілого життєвого циклу у вигляді оптимального плану споживання, що може бути графічно виражений у формі «горбоподібного» профілю. Цей профіль показує імовірну життєву стратегію, за якою люди позичатимуть гроші, доки не досягнуть достатньо високого рівня прибутків, після чого виплатять борги, почнуть заощаджувати на старість, аж поки, вийшовши на пенсію, почнуть переважно витрачати. Однак ця теоретична побудова багато в чому не підтверджується. Зокрема, практика позичання грошей не так розповсюджена серед молоді, як серед людей зрілого віку. Не підтверджується і припущення про лінійний зв'язок браку коштів і позичання. Навпаки, широко розповсюджені моделі поведінки, коли люди користуються кредитом для одних цілей і водночас заощаджують для інших. Тому видається слушним припущення, що схильність до позичання грошей має більший зв'язок з ціннісно-орієнтаційними характеристиками особи. Так, люди, які систематично живуть у борг, незалежно від їх економічного становища та демографічних даних, мають позитивну настановленість відносно припустимості та можливості позичання, спілкуються з іншими людьми, схильними до позичання грошей і впевнені, що позичання не сприймається іншими людьми негативно. Проблема фінансових труднощів не визначає однозначно того, чи буде дана людина позичати гроші, а рівень матеріальної

забезпеченості впливає на величину позичених сум, але не на сам факт позичання. Дослідження серед людей з високими та середніми прибутками показало, що ті, хто часто позичає гроші, менше задоволені своїм рівнем життя, схильні звинувачувати інших у своїх фінансових негараздах, у меншій мірі відчувають свою здатність контролю та відповідальність за ведення власного бюджету, мають більше задоволення від ходіння по магазинах, мають слабку самодисципліну.

Серед моделей фінансової поведінки не можна обійти мовчанням ту, яка, хоч і є девіантною, однак у сучасному українському суспільстві набрала, за виразом М. Каптуренка, масштабів «справжньої епідемії», що викликає велику стурбованість більшості громадян [99, с. 42]. Це корупція. У 2002 році за індексом сприйняття корупції Україна посідала 83 місце серед 91 країни, що ввійшли до названого індексу, який забезпечує ранжування держав за рівнем сукупної корумпованості й охоплює від 90 до 99 країн. Для ІСК прийнята шкала від 0 до 10, де 10 означає повну відсутність корупції. Перше місце посідає Фінляндія з показником 9,9, а останнє – Бангладеш – 0,4. Україна мала показник 2,1 [99, с. 42]. За останнім рейтингом, який традиційно публікує організація Transparency International, Україна у 2006 році посідає 99-е місце у світі за рівнем корупції серед 163-х обстежуваних країн. Цього року Україна отримала на 0,2 бала більше, ніж минулого, окрім того вже другий рік поспіль експерти висловлюють думку, що в Україні менший рівень корупції, ніж у Росії. Найнижчий рівень корупції у 2006 році у Фінляндії, Ісландії та Новій Зеландії. США розділяє 20-те місце разом з Чілі та Бельгією. З пострадянських країн на 24-му місці Естонія, на 46-му – Литва, на 49- Латвія, на 121-му – Росія [190].

Як і інші форми фінансової поведінки, корупція укорінена в ціннісних орієнтаціях конкретних людей, вона починається з відповідей на «наївні» питання: «заробляти чесно, чи збагачуватися будь-яким способом?», «що важливіше: добре ім'я чи гроші, обов'язок перед суспільством чи матеріальний добробут?» За даними опитування «Ставлення громадян України до проблем прозорості суспільства і корупції», яке було проведене програмою «Партнерство

за прозоре суспільство» в березні та квітні 2002 року, абсолютна більшість українців – 92 % вважають корупцію поширеною в Україні. З них 65 % – «дуже поширеною» і ще 27 % – «дещо поширеною». Жоден із респондентів не відповів, що корупція «зовсім не поширена» в державі. Переважна більшість громадян – 72 % вважала, що за останні п'ять років корупція в Україні зросла. Майже половина опитаних – 46 % вважають корупцію найбільш серйозною проблемою України, а ще 43 % назвали цю проблему досить серйозною.

Дослідники корупції підкреслюють: труднощі щодо її чіткого визначення, пов'язані з тим, що в ній переплелися економічні, політичні, моральні, юридичні проблеми. Вона не може бути зведена до певного чітко визначеного діяння. Разом з тим суть корупції достатньо повно, на нашу думку, схоплена у дефініції М. Азарова: «Корупція – це зловживання державною чи будь-якою іншою владою для особистого збагачення»[1].

Всемогутність корупційних грошей породжує соціальну апатію, що виливається у сприйняття корупції як нездоланного зла, яке суспільство не здатне побороти. О. Плотніков узагальнив такі настрої, сформулювавши шість найбільш розповсюджених «міфів про корупцію» [181, с. 16]:

1. Корупція пов'язана з президентським устроєм держави.
2. Корупція – результат трансформаційних процесів у країні.
3. Корупція існує тому, що чиновники «не можуть не брати».
4. Корупція не залежить від економічних механізмів держави.
5. Корупцію неможливо викорінити.
6. Корупцію не регулює закон.

Кожен з цих міфів має вразливі для критики позиції, проте вони діють і всі разом створюють у суспільній свідомості стійку думку, що саме корупція у нашому житті є нормою, а її відсутність – явищем, протилежним природі людини; що влада грошей над людиною така могутня, що ні моральні, ні юридичні, ні політичні чинники не здатні їй протистояти. Однак відомий досвід економічно розвинених благополучних у сенсі корупції країн свідчить, що соціально-економічне, правове та політичне здоров'я суспільства якщо не повністю

усувають корупційну поведінку зі сфери соціальних стосунків, то принаймні суттєво обмежують її масштаби.

Наступна форма фінансової поведінки, яку ще освоєє пересічний українець – сплата податків. Величезні масштаби тінізації економіки свідчать, що значна, якщо не переважна, частина громадян у виборі: сплачувати чи не сплачувати податки – тією чи іншою мірою обирає асоціальний варіант, ідучи всупереч традиційним цінностям ринкової економіки та громадянського суспільства. Але сплата податків – не просто перерозподіл фінансових ресурсів на користь держави. Податкова сфера – це взаємні політико-економічні відносини громадянина та суспільства, де суб'єкти економічної діяльності виступають, власне, як громадяни, реалізуючи такі соціально значущі цілі:

- Створення фінансової бази для розв'язання ряду загальнозначущих проблем в інтересах цілого суспільства. Зміст цих завдань держава визначає, спираючись на волю суспільства і не має права довільно його змінювати.
- Оскільки податки використовуються для соціального захисту громадян, сплата податків виконує солідарні функції, об'єднуючи народонаселення даної країни у певну цілісність – громадянське суспільство.
- Податкова політика держави, виражаючи волю економічної спільноти, стимулює вертикальну мобільність у суспільстві через податкові пільги для підприємців, які розпочинають свою бізнесову діяльність, надає більші можливості для доступу до власності соціальних груп з відносно стабільними прибутками.

Кожна з форм фінансової поведінки несе в собі певний ризик – втрати вкладених грошей, відсутності прибутку, одержання меншого прибутку від очікуваного, неможливості повернути кредит, не кажучи вже про ризики протиправної фінансової поведінки. Ризик – неминуча складова фінансової діяльності. Тому провідні цінності, що визначають діяльність людей на фінансовому ринку, своєрідний соціальний капітал – довіра, стабільність, надійність, захищеність, бізнесова чесність. Наприклад, у США та Японії

багатомільйонні угоди укладаються через телефонні перемовини і ніхто не сумнівається в їх надійності [139, с. 86].

На сторожі цього соціального капіталу стоїть держава – вона виконує функції захисту прав власників, створює структури захисту інтересів вкладників та інвесторів-фізичних осіб, забезпечує розробку та функціонування нормативно-правової бази, механізму відповідальності за допущені порушення. Зокрема йдеться про захист заощаджень населення у банках, що диктується самими принципами діяльності банківської системи.

В Україні формування потенціалу довіри до фінансового ринку – дуже складне завдання в силу ряду причин:

- Сформоване ідеологічною обробкою радянських часів ототожнення фінансової діяльності з примітивним меркантилізмом, під яким мають на увазі гонитву за грошима ради самих грошей, ставлення до грошей як до головного критерію життєвого успіху, гідного життя і навіть цінності людської особистості.
- Новизна і незвичність фінансової діяльності та брак необхідної інформації.
- Гіркий досвід першого знайомства з фінансовою сферою – всілякі шахрайства трастових товариств, знецінення вкладів населення в Ощадбанку на початку 1990-х років, ряд гучних фінансових скандалів. На жаль, цей досвід має продовження і наш час, свідченням чого є сумна доля інвесторів будівельного проекту «Еліт-Центр».

Недовіра до фінансової сфери є одною з причин того, що на фінансових ринках України, з одного боку, залишається незадоволеним попит на фінансові ресурси, тобто економіка залишається недофінансованою, а, з другого, значна частина ресурсів не використовується для фінансування потреб соціально-економічного розвитку. Ці кошти обертаються в тіньовому секторі, або залишили національні терени і працюють за кордоном, або осіли мертвим капіталом на руках у населення, але всі вони являють собою невикористаний потенціал, якого так бракує українській економіці. Одним з найяскравіших виявів недовіри громадян до вітчизняної грошової системи є доларизація економіки. Вона є своєрідною декларацією недовіри до національної грошової одиниці, реакцією на

нестабільність економічного розвитку. Доларизація пов'язана з прагненням зменшити фінансові ризики через застосування більш надійного та стабільного посередника у фінансових відносинах. За останній час в Україні, за даними С. Шумської [277, с. 63] спостерігається позитивна тенденція до зменшення частки іноземних депозитів у загальній сумі депозитних зобов'язань банків: довіра до гривні почала зростати і економічні суб'єкти відреагували на це зменшенням частки кредитів в іноземній валюті. Проте, хоча показники доларизації почали зменшуватись, але вони ще є досить-таки високими порівняно з аналогічними показниками країн, що досягли успіхів в економічному розвитку. Як зазначає С. Шумська, рівень готівкової доларизації за останні роки не зменшився, а продовжує зростати, і цей процес все більше нагадує айсберг, основна частина якого – підводна – збільшується. Впродовж тривалого періоду значні обсяги грошових коштів відволікалися з економіки на операції з іноземною валютою, тобто йшло формування маси «гарячих» грошей, які при несприятливих умовах можуть створити потенційну загрозу для стабільності валютного ринку. Зрозуміло, що частина доходів, які отримувало населення від продажу валюти, йшла на споживання, однак за наявності альтернативних інструментів та прозорих механізмів лєвова їх частина разом із коштами, які витрачалися на придбання валюти, могла б бути залученою в реальну економіку, тобто це своєрідний втрачений інвестиційний потенціал [277, с. 65].

Нагромадження населенням готівкової валюти для забезпечення заощаджень від ризику тісно пов'язана з проблемою відпливу капіталу з України, оскільки воно і є однією із форм втечі капіталу. Україна таким чином перетворюється на кредитора іншої, а не своєї економіки, зокрема США, у таких масштабах, які не піддаються точним оцінкам. Як стверджує С. Шумська, за даними фахівців, за межами України перебуває від декількох до 10–30 млрд. доларів США, протизаконно вивезених з країни; за період незалежності кожного року економіка втрачала від 8 до 20 % (а в 1999 р. 36,7 %) інвестицій в основні фонди.

Для виправлення деформацій у фінансовій поведінці населення України, як справедливо зазначає В. Ландик, існує лише один спосіб: розкріпачення

підприємницької ініціативи, заохочення конкуренції, «звільнення» цін, постійна турбота про здоров'я національної валюти. Щоб модернізація стала справді незворотною, вона повинна бути закріплена в системі суспільних цінностей, у світоглядних позиціях масової свідомості. В основу цієї системи цінностей має бути покладене ставлення до праці. Треба відродити споконвічне переконання, закладене в основах нашої народної моральності, що гроші можна заробляти чесною працею, а не «перепродажем американських цигарок, турецького одягу та взуття, угорської підробної горілки та інших товарів на штучно створених ринках, які вже повністю зайняли свої домінуючі позиції в усіх містах та селах України... Сьогодні парадокс економічної політики полягає в тому, що робітникам стало неможливо чесно працювати, підприємствам всіх форм власності не вигідно чесно виробляти продукцію, а продавцям товарів не вигідно чесно продавати» [122, с. 39, 37]. Економічна політика може бути успішною лише за умови довіри, розуміння та сприйняття її хай не поголовно кожним громадянином, але критичною масою найбільш соціально та економічно активних громадян. Ефективність економічної політики держави оцінюється, зрештою, точним, хоч і узагальненим показником – рівнем прибутків на душу населення, тобто ефективність держави має чітко визначений грошовий еквівалент. Не можна не погодитися, що «сьогодні нам потрібний план фінансової реабілітації України. Основна мета – зробити гривню потужною валютою, конвертованою в усіх країнах світу. Найбільш раціональна грошова реформа не може усунути всі недоліки на шляху реанімації промислового та сільськогосподарського виробництва. Вона може лише розвіяти завісу туману навколо тієї піраміди, яка підноситься над монетарним фундаментом» [122, с. 39].

Ефективна державна політика може надати ринковій економіці соціальної спрямованості, утверджуючи в економічній поведінці громадян такі її моделі, які відповідають імперативам трудової моралі та соціальної справедливості. Проте навіть утвердження цивілізованих засад у донині хаотичних ринкових процесах, хоча й пом'якшить «ринковий шок», але не може зняти більш глибоку проблему: за умов ринкової трансформації моделі фінансової поведінки, схеми, аналогічні

грошовим відносинам, із економічної сфери переносяться на життєві стосунки людей, бо вони не врівноважені моральною відпорністю до цих схем. Як відзначає М. Міщенко, основним недоліком ринкової ідеології в Україні (яку він характеризує як тип соціальної міфології) є слабка вираженість морально-етичного компоненту. Він знаходить прояв хіба що в домінуванні тези про необхідність забезпечення демократії як одного з основних принципів побудови суспільства, проте демократія, не підкріплена високим рівнем моральності суспільства, здатна обернутися створенням сприятливого середовища для економічних злочинів та корупції, що, врешті решт, підриває її основи. Ідея «самодостатності» роздержавлення економіки для економічного та соціального прогресу насправді є одним із чинників, що перешкоджають економічним та соціальним реформам взагалі і успішній приватизації у тому числі, оскільки орієнтує широкі прошарки населення на громадянську пасивність, відмову від активного впливу на соціальні процеси, доки явний утилітаризм їхніх інтересів не примушує їх вдаватися до акцій протесту. В Україні, на відміну від постсоціалістичних країн, що не входили до складу СРСР, морально-етичне середовище, що сприяє розвитку цивілізованого підприємництва, та морально-етичні концепції, що регулюють підприємницьку діяльність, мають не відтворюватися, а практично створюватися наново, і процес цей, безумовно, буде непростим і досить тривалим. Слабкість морально-етичного компоненту у соціальній свідомості обумовлена значною мірою «історичною спадщиною» не тільки соціалістичної доби, але й багатовікової історії Росії, складовою частиною якої була Україна. Утопічний характер постсоціалістичної ринкової ідеології значною мірою зумовлений тим, що в громадській свідомості і в Росії, і в Україні, цінності «світлого майбутнього» укорінюються на місцевому ґрунті значно легше, ніж цінності морального вдосконалення як особи, так і суспільства. Особливістю сучасного «ринкового» варіанту соціальної міфології М. Міщенко вважає те, що через короткотривалість обіцяного ним терміну досягнення відчутних позитивних результатів, його домінування у незмінній формі є вкрай обмеженим у часі. Він прогнозує створення нової соціально-міфологічної концепції, зверненої

насамперед до морально-етичної проблематики. Це не означає, що тим самим буде відкинута ідея ринкової економіки, просто ця ідея перестане бути самодостатньою цінністю, що, однак, зробить перспективу побудови ринкової економіки більш реальною. Україна, в якій радянський економічний та соціальний уклад у багатьох аспектах нагадував феодальні моделі, з запізненням у кілька століть здобуває соціальний досвід ринкових взаємин, описаний уже А. Фергюсоном у XVIII столітті. Комерційне суспільство змінює критерії публічної оцінки людини, а без її чуття самодостатності, гідності, громадської відданості, «невидима рука» соціальності буде діяти проти власне людських інтересів. Люди потрапляють у складні субординативні відносини, які руйнують етичні передумови солідарності пануванням матеріального інтересу і корупцією. Підриваються загальні принципи організації людей в асоціації і товариства, властиві для попередньої історії виживання, насамперед виявляється вже не чинною добровільність, яка тепер обмежується для кожного, хто мусить коритися винятково комерційному, корисливому інтересові; свобода участі спирається лише на прагнення багатства і влади [101, с. 115–116]. Стосунки людей фокусуються на вигоді й ошуканстві, а не на гідності й виявленні талантів, державна бюрократія є таким утворенням, що закріплює превалювання корисливих, егоїстичних зацікавлень і корумпує громадянське суспільство, «нація торговців» перетворюється на населення, яке поза особливостями торгівлі «зовсім нехтує усіма людськими справами і може докладатися до збереження і поширення спільнотворення, лише допильнуючи власну вигоду щодо предметів свого зацікавлення й уваги» [289, с. 173]. Специфіка сучасного ринкового господарства відрізняється від реальності «молодого» капіталізму, описаного А. Фергюсоном, проте вона не відмінює сутнісних рис детермінованих ним людських стосунків. У зв'язку з цим В. Гьосле у праці «Спроба етичної оцінки капіталізму» підкреслює, що й грандіозність, і небезпека такого феномена, як капіталізм, полягає саме в тому, що він має не тільки економічні наслідки. Бувши сформований унаслідок зрушень у системі категорій і цінностей європейського соціуму модерної доби,

він разом з тим і сам спричиняє зміни в наших моральних уявленнях, утверджуючи моделі поведінки, засновані на принципах купівлі-продажу. Тому, якщо ми хочемо уникнути невиправданого спрощення етичної проблеми, якою є капіталізм, ми не можемо залишити поза увагою тягар його моральних наслідків. [76, с. 123].

Породжені ринковими моделями проблеми соціальної комунікації: зростання у посттрадиційному світі відчуження між людьми, посилення їхньої конформності, стандартності мислення та поведінки, поширення атмосфери моральної загальнодоступності, спрощеної зрозумілості, корпоративно-фамільярних стосунків, які у принципі не притаманні ситуації нормального людського спілкування, розвиток засобів масової інформації, реклами, анонімного маніпулювання свідомістю – поставили в центр уваги сучасної філософії К. Ясперс, М. Бубер, О. Ф. Больнов. Безальтернативність і лавиноподібне наростання відносин, заснованих на інструментальній раціональності, створює у людини почуття, що вона живе наприкінці своєї епохи, й усе краще залишилося вже в минулому [280, с. 108].

В Україні на місце ідеологічних штампів про наближення «світлого майбутнього», в які не вірили «тоді», проте не всі ще забули «тепер», приходять острах перед життєвим світом, у якому «все на продаж». Внаслідок переходу від індустріального суспільства до постіндустріального відбувається розшарування на еліту і масу, виявляється різниця між індивідом як особистістю та людиною-масою. За К. Ясперсом, у традиційному суспільстві людина не відчуває себе самотньою, бо постійно приналежна до сім'ї, патріархальної «субстанційної спільноти», пройнятої особистими стосунками. Радянська система іншими засобами, але не менш ефективно насаджувала общинну свідомість і поведінку. Індустріальне та постіндустріальне суспільство відриває людину від коріння традицій, що утворювали матрицю її поведінки. Відбувається своєрідне «перезавантаження», зміна матриці, «кодом» масової свідомості разом з стереотипами, продукованими маскультурою в усій багатоманітності її проявів, стають грошові відносини. Нова матриця – це коди поведінки людини

«аморфної... уніформної й кількісної, безгрунтовної й пустої. Вона є об'єктом пропаганди та навіювання» [280, с. 103].

Важливу особливість раціональної поведінки «людини економічної» висвітлив Ернест Геллнер через запровадження поняття «модульної» людини. Її раціоналізм провадить не до прямолінійного індивідуалізму, а до поєднання індивідуалізму з різними формами солідарності та взаємодопомоги. Така людина «добровільно входить в асоціації і виходить з них, а також зі своєї власної ініціативи дотримується правил добродесної поведінки» [112, с. 54]. Її солідарність та добродесність стримують від крайнього егоїзму комерційного суспільства, проте не рятують від «одновимірності» стосунків та поведінки. Адже справжня добродесність, за Е. Геллнером, який інтерпретує її в параметрах теорії А. Фергюсона й А. де Токвіля про «несамозацікавлений» чи неегоїстичний інтерес людини, передбачає, що справжньою метою добродесного індивіда є особисте зростання й самовдосконалення, а не перетворення багатства у владу, статус чи насолоду. «Саме такий незацікавлений інтерес лежав, згідно з М. Вебером, в основі капіталізму; він був радше індивідуальним вибором покликання, аніж соціально присилуванним, він створював мобільне й інноваційне суспільство» [293, с. 77]. Проте мобільність та інновації поширилися не лише в навколишньому середовищі, але й у внутрішніх вимірах особистості, перетворивши її безсумнівні фундаментальні основи у відносні та швидкоплинні варіативні компоненти. Нова матриця витворює світ, який К. Ясперс назвав «несправжнім буттям», М. Гайдеггер – «Das Man», Г. Марсель – «сферою споживання». У Бубера це «монологічний» світ на противагу «діалогічному». Він постає як когнітивно-практичний світ атомізованих істот, сфера панування «псевдоаналітичного, всеспрощуючого, відокремлюючого людину від людини погляду» [286, с. 78], в якому людина перетворюється на сукупність її окремих ознак, люди та їхні стосунки розглядаються як речі серед речей. Прагнення людини вирватися за межі цього прагматизму наштовхується на утилітарно-функціональні форми спілкування, що є атрибутивними для «монологічного світу» і постійно повертають її в

орбіту індивідуалістичної свідомості, динаміка якої – відокремлення та присвоєння. Усе життя людей у цьому світі, підкреслює М. Бубер, підпорядковується загальному принципу редукованої кількісної конкретності, індивідуальної користі.

Проте негативні характеристики «монологічного» світу М. Бубер вважає злом не безвідносно до конкретних обставин, а лише в тому разі, коли людина дозволяє йому панувати над собою. Альтернативою «монологічного» світу, за М. Бубером, є «Я–Ти-відношення», «діалогічна» комунікативна ситуація. М. Бубер виокремлює у ній два аспекти: функціональну комунікацію, або ж опосередкований тричленний діалог, та діалогічне у власному значенні цього слова – комунікацію, позбавлену функціонального навантаження, власне «сферу міжлюдського». Якщо структуру діалогічного спілкування виражає «Я-Ти-відношення», то ключові слова для означення функціональної комунікації – це «Я-Воно». В ситуації функціонального спілкування ставлення до іншої людини характеризується опосередкованістю і обов'язково визначається посередником, наявністю певного «середнього терміна» – грошей, речей – відбувається своєрідний тричленний діалог, у якому партнери по комунікації цікавлять одне одного лише як засоби, що допомагають досягти мети, а не як особистості. Стосунки, в яких домінує «предметний діалог» у якому «працюють, спільно діють, впливають одне на одного, займаються підприємництвом», М. Бубер характеризує як «світ клопоту», «відсутність сенсу людського існування». [287, с. 210].

Альтернативою тричленного діалогу в «діалогічній антропології» є «спів-буття» – це центральне поняття обіймає собою соціальний вимір людського буття як «діалогічне відношення» в його автентичному вигляді. На ньому М. Бубер розбудовує «новий гуманізм особистості та особистісних стосунків», які мають бути безпосереднім, не опосередкованим речами спілкуванням людей, їхнім дійсним спів-буттям. Суттєва ознака справжньої інтерсуб'єктивності – це відмова від об'єктивованих стосунків між людьми, зокрема тих, де роль об'єктивуєчої ланки виконують гроші. Проте абстрактна негація

інструментальної раціональності грошово-ринкових стосунків повернула б нас до моделі, яка вже була випробувана і показала свою неспроможність в трагічному за своїми наслідками експерименті з розбудови «реального соціалізму». Скоріше можна сприйняти як слухну позицію В. Гьосле, коли він у «Спробі етичної оцінки капіталізму» наголошує «Ми не знаємо, яка суспільна форма буде спадкоємцем капіталізму – адже ми не знаємо, чи матиме він спадкоємців взагалі. Банкрутство соціалізму вже позаду, банкрутство сучасної форми капіталізму, мабуть, ще попереду. Я переконаний, що новочасова форма капіталізму також містить деструктивні чинники, здатні привести людство до катастрофи – за умови (і тільки за умови), якщо не вдасться на основі нової господарської етики вирішити... найважливіші питання кінця ХХ й наступного ХХІ століть» [76, с. 125]. Таким чином, ресурс регуманізації соціуму, побудованого на засадах грошово-ринкових взаємин, залежить від того, як можуть бути вписані грошові відносини в морально-етичний контекст.

6.3. Від «людини економічної» до «людини етичної»: потреба метаетики

Надії на подолання постіндустріальної техніко-економічної цілераціональності, яка, руйнуючи ціннісно-нормативні основи людської діяльності, обмежує обрій життєвого світу моделлю «людини економічної», сьогодні все частіше пов'язують з «етикою відповідальності», що її прагне обґрунтувати комунікативна філософія. Завдяки своїй природі точного механізму, що вловлює найтонші зміни в суспільній діяльності людей, гроші дозволяють виявити і дослідити проблемні аспекти в житті соціуму. Не випадково переважна частина соціальних проблем, з якими зіткнулося людство сьогодні (як і в попередні періоди своєї історії) знаходить вияв у суспільній свідомості в чітко визначеній пов'язаності з буттям грошей – чи то як утрата моральних цінностей, витіснених споживацтвом, чи то як соціальні деформації, пов'язані зі злочинністю та корупцією, чи то труднощі фінансування соціально важливих проєктів. У цих процесах гроші виявляють свою природу одного з провідних чинників соціальної інтеграції, узгодження особистих і суспільних інтересів, індивідуальних та

загальних цілей та цінностей. Однак ця роль виявляється здебільшого в негативному забарвленні – як чи не найголовніша з причин кризових явищ сучасного суспільного життя, які західна соціальна наука описує в термінах «соціальної патології», «аномії», «некерованої складності» [Див. 221, с. 241–254].

Саме в ракурсі комунікативного підходу сьогодні здійснюються найбільш масштабні пошуки шляхів виходу суспільства зі стану «аномії». Завдання комунікативного підходу – дослідити універсальні передумови будь-якого можливого людського взаєморозуміння, і на цій основі знайти можливості для *регуманізації* суспільства, що втратило смисложиттєві цінності та орієнтації, витворити «етику відповідальності», яка поєднала б цілераціональність суспільства, в якому гроші є визначальним чинником, зі спільною моральною відповідальністю людей за наслідки своєї діяльності у глобальному масштабі [81, с. 22]. Нова універсалістська етика, норми і цінності якої покликані дати орієнтири сучасного суспільного розвитку, має стати тією легітимуючою інстанцією, на основі якої досягається взаєморозуміння усіх членів спільноти в усіх практичних питаннях. Комунікативна філософія, таким чином, знаменує усвідомлення того факту, що практично уперше в історії перед людством постало реальне завдання, пов'язане з імперативами виживання: взяти на себе відповідальність за наслідки своєї діяльності у глобальному масштабі.

Руйнування традиційних соціальних та духовних структур західноєвропейського суспільства ставить перед філософією питання: у чому людина має знайти опору в світі, в якому поставлені під сумнів фундаментальні моральні цінності, дискредитоване науково обґрунтоване освоєння світу, а раціональні моделі поведінки загрожують втратою «усього святого»? Неминуче змінюється і сама людина. Як зазначає Карл Шорске, традиційна ліберальна культура орієнтувалася на людину раціональну, чие наукове панування над природою і чия моральна влада над собою повинні були забезпечити побудову гідного суспільства. У нашому столітті раціональна людина змушена була поступитися місцем істоті внутрішньо багатшій, однак значно небезпечнішій та мінливішій – *людині психологічній*. Ця нова людина постала не як раціональна

істота, а як створіння, зіткане з почуттів та інстинктів. Ми схильні робити цю людину мірилом усіх речей у нашій культурі: художники-суб'єктивісти відтворюють її на своїх полотнах, філософи-екзистенціалісти намагаються наповнити її багатозначністю, соціологи, політики і рекламні агенти маніпулюють нею [274, с. 30]. Пошуки для цієї людини нової опори в новому світі стимулювали новітні варіанти німецькомовної філософії комунікації, зокрема спроби Е. Гуссерля розв'язати проблему «інтерсуб'єктивності», філософію комунікації К. Ясперса, а також «феноменологію симпатії» М. Шелера, «діалогіку» М. Бубера, праці Х. Ортеги-і-Гассета, Г. Марселя, М. Гайдеггера.

Про те, що актуальною є проблема повернення сучасного соціуму від інструментальної раціональності до морально-етичного виміру як основного критерію ефективності соціальних, у тому числі й економічних, механізмів, свідчить еволюція власне економічної теорії, про що йшлося в розділі 3.2. Але результати зусиль «фінансової аксіології» та «економічної антропології», які на ґрунті економічного знання намагаються поєднати економічну ефективність та моральні засади справедливості, є невтішними – ці дві сторони людської практики виявляються взаємовиключними. У тому, власне, й укорінена суть сучасної кризи розуму, що, як у сфері науково-технічного знання, так і в інструментальній раціональності, мотивованій економічною вигодою, він виявляє свій антагонізм щодо екзистенційних цінностей людського буття.

Комунікативна філософія у певному сенсі являє собою зустрічний рух по відношенню до зусиль економічного знання поєднати економічну раціональність з етичними імперативами. У зв'язку з проблемою «кризи розуму» комунікативна парадигма намагається протистояти його руйнуванню: якраз на тлі саморуйнування розуму стає актуальним і можливим розгортання трансцендентально-прагматичної програми відновлення раціоналістичної філософії на нових, відмінних від традиційного спрощено раціоналістичного підґрунтя засадах.

У класичній філософії уже в кінці XVII століття саме на ґрунті осмислення місця розумово-інтелектуальної активності у практичній поведінці людини

постала проблема розмежування матеріально-корисливих інтересів кожного індивіда зокрема та морально-етичних чинників спільного добробуту всіх громадян. Субстанцією, в якій відбувається узгодження розумової і моральної мотивації вчинків, що реалізували взаємодію відповідно людини і суспільства, постала свобода, що набула значення природного права. Ці теми опинилися в центрі уваги шотландської школи здорового глузду, представниками якої є насамперед Френсіс Гатчесон, Девід Г'юм, Адам Сміт та Адам Фергюсон [101, с. 99; 105–106].

Д. Г'юм був першим, хто констатував, що моральна свідомість перестала відігравати формотворчу роль у раціоналізованій соціальній публічній сфері, що розум набув у ній обмежуючої функції не лише щодо почуттів, а власне щодо моральної сфери життя. За висловом А. Селігмана, Д. Г'юм «розірвав надуману єдність розуму і морального чуття» [304, с. 36–37], позаяк, на його думку, розум ніколи не може протистояти пристрастям у спрямуванні волі, він є лише знаряддя афектів і підлягає їм. «Свобода вибору» як основа моральності набуває значення випадковості, проте і розум не може бути абсолютною основою моральності. Таким чином, внаслідок усунення розуму зі сфери моральності, вона стає ірраціональною за своєю суттю, хоча й не заперечується по суті. Водночас публічна сфера, яку опановує інструментальний розум, що керується винятково прагматичним розрахунком, набуває релятивістського сенсу, зумовленого користолюбством.

А. Сміт, прагнучи віднайти гармонію у взаємодії індивіда і суспільства, робить спробу знайти синтез між егоїзмом і альтруїзмом, пристрастями і розумом, приватним інтересом і публічним за допомогою концепції морального чуття і природної симпатії. Всупереч абсолютизації ролі калькуючого розуму в економічній сфері, А. Сміт виводив економічну активність людей з неекономічної потреби у визнанні, пошані та схваленні з боку інших людей, -завдяки чому поведінка «людини економічної» набувала водночас і морального, і ринкового характеру. Це відбувається завдяки дії «невидимої руки ринку», що перетворює приватні недоліки на суспільну вигоду. За

А. Смітом, сфера ринкових відносин – це арена, на якій кожен громадянин шукає визнання своєї праці і присутності у світі, перетворюючись на самостійних індивідуальностей під впливом «тисяч інших чинників», аніж корисливість. Можна цілковито погодитися з А. Карасем у тому, що в А. Сміта значення «невидимої руки» постає не з самої економіки, а з культурного середовища і традицій, в яких виростала людина, що розповсюджений підхід до концепту «невидимої руки» лише в тому аспекті, який вказує на економічні чинники, неправомірно нехтує не менш важливим аспектом – етико-моральним, який нейтралізує спробу розглядати економічну раціональність поза інтересами інших людей [101, с. 108]. Тому слід визнати, що в А. Сміта контекст суспільства, в якому діє «невидима рука», має водночас економічну інтенцію вільного ринку і морально-етичний зміст. Мотиваційне значення, яке має для економічної діяльності визнання з боку інших людей, свідчить, що успіх, навіть корисливий, передбачає ту чи іншу форму морально-етичного вкорінення людини в суспільство, в культурну традицію, зміст якої ніколи не може бути редукований до суто раціональних чинників.

На переконанні, що абсолютні моральні належності можуть бути легітимізовані розумом, побудував своє обґрунтування універсально значущої етики І. Кант. Такий підхід властивий і Просвітництву, яке потребує легітимації будь-якого авторитету на основі розуму.

За виразом В. Гьосле, «грандіозний післякантівський проект обґрунтувати етику на основі онтології, яка заперечує існування трансемпіричного світу» являв собою марксизм [76, с. 28]. Практична філософія К. Маркса націлена на завдання осягнути внутрішню логіку соціальної системи задля того, щоб підпорядкувати цю систему певним ціннісним принципам. Таким чином марксизм знімає етику в політичній (чи навіть соціальній) філософії. В. Гьосле назвав це найбільшою помилкою марксизму, бо сам по собі соціально-теоретичний аналіз ціннісних уявлень, як, наприклад, теорія моральної еволюції індустріального суспільства М. Вебера, не замінює собою *вирішення* нормативних проблем, інакше зміст етики справді був би зведений до соціальних наук [76, с. 12]. Проте немає

сумніву, що, з другого боку, без такого аналізу етична оцінка певної соціальної субсистеми залишилася б здебільшого абстрактною, як і тоді, коли нормативний зміст субсистеми виводився б тільки з безпосередніх наслідків її функціонування. Розмежуванню соціально-теоретичного та нормативного аналізу моральних практик відповідає у життєвому світі людини розрізнення етичності та моральності, де етичність постає як раціональність, що лежить в основі практичного розуму. Зокрема П. Рікер обґрунтовує примат етики над мораллю, що не означає приниження моральної природи людини, але звільняє суб'єкта моральних практик від вкоріненості в *дійсність* нормативних відносин. Примат етичного можна розглядати як пріоритет *іншого* в «дискурсі дії». За відсутності такого пріоритету етичність, або «моральні устої», звичаєвість поглинають етику, орієнтовану на свободу волі. Коли так стається, соціальне стає доміантним у житті людей, підпорядковуючи їхні взаємини двополюсному відношенню між «Я» і «Ти», що спирається на рефлексію самосвідомості «Я», а не на референцію з іншим. Натомість розумовий елемент етичності вимагає враховувати відносність моральної вимоги конкретної спільноти щодо людини і прагне повернути особистості всю повноту волі. У зв'язку з цими ідеями П. Рікера А. Карась висловлює влучне зауваження щодо того, що значна прогалина між етикою і рефлексивною активністю призводить до того, що в моральних практиках починають домінувати ринкові форми обміну послугами та «вигодами», що веде до байдужої відстороненості від солідарної участі [101, с. 408-410].

Комунікативна філософія у постмодерну добу прагне обґрунтувати основоположні моральні цінності та норми не за допомогою соціальних імперативів на кшталт традицій, а на засадах самого розуму. Вона вважає це передумовою для ствердження життєздатних цінностей у нових умовах, коли «боги померли», а могутність традиційного розуму виявилася для людини тяжким і небезпечним випробовуванням. Спробою реалізації цієї мети стала філософія К.-О. Аппеля. Найбільш значуща заслуга філософії комунікації полягає у тому, що саме вона по-справжньому ґрунтовно звернулася до

проблеми інтерсуб'єктивності. Завдяки їй відмітною рисою сучасної філософії є те, що інтерсуб'єктивність заступає місце суб'єктивності. К.-О. Аппель однозначно визначає кризову ситуацію, в якій перебуває сучасне людство: етична проблема. Необхідність організувати відповідальність людства за наслідки своїх колективних дій у планетарному масштабі, означає, по суті, потребу в макроетиці. Розглядаючи сучасну ситуацію людства у світлі ситуації людини загалом, Аппель вбачає корені етичної проблеми, що постала у ХХ столітті, в найширшому історичному контексті: в цивілізаційному стрибку «від опіки інстинктів до керування розумом» [8, с. 231–232]. Він виділяє дві вирішальні віхи в цьому процесі: винахід, по-перше, знарядь праці, і, по-друге, зброї. Ці два винаходи, на думку Аппеля, були причиною того, що людина скасувала відповідність між «світом видимим» та «світом витвореним» її власною діяльністю, тому наслідки людських дій виходять поза межі можливостей контролю засобами, що мають чуттєво-емоційну природу [8, с. 232]. «Homo faber» вийшов за рамки інстинктивних обмежень – його вторгнення у природу і людські стосунки вже за міфологічної доби призводило до наслідків, які зробили необхідними виникнення морального сумління та покаяння. Це першопочатки розходження між мораллю та інструментальною раціональністю, але водночас і їх взаємопокладання. Звідси Аппель одразу, у тому ж абзаці і навіть у тому ж реченні, переходить до доби «осьового часу», до виникнення етики в сенсі світових релігій та філософії і відзначає, що прірва між «світом створеним» (людиною) та чуттєво-емоційним «світом видимим» досягла нового рівня. На нашу думку, цей новий рівень був зумовлений третім винаходом, що кардинально змінив стосунки між людьми – появою монетних грошей і розвитком ринкової системи господарювання. Саме ринково-грошові відносини уперше в історії людства витворили комунікативну спільноту, яка відрізнялася від попередніх тим, що, по-перше, її учасники мали рівні між собою статуси, не обтяжені обмеженнями кровноспоріднених субординацій, і, по-друге, вона не була соціальним середовищем, замкненим рамками роду, будь-хто міг увійти в мережу її суб'єкт-суб'єктних зв'язків.

Суб'єкт-суб'єктний зв'язок як провідна умова порозуміння у комунікативній діяльності – це предмет комунікативної філософії, який зближує її у принципових питаннях з етикою як цариною міжособистісних людських взаємин, через що вона і дістала назву «комунікативна етика». Філософія комунікації К.-О. Аппеля створює реальні передумови, щоб обґрунтувати етику раціональним шляхом, тоді як аналітична філософія, екзистенціалізм та герменевтика єдині тому, що раціональне обґрунтування етики у принципі неможливе. Передумови раціонального обґрунтування етики полягають у розумінні сфери моральної практики як міжсуб'єктного спілкування на противагу редукції людських дій до їхніх технічних чи стратегічних вимірів. На такий підхід *моральний обов'язок людини виникає із взаємних вимог відповідальності людей одного перед одним у межах комунікативної спільноти*: граничною засадою етики є відповідальність. Категоричний імператив комунікативної етики, власне, і стверджує вимогу до кожної людини діяти так, ніби вона є членом необмеженої ідеальної комунікативної спільноти, тобто начебто вона несе зобов'язання взаємної відповідальності у комунікативній взаємодії з усім людством. Таким чином, за К.-О. Аппелем, забезпечити засобами моралі виживання людського роду можливо через «подвійний регулятивний принцип відповідальності», згідно з яким кожна людина має усвідомлювати свою відповідальність перед цілим людством. У якості інструменту реалізації цього принципу Аппель обстоює ідею граничного обґрунтування моральних належностей шляхом досягнення консенсусу на основі дотримання відповідної процедури, яку визначає апріорі трансцендентальної комунікації [7, с. 54].

Безперечно, цей підхід не дає остаточної відповіді на питання: чи можлива така етична норма, яка була б обов'язковою для кожного індивіда. Проте не можна не визнати слухність за етикою відповідальності в тому, що, з одного боку, потреба в загальноприйнятній для усього людства етиці ніколи ще не була такою нагальною, як у наш час єдиної планетарної цивілізації, а також і в тому, що ніколи ще намагання філософського, раціонального обґрунтування етики не

були такими важкими і навіть безнадійними, як у сучасну епоху. На нашу думку, причина цього лежить не лише у площині загально визнаного панування науки з її сциентистською орієнтацією на нормативну нейтральність, але в не меншій мірі в експансії грошових відносин, яка у постмодерну добу спричинила явище комодифікації – перетворення у товари, в об'єкт інструментально-раціональної діяльності таких явищ життєвого світу, які досі не були включені у ринково-грошові відносини.

В оцінці реальних можливостей комунікативної етики подолати наступ інструментальної раціональності можна лише частково погодитися з Л. Ситниченко, що «за межами такого, переважно мовно-комунікативного, підходу залишається... той факт, що протидіяти всепоглинаючій раціоналізації життєвого світу може не стільки усвідомлення та обговорення всіма індивідами цієї небезпеки, скільки внутрішній опір подібній раціоналізації самого світу особливого безпосереднього повсякденного співбуття» [209, с. 28]. В Україні події Помаранчевої революції показали: внутрішній опір інструментальній раціональності, яка підривала основи моральних цінностей нашого суспільства, ще з радянських часів процвітав «на кухнях», але реальною силою став лише в комунікативних практиках майданів, і лише тоді, коли комунікативна спільнота громадянського дискурсу за своїми масштабами досягла критичної маси. Не зайвим буде й зауваження, що події Майдану мали в основному мовно-комунікативний характер народного віча, де вже не в абстрактній теорії, а в реальному політичному дискурсі цілого народу витворювалося мирним деліберативно-демократичним шляхом загальноприйнятне розуміння таких базових для комунікативної етики (як і для будь-якої етичної теорії) цінностей, як справедливість, свобода та відповідальність. Дуже важливим моментом, який зумовив успішність цієї масової комунікації, була саме інтеракція людей, які в такий спосіб здобули почуття ідентичності, причетності до нації, що надало «внутрішньому опорі» ефект резонансу.

Реальний перебіг соціальних процесів у сучасній Україні показує також, що, окрім демократичних цінностей, вирішальним чином на механізми поєднання

ринкової інструментальності та моральних цінностей впливає характер культурних традицій, у які вкорінена людина даного конкретного соціуму, що гроші, матеріальна забезпеченість, добробут, до яких ми прагнемо, виявилися обумовленими не лише економічно, але й *культурно*.

Важливо, як підкреслює В. Степаненко, що в цьому ланцюжку причинно-наслідкових зв'язків радше культура сприяє становленню демократії та обмежує інструментальну раціональність, а не навпаки [244, с. 107]: не «демократія – цінності – добробут», а «цінності самовираження – дієва демократія – високий рівень економічного добробуту»

Одним з найбільш переконливих свідчень справедливості такого погляду є відомі результати системного дослідження «Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії» американського соціолога і теоретика державного управління Р. Патнема, присвячене питанню: чому деякі демократичні уряди процвітають, а інші зазнають невдачі? [175, с. 15] Р. Патнем та його колеги Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті, проаналізували досвід італійської адміністративної реформи і були вражені значними відмінностями в результатах діяльності регіональних урядів. У Північному регіоні Італії реформа самоврядування відбулася успішно, її результатом було підвищення ефективності та дієвості регіонального уряду. Натомість на Півдні країни новостворені регіональні уряди виявилися неефективними. Р. Патнем із колегами не задовольнилися посиленням на очевидну відмінність за рівнем соціально-економічного розвитку між індустріальною (і навіть постіндустріальною) північчю та аграрним, певною мірою, економічно нерозвиненим півднем країни. Виникло питання: які ще фактори були причиною різниці в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів? Вивчаючи історичні та соціокультурні чинники, зокрема формування традицій громадянської активності та громадянського суспільства в різних частинах країни, дослідники переконливо довели, що, окрім соціально-економічної модернізації, яка, безперечно, має зв'язок з ефективною демократією, слід брати до уваги більш глибокі впливи, а саме – ті феномени, які А. де Токвіль свого часу називав «звичаями». Вони і були визначальними для

оцінки різних результатів та наслідків італійської адміністративної реформи. Посилаючись на А. Токвіля, Р. Патнем називає важливими характеристиками громадянської спільноти «активність людей, пройнятих духом громадянської єдності, егалітарними політичними відносинами, соціальною структурою довіри та співпраці» [175, с. 29]. Саме ці характеристики на півдні та на півночі Італії виявилися різними. Р. Патнем зазначає з цього приводу: «Ми виявили, що деякі регіони Італії мають розгалужені мережі й високі норми громадянської активності, тоді як інші характеризуються вертикально структурованою політикою, ізоляцією і фрагментарністю суспільного життя й культурою недовіри. Ці відмінності у громадському житті виявилися основними для пояснення інституціонального успіху» [175, с. 29]. Головну причину регіональних відмінностей дослідники вбачали в історично відмінних шляхах суспільного розвитку різних частин країни. «Майже тисячоліття тому в різних частинах Італії виникли два цілком відмінні режими – могутня монархія на Півдні й дивовижна низка республіканських комун у Центрі та на Півночі» [там само]. Різні соціально-культурні моделі історичного розвитку та суспільних відносин відтворювалися впродовж століть аж до об'єднання Італії в ХІХ столітті і, очевидно, певною мірою збереглися до нашого часу. Саме ці історично-культурні особливості й були, на думку дослідника, головними чинниками нерівномірності суспільного і культурного розвитку країни, що яскраво виявилися в темпах і результатах модернізації.

Історичний досвід різних країн та регіонів світу переконливо свідчить, що визначальними умовами успішності або провалів соціальної та економічної модернізації в різних суспільствах є ціннісно-культурні домінанти цих суспільств. Так, наприклад, пояснюючи відмінності в рівнях соціально-економічного та політичного розвитку між Північною та Латинською Америками, Ф. Фукуяма вказує, що серед складних історичних причин нерівності розвитку цих регіонів «найголовнішою є культурний чинник: США були засновані першою чергою Британією й успадкували не лише британські закони, а й британську культуру, тоді як Латинська Америка отримала у спадок відмінні одна від одної культурні

традиції Піренейського півострова» [268, с. 23].

Узагальнено особливість так званих «суспільств пізнього розвитку» в вивів Н. Мозеліс. Він вважає, що розвиток ряду країн та регіонів у ХІХ-ХХ століттях відбувався під впливом двох протилежних доктрин, які виникли на ґрунті протилежних політичних культур і висувають взаємовиключні інтерпретації національної ідентичності. Одна з них ґрунтується на культурному традиціоналізмі, вона побудована на ворожому ставленні до західних вартостей та відповідного інституційного облаштування суспільства. Ця доктрина апелює до традиційних геополітичних звязків, «опори на власні сили», «особливого національного шляху розвитку». Друга, не нехтуючи національною ідентичністю, пов'язана з орієнтацією на вартості західного модернізованого суспільства, опорою на активну волю людини-громадянина та автономність її приватної сфери.

Справедливість такого бачення підтверджується і сучасним політичним досвідом України. Хоча індустріальна потуга країни, розбудована в рамках ВПК СРСР, зосереджена на Сході та Півдні, але у сфері ідеології простежується їх виразне відставання від Західної України щодо готовності до сприйняття сучасних цивілізованих форм як ринкової економіки, так і цінностей демократії. Населення Західного регіону України, історично орієнтованого на Європу в силу багатовікової включеності в її життя у складі низки історичних європейських державних утворень, тяжіє до цінностей ліберальної економіки та демократії, тоді як жителі Східного регіону, що пройшли аналогічний історичний період у складі Російської імперії, ставляться до них недовірливо, а часом і з певною агресивністю. Вирішальну роль при цьому відіграють ціннісні орієнтації не в соціально-економічній сфері, а в культурній самоідентифікації – у першому випадку, як самодостатньої європейської нації, а, в другому, як частини великої Російської держави з її вибором «особливого євразійського шляху». Це не лише виявилось у ході Помаранчевої революції, але й призвело до реального протистояння між Східним, з одного боку, та Центральним і Західним регіонами України, з другого. Як відзначає С. Таран, у сучасній Україні відбувається

одночасне формування двох різних типів політики: коли на заході та в центрі популярні партії, що тримаються на харизмі своїх лідерів і почасти на ідеології, то на сході та півдні домінує патронаж-політика, в основі якої принцип «я тобі – гроші, ти мені – голоси» [250]. Причини цієї поляризації укорінені не лише в минулих геополітичних та історичних обставинах життя регіонів, але у сьогоднішніх світоглядних орієнтирах, якими керуються різні верстви українського соціуму. Клієнталістська життєва позиція, що дозволила досить легко підкупити певну частину виборців соціальними «подачками», продиктована браком національної та громадянської самоідентифікації цих людей, які слабо усвідомлюють себе як господарів власної долі, а державу – як свою країну, сферу своєї особистої відповідальності. Позиція вдячних дітей доброго батька-держави акцентує у світогляді цих людей общинну свідомість «коліщаток і гвинтиків» великого механізму, яким «не надо думать, с нами тот, кто все за нас решит». Характерно, що і «тот, кто все за нас решит», не протистоїть масі людей, для яких він виступає патроном, як самостійна особистість, а репрезентує у гіпертрофованому вигляді ту ж саму схему розчинення одиниці в общинному «Ми». Звертатися до людей як незалежна особистість може лише той політик, хто в них самих бачить не безособову масу, а самодостатніх громадян. Це характерно простежується у поведінці публічних політиків. Так, в один з найгостріших моментів Помаранчевої революції В. Ющенко, виступаючи на Майдані, каже людям, що вже котрий день стоять на холоді і мокрому снігу, що вони не прийшли сюди підтримати Ющенка. Ющенко, каже політик, здоровий чоловік і сам стоїть на своїх ногах. Ви, звертається він до виборців, прийшли захистити свої громадянські права, тому ви стоятимете тут до кінця. Натомість протилежну модель поведінки демонструє В. Янукович у виступі на мітингу своїх прихильників. Виголошуючи слова подяки за підтримку його кандидатури, претендент на посаду Президента стає на коліна і доземно кланяється громаді на знак повної покори перед її надособовою силою.

У світлі сказаного можна зробити деякі висновки щодо проблем «вбудовування» адекватного сучасним реаліям ставлення до грошей у систему цінностей

українського суспільства. Очікування українських громадян, пов'язані з лібералізацією економіки й мобілізацією грошово-ринкових механізмів, базувалися на спрощеному сприйнятті нових цінностей, одержаному із зовнішньо привабливих, але примітивізованих образів кіно, телебачення, реклами тощо. Культурно-інформаційний вплив Заходу був одним з чинників, що сприяв своєрідній ейфорії тих верств українського суспільства, які не схильні були до ідеалізації «світлого минулого» – станові, який дістав визначення «очікування на супермаркети» [244, с. 97]. Те, що суспільна трансформація була зведена до економічних перетворень за принципом «буття визначає свідомість», отже, мовляв, зміна економічного базису потягне за собою зміни в ментальності та соціальній поведінці, зрештою, стало перешкодою і на шляху економічних реформ. Понад те – за справедливим висновком Р. Інглгарта, «З часів здійсненого ними прориву до демократії у 1991 році вони не стали здоровішими, щасливішими, терпимішими, не стали більше довіряти одне одному або поділяти постматеріалістичні цінності. Навіть навпаки: у більшості своїй вони рухалися у протилежному напрямі» [91, с. 124]. Наше прагнення до економічного добробуту, до суспільства, в якому людина чесно заробляє гроші і їх вистачає на забезпечення гідного життя, не було в достатній мірі поєднане з усвідомленням того, що існує кореляція між рівнем розвитку «цінностей самовираження» у суспільстві й рівнем економічного добробуту [244, с. 94]. При цьому під цінностями самовираження розуміють міжособистісну довіру, взаємну терпимість громадян, їхню громадянську активність – участь у прийнятті рішень, контроль за урядом, розвиток мережі неурядових організацій та громадянського суспільства. Ми ще маємо навчитися жити у світі, в якому між цими речами і грошима в гаманцях рядових громадян існує безпосередній зв'язок. Або не навчитися – у світі ж бо багато бідних країн, що в цій науці залишилися «двійочниками».

Розглядаючи під таким кутом зору перспективи формування у системі ціннісних орієнтацій сучасних українців цивілізованого сприйняття грошей, товарно-грошових відносин, ринкової економіки, потрібно усвідомити, що завдання та роль політичної еліти, щиро зацікавленої в реформах, полягає в

розвиткові тих культурних засад, які є національним підґрунтям для економічної модернізації, а також в нейтралізації негативних соціокультурних чинників. Як зауважує Ю. Габермас, «Соціальні рухи доби Модерну набувають культурреволюційних рис внаслідок загрози для колективної ідентичності» [52, с. 357]. Завдання української еліти треба також побачити у розвитку структур громадянського суспільства, яке є історично вистражданою формою забезпечення умов, за яких ринкові механізми не підпорядковують собі екзистенційні основи людського буття, а, не змінюючи своєї природи, можуть бути органічно вписані в соціальні контексти.

Двісті сорок років тому Г.Сковорода написав, звертаючись до «молодого шляхетства»: «Золотом можеш купити село, річ трудну, як і потрібну, а щастя як необхідна необхідність задарма всюди і завжди дарується. Повітря й сонце завжди з тобою, всюди і задарма» (211, с. 53). Ось у чому побачив суть український філософ: не «не купиш», а «задарма дарується». Таке бачення відкриває вихід з «ігрового поля» монетаристської раціональності, на якому чинними є лише правила купівлі-продажу, в інший життєвий простір, керований «серцем». Колонізація життєвого світу владними та монетаристськими кодами, хоча й маргіналізувала екзистенційні цінності життєвого світу, проте ані не знищила їх, ані не звузила їх спектр. Вони й надалі зберігають повну свою значущість у діапазоні альтернатив, серед яких людина чинить свій вибір, реалізуючи свободу волі. Який саме вибір буде зроблено, на користь яких можливостей – залежить від людини, а не від грошей самих по собі.

Із цих міркувань не варто виводити вимогу до людини вибирати поміж базовими цінностями нашого буття і меркантильним розрахунком за принципом «або – або» – це друга теза, на якій ми прагнемо наголосити. Життя людини реально розгортається у двох площинах, які диктують їй дві різні системи норм поведінки. Їх не можна поєднати простим зведенням однієї до іншої, хоча такі спроби мають місце. Одні вважають, що розв'язувати проблему треба, починаючи з матеріального добробуту, який за принципом «невидимої руки» вирішить проблеми збереження культури, духовного життя, національних цінностей. Такі

сподівання в українській соціальній реальності періоду перших років незалежності підштовхнули до «дикого ринку», який у стосунку до життєсвітового ладу виявився руйнівною, а зовсім не креативною силою. Усі негативні наслідки ставки на всемогутність «невидимої руки» ринку завдали удару не лише по реформаторському економічному курсові, але також, а можливо і в першу чергу, по цінностях національного суверенітету й ідентичності.

Інші, красиво декоруючи протилежний підхід твердженнями на кшталт «наша єдина криза – це криза духовності», по суті роблять ставку на те, що у виборі за принципом «або – або» людина морально зріла обов'язково віддасть перевагу духовним потребам за рахунок матеріальних. Наскільки реалістичними є такі сподівання, можна судити, спостерігаючи за долею «помаранчевої команди» на всіх її рівнях аж до сільської ради. Багато хто з цих людей, явивши нації справжні взірці моральної висоти, не витримав саме випробовування владою та грошима. Можливо, найбільш розповсюдженою ілюзією наших днів є думка, що помилкою «помаранчевих» була ставка на «не тих» людей, що тягне за собою бурхливі колізії персональних симпатій та антипатій. На нашу думку, поділ на «тих» і «не тих», високоморальних та не гідних довіри неминуче призводитиме до тих самих результатів, звичайно, не на рівні моральної оцінки конкретних осіб, а на рівні соціальних результатів їх діяльності.

Людство ж у цілому в своєму розвитку підійшло до рубежу, коли воно мусить виробити більш універсальні механізми контролю та регуляції ринкової економіки. Ці механізми, разом з економічними важелями, мають нести у собі потенціал, здатний *поставити всеосяжний вплив грошей на людину під контроль соціуму*. «Людина економічна» – не щойно досягнутий на початок ХХІ століття стан, а той історичний тип, який на цей час вичерпав себе. Сучасне західне мислення орієнтується на людину більш високого типу, в якій над структурами цілераціональності розбудована розвинена ціннісно-раціональна сфера, заснована на моделях ставлення до світу, закладених усім розвитком культури. Однак при цьому не ставиться завдання демонтувати роль грошових механізмів там, де вони є незамінним інструментом для забезпечення гідного людського буття. Справжнє

питання в тому, які вищі життєві орієнтири і за допомогою яких соціальних механізмів може «добудувати» над прагматичними орієнтаціями людини сучасна цивілізація, а також як мають бути поєднані культурні засади буття людини та інструментарій ринкової організації економічного життя.

ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 6.

1. Взаємодія між монетарними кодами та базовими вартостями людського буття специфічна тим, що гроші являють собою своєрідний ціннісний феномен, здатний тою чи іншою мірою виступати еквівалентом інших вартостей не лише в предметних взаєминах людей, але і в системі цінностей особистості. Як кожна вартість, гроші виконують при цьому нормативну роль, скеровуючи поведінку людини за певними стереотипами.
2. Гроші які знаходяться в розпорядженні людини, виступають як соціальна субстанція, яка принципово уможлиблює вибір, робить її суб'єктом багатьох сфер суспільного життя, слугують засобом її зв'язку з більшістю цінностей, які існують у сучасному соціумі, вони дають можливість вибрати будь-яку цінність із-поміж невизначено великої кількості.
3. Моральна легітимація грошово-ринкових механізмів полягає в тому, що не існує рівноцінного їм за ефективністю механізму для досягнення сучасного рівня добробуту. Разом з тим вимогам справедливості відповідає лише соціальне ринкове господарство.
4. У цивілізованих грошових взаєминах перевагу та успіх мають ті суб'єкти господарювання, у яких сформована й розвинена підприємницька трудова мораль. Процес її становлення досить тривалий, болючий і повинен мати свої передумови.
5. Сприйняття грошей, яке будується на протиставленні духовних вимірів матеріальним аспектам буття і відповідно класифікує буття людини на два типи: «вищий», для якого гроші втрачають своє значення, і «нижчий», пов'язаний з монетарними моделями поведінки, є надмірним спрощенням. Картина типів людської особистості, пов'язаних з утилітарними

орієнтаціями, значно складніша і залежить від індивідуального потенціалу продуктивності конкретної людини.

6. Те, що грошові механізми перебирають на себе у певних ситуаціях мотивацію рішень замість моральної свідомості, свідчить про суттєве розвантаження людини, і тому дію ринкових чинників регуляції поведінки не варто сприймати як втрату автономії волі. Понад те, усунення економічного егоїзму з мотиваційної сфери особистості веде до апатії, що, порівняно з негативними наслідками функціонування грошей, ще більше суперечило б спільному благу.

7. Альтернативи, які стоять перед людиною щодо розпорядження грошима – це можливості споживання, або нагромадження, або інвестування грошей. Людина приймає конкретні рішення щодо того, чи витратити свої гроші, як багато витратити і на що саме, чи буде вона їх інвестувати і в які конкретні справи, чи буде вона робити позички, братиме кредити тощо, в залежності від її ціннісних орієнтацій. Крайніми полюсами спектру моделей споживання є гедонізм, тобто поведінка, націлена на зростання матеріальних потреб, та аскетизм, який бачить сенс життя у мінімізації матеріальних потреб, заперечення багатства і грошей. У культурі споживання ці крайні форми сполучаються в різних пропорціях і створюють широкий діапазон конкретних моделей поведінки споживача.

8. Для суспільства доби постмодерну характерні такі тенденції у розвитку культури споживання, як посилення гедоністичної спрямованості моделей споживацької поведінки, але паралельно й тенденція до заміни матеріалістичної мотивації постматеріалістичною; зростання плюралізму в смисловій значущості грошей для різних соціальних і демографічних верств; поглиблення диференціації у сприйнятті грошей, зумовленої соціально-культурною ідентичністю; зростання таких компонентів, як особисте самовираження; разом з тим посилюються маніпуляції поведінкою споживачів.

9. В Україні існують специфічні особливості фінансової поведінки, пов'язані з процесами соціально-економічної трансформації: гедоністичний ухил виявляється і сприймається різкіше; диференціація доходів населення перейшла припустимі межі; паралельно зі стратегією виживання формуються нові стереотипи престижного споживання. Тривалий час увага «пересічного» громадянина концентрується на грошах в силу їх відсутності або недостатності, тому стосовно вітчизняних умов є сенс говорити не про зниження, а про перебільшення значущості грошей у суспільній свідомості.

10. Становлення нормального ладу людського життя в Україні неможливе без переосмислення ролі грошей, яке передбачає, по-перше, зведення їх статусу до більш поміркованого рівня економічного інструменту, і, по-друге, відхід «рядової людини» від позиції жертви всевладдя грошей і перетворення її на свідомого суб'єкта грошових відносин.

11. Світоглядною умовою для виправлення деформацій у фінансовій поведінці населення України є утвердження суспільних цінностей, заснованих на переконанні, що гроші для гідного життя можна заробляти чесною працею.

12. Комунікативна філософія у певному сенсі являє собою зустрічний рух по відношенню до зусиль економічного знання поєднати економічну раціональність з етичними імперативами. Прагнучи знайти для людини опору в світі, в якому фундаментальні моральні цінності витісняються прагматично-раціональними моделями поведінки, парадигма комунікації інтерпретує кризову ситуацію, в якій перебуває людство, як етичну проблему, а саме потребу в макроетиці.

13. «Криза розуму» найбільш рельєфно висвітила той факт, що розвиток сучасної цивілізації не має альтернатив щодо опори на раціональність. Проте на тлі саморуйнування розуму стає актуальним і можливим розгортання трансцендентально-прагматичної програми відновлення раціоналістичних підвалин соціального життя на нових, відмінних від традиційного спрощено раціоналістичного підґрунтя засадах. У такому

ключі обґрунтування основоположних моральних цінностей та норм має бути здійснене не лише за допомогою соціальних імперативів, до яких належать традиції, але й на засадах самого розуму.

14. Передумовою для ствердження смисложиттєвих цінностей у нових умовах, коли могутність традиційної раціональності виявилася для людини тяжким і небезпечним випробовуванням, має бути звернення до принципу міжсуб'єктності людських стосунків, відсунутого в класичній філософії на другий план «філософією суб'єкта». Обґрунтувати етику раціональним шляхом можливо за умов розуміння сфери моральної практики як міжсуб'єктного спілкування на противагу редукції людських дій до технічних чи стратегічних вимірів: моральний обов'язок людини виникає із взаємних вимог відповідальності людей одне перед одним у межах комунікативної спільноти, тобто граничною засадою етики є відповідальність. Грошові взаємини, які самою своєю суттю «вписані» в систему комунікативних практик, за певних соціальних умов можуть стати об'єктом таких взаємних вимог відповідальності.

15. Те, що намагання філософського обґрунтування етики ніколи ще не були такими важкими і навіть безнадійними, як у сучасну епоху, на нашу думку, зумовлене значною мірою експансією грошових відносин в усіх сферах людського життя. Проте існує і зворотна залежність: гроші, матеріальна забезпеченість, добробут, до яких ми прагнемо, виявилися обумовленими не лише економічно, але й *культурно*. Тому на механізми поєднання ринкової інструментальності та моральних цінностей впливає характер культурних традицій, у які вкорінена людина даного конкретного соціуму. Умовою успішного ринкового реформування в Україні є розвиток як структур громадянського суспільства, так і культурних засад, на основі яких ринкові механізми не підпорядковують собі екзистенційні основи людського буття, а, не змінюючи своєї природи, можуть бути органічно вписані в соціальні контексти.

РОЗДІЛ 7. СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР: СТИХІЯ ГРОШЕЙ ТА ОРГАНІЗОВАНА ВОЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Як наголошено в попередньому викладі, суспільство у своєму розвитку підійшло до рубежа, коли воно мусить виробити більш універсальні механізми соціального контролю та регуляції функціонування грошей. Ці механізми, разом з економічними важелями, мають нести у собі потенціал, здатний поставити всеосяжний вплив грошей на суспільні процеси під контроль соціуму. У цьому розділі ми маємо на меті показати, як проблема взаємодії державних та ринкових механізмів поступово переходила з рівня політичної економії на рівень філософського осмислення питання: наскільки держава спроможна виконувати роль виразника суспільного інтересу в економічній сфері. На нашу думку, стає все більш очевидною неправомірність ототожнення докорінних потреб соціуму і цілей, які переслідує держава, формуючи свою економічну політику.

7.1. Держава як економічний суб'єкт: вивершення інструментальної раціональності.

У класичній філософії, починаючи від Платона, втіленням справедливого соціального ладу є держава – за умови, що вона здійснює своє призначення реалізації у світі *розумного* порядку. За Г. Гегелем, держава – це така найповніша соціальність, яка поєднує етичні форми здійснення сім'ї та громадянського суспільства і, таким чином, витворює нову якість автентичності духу народу та форми його соціальної реалізації. Сфера економічного життя у соціології Г. Гегеля належить до громадянського суспільства і не підлягає прямому втручання з боку держави. Проте до компетенції держави належить забезпечення солідарності між людьми, що, поряд із повагою та гідністю, може виражатися як у прямому задоволенні потреб економічного характеру, так і в абстрактному вигляді, у формі грошей. Таким чином, солідарність має в Г. Гегеля як соціологічне значення, так і економічне. Обидва ці аспекти набувають завершення лише в формі держави, яка є «дійсністю моральної

ідеї» [62, с. 210]. Саме держава надає громадянському суспільству його автентичні значення й цінності, її інститути стають найповнішим втіленням етичної субстанції суспільства, етичність, за Гегелем, втілена в *політичній* соціальності [62, с. 260].

У традиційній політекономії проблема обмеження стихії ринкових процесів постала саме як питання про можливості впливу на економічне життя за допомогою держави, починаючи з А. де Монкретьєна, який першим запровадив термін «політична економія», випустивши у 1615 році «Трактат політичної економії». Гроші стали першим предметом дослідження цієї галузі знання – адже в центрі уваги меркантилізму був не процес виробництва, а здебільшого його зовнішній результат – багатство. В ореолі національних загальнодержавних інтересів у творах меркантилістів постали інтереси молоді торгівельної буржуазії, купецтва, яке домагалось протекціоністської політики з боку держави. Це зайвий раз показує, як легко в оболонці загальносуспільного інтересу подається та чи інша перетворена форма особливого, приватного або принаймні групового інтересу. Відбувається своєрідна соціальна мімікрія грошей: вони постають не як представники того, кому вони належать, а носіями безособового суспільного інтересу.

У XVIII – XIX століттях А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль стали виразниками лінії на посилення ролі держави у захисті приватної власності і у виробництві таких благ, які не вигідні приватним виробникам. Однак у 30-х роках XIX ст. розбіжності в оцінці ролі держави у ліберальній доктрині призвели до її розподілу на класичний лібералізм, який обстоює невтручання держави в економіку, та реформістську сучасну ліберальну концепцію – І. Бентам, Дж. Мілль, Дж. С. Мілль. Ліберальний реформізм поставив проблему активного втручання держави в економічне життя: регулювання робочого часу, встановлення рівня мінімальної зарплатні, контроль умов безпеки праці тощо.

Паралельно з осмисленням економічної ролі держави як в політекономічній, так і в соціософській думці відбувається і усвідомлення пов'язаних з нею небезпек. Уже А. де Токвіль приходиться до усвідомлення: «В очах демократії

уряд – це не добро, це – неминуче зло» [256, с. 187]. Зворотним боком поєднання політичної влади з економічними повноваженнями, що особливо виявляється у демократичному суспільстві, є корупція: «керівники держави, майже постійно перебуваючи під підозрою, забезпечують у певному розумінні державну підтримку злочинам, у яких їх звинувачують» [там само]. Системна раціональність державного апарату, поєднана з інструменталізмом грошових важелів, руйнує моральні засади соціальної солідарності: «в демократичних країнах прості громадяни бачать, як людина, що вийшла з їхнього середовища, за короткий термін опиняється при владі й стає багатою; це викликає подив і збуджує в них заздрість; вони починають дошукуватися, яким робом той, хто іще вчора був рівний з ними, нині наділений правом керувати ними... Основна причина його успіху відноситься на рахунок його вад, і це частенько буває правдою. Ось так відбувається огидне поєднання понять влади та ницості, успіху та негідності, корисливості та безчестя» [там само].

Револуцією в економічній теорії стало кейнсіанство, яке поставило в центр уваги проблеми економічної політики держави, яка має стимулювати «ефективний попит», оскільки, на думку Д. М. Кейнса, ринок не є ідеальним саморегульованим механізмом. П. Самуельсон, прагнучи виявити найбільш оптимальні варіанти економічної динаміки, намагається органічно поєднати методи ринкового і державного регулювання. Неокейнсіанці, достатньо критично ставлячись до державного втручання, оскільки воно знижує економічну ефективність ринкового механізму, разом з тим усвідомлюють, що складні форми обміну неможливі без специфікації прав власності та забезпечення виконання контрактів, які гарантує держава.

Принциповою засадою ліберальної ідеології було бачення держави як втілення суспільного договору всіх громадян, що має на меті гарантування прав і інтересів особистості. На такий підхід виглядає аксіомою, що держава не має інших інтересів, ніж добробут та захищеність громадян. Загальна картина виглядала таким чином: є приватна економіка, керована законами товарно-грошового обігу, її кінцева мета – максималізація прибутку. Є людина, потреби

якої частково покриває ринок, а частково не може покрити і навіть створює для них обмеження та загрози. Є держава як надособова, колективна інституція, що зовнішнім щодо ринку втручанням гарантує задоволення цієї другої частини потреб, обмежуючи стихію товарно-грошового обміну за допомогою кредитно-грошових і фінансових заходів. Основні напрями державного втручання в економіку з цією метою, які, з тими чи іншими зауваженнями, схвалюють всі основні напрями економічної думки, дослідники зводять до наступного:

- Насамперед емісія грошей і грошове регулювання, забезпечення надійної та ефективної монетарної системи як безумовна прерогатива держави.
- Створення і підтримання правової бази ринкових відносин, включно з законодавчим захистом приватної власності і прав споживачів.
- Підтримка конкурентного середовища і протидія спробам монополізації економіки.
- Забезпечення доступу всіх громадян до «суспільних благ»: освіти, розвиток фундаментальної науки, обороноздатності країни, правоохоронних функцій тощо.
- Мінімізація побічних ефектів від ринкової діяльності, зокрема охорона навколишнього середовища.
- Запобігання надмірній диференціації суспільства, підтримка соціально вразливих груп населення.

Логіка цього підходу підштовхує до висновку: наростання впливу грошово-ринкових чинників у всіх сферах суспільного життя має супроводжуватися відповідним зростанням впливу державної політики на економічні та соціальні процеси. Як правило, такий погляд спирається на ту передумову, що демократичний характер держави, яку мають на увазі, є достатньою гарантією для застереження від можливого зловживання владою з її боку. Зростання ролі держави щодо високорозвиненої економіки провідних країн Заходу – безперечний факт, однак пояснюють і обґрунтовують його різні автори різними причинами. За класифікацією В. Б. Супяна, у найбільш помітних підходах висуваються такі основні чинники розширення втручання держави в економічні процеси (249):

- Виклики соціального середовища – технічний прогрес, демографічні зміни, зміни в економічній системі. Зокрема відповіддю на такі виклики є розвиток ідеї «держави всезагального добробуту».

- Внутрішні політичні процеси – зростання політичної культури населення, зміни у поглядах на законність та обґрунтованість соціальних функцій та дій, роль законодавства, яке посилює функцію держави як виразника та координатора інтересів різних соціальних груп, вплив різноманітних політичних та громадських організацій, що сповідують різні соціально-економічні ідеології,

- Функція держави, що полягає в забезпеченні економічного розвитку, коли держава є своєрідним локомотивом економічних перетворень, акумулюючи цілеспрямовані зусилля на технологічне переозброєння, наукові програми, зростання інвестицій, структурну політику.

- Внутрішня природа держави, власна динаміка її розвитку: вона в особі своїх інститутів, як і будь-яка інша організація, схильна до самовідтворення та самоконтролю й не схильна до самообмеження. Окрім інституціональних особливостей сюди слід зарахувати соціально-психологічні мотиви людей, що працюють у державних структурах: політики мають зобов'язання перед виборцями щодо фінансування різноманітних програм, чиновники прагнуть підвищити свій статус через статус своїх відомств, збільшити свою зарплатню, розширити привілеї, і все це тягне за собою розширення державних структур та їх функцій.

Ці чинники, узяті разом, дають достатньо повну картину реального стану справ, однак не можна не побачити, що вони суперечать одне одному в істотних моментах. Насамперед маємо на увазі, що дія трьох перших факторів була б значно ефективнішою і виправдовувала зростання економічної ролі держави в різних країнах, якби на неї не накладався безперечно реальний вплив четвертого, іншими словами, якби в дійсності справджувалося припущення, що держава не має інтересів, відмінних від інтересів її громадян. Приймаючи це припущення, ми мали б розглядати різноманітні дії державної влади, що суперечать суспільним інтересам (корупцію, сваволю олігархів, нехтування національними

економічними інтересами тощо) як явища випадкові та протиприродні, що, до речі, і надихає справедливе, але наївне обурення «простої людини», вихованої у душі державного патерналізму.

Чергування періодів посилення ліберальної або консервативної ідеологій в кореляції з періодами домінування, з одного боку, ринкових механізмів, а, з другого, державного регулювання економіки, має циклічний характер. Його підживлює популярність в економічній науці то концепцій, які наполягають на посиленні ролі держави в економічних процесах, насамперед кейнсіанства, то концепцій посилення ролі ринкових механізмів – монетаризму, економіки пропозиції, неолібералізму, які здобули особливий вплив у 80-і та 90-і роки ХХ століття. Якщо ж спробувати визначити провідний напрямок, то треба врахувати, що дослідники визнають домінуючою тенденцією двадцятого століття в розвинутих країнах світу, зокрема в США, посилення ролі держави в економіці, що спирається на ідеї кейнсіанської економічної школи; особливо від середини століття вироблення соціально-економічної політики відбувалося під впливом теоретиків активного державного втручання в економічне життя [249]. Ідеї соціально відповідальної держави, або так званої держави всезагального добробуту, знаходять широку підтримку населення економічно розвинених країн, незважаючи на традиційну відданість цінностям економічної свободи. Навіть в США, як зазначає В. Супян, попри звичне неприйняття активного втручання держави в життя громадян і орієнтацію на вільне індивідуальне підприємництво, проголошена президентом Л. Джонсоном програма побудови «великого суспільства» мало чим відрізнялася від патерналістських державних програм у соціалістичних країнах. Сукупні витрати держави у відношенні до ВВП у більшості розвинених країн досягли на кінець сімдесятих років величезних розмірів – від 57 % у Швеції та Данії, 46-47 % в Італії та Греції, 42 % у Німеччині, Канаді та Ірландії, до 37 % у Великобританії, Португалії та Фінляндії, 34 % у США та 28 % у Японії [249, с. 5].

Проте ряд державних програм, які фінансувалися на ці кошти, виявилися явно неефективними. Приблизно з початку вісімдесятих років стало ясно, що

втручання держави в ринкові механізми має свою межу, за якою воно починає придушувати самі основи функціонування грошово-ринкових механізмів, конкуренцію, самостійність товаровиробників, порушувати економічно та соціально виправдані пропорції між нагромадженням та споживанням. У соціальній державі демократична воля громадян обертається на знаряддя домагань соціальної рівності в сенсі якомога рівномірнішого розподілу соціального продукту, що пригнічує мотивацію до економічної активності, а в державі загального добробуту роль громадянина переплітається з приватною роллю клієнта державної бюрократії, яка по суті суперечить ролі громадянина держави.

Це питання набуло актуальності у зв'язку з тим, що, після різкого відходу від продержавної орієнтації як в теорії, так і на практиці, на початку вісімдесятих років стала виявною світова тенденція до обмеження державного втручання в економіку і приватизаційних процесів для кожної країни зокрема, однак приватизаційний бум не був настільки успішним та послідовним, як очікували прихильники радикальної лібералізації економіки. Виникнення феномена перехідних економік після краху світового соціалізму ще більше актуалізувало цю проблему в аспектах як визначення ролі держави, так і шляхів, форм, масштабів приватизації. Заходи з роздержавлення, які проводилися нерідко без врахування умов конкретних економік, у багатьох випадках не були доведені до кінця або не дали очікуваних результатів, а запуснені ними ринкові механізми зробили гроші свавільною, слабо керованою, небезпечною соціальною стихією. Постає питання не лише про те, де пролягають межі ефективності приватного сектора та держави, але, головне, у чому суть відповідальності держави в економіці та суспільстві. Іншими словами: *що потрібно для того, щоб держава ефективно розпоряджалася грошима своїх громадян?*

Важливу роль у визначенні сучасної соціально-економічної ролі держави відіграла праця Мілтона Фрідмана «Капіталізм, свобода і демократія», опублікована у 1962 році. М. Фрідман у низці своїх праць висунув ряд аргументів на захист тези про неконструктивну роль держави в економіці [265, с. 753–762].

Найважливіша з них полягає в тому що *роль держави* в економіці, на його думку, *аналогічна ролі приватних монополій*. Державне регулювання має, як правило, характер, спрямований проти інтересів основної маси громадян-споживачів, оскільки законодавство та економічні програми держави приймаються під впливом великого капіталу, що послаблює конкуренцію на ринку. М. Фрідман наголошує на відмінності між соціальною відповідальністю держави і механізмом реалізації цієї відповідальності. Його основна думка полягає в тому, що відповідальність за забезпечення «суспільних благ» держава має реалізувати за допомогою приватних інститутів через ринкові механізми. Розширення економічних функцій держави доцільне, коли воно зумовлене викликами зовнішнього економічного середовища, необхідністю забезпечити для всіх визначені обсяги суспільні благ, які не забезпечує приватний сектор. Однак держава може разом з тим підтримувати окремих представників економічної та політичної еліти на шкоду суспільству, функціонувати як певна самодостатня структура в інтересах чиновників, політичного або військового істеблішменту, що деформує здатність економіки до модернізації та зростання, вона завдає шкоди суспільству і її розширення небажане.

М. Фрідман у своєму прагненні визначити межі конструктивної ролі державного втручання в економічне життя вважає за необхідне вивести проблему на значно вищий рівень осмислення, він розглядає її під кутом зору ролі уряду у вільному суспільстві: «Патерналістське „що твоя країна може зробити для тебе” передбачає, що уряд є покровителем, а громадянин – підопічним, – погляд, який суперечить вірі вільної людини у свою відповідальність за власну долю. Прислужницьке „що ти можеш зробити для своєї країни” вказує на те, що уряд є господарем або божеством, а громадянин – слугою або прислужником божества. Для вільної людини країна є сукупністю індивідів, які її складають, а не чимось понад ними. Вона пишається спільною спадщиною та є вірною спільним традиціям. Але вона ставиться до уряду як до засобу, інструменту... Вона не визнає жодної національної цілі поза консенсусом цілей, якому громадяни служать кожен окремо». Її запитання скоріше стосується того, «що можу я і мої

співвітчизники зробити за посередництвом уряду» [265, с. 752].

Як зауважує Н. Мозеліс, організація стосунків влади та громадянина за принципом «патрон – клієнт» знаходить своє логічне завершення в олігархічно-клановому характері влади. У такому разі політична риторика про *розвиток* країни може бути проявом «регресивного характеру держави» у взаємопов'язаності з «регресивними» ідеологічними доктринами. Він робить висновок, що «надто слабке громадянське суспільство можуть використовувати і задля поступу, і проти поступу ті, хто реально контролює засоби домінування» [300, с. 293]. Стосовно України саме таку ситуацію описує В. Пинзеник у книзі «Коні не винні». Порівнюючи бюджет держави з серцем, до якого стікаються всі кошти і постійно розходяться до споживачів, він відзначає, що системі управління державною казною «умудрилися нав'язати невластиві для роботи серця функції, зайві для бюджетної системи. Якщо дорогою до серця кров раптом кудись зникає, серце зупиняється... Український бюджет почуває такі перебої постійно, він працює на надзусиллях. Справа в тому, що не вся кров (гроші) доходить до головного центру управління (бюджету). По дорозі вона зникає. Державний організм, його окремі органи вкрай потребують живлення, а гроші відходять десь на сторону. Це призводить до відмирання життєво важливих функцій. Натомість можуть з'явитися функції-паразити. По суті це означає, що в державі співіснує декілька десятків центрів управління фінансами, які переслідують егоїстичні інтереси, нерідко вдаючись навіть до політичного шантажу. У цій ситуації говориться одне, думається друге, а робиться третє» [179, с. 77].

За таких умов стирається відмінність між інструментарієм політичних та ринкових відносин, вони, по суті «грають в одній команді», політика стає продовженням ринкової сфери. Звичайно, саме поняття політики як ринку потребує уточнення і певної легітимації, що, власне, відбувається нині в науковій літературі [21; 185; 88; 148; 124]. Якщо говорити про політику як про ринок, маючи на увазі під ринком механізм, що забезпечує взаємодію покупців і продавців товарів та послуг, то треба визнати, що будь-яка політична діяльність у

демократичному суспільстві справді спрямована на завоювання й утримання контролю за ринком влади. Цей ринок, за виразом Г. Дилігенського [78], являє собою електоральне змагання, в якому відбувається зустріч пропозиції (диспозицій та ідентичностей) політичних діячів і попиту (настанов і преференцій) виборців. Він передбачає присутність раціонального вибору як домінуючого механізму мотивації покупців, отже, наявність у них інформації про об'єктивні властивості запропонованого товару. Щоправда, Г. Дилігенський водночас зазначає, що пострадянський російський (і хіба лише російський?) електоральний ринок – «це радше своєрідний ринок лотерейних квитків, причому «покупці», як правило, чітко знають, що більшість продавців цих квитків – шахраї» [78]. Це не дивно, адже ефективному функціонуванню політичного ринку за наших умов перешкоджають такі чинники, як нечіткість структурування політичного спектру, нерозвиненість і слабка диференційованість політичних преференцій громадян і виборців – зокрема специфічна політична ментальність населення, наприклад, некомпетентність при визначенні власного ставлення до різних партій тощо. Тобто політичний ринок за наших умов страждає на ті самі проблеми, що й економічний.

Однак у цілому, як зазначає В. Полторак [183], підхід до політики як до сфери застосування маркетингового підходу цілком правомірний, оскільки він цілковитою мірою відповідає демократичним принципам організації суспільства. Інтереси боротьби за владу примушують зацікавлені сили перенести в політичну сферу методи аналізу економічних ринків. На цій основі розробляється розгалужена сфера політичного маркетингу – «сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання і впровадження у суспільно-політичну практику тих чи інших настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади... під політичним маркетингом розуміють також дослідження суспільної свідомості з метою «упаковки» та «продажу» їй таких характеристик суб'єкта політики, які різні соціальні групи населення готові «купити» за певну соціальну ціну» [21, с. 173–174]. Таким чином відбувається технологізація та комерціалізація процесу

політики. Звичайно, можна розглядати політичний маркетинг як конструктивну діяльність, спрямовану на приведення програмних настанов та реальної практики політиків у відповідність до потреб громадян, як «комплекс засобів, використовуваних для створення адекватності кандидата його потенційному електорату, презентація його якомога більшій кількості виборців і кожному з них, створення відмінностей між кандидатом і його конкурентами-супротивниками і збільшення числа голосів, необхідних для перемоги на виборах» [124]. Не заперечуючи правомірності такого технологічного бачення, наголосимо, що здебільшого на політичному ринку домінують інші мотиви і тому, на нашу думку, ближчим до істини є розуміння політичного маркетингу як ґрунтованої на вивченні виборців системи «особистісного» («створення» й висування кандидатів), «програмового» (розроблення програмових, ідеологічних тощо документів) та інформаційного (реклама, паблік рилейшнз) впливу на виборців заради здобуття влади [88, с. 10]. Хоча, безперечно, за умов демократичного суспільства змагання за контроль над ринком влади відбувається принаймні формально за чітко визначеними правилами, однак фактично має місце формування й нав'язування виборцям певного іміджу, який далеко не завжди відповідає справжнім цілям того чи того політика, тобто відбувається не просто виявлення політичного попиту, а його свідомо організація в інтересах не споживачів, а «продавців».

Специфіка політичного ринку й умов діяльності на ньому, поведінки «виробників» і «споживачів» політичного та ідеологічного «товару» має свої дуже специфічні особливості. Відомий французький соціолог П. Бурдьє для визначення цієї специфіки застосовує поняття «політичне поле» – саме ця сфера суспільного життя є «місцем, де у конкурентній боротьбі між агентами, яких до неї втягнуто, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з-поміж яких і мають вибирати пересічні громадяни, зведені до становища «споживачів», через що дуже ризикують потрапити в халепу мірою своєї віддаленості від місця виробництва» [33, с. 182]. Основна проблема, пов'язана з перетворенням політики на ринок, полягає саме в тому, що народ,

якого класичні концепції розглядали як суверена, носія колективної волі спільноти, яка виявляється через інститути політичного представництва, на «політичному полі» атомізується на конгломерат індивідів або груп, що перебувають у «броунівському русі», спонукувані лише власними інтересами споживачів на ринку політичних товарів. Тоді політичні партії та лідери, за висловом О. Морозової [156, с. 19], уподібнюються до підприємців, які пропонують виборцям широкий вибір послуг і менші податки в обмін на голоси; політична пропаганда трансформується в комерційну рекламу; урядові установи розглядаються як державні фірми, існування яких залежить від того, чи виправдовує одержувана внаслідок їхньої діяльності політична підтримка витрати на їх утримання. Саме тому політологи вважають, що політичний аналіз можна здійснювати на підставі вивчення традиційної ринкової поведінки індивідів, які діють як раціональні й егоїстичні індивіди.

На нашу думку, твердження, що маркетинг на цьому ринку має некомерційний характер [183, с. 62–63], швидше можна віднести до добрих побажань, ніж до реальності. Аргумент, що на ньому задовольняється попит не на матеріальні товари та послуги, а на реалізацію і засвоєння певних норм і цінностей, не виглядає переконливо на тлі даних про олігархічний характер політичної влади у багатьох країнах, навіть далеко не таких проблемних, як пострадянські. Визначення некомерційного характеру маркетингу на політичному ринку, як і ряду інших – охорони здоров'я, освіти, спорту, науки, мистецтва тощо – на підставі трьох ознак: неприбуткового характеру діяльності, наявності вільного некомерційного обміну результатами та наявності конкуренції у некомерційній сфері [3, с. 9] – теж заслуговують вдумливого аналізу. При цьому варто було б узяти до уваги підхід, представлений С. Лешом [126], який наголошує, що в культурі постмодерну відбувається процес комодифікації, тобто перетворення на товари і вихід на комерційні ринки соціальних цінностей тих сфер, які раніше мали неринковий характер: це, власне, мистецтво, освіта, охорона здоров'я, спорт, наука. Можливо, питання про неприбуткову або прибуткову природу політичної діяльності варто було б ставити не щодо

присутності моментів одержання прибутку, а в площині того, що вони мають неявний, прихований, корупційний характер зловживання політичною владою, не призначеною суспільством для такого використання. У зв'язку з цим хочеться підкреслити слушність стурбованості В. Полторака щодо питання, наскільки системний характер має маркетинговий підхід у політиці, чи є він однією з численних *технологій* політичної діяльності, а чи ж ідеться справді про одну із загальних теорій політичного процесу, що існує поряд із традиційними нормативними теоріями. Адже його співіснування із нормативними теоріями може мати хіба що тимчасовий, перехідний характер, позаяк самою своєю суттю він прямо суперечить нормативності і утверджує в політичному житті послідовно проведений принцип інструментальної раціональності.

Не можна заперечити таких переваг маркетингового підходу в політиці, як забезпечення по-справжньому вільної конкуренції, протидія політичному монополізмові й недобросовісній політичній рекламі; застосування дослідницьких процедур у ході виборчих кампаній тощо. Однак утвердження ринкових механізмів у політиці означає тоталізацію інструментальної раціональності, а разом з нею товарно-грошових механізмів, на всі сфери суспільного життя, атомізацію суспільства, підрив основ соціальної солідарності. *Тепер уже не економіка, а політика загрожує стати середовищем, з якого в усі прояви життєвого світу людини просочуються відносини, у яких все купується і продається за гроші.* Економічна політика держави, замість обмежувати стихію грошових відносин, сама опиняється в полоні цієї стихії, що створює загрозу для стабільності суспільства. А коли так, то межові засади економічних процесів потрібно шукати не в економічній політиці держави, а *в механізмах прийняття владних рішень щодо економічних проблем.* По суті, об'єктом дослідження стає сукупність способів, за допомогою яких урядові заклади використовуються задля реалізації приватних інтересів людей, які займаються політикою, а основні сфери дослідження – це виборчий процес, діяльність виборних органів державної влади, а також урядових чиновників і бюрократії.

Небезпеки, породжені зростанням економічних повноважень держави,

призвели, зокрема у США, до того, що в дев'яностих роках у країні відбулася своєрідна неоліберальна революція. Знизилася частка державних витрат в економічному зростанні з відповідним підвищенням ролі ринкових сил і всебічним заохоченням підприємництва. Однак масштаби державного сектору в національній економіці США, з урахуванням частки ВВП, яка розподіляється через федеральний та місцеві бюджети, все ж таки дуже значні – у 2000 році вони склали біля 3,0 трильйони доларів або 30% ВВП [249, с. 9].

Аналогічно проблема розмежування економічної влади від політичної, зокрема усунення можливості економічного збагачення засобами політичної влади постала і перед країнами об'єднаної Європи. Особливо гострою потреба суспільного контролю над владою і протидії олігархічному капіталові стала в пострадянських країнах. Як відзначає А. Карась, «саме тут – у демонтажі політичних можливостей для росту олігархії – полягає центральна проблема сучасного політичного, економічного й соціокультурного розвитку України як незалежної держави. На жаль, за роки від проголошення державності шлях до фінансово-приватного збагачення через здобуття політичної влади став майже нормою» [101, с. 376].

7.2. Суспільний вибір – альтернатива щодо інструментальної раціональності «Левіафана»

Усунути антагонізм абстрактного протистояння між системною раціональністю держави й ринкових механізмів та нормативними контекстами соціуму Ю. Габермас пропонує через створення такої моделі солідарності, в якій «прагматична воля окремо взятих громадян могла б *безпосередньо* перетворитись на розважливі, орієнтовані на загальний добробут волевиявлення моральних громадян держави» [51, с. 31]. На його думку, переважна більшість соціальних конфліктів у сфері етично-політичного самоусвідомлення соціуму постає із колізій групових інтересів і стосується проблем розподілу, які можуть бути розв'язані лише через досягнення компромісів. Ю. Габермас закладає засади критичної теорії суспільства в річищі «реконструктивно розроблюваної

соціальної науки, яка *по всій ширині* увиразнює процеси раціоналізації культури та суспільства» [51, с. 28]. Принциповий підхід, який він пропонує: джерела легітимності загальної волі треба шукати не в волевиявленні «усуспільнених приватних осіб», а в самому процесі формування цієї загальної волі. Цей процес не утворює суму вже сформованих волевиявлень, а в ході обговорення формує позицію кожного окремого індивідуума і як підсумок – легітимне рішення громади. Таким чином центр ваги формування громадської думки й волі переноситься з моральної позиції окремих громадян на процес дискурсивної реалізації нормативних вимог учасників обговорення.

Ліберальній моделі, яка виходить з передумов, що «урівняння» непримиренно конфліктуючих інтересів можна досягти не інакше, як внаслідок боротьби, Ю. Габермас протиставляє модель «деліберативної демократії» або «демократії домовлять», у якій визначення домовленостей та умов єднання відбувається через відкрите обговорення та обмін аргументами між рівноправними громадянами. Громадяни як співучасники цього процесу відповідають за розв'язання проблеми колективного вибору через відкрите обговорення і розглядають основні інституції соціуму як легітимні лише тією мірою, якою вони встановлюють рамки для вільного відкритого обговорення [51, с. 31–32].

Ю. Габермас вважає, що «у модерних суспільствах виникає асиметрія між (слабкими) здібностями до інтерсуб'єктивного саморозуміння та (відсутніми як такими) здібностями до самоорганізації суспільства як цілого» [52, с. 349]. Тому сучасні суспільства більше не мають у власному розпорядженні центральної інстанції саморефлексії і самоуправління, а, отже, місце суспільства як «самовіднесеного вищерівневого макросуб'єкта» має посісти вищерівнева інтерсуб'єктивність процесів спільного формування думки та волі. За таких умов не існує вже еквівалента для моделі самовпливу, притаманної філософії суб'єкта в цілому, і зокрема гегелівсько-марксистському розумінню революційної дії. Самоорганізація суспільства як цілого має *розвинутися* із міжсуб'єктної взаємодії.

Історичне розчарування в бюрократично організованому проекті державної соціалізації породжує новий погляд на «політичне». Політична громадськість, яка у комплексному суспільстві знаходить для себе нормативний простір, отримує від політичної системи «зазор», подібний до того, який перед цим був отриманий нею від економічної системи: усвідомлюється відмінність між проблемами управління та проблемами взаєморозуміння. Результати, досягнуті в управлінні та взаєморозумінні, стають тими ресурсами, які не можуть бути заміщені один одним. Гроші та влада не можуть ні купити солідарність та смисл, ні примусити до них, тому проект держави суспільного добробуту спрямовується на приборкання не лише стихії ринково-грошових взаємин, але й самої держави [52, с. 354]. Йдеться про необхідність побудови бар'єрів стримання у взаємодії між системою та життєвим світом та про створення індикаторів такої взаємодії. «Звичайно, що це вимагає зміни відносин між автономними, самоорганізованими громадськостями, з одного боку, та сферами дій, які керуються через гроші та владу, з другого боку; інакше кажучи: нового розподілу виконавчої влади в димензії суспільної інтеграції. Соціально-інтегративна виконавча влада солідарності мусить бути здатною стверджувати себе щодо таких системно-інтегративних медіумів управління, як гроші та влада» [52, с. 355]. Шлях до нової ідентичності стара Європа могла б знайти, на думку Ю. Габермаса, тільки тоді, коли б на противагу афективній реакції на економічне зростання, гонку озброєнь та «традиційні цінності» поклала край ілюзії, що нормативний зміст модерну можна вивільнити виключно за допомогою постійного зростання комплексності систем.

Взаємне дистанціювання, з одного боку, нормативно-дискурсивної, а, з другого – економічної та політичної складових системи легітимного соціального порядку акцентував Талкотт Парсонс, запровадивши концепт «соціетальної спільноти» як однієї з чотирьох основних субсистем суспільства поряд з культурною, політичною, економічною. Від економічної та політичної субсистем вона відрізняється тим, що основними її вимірами є «нормативність» і «колективність», що базуються на культурних вартостях. Її призначення –

забезпечувати солідарність не на рівні колективної емоційності та уявлень общинного характеру, а на фундаменті раціоналізованих стосунків. Поетапне конституювання соціетальної спільноти як сфери, диференційованої від політичної, економічної та культурної систем, здійснювалася під впливом трьох модерних революцій: індустріальної, демократичної, освітньої. Цінності культури в ній стають інституалізованими нормативними основами суспільного порядку, який підтримують громадяни через досягнення консенсусу. Позаяк соціетальна спільнота диференційована від держави, вона, за Т. Парсонсом, є фактичним втіленням принципу і природи громадянства.

Смисл відрізнення «соціетальної спільноти» від політичної організації та ринкової сфери стає особливо помітним на тлі ринкової трансформації України, на що звертає увагу А. Карась: «Ідеологія й політика «шокової терапії», заснована єдино на механізмах вільного ринку, виявилася неефективною щодо демократизації і економічного розвитку... Принаймні на перехідному етапі розвитку переважна частина населення стає заручником так званої тіньової чи криміналізованої, але далеко не ринкової економіки. Ба більше, комуністичне минуле виказує здатність поєднуватися з «ринковою свободою» на рівні політичної номенклатури, використовуючи ідеологію необмеженого вільного ринку для перетворення державної влади на джерело монопольного олігархічного збагачення» [101, с. 362].

Уособленням «соціетальної спільноти» в Україні став Майдан. Проголошені під час Помаранчевої революції гасла та обіцянки виражали потужну колективну нормативну волю громадянського суспільства, що породило очікування швидких радикальних змін в інших сферах – політичній та економічній: чесної влади, чистої економіки. Але це *насправді інші* сфери, в яких діють інші «правила гри», трансполяція на них імперативів «соціетальної спільноти» потребує великих зусиль, часу, мотивації. Наївне, але небезпечне за наслідками розчарування постпомаранчевого періоду породила ілюзія, що *різні* люди керуються, одні – гаслами Майдану, інші – правилами напівтіньової криміналізованої економіки та політики. Насправді одні й ті ж самі персони, як

«нагорі», так і «в масі», переходячи з одного «ігрового поля» на інше, замінюють імперативи солідарності та патріотизму на схеми інструментальної раціональності. Це відбувається в кожній ланочці соціального організму, «від куховарки до міністра», позаяк коди грошей і влади глибше укорінені в системі, ніж винищені протягом століть моделі солідарності в національному життєвому світі.

В економічних дослідженнях напрямок, який одним з перших поставив проблему, наскільки співпадають економічні інтереси суспільства і державної влади – це теорія суспільного вибору, заснована лавреатом Нобелівської премії у галузі економіки 1986 року Дж. М. Б'юкененом. Принципова новизна його підходу до розуміння державного впливу на економіку – відмова від розгляду економічних інститутів у відриві від політичних, як окремих структур, підпорядкованих відмінним між собою закономірностям [37]. У так званому «новому інституціоналізмі» економіка і держава постають частинами єдиної структури, єдиного поля взаємодії між людьми. Дж. Б'юкенен виходить із таких основних засад:

По-перше, методологічний індивідуалізм: основою будь-якого економічного інтересу він вважає особистий інтерес конкретної людини.

По-друге, концепція «людини економічної»: в умовах ринкової економіки людина ототожнює всі об'єкти своїх потреб із товарами, вона прагне приймати такі рішення, які максимально відповідають критерію корисності. Теорія суспільного вибору – це конкретний випадок теорії раціонального вибору, вона розглядає всі дії людини як такі, що прямують до раціональності: усі від двірника до президента приймають рішення на основі порівняння максимальних вигод і максимальних втрат, тобто керуються у першу чергу економічними принципами.

По-третє, розуміння політики як обміну: «Політика є складною системою обміну між індивідами, в якій останні колективно прагнуть реалізувати свої приватні цілі, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, окрім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на

блага, необхідні всім і кожному: від місцевої пожежної охорони до суду» [167, с. 23]. Політику Дж. Б'юкенен розглядає як варіант товарного ринку: це арена конкуренції між людьми за вплив на прийняття рішень, доступ до ресурсів, місце у владній ієрархії. Тут діє специфічна власність: у виборця це його «голос», у депутата – можливість лобювати ті чи ті рішення, у державного чиновника – його право дозволяти, забороняти, контролювати. Існує система обміну цією власністю, так, наприклад, голоси виборців обмінюються на передвиборчі обіцянки.

Основними проблемами, які розглядає теорія суспільного вибору, як зазначає Р. Нуреев у розлогій публікації в журналі «Вопросы экономики» [167], є можливість побудови справедливого колективного рішення та стійкої коаліції, критерій обрахування позицій виборців, причини того, що голосування за принципом більшості не забезпечує з'ясування справжніх пріоритетів, що існують у суспільній свідомості, способи одержання вигоди за допомогою політичного процесу, причини спотворення демократичного ідеалу і шляхи запобігання перетворенню демократії в авторитарний режим. Аналіз цих проблем спирається на розгляд *держави як одного з економічних суб'єктів*, тобто дослідження не виходить за межі економічної науки у сферу політології та соціології, а, навпаки, включає соціальні феномени, що традиційно належали до компетенції інших галузей знань, в орбіту економічної науки – Р. Масгрейв назвав це «економічним імперіалізмом».

На підхід теорії суспільного вибору, головне економічне завдання держави – забезпечення суспільних потреб у неефективних для ринку ситуаціях, що характеризуються як «провали ринку» – до них віднесені монополія, брак інформації, зовнішні негативні ефекти та виробництво достатньої кількості і якості «чисто суспільних благ». На відміну від «чисто приватного блага», кожна одиниця якого може бути продана за окрему платню, поняття чисто суспільних благ позначає такі блага, які споживаються усіма громадянами незалежно від того, чи платять за це споживачі. Їх головні ознаки: незмагальність – тобто споживання такого блага однією людиною не зменшує його доступність для

інших, і невиключальність – тобто ніхто не може бути усунутий від доступу до цього блага. Завдання держави – виробити і підтримувати процедуру, яка змушує громадян брати участь у фінансуванні виробництва суспільних благ не на добровільних, а на примусових засадах. Інструментом для цього є насамперед податки.

Суть поняття «суспільний вибір» полягає в тому, що прийняття рішень щодо виробництва і розподілу суспільних благ, яке здійснюється через систему політичних інститутів, має носити неринковий характер. Механізмом виявлення індивідуальних орієнтацій щодо *приватних* благ є товарно-грошові відносини, ринок. Щодо *суспільних* благ аналогом ринку стає держава, вона виявляє позиції індивідів за допомогою специфічного інструменту – голосування. Піддавши ретельному аналізу закономірності розподілу голосів у множинах виборців у залежності від «правил політичної гри», Дж. Б'юкенен робить висновок: процедура голосування сама собою не гарантує звільнення процесу прийняття політичних рішень від дії ринкових механізмів, навпаки, за певних обставин голосування може створювати сприятливі умови для політичного торгу, підкупу, маніпуляцій. Гарантію демократичних рішень можуть дати лише непохитно стабільні конституційні принципи. Як відзначає Ф. фон Гаек, «Вибір такий: або вільний парламент, або вільний народ. Щоб зберегти особисту свободу, потрібно обмежити всяку владу – навіть владу демократичного парламенту – довгостроковими принципами, схваленими народом» [56, с. 524].

Основні небезпеки, які існують у демократичній системі: пряме гноблення громадян бюрократією, небезпека тиранії більшості, неефективність обраної влади – на думку прихильників теорії суспільного вибору можуть бути подолані за умови чіткого функціонування *стабільної* системи виборів.

Дж. Б'юкенен висуває у цьому контексті дуже важливу ідею про *правову систему як своєрідний суспільний капітал*: система законів, яка забезпечує стабільність міжіндивідуальних відносин, є не просто запорукою процвітання суспільства, але виявляє свій позитивний вплив на соціальні процеси дедалі повніше й відчутніше залежно від того, *наскільки сама вона стабільна протягом*

тривалих періодів часу. Розхитування ж правової системи, якими б добрими намірами воно не диктувалося, може призвести до безповоротної втрати цього суспільного капіталу.

Концепт «соціального капіталу» у кінці ХХ ст. здобув широку популярність у соціософській думці, виражаючи три основні принципи організації мережі взаємодії між людьми у громадянському суспільстві: взаємодовіру, толерантність і солідарність. У філософській літературі досить поширеною є паралель між поняттям «соціальний капітал» і концептом «невидимої руки» А.Сміта [101, с. 246–249] на тій підставі, що обидва ці поняття означають, по-перше, соціальне порозуміння, досягнуте внаслідок збалансування інтересів окремих індивідів у процесах необмеженої соціальної комунікації, і, по-друге, слугують своєрідними обмежувачами стихійних процесів ринкових стосунків, які загрожують основам соціальної солідарності. У працях Р. Патнема, Ч. Тейлора, М. Волзера та ряду інших авторів проводиться думка, що «соціальний капітал» виникає і примножується в мережі соціальної взаємодії, заснованій на неурядових організаціях з неприбутковими інтересами. Важливо відзначити думку Р. Патнема, що дух громадянського суспільства значно більше мотивований настановами громадського добра, аніж держава, орієнтована на розподіл прибутків; саме громадські асоціації виховують у громадян «шляхетні звичаї», почуття співробітництва, громадського патріотизму, збільшують взаєморозуміння [175, с. 199].

Суспільство закладає «конституційним вибором» чіткі і жорсткі «правила політичної гри» для держави – бо ж *конституція це основний закон громадянського суспільства, а не держави* [Див. 229]. На основі чітко визначеного і стабільного конституційного вибору будуються правові доктрини і «робочі правила», спрямовані на вирішення двох взаємопов'язаних завдань: забезпечити нормальне функціонування ринкових механізмів і розв'язати соціальні проблеми. Це досягається за допомогою антимонопольних заходів, соціального страхування, гнучкої податкової політики, а також ряду більш

широких функцій: розвитку інфраструктури, дотацій на освіту, виплат безробітним, пенсій та дотацій малозабезпеченим, заходів, спрямованих на скорочення безробіття.

Реалізуючи суспільний вибір, держава зосереджує зусилля на виробленні й реалізації національних пріоритетів, до яких можна віднести такі завдання:

- Сприяння та стабілізація економічного зростання, вироблення збалансованої макроекономічної політики з метою досягнення сталого розвитку з врахуванням екологічних та соціальних вимог.
- Сприяння зростанню продуктивності праці через здійснення інноваційної політики, спрямованої на розвиток НТП, зокрема фундаментальної науки, підтримка інформаційних технологій.
- Всебічне сприяння розвитку освіти й зростанню кваліфікації робочої сили.
- Здійснення соціальної функції держави шляхом оптимізації програм пенсійного та медичного страхування та допомоги, підтримка сімейних цінностей.
- Реагування на процеси глобалізації, адекватне інтересам національної економіки.
- Комплексні заходи з охорони природного середовища, вдосконалення екологічних регуляторів [249, с. 10–11].

Зростання ролі держави, однак, не може бути необмеженим, і головний обмежуючий фактор – необхідність нормального функціонування ринкового механізму, для якого адміністративні методи втручання є руйнівними. Тому державне регулювання не заміняє собою дію ринкових механізмів, а використовує їх, посилюючи або послаблюючи їх вплив у відповідності до соціальних потреб. На нашу думку, *фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування, виражають собою соціальну природу грошей у сучасному світі.*

Необхідно наголосити: соціальний характер функціонування грошей визначається не самим фактом їх використання державою, а тим, що внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору прийняття рішень про

застосування цих грошей *виведено за рамки ринкових механізмів* і підпорядковане гуманітарним пріоритетам суспільного вибору, імперативу соціальної солідарності.

Солідарність дослідники визначають як «такий стан взаємодії між людьми, в якому виникає злагоджене розуміння й сприйняття світу без насильства», через підхід, згідно з яким «сукупність добровільних дій, здійснюваних у певному соціальному просторі без примусу державної влади, утворює спільне взаєморозуміння і супроводжується *солідарними* взаєминами» [101, с. 421]. Дж. Маклін розуміє солідарність і субсидіарність таким чином, що члени суспільства беруть участь у долі одне одного і несуть спільну відповідальність за здійснення певного соціального рівня життя [298, с. 22]. Іспанський філософ А. Кортіна вважає, що суть солідарності в тому, що вона не визначається контекстом стосунків «один з нас», а, навпаки, за походженням орієнтована на сприйняття «іншого свого» [287, с. 19]. Наскільки повно у конкретному суспільстві реалізований цей імператив, залежить від багатьох обставин, у зв'язку з цим, на нашу думку, можна говорити про різний ступінь реалізації та виявлення соціальної природи грошей у різних історичних та соціально-економічних ситуаціях, а, отже, виникає потреба в аналізі тих конкретних моделей, які застосовує держава для організації виробництва та розподілу суспільних благ.

Теорія колективних рішень щодо економічних дій Дж. Б'юкенена розширює концепцію «ринкового договору», тобто вільного консенсусу партнерів ринку, за рахунок «суспільного договору», що передбачає консенсус усіх членів суспільства. На нашу думку, у цьому пункті уже не вперше ми бачимо точку зустрічі двох достатньо відмінних галузей соціального знання – філософії та економічної теорії. Тоді як Дж. Б'юкенен рухається від «ринкового договору» до «суспільного договору» (зауважимо: не сприймаючи цей рух як вихід поза межі економічного знання), філософське знання іде від загальної теорії комунікації до відповіді на конкретне питання: яким чином можуть бути легітимізовані рішення державної влади щодо втручання в економічні процеси. Спільна для обох підходів

відповідь полягає в тому, що *єдиним обмежувачем для соціальної стихії грошових взаємин є організована воля громадянського суспільства, що конститується через механізми деліберативної демократії.*

Вільний ринок справді утверджувався в країнах Заходу паралельно і взаємопов'язано з розвитком громадянського суспільства. Цей взаємозв'язок зумовлений тим, що саморегуляція ринкової сфери не дає і не може дати відповіді на питання, яким чином забезпечити у суспільстві взаєморозуміння щодо прийняття і реалізації соціально вагомих рішень [100, с. 26]. Як справедливо підкреслює Дж. Маклін [299, с. 103], «коли особа... пореходить під вплив економічного «порядку», вона піддається навіть витонченішому підкоренню позаособовими, якщо не сліпими, економічними законами... Проте люди потребують бути разом і виявляти власні голоси відносно політичного й економічного порядку не як винятково опоненти, а радше як рівні в діалозі партнери». Громадянське суспільство – це і є «історично сформований *тип взаємодії, певна модель соціальної організації*» [112, с. 68–69], зміст якої – це «солідаризований вплив громадськості на формулювання та реалізацію владних рішень щодо дотримання прав людини та гарантії її вільного розвитку з метою забезпечення самовизначення кожної особи» [101, с. 425].

Можна стверджувати, що і для України нормальне функціонування грошей відповідно до законів соціально спрямованого ринкового суспільства зумовлене реальним ступенем досягнення соціального консенсусу, подолання деформацій у системі цінностей, викликаного дефіцитом у ній того компонента, який Р. Інглгарт називає «цінностями самовираження», а Р. Патнем – «індексами громадянськості» [175, с. 91]. В новітній історії нашої держави комунікативний праксис громадян виявив себе як впливова соціальна сила принаймні у двох переломних моментах життя народу (хоча підспудно ця сила існувала завжди, незважаючи на всі зусилля контролю з боку апарату спецслужб). Перший з таких моментів – славнозвісна горбачовська «гласність»: те, що реально було дозволене радянським громадянам у ході «перебудови» – це публічно називати речі своїми іменами і вести громадське обговорення суспільних проблем. Усі подальші події:

розвал СРСР, дискредитація комуністичної партії і утвердження багатопартійності, ринкові перетворення – не були програмними цілями КПРС, яка виступала ініціатором «гласності», ці зміни відбулися всупереч її волі як наслідок прориву у сфері громадського обговорення проблем, породжених тоталітарним режимом.

Другим історичним моментом, коли саме розгорнутий у небачених масштабах громадянський дискурс продемонстрував цілком реальні соціальні наслідки, стала Помаранчева революція. За висловом колишнього посла США в Україні Вільяма Міллера, який провів шість тижнів на Майдані Незалежності під час революції, українці спитали себе: чи можемо ми жити надалі в наскрізь корумпованій державі? – і відповіли рішучим «Ні». В.Міллер зауважує, що українська революція – взірць масової комунікації в її найкращому вияві. Це поставило її учасників на таку моральну висоту, що американський спостерігач знайшов для них лише одне порівняння – з давньогрецьким демосом на афінському Форумі [45].

Тим не менше, зв'язок між громадянськими цінностями і економічним поступом суспільства не є самоочевидним для масової свідомості, хоча він безперечний для соціальної науки. Вона вважає одним з основних чинників в економічних труднощах пострадянських суспільств недостатній розвиток громадянського суспільства, малоефективність демократичних інституцій, зокрема недержавних об'єднань громадян. Їх еволюцію за умов посткомуністичної трансформації в Україні досить точно характеризує В. Степаненко: від примусового членства до свободи громадянської неучасті [244, с. 98]. Він стверджує: незважаючи на те, що за даними формального обліку зареєстрованих недержавних організацій Україна демонструє «статистично міцне громадянське суспільство», але, по суті вона є «віртуальним громадянським суспільством» внаслідок різкого розходження статистичних даних про членство в неурядових громадських організаціях та реального стану справ. Причини такого становища укорінені в недавньому періоді історії нашого суспільства. М. Говард [297, с. 2] вказує на такі складові негативного історичного досвіду

посткомуністичних країн, що суттєво стримує громадянську активність населення:

- Відраза до примусово-ритуальної активності радянських часів, що викликає недовіру до будь-яких організаційних утворень.
- Масове розчарування у новій системі, яка має псевдодемократичний та квазіринковий характер.
- Існування стійкої мережі неформальних зв'язків, яка компенсує брак публічної активності і має клієнталістську природу, тобто відносини між громадянами в ній замінені на стосунки покровитель-підопічний, симетричні звичному від радянських часів патерналізмові.

Зауважимо, що відмінність відносно радянських часів полягає у тому, що «підопічний», який раніше до старості з тими чи іншими варіаціями повторював: «Нам Октябрь подарил этот детский сад» – нині почувається викинутим із цього дитсадка сиротою і знаходить нових покровителів у найнесподіваніших місцях.

Перспективи подолання цих бар'єрів і розбудови громадянського суспільства ускладнюють такі чинники:

1. Соціокультурні – нерозвиненість модерних громадянських традицій, очікування патерналістської позиції держави та новітня політично-культурна традиція «набутої безпорадності» населення. Традиційні неформальні зв'язки, такі як «блат», кумівство, земляцтво заповнюють нішу автентичної соціальності та солідарності.

2. Соціальні – слабкість та малочисельність українського середнього класу, який у будь-якому суспільстві є головним соціальним носієм громадянських чеснот, агентом та гарантом їх збереження та відтворення.

3. Несприятливий демографічний чинник – депопуляція та старіння населення, вимушена трудова міграція, яка, на думку деяких експертів, сягає 7 - 8 млн. осіб, що постійно або періодично перебувають на заробітках за кордоном. Більша частка цих людей – молоді та соціально активні громадяни, що належать до тих соціальних груп, які є найактивнішими в громадських зв'язках та діях, в яких найяскравіше виражена громадянська ідентичність.

У свою чергу слабкість громадянського суспільства неминучо відбивається на діяльності уряду і, зокрема, її економічних результатах. За висновками Р. Патнема, уряди в регіонах (а, отже, і в країнах) з нерозвиненим громадянським суспільством є неефективними – вони ослаблені «негромадянським соціальним середовищем» [175, с. 140], а тому нездатні ефективно захищати закон, бути справедливим та авторитетним арбітром у веденні громадських справ. «Сам характер спільноти, який спонукає громадян вимагати сильнішого уряду, зменшує ймовірність того, що будь-який уряд буде сильним, принаймні якщо залишатиметься демократичним» [там само]. Нині ж стан системи громадянських цінностей пострадянських суспільств і місце в ній грошей настільки специфічні, що в ужитку з'явилося спеціальне поняття для його означення – «неомеркантилізм».

Тільки на основі розбудованого громадянського суспільства, за умов демократичного консенсусу щодо основних параметрів суспільного вибору створюється той «соціальний капітал», який робить уряд економічно ефективним. Однак погляди на шляхи досягнення цього консенсусу сьогодні рідко виходять за рамки теоретичних побудов і суттєво відрізняються між собою. Зокрема перспективними можна вважати наступні підходи [81, с. 181-215]:

- Концепція «якості життя»: критерієм ефективності економіки є не вартісні, а якісні показники, що постають виразником ідеального «доброго життя».

- Концепція «соціального ринкового господарства» К. Гоманна, яка передбачає пріоритет політики над економікою. Ідеться не про бюрократичне втручання в економічне життя, а демократичний консенсус зрілих громадян, які поєднують економічний розрахунок з процесом досягнення взаєморозуміння в суспільстві щодо фундаментальних норм і цінностей [295].

- Швейцарський філософ Петер Ульріх, спеціаліст у царині філософії економіки висуває трирівневу концепцію демократичного консенсусу [305, с. 132]:

1. Суспільний договір як умова легітимації самої економічної системи. Це

підприємницько-політичне взаєморозуміння щодо цілей, смислу і кінцевої мети виробництва.

2. Політико-економічна спільнота задає механізми функціонального управління автономною економічною системою. Це сфера соціальної технології, що визначає собою стратегічний менеджмент виробництва.

3. На рівні персональної дії має місце персональна етика відповідальності конкретних учасників економічних процесів. Це оперативний менеджмент, який поєднує:

- розрахунок з метою отримання прибутку;
- здійснення альтруїстських цілей.

Наприклад:

1. На рівні політичного волевиявлення суспільство визначає, чи згідне воно миритися з криміналізованим, напівтіньовим характером економіки (через вибори органів влади і підтримку певних політичних сил).

2. На законодавчому рівні визначається ступінь державного втручання в економіку, співвідношення державної сфери та приватного капіталу, податкова система тощо.

3. Підприємець вирішує, вивозити гроші в іноземні банки чи вкладати в національну економіку; господарювати чесно чи навпаки; скільки витратити на доброчинність тощо.

Для реалізації цих цілей П. Ульріх висуває ідею підприємницько-політичного діалогу, яка передбачає постійне піклування про потенціал взаєморозуміння щодо ціннісних понять між менеджментом та усіма групами – внутрішніми та зовнішніми. Для цього необхідне утворення стійких відносин з цими групами: співробітниками, клієнтами, постачальниками (внутрішні) та державою, критичною громадськістю (зовнішні). Так формується діалогічна відповідальність, де рішення приймають усі учасники на основі діалогічного узгодження інтересів. Вона має прийти на зміну монологічній відповідальності, де рішення приймають за учасників на основі патерналістського обліку їхніх інтересів представники технократичного менеджменту. Спроби реалізації такого

підходу, щоправда мляві та недостатньо результативні, можна простежити в Україні в серії круглих столів Президента з представниками підприємницької еліти. Проте слабким місцем самої теоретичної моделі підприємницько-політичного діалогу є її умоглядний характер, що не дозволяє сприйняти її як практично готову до застосування модель. Тим не менше, можна виділити концептуальні підходи, які, напевно, визначатимуть дальший рух у напрямку до опанування стихією ринкових процесів і позначатимуться на змінах у соціальному функціонуванні грошей: 1) пріоритет політики над економікою; 2) демократичний консенсус у суспільстві; 3) взаємозв'язок етики та політики.

7.3. Суспільні фінанси та фундаментальні основи легітимності державної політики

Ставлячи питання про фінансові механізми реалізації соціальної солідарності, варто згадати твердження американських вчених Г. Фромма і П. Таубмана про те, що державні фінанси є водночас філософією, наукою і мистецтвом [291]. Під філософією тут слід розуміти світоглядні параметри впливу грошей, якими розпоряджається держава, на життя людини, на розв'язання проблем її буття, гармонізацію соціальних відносин, а також визначення місця, яке посідають гроші в комплексі соціальних та особистих ціннісних орієнтацій.

Запропонована в цій роботі спроба відійти від стереотипного сприйняття соціальної природи грошей як фатального втілення самовідчуження людини спирається на розгляд функціонування грошей в контекстах діяльності держави. Якщо розглядати соціальну проблему грошей лише в ракурсі «людина – гроші», в якому людина узята в найбільш узагальненому вигляді, зокрема абстрагована від тих соціальних контекстів, які опосередковують її взаємозв'язок з грошима, тоді насправді гроші протистоятимуть їй як самодостатня субстанція, «причина самої себе», абсолютна і вічна. Проте реально гроші не є ані історично незмінними (навіпаки, їх закономірна еволюція тягла за собою суттєві трансформації як у внутрішньому світі людини, так і в соціумі), ані, звісно ж, гроші не є «причиною самих себе», їх причиною, тобто інстанцією, яка їх творить, легітимує, забезпечує

нормальне функціонування, є держава. Коли взаємозв'язок людини і грошей розглядається поза цим контекстом, тоді справді гроші постають як надлюдська стихія, непереборна по силі та наслідках свого впливу на особистість. Якщо ж ввести в контекст аналізу роль держави, тоді на перший план виходить те, що роль грошей у сучасному суспільстві визначається її фінансовою політикою принциповим чином. У залежності від цього чинника гроші стають або соціально творчою силою, за допомогою якої реально розв'язуються значущі проблеми нашого життя (для цього потрібні дві взаємопов'язані умови: правова держава і сформоване й ефективне у своїх діях громадянське суспільство) – або силою руйнівною. Це відбувається, коли гроші тим чи іншим способом витіснені в економічну тінь, або стали злочинними грошима, або перебувають у розпорядженні держави, безвідповідальної перед своїми громадянами [Див. 225].

Гроші можуть виявляти свою соціальну природу в діяльності держави, яка через фінансові механізми реалізує колективну волю соціуму, але це має місце лише в тому разі, коли у суспільстві справді дотримана головна умова – *неринковий характер прийняття провідних рішень щодо організації суспільного життя*, заснований на конституційному виборі громадянського суспільства, який встановлює «правила гри» для держави. Коли ж ця умова не реалізована, діяльність державних органів та чиновників, не обмежена рамками суспільного договору, набуває характеру відносин політичного ринку. У цьому разі грошові механізми залишаються неконтрольованою стихією, яка під прикриттям фінансування соціальних проектів реалізує приватні цілі олігархічних угруповань.

За умов, коли (якщо) ефективна дія механізмів громадянського суспільства забезпечує реалізацію державою цілей, зумовлених суспільним вибором, і державне забезпечення національних інтересів не спотворене деформуючими чинниками, тоді функціонування грошей, якими розпоряджається держава, можна представити у вигляді такої функціональної формули державних фінансів [4, с. 4]:

- Розподільчо-алокатійна функція – держава постає як виробник та постачальник коштом бюджету тих благ і послуг, які ринковий сектор забезпечити неспроможний у принципі – це національна безпека,

судочинство, правопорядок, благоустрій, блага і послуги інформаційного, комунального й екологічного характеру; вона забезпечує знешкодження чи компенсації екстерналій – негативних наслідків господарської діяльності, котрі не відображаються в цінах виробленої продукції і вартість яких лягає тягарем на суспільство в цілому. Фінансово-операційними інструментами алокації є податки, обов'язкові збори та платежі, бюджетні асигнування, субсидії та інвестиції. Поряд з ними використовуються і нефінансові засоби алокації – націоналізація або змішана державно-приватна власність, пряме регулювання цін, установлення стандартів і ліцензування певних видів господарювання. Таким чином відбувається приведення потреб суспільства у відповідність із наявними можливостями за умов імпліцитної обмеженості ресурсів.

- Дистриб'ютивно-трансфертна функція – держава на основі демократично встановленого соціального консенсусу здійснює корекцію ринкового розподілу національного доходу і національного багатства фіскально-бюджетними засобами, таким чином запобігаючи соціально небажаним результатам надмірної соціальної диференціації, особливо стосовно дітей і молоді, старих, хворих, інвалідів. У цій функції держава постає як демократичний орган соціальної справедливості, інституційний центр національного доброчинства, гарант соціальної гармонії. Фінансово-технологічні засоби дистриб'ютивної функції – податково-трансфертні схеми: прогресивно-прибуткове оподаткування, виплати з соціального забезпечення, допомоги по безробіттю, а також адресне бюджетне фінансування комунальних послуг, житлового будівництва тощо. Особливість дистриб'ютивних трансфертів полягає в тому, що грошові виплати одержувачам з боку держави мають безеквівалентний характер.

- Стабілізаційно-регламентуюча функція – держава виконує роль регулятора коливань фінансово-економічної кон'юнктури, вона чинить ситуаційний вплив – проводить фінансову політику стабілізації цін, забезпечення зайнятості, обмеження безробіття та забезпечення

економічного зростання. Фінансовим інструментом є податки, бюджет і державний кредит.

Наскільки практично досяжною є ця ідеальна схема – залежить від конкретних обставин реального суспільства в реальному історичному часі. Можна говорити про більший або менший ступінь наближення до неї, але, на нашу думку, головне в її методологічному застосуванні те, що *існує принципова різниця між двома моделями поведінки держави щодо розпорядження грошима своїх громадян* (бо інших вона не має, навіть коли сама їх друкує). *Це моделі фінансової діяльності держави, в якій, в одному випадку, завдяки реалізації організованої волі громадянського суспільства, забезпечений неринковий характер конституційного, а як наслідок і постконституційного вибору, а, в іншому, такої, де політичне поле не обмежене неринковим суспільним вибором, і держава має змогу діяти у власних інтересах як монополіст на політичному ринку.* Тоді монетарна система суспільства, одержуючи відповідні імпульси із політичної сфери, стає джерелом деформацій у різних аспектах соціального життя, насамперед тих, які в найбільшій мірі залежні від фінансових ін'єкцій держави.

Як стверджує В. Андрущенко, «Теорія і практика державних фінансів у країнах Заходу давно перебуває під домінуючим впливом соціальної філософії гуманізму та антропоцентризму, що проповідує абсолютну цінність особистості, ставить благо, права і свободи у центр державної діяльності» [5, с. 3]. Не поділяючи повною мірою такої оптимістичної оцінки, маємо разом з тим визнати актуальність і практичну потребу у виробленні соціогуманітарної доктрини не лише в раках гуманітарного знання, але також і в методологічному апараті сучасної теорії фінансів, позаяк в її компетенцію так чи інакше входить проблема: які потреби людей, за допомогою якої структури пріоритетів, з орієнтацію на яку саме людину і які людські стосунки має задовольняти суспільство засобами наявних у нього коштів.

Фінансування державою соціокультурної сфери дослідники нерідко розглядають у фінансово-економічному аспекті як інвестиції в головний соціальний та економічний ресурс – людський капітал у широкому значенні. Під

цим мають на увазі асигнування на освіту, професійну підготовку та перепідготовку, охорону здоров'я, соціальну допомогу тощо. Як і будь-які інвестиції, вкладання в людський капітал є ефективними лише за певних умов. Як стверджує Л. Бальцерович, «Людський капітал потенційно є чинником швидкого розвитку економіки, позаяк освічені люди можуть швидше засвоювати нові методи, запроваджувати інновації та – завдяки усьому вище переліченому – працювати продуктивніше. Однак, немає жодної автоматичної залежності між рівнем освіченості і темпом розвитку економіки, і це не повинно дивувати. Адже те, чи і як люди можуть скористатися своєю освітою, значною мірою залежить від внутрішнього економічного устрою... Тільки радикальна зміна спрямованості економіки в приватноринковому керунку уможливила Польщі використання її людського капіталу, а відтак – зростання продуктивності праці... та швидше поліпшення умов життя людей» [17, с. 46].

У наш час, коли основним джерелом конкурентоспроможності як економіки країни, так і окремих товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках, стає їхня здатність ефективно генерувати і використовувати гуманітарні ресурси, що ґрунтуються на всебічному розвитку окремої особистості і соціокультурного середовища в цілому, пріоритетом номер один у політиці «соціальних інвестицій» є забезпечення у суспільстві потенціалу знань, адекватного потребам доби інформаційного суспільства. Цей пріоритет одним з перших сформулював Світовий Банк у щорічній аналітичній доповіді «Звіт про світовий розвиток» за 1998/99 р.р., яка мала назву «Знання для розвитку» [16, с. 71]. Для Європи концепція «економіки знань» була конкретизована у 2000 році у Лісабонській стратегії. Вона передбачає зробити Європу до 2010 р. найбільш конкурентною і динамічною знанневою економікою у світі, яка має забезпечити стале економічне зростання, більше привабливих робочих місць та більшу соціальну злагоду. Поняття «знаннева економіка» фіксує нові тенденції та закономірності світового економічного розвитку останньої чверті ХХ та початку ХХІ сторіччя: вирішальною умовою високої конкурентоспроможності національного виробництва є ефективне використання знань, інноваційних технологій,

створення відповідно високого освітнього потенціалу населення. Розв'язання цих завдань залежить від ефективної реалізації освітньої та науково-технологічної політики, для її здійснення потрібне фінансування, обсяги якого прямо залежать від рівня розвитку країни.

Для України перехід від індустріальної до постіндустріальної економіки пролягає саме через формування економіки знань. У сучасному міжнародному розподілі праці виділяють такі групи країн: 1) регіони – технологічні новатори, 2) регіони – послідовники та 3) ізольовані регіони. У світі існує невелике число країн-лідерів, де концентруються фундаментальні знання. До креативних націй належать Швейцарія, Швеція, Корея, США. У регіонах – «послідовниках» поширюються здебільшого прикладні знання. Україна сьогодні перебуває у третій групі. Прорив у створенні економіки знань може бути забезпечений лише за допомогою пріоритетного фінансування. Кошти, які скеровуються в освіту – це саме ті гроші, які безпосередньо працюють для розвитку людської особистості, а не для її соціального відчуження. Фахівці-економісти вважають базовою закономірністю економічного розвитку суспільства піднесення рівня життя, освіти, культури – тобто перетворення грошей у соціальний капітал.

Основними показниками обсягів фінансування знаннєвої економіки, за якими здійснюються міжнародні порівняння, є загальні витрати на наукові дослідження і розробки та коефіцієнт їх частки у валовому внутрішньому продукті країни. Вони також є індикаторами національного рівня підтримки процесів створення та використання нових знань, а також скісно вимірюють інноваційні можливості країни і масштаб накопичення нових знань для сприяння прогресивному розвитку. Для прикладу, у 2000 р. 15 країн ЄС витратили на фінансування науково-технологічної сфери 164 млрд. євро. Причём цей обсяг динамічно зростає – на 20% у порівнянні з 1994 роком. США у цьому ж році витратили еквівалентно 228 млрд. євро, а Японія – 154 млрд. По відношенню до ВВП це склало: в країнах ЄС – 1,93, США – 2,69, Японії – 2,98 відсотка. За останнім індикатором в Європі лідирують: Швеція – 3,78 %, : Фінляндія – 3,37 %, Німеччина – 2,48 %, а аутсайдерами є: Іспанія – 0,94 %, Португалія – 0,76 %,

Греція – 0,68 %. На засіданні Ради Європи в Барселоні у 2002 р. було прийнято рішення досягти за цим показником в ЄС рівня 3 % у 2010 році [16, 78]. В Україні у 2005 році фінансування науки за даними, наведеними Президентом В.Ющенком на прес-конференції 17 березня 2006 року, складало 0,43 % ВВП.

Один з найважливіших в добу інформаційного суспільства напрямків – фінансування фундаментальної науки, яке, на відміну від прикладних галузей, не може здійснюватися через приватні інвестиції, а разом з тим відіграє вирішальну роль у науково-технічній конкурентоспроможності країни. У країнах, що є лідерами на світових ринках високих технологій, для цієї мети використовуються пільгові податки, митна політика, бюджетна підтримка, стимулювання інвестицій, лізинг наукового обладнання тощо. У Південній Кореї, Швейцарії, Японії, Фінляндії, Швеції затрати на цивільні наукові дослідження складають 2,5 – 3,5% обсягу ВВП. Наукоємна продукція складає у країнах ЄЕС 35%, у США 25 %, в Японії 11%, Сінгапурі 7% обсягів національного виробництва [202, с. 32]. Саме пріоритетне сприяння розвитку наукових досліджень є важливою умовою економічного успіху ряду країн, які майже повністю позбавлені ресурсів, але створили потужний науково-освітній комплекс. Іншу картину являють собою пострадянські країни, де, незважаючи на декларації про вступ економік у фазу зростання, по суті продовжується деградація наукоємних галузей виробництва. Це сприяє перетворенню пострадянського простору на сировинний додаток країн – ініціаторів глобалізації.

Якщо фундаментальна наука – специфічне суспільне благо, яке може функціонувати лише за рахунок прямого чи опосередкованого фінансування з державного бюджету, то для прикладної науки в ринковому суспільстві характерні індустріалізація та комерціалізація. Однак за пострадянських умов, коли витрати на науку в десятки разів менші, ніж у країнах-лідерах, говорити про індустріалізацію науки здається передчасним. В Україні, як і в більшості цих країн, значною мірою підірвані інноваційний процес та інноваційний ринок. Але на заваді зусиллям, спрямованим на те, щоб, за висловом І. Галиці, «вгризатися» навіть у невеликі ніші світового ринку, завойовувати хоча б маленькі плацдарми,

а звідти розвивати наступ» [58, с. 23], стоять не лише труднощі державного фінансування, а й традиційне ставлення до науки, що перешкоджає її успішній комерціалізації і, таким чином, одержанню додаткових потужних джерел фінансування. Це ставлення зумовлене тим, що за радянських часів наука, за винятком тих галузей, які обслуговували ВПК, розглядалася як так звана «непродуктивна сфера» у тому сенсі, що вона не продукує матеріальних цінностей. Відповідно наука не тільки фінансувалася за залишковим принципом, але і оцінювалася як у відомому жарті: мовляв, це задоволення особистої цікавості державним коштом. Такий підхід поєднується з традиційною антиринковою ментальністю, яка не сприймає науково-дослідні та конструкторські розробки як об'єктивні соціальні цінності. Тому умовою використання наукового потенціалу країни для успішного цивілізаційного поступу є утвердження не на рівні декларацій, а в практичній, у тому числі фінансовій політиці держави того факту, що наука сама у XXI столітті є особливою сферою товарного виробництва, яка випускає специфічний, дуже дорогий і високоліквідний товар – об'єкти інтелектуальної власності. Як констатує Ю. Пахомов, «в Україні склалося так, що її високорозвинений, за світовими стандартами, інтелект виявився відключеним від економіки, а значить, і від усєї суспільної системи саме тоді, коли у світі розумова діяльність стала основним чинником економічного та соціального успіху» [176, с. 8]. Для того, щоб гроші стали «мотором» наукового інтелекту у сучасному українському суспільстві, потрібні суттєві зміни у різних сферах економічної політики [58, с. 24]:

- Подолання нецивілізованого характеру конкуренції на вітчизняному ринку, через яку впровадження інновацій не виправдовує себе як спосіб конкурентної боротьби.
- Створення патентно-ліцензійної справи на ринкових принципах, а не на рудиментах старої адміністративно-командної системи, що дало би змогу оцінити комерційну перспективність інновацій.

- Законодавче забезпечення комерціалізації науки. Хоча у більшості постсоціалістичних країн інтелектуальна власність визнана важливим різновидом власності, яка в адміністративно-командних економіках практично ігнорувалася, разом з тим у цих країнах досі не створено чіткої системи законодавства у галузі функціонування інтелектуальної власності на ринку. Тому і надалі інноваційний попит стимулюється штучно, тобто не ринковими методами, а за допомогою державного регулювання.

- Враховуючи, що більшість наших учених не має досвіду і знань для роботи у ринкових умовах, що вони не готові бути власниками тих «плодів», які приносить їхній інтелект, хоча ці «плоди» при переході до постіндустріального розвитку безцінні і можуть стати основним джерелом економічного зростання, потрібна державна політика щодо розвитку регульованої приватної ініціативи вченого, узгодженої з інтересами суспільства. Від принципу: «Вчений – елемент великого науково-дослідного механізму» треба перейти до докорінно іншого: «Вчений – головна цінність науки і суспільства, творець і основний власник інтелектуального продукту, створеного його працею».

- Окрему проблему становить ревізія фінансових джерел наукових досліджень, зокрема тих, що контролюються кримінальними структурами.

Позаяк в «економіці знань» саме освіта є ключем для майбутнього процвітання кожної країни, держава, яка турбується про структуру та якість людського капіталу, прагне підвищувати роль та значення освіти, зокрема через пріоритетне фінансування. Дослідники виділяють ряд напрямів, на які скеровуються кошти державного фінансування освіти в економічно розвинених країнах [97]:

- Демократизація освіти. Реалізація принципу демократизму освіти пов'язана з наявністю двох взаємовиключних суспільних потреб. Перша – забезпечення *рівного доступу* до освіти всіх, оскільки всі діти рівні від народження. В основі цього підходу лежить переконання, що життєві шанси дитини не повинні залежати від фінансового стану його батьків. Витрати на її освіту бере на себе держава, фінансуючи та матеріально забезпечуючи освітній

процес. Так, наприклад, іммігранти, що переселяються в США, навіть буди бідними й розпочинаючи все «з нуля», не почувають себе невдахами, оскільки мають надію на майбутні дітей, позаяк вони можуть дати їм освіту.

- Другий, *антиегалітаристський* підхід, полягає в тому, що система освіти не лише навчає та виховує нове покоління, але виконує функцію своєрідного соціального «ліфту» – відбору та диференціації відповідно до індивідуальних здібностей, нахилів та інтересів. Принцип егалітаризму здебільшого реалізується у сфері середньої освіти, яка є, як правило, загальнообов'язковою і фінансується державою. Однак підхід до доступності середньої та вищої освіти не може бути однаковим, позаяк саме вища школа реалізує принцип соціального відбору. Разом з тим, знову таки, диференціація в процесі освіти залежить не від фінансових можливостей молодої людини, тому забезпечення повноцінної змагальності особистих потенціалів можливе лише за умов державної «амортизації» соціальних, гендерних, расових, релігійних, національних відмінностей між учнями та студентами. Так, у США більша частина державної підтримки вищої освіти має форму безоплатної або, принаймні, пільгової освіти в університетах та коледжах штатів. Держава надає гранти, позички, гарантує приватне кредитування. Хоча основна частина допомоги виділяється на здобуття освіти у державних закладах, однак є можливість одержати допомогу для навчання у приватних закладах освіти. Федеральна фінансова допомога на освіту на рік складала у 2001 році біля 40 млрд. доларів, у бюджеті на 2002 рік допомога студентам була збільшена до 50 млрд. доларів.

Державна фінансова допомога вищій освіті, по суті, має компенсувати недосконалість приватної системи кредитування, позаяк здебільшого ще не розвинена в достатній мірі система кредитування здобуття громадянами вищої освіти. Разом з тим за сучасних умов, коли фінансова віддача від інвестицій в освіту, як правило, безперечно перевищує витрати, існують реальні стимули для розвитку таких послуг на фінансовому ринку і, таким чином, розширення приватної сфери у здобутті вищої освіти. Друга умова демократизації освіти – децентралізація освітньої системи, яка, зокрема, передбачає право місцевих

органів влади розпоряджатися фінансами та формувати викладацький склад, а також відкритість системи, право батьків та учнів на вибір навчального закладу, організацію освітнього процесу, який формує людину, здатну творчо мислити та працювати.

- Технічна модернізація освітнього процесу. Основні напрями цього процесу – комп'ютеризація закладів освіти, забезпечення їм доступу до Інтернету, підвищення комп'ютерних знань у викладачів, організація дистанційного навчання. Так, за даними Е. Каверіної [97], уже в 1988 р. 95% навчальних закладів США мали комп'ютери, вивчення комп'ютерної грамоти здійснювалося з першого класу. На забезпечення доступу закладів освіти до Інтернету щорічно витрачається 2,25 млрд. доларів, хоча вже у 1999 році 95% американських шкіл були підключені до Інтернету.

- Підвищення якісного рівня освіти. Рівність можливостей передбачає не лише доступність освіти, але й одержання якісних знань. У розвинених країнах неухильно зростає так званий медіанний, тобто середньостатистичний, рівень знань. Однак на тлі підвищення «стелі» медіанного рівня простежується тенденція до зниження якості підготовки учнів загальноосвітньої школи. За умов «знаннєвої економіки» це стає проблемою світового масштабу. Ще у 1957 році, коли СРСР запустив перший штучний супутник, що випередило активність США у цій галузі, лідерство Радянського Союзу стало для адміністрації Сполучених Штатів підставою, щоб визнати серйозні недоліки американської шкільної освіти і зосередити зусилля на підвищенні її якісного рівня. Потрібно зазначити, що однією з причин відставання була якраз демократизація освіти – на хвилі кількісного зростання системи повної загальної освіти у 1960-1970 роках середню школу захлиснула хвиля учнів зі здібностями пересічними й нижче цього рівня. Про це було прямо сказано в урядовому документі «Нація в небезпеці» у 1983 році. За даними експертів тих років, американські школярі 1980-х років гірше за своїх ровесників 1970-х років володіли знаннями, вміннями та навичками. Тому в урядовій доповіді 1991 року «Америка 2000: стратегія освіти» було поставлене завдання: держава повинна надати всім американцям можливість здобуття якісної

освіти. Серед конкретних завдань, які були поставлені, варто виділити мету до 2000 року зробити американських школярів першими у світі за успішністю з математики та природничих наук, а кожного дорослого жителя США функціонально грамотним. Нинішній стан справ показує, що виконати поставлені завдання американці не змогли, основною проблемою освітньої реформи адміністрації президента Буша-молодшого «Жодної дитини без освіти» знову є підвищення якості середньої освіти.

Наведені дані схиляють до висновків, важливих для сучасної України. Це не лише міркування про надзвичайну важливість, першочерговість інвестування в освіту і не тільки оцінка масштабів фінансування, які, безумовно, становлять велику проблему для сучасного стану нашої економіки. Потрібно наголосити на тому, наскільки складно виявляється одержати реальний ефект від коштів, вкладених у підвищення не самої лише доступності, але якості освіти, навіть при величезних фінансових можливостях держави. Таким чином, існуючий, досягнутий протягом попереднього розвитку освіти її високий рівень сам становить собою неоціненний соціальний капітал, який може бути досить просто зруйнований недофінансуванням та недостатньо продуманим реформуванням, однак дуже тяжко піддається спробам реконструкції.

Фінансування освіти в Україні в усіх ланках системи характеризується зниженням питомої частки бюджетного забезпечення й розширенням залучення позабюджетних коштів. Цей процес може привести до бажаних результатів – створення в Україні конкурентного середовища державних і недержавних закладів освіти, але тільки за дотримання певних умов. Це, зокрема, принцип соціальної значущості певних галузей освіти, а, з другого боку, врахування потенційних можливостей самофінансування. Так, наприклад, 30 % приросту НД розвинуті країни отримують за рахунок витрат на початкову та середню освіту, тоді як вища дає тільки 8-15 % приросту. Згідно з сучасними стандартами і в силу своєї значущості саме середня освіта має бути обов'язковою, а це робить необхідним її бюджетне фінансування. Щодо вищої освіти, то, не зрікаючись принципів загальнодоступності й рівних прав на освіту, необхідно знайти

оптимальні моделі поєднання фінансування державного замовлення на підготовку кадрів з платним наданням освітніх послуг. Це не означає, що метою діяльності вищих закладів освіти має стати отримання прибутку, йдеться про функціонування їх на засадах неприбутковості.

Проблема полягає в тому, що за своїм фаховим рівнем значна частина випускників вищих навчальних закладів, здобувши «дармову» освіту, виявляється неготовою до практичної роботи в умовах жорсткої конкуренції, яка існує на ринку робочої сили в Україні. Це ж саме стосується і випускників недержавних закладів освіти, хоча між ними існують нерівні умови, позаяк державні вищі навчальні заклади фінансуються не лише з бюджету, а й з приватних джерел, оскільки набирають студентів як у рамках держзамовлення, так і на контрактній основі. У зв'язку з цим О. Соскін [242] пропонує змінити загальну парадигму функціонування системи освіти в Україні. Він звертає увагу на практичне існування штучної монополії державних вузів, які за рахунок платників податків України дістають переваги у фінансуванні над приватними ВНЗ. Тим самим порушується конституційна норма про рівні умови функціонування всіх форм власності в нашій державі. Така ситуація, на думку дослідника, диктує необхідність прийняти нелегке рішення про те, що система вищої освіти в Україні має бути сформована на базі ВНЗ з приватною та змішаною формами власності. Мова йде про формування повноцінного ринку вищої освіти. Це не означає, що держава має повністю перекласти оплату вищої освіти на громадян. Навпаки, у 2006 році обсяг державного замовлення у вищій освіті України піднявся до 57 %, що є елементом комплексної програми реформування вищої освіти в країні. Потрібна насамперед, так би мовити, диверсифікація фінансування освіти. Цього вимагає основний критерій успішного функціонування освітньої системи – гнучкість, міжнародна мобільність, швидке пристосування до нових вимог ринку, до необхідності задовольняти потреби суспільства. Так, оплачувати підготовку конкретного майбутнього фахівця може підприємство, де він працює, або певна добродійна установа. Разом з тим держава повинна виділяти кошти з бюджету для підготовки фахівців за новими спеціальностями або тими, яких гостро

потребує народне господарство. Для обдарованої молоді необхідно започаткувати систему грантів, що отримуватимуться через відкриті конкурси, тендери тощо. О. Соскін вважає найоптимальнішою моделлю фінансування ВНЗ виділення бюджетних коштів *не на освіту загалом, а на конкретну особу*, кожного студента через систему персональних грантів на базі відкритих тендерів [там само]. Уніфікованість у підготовці людського потенціалу виробничої сфери, характерна для періоду промислових революцій і конвеєрного виробництва, себе вичерпала, їй на зміну прийшла потреба в багатоманітності, поліваріантності, у підготовці людини як особистості, носія креативного потенціалу, фахівця, здатного самостійно приймати неординарні рішення. Тому вища освіта має бути максимально наближена до конкретних реалій, які породжує ринок. Людина, яка починає вчитися, повинна знати, яким чином вона зароблятиме гроші на життя після закінчення вузу, вона мусить працювати за професією, не змінювати її після отримання диплому про вищу освіту.

На жаль, в Україні державна політика у галузі освіти занадто довго будувалася на сприйнятті її не як основи модернізації суспільства, а просто як однієї з галузей народного господарства, яка до того ж постійно потребує великих фінансових витрат. Це простежується при аналізі концептуальних державних документів, присвячених розвитку освіти. Наприклад, в «Основных направлениях социально-экономической политики Правительства Российской Федерации на долгую перспективу» розділ «Фінансування системи освіти» складається зі стислих описів трьох етапів розвитку фінансування системи освіти для реалізації цілей, які визначає доктрина:

- «Перший – антикризовий етап (2000–2003 рр.): обсяг фінансування системи освіти не нижче 7 % ВВП, в тому числі за рахунок бюджетів усіх рівнів не менше 6 % ВВП, з них за рахунок федерального бюджету не менше 1 % ВВП (не менше 6 % витратної частини федерального бюджету).
- Другий етап (2004–2010 рр.): обсяг фінансування системи освіти – не нижче 8 % ВВП, в тому числі за рахунок бюджетів усіх рівнів не менше 6,5 % ВВП, з

них за рахунок федерального бюджету не менше 1,2 % ВВП (не менше 7 % витратної частини федерального бюджету).

- Третій етап (2010 – 2025 рр.): обсяг фінансування системи освіти – не нижче 10 % від ВВП, в тому числі за рахунок бюджетів усіх рівнів не менше 8 % ВВП, з них за рахунок федерального бюджету не менше 1,5 % ВВП (не менше 9 % витратної частини федерального бюджету)» [86].

Як підкреслює М. Зубрицька, аналогічний розділ у проекті української доктрини незрівнянно розлогіший, але виключно описовий, без жодних конкретних цифр [там само].

Варто підкреслити, що фінансовий чинник відіграє роль не лише в матеріальному забезпеченні здобуття знань, але навіть може використовуватися для виховання і формування ціннісних орієнтацій учасників навчального процесу. Наприклад, студенти Севастопольської філії Московського державного університету ім. М. Ломоносова одержують у п'ять разів вищу стипендію, ніж студенти українських ВНЗ. Усі кафедри цієї філії очолюють викладачі, які «вахтовим методом» приїжджають з Москви, *гуманітарні дисципліни викладають лише викладачі з Росії*. Навчання у «Севастопольському МГУ» приваблює українських юнаків і дівчат, серед іншого, і високою стипендією, але ціною такого студентського добробуту є суттєві «білі плями» у знаннях з національної культури, історії, мови.

Інвестиції в культуру є ланкою більш широкого поля державної діяльності – культурної політики. Як зазначає Л. Востряков у дослідженні «Модели культурной политики» [46], державне фінансування культури реалізує такі цілі: матеріально-технічне забезпечення функціонування культури; збереження культурної спадщини; освіта, яка відіграє ключову роль у культурній політиці, позаяк вивчення культурного життя соціуму є обов'язковим процесом; підготовка персоналу для сфери культури, зайнятість і створення робочих місць; стимулювання створення культурної інфраструктури. На початкових етапах свого існування культурна політика багатьох економічно розвинених країн здійснювалася централізовано, за умов провідної ролі держави. Її провідною

метою було кількісне збільшення закладів культури і розширення культурного споживання, тому основним видом державної діяльності були асигнування на розвиток цієї сфери, зокрема у європейських країнах сплеск фінансової підтримки культури спостерігався після Другої світової війни. Фінансові кошти держави мали забезпечити найширший доступ населення до культурних цінностей. У 1970-х роках у європейських країнах розпочинається процес демократизації культури, що виражається у зміні пріоритетів: від «Культура для всіх» до «Культура для кожного». Мета цієї політики – досягти посилення місцевої ідентичності і локальної участі у культурному житті, розвитку особистої діяльності, а не лише споживання культурних цінностей. Відбувається децентралізація фінансування, центр ваги в ньому переноситься на регіональний рівень. У 1980-90-х роках на основі децентралізації, що триває, зароджується так званий «інструментальний підхід» до культурної політики, який визначає цінність культури її здатністю слугувати досягненню політичних та соціальних цілей, що лежать поза межами сфери культури. Фінансування культури перетворюється в інвестування задля розв'язання завдань, далеких від розвитку культури. Така стратегія цінна в економічному плані, але вона є відходом від курсу на доступ до культури максимально широких верств населення. На основі нової культурної політики формується новий союз культури, мистецтва, державних фінансів і приватного фінансового капіталу. На цьому тлі відбувається «поворот до культури», коли навіть економіка і політика перебувають під її відчутним впливом. Функціонування грошей у сфері культури на цьому етапі виражене рядом моделей, зміст яких визначається концептуальними принципами культурної політики:

- *Ліберальна модель* – передбачає приватне володіння засобами виробництва і розповсюдження культурних товарів, провідну роль у ній відіграє ринок, у фінансуванні вирішальною є роль приватних фондів. Це, безперечно, ставить під сумнів можливість досягнення соціально значущих цілей, позаяк основним критерієм стає економічна ефективність і прибутковість. Культурна діяльність, що потребує постійного фінансування, але не приносить відчутного прибутку,

втрачає сенс. Роль держави полягає у забезпеченні інновацій та гнучкого фінансування неприбуткових галузей.

- *Просвітницька або державно-бюрократична модель* – держава за допомогою адміністративного апарату і фінансів контролює сферу культури.

- *Модель національно-визвольної культурної політики* – характерна для сучасних держав Східної Європи. Основний напрям – відродження національних традицій та цінностей, які придушувалися за колоніального або соціалістичного періоду.

- *Модель перехідного періоду* – національні та демократичні орієнтири реалізуються через державні інституції та фінансову підтримку, позаяк ще недостатнім є розвиток національної самосвідомості та громадянського суспільства. Елементи цієї моделі, поряд з моделлю національного відродження, мають бути реалізовані сьогодні українським урядом.

Особливості фінансової діяльності сучасної держави у сфері культури дослідники описують у таких моделях:

- держава-натхненник: не дуже щедро витрачаючи бюджетні кошти, держава стимулює громадян вкладати гроші в некомерційні культурні проекти;
- держава-патрон: фінансує культурну діяльність, керуючи «на віддалі витягнутої руки», визначаючи лише загальний рівень підтримки культури;
- держава-архітектор (їх іноді називають сучасними «культурними монархіями»): рішення про розміри і адресність фінансування приймають державні органи, найчастіше міністерства культури;
- держава-інженер (була характерна в минулому для соціалістичних країн): спеціальні державні органи розподіляють ресурси і контролюють їх використання, проте культурне життя підпорядковане не гуманітарним цілям, а державній ідеології.

Слід зазначити, що сучасні економічно розвинені держави, яку б модель фінансової діяльності вони не обирали, прагнуть дистанціюватися від процедури прямого розподілу коштів, передаючи ці функції неурядовим організаціям [там само].

Україна у спадок від радянського минулого одержала ще не повністю подоланий і сьогодні постулат про поділ суспільного життя на виробничу та невиробничу сфери, який, по суті, виключив із поняття виробництва, разом зі сферою культури, творення духовних та гуманітарних цінностей. У суспільній свідомості закріплене було не просто уявлення про їх *безкоштовність*, але разом з тим і сприйняття їх як *дармових*, які даються самі собою без напруження та затрат. Людина, для якої звичним еталоном вимірювання значущості речей є гроші, сприймає безкоштовні блага не як безцінні, а як *малоцінні, незначущі*. Доступність безкоштовних культурних та гуманітарних благ не призвела до помітного зростання культурного рівня широких мас (хоча б у сфері побутової культури, ставлення до власного здоров'я, освіти та виховання дітей), але стала трагедією для культурної спадщини, розграбованої, сплюндрованої, безповоротно знищеної «гегемоном». Успадковане від минулого ставлення до духовного виробництва як до «невиробничої сфери» виявляється сьогодні у державному фінансуванні культури за залишковим принципом, сприйняття її як «нахлібника», що проїдає і без того небагатий бюджет. Тому часткове, обмежене соціальною доцільністю повернення ринкових відносин у сферу культури є необхідним, природним процесом, який сприяє відновленню у сприйнятті суспільства шкали значущості духовних та гуманітарних цінностей. Це не означає, що їх значущість має бути зведена до грошової вартості, але ринкова вартість культурного або гуманітарного блага, наприклад твору мистецтва або медичної послуги, є і для пересічної людини, і для державних структур важливим способом вимірювання, знаком соціальної значущості цього блага. Наприклад, для нефаківців у мистецтвознавстві вартість барокової дерев'яної скульптури Й. Пінзеля, яка обчислюється в сотнях тисяч фунтів стерлінгів, чи те, що потужні приватні банки вкладають великий капітал у витвори образотворчого мистецтва, є доступнішим сигналом, ніж художні якості твору, для оцінки яких потрібний фаховий вишкіл.

До суспільних благ, які має забезпечити фінансуванням держава, належить соціальна сфера. Соціальні гарантії слід розглядати як цілісну систему відносин людини та держави, зміст якої – забезпечення права кожної людини на такий

життєвий рівень, який необхідний для становлення, підтримки здоров'я і добробуту людини та її сім'ї. Соціальні гарантії забезпечують участь кожного громадянина у розподілі наявних ресурсів на основі цивілізованості, рівної доступності, безоплатності. Соціальна складова присутня в будь-якому державному устрої, як ринковому, так і тоталітарному. Однак суттєва різниця полягає у ступені відповідальності держави перед громадянами за реальне забезпечення соціальних гарантій, а також у тому, якими методами держава прагне досягти добробуту для населення.

Основним елементом фінансування соціальних гарантій є мінімальна заробітна платня, що встановлюється державою. Підставою для її обчислення є показник вартості життя – мінімальний прожитковий стандарт, який слугує базою для розробки державних заходів з соціального захисту населення.

Фінансування системи охорони здоров'я також слід розглядати як «соціальні інвестиції». У світі існує три основні системи фінансування лікувальних та лікувально-профілактичних закладів, що надають послуги громадянам: бюджетна, платна і страхова медицина. Бюджетна медицина є привілеєм багатих країн, але доступність бюджетної медицини не є гарантією якості та повноти медичних послуг. Більшість розвинених країн світу застосовують інші форми фінансування. Платна медицина малодоступна для громадян з обмеженими доходами, тому жодна країна світу не застосовує її в чистому вигляді, хоча в комплексі медичних закладів вона виконує стимулюючу роль як доповнення і конкурент інших форм. Найпоширенішою є страхова медицина.

О. Гушта пропонує при реформуванні системи охорони здоров'я та сфери медичної допомоги враховувати особливості трьох автономних, але взаємопов'язаних сфер суспільно-історичного життя: сфери державного управління охороною здоров'я; сфери піклування про здоров'я, що належить до громадської самодіяльності; сфери професійної медичної діяльності. Різні типи взаємодії держави, медичного співтовариства і громадських ініціатив спричиняють національні особливості організації сучасних систем охорони

здоров'я в різних країнах. Наприклад, США притаманний пріоритет громадської самодіяльності у сфері медицини, що проявляється в ринковій організації системи медичних послуг, їх високій ринковій вартості, високому авторитеті американської медицини у суспільстві. В Індії, Індонезії потужна сфера громадської самодіяльності тісно пов'язана з релігійними традиціями. У розвинутих європейських країнах домінує сфера державного управління, реалізується ж це різноманітними способами. У Великобританії і Швеції провідну роль відіграють прямі бюджетні асигнування на охорону здоров'я, причому держава підтримує організовану ініціативу, що йде зі сфери суспільного піклування про здоров'я. У Німеччині, наприклад, держава сформувала механізм перерахування на охорону здоров'я внесків підприємств, скеровуючи їх на реалізацію програм, центром організації яких є територіальна одиниця держави – «земля».

На сьогоднішній день у сфері медичної допомоги України є істотні суперечності між усіма трьома сферами, від взаємозв'язку і співорганізації яких залежить стан медичного обслуговування. Зв'язки між ними вибудовані так, що система не може функціонувати як ціле, що породжує в ній кризові явища. Причини О. Гушта вбачає у відсутності ключових системних умов відтворення існуючої моделі організації охорони здоров'я і медичної допомоги: уніфікована нормативна модель більше не має сенсу, і штучно підтримувати її існування означає поглиблювати кризу. Головне завдання полягає в тому, щоб створити розумну систему перерозподілу фінансових потоків, в якій державна підтримка сильних і перспективних напрямів розвитку системи охорони здоров'я забезпечувала б її динамічний розвиток, медична підтримка найменш платоспроможних верств населення гарантувалася б законом і забезпечувалася б роботою добре налагодженого фінансового механізму цієї сфери. Для цього необхідно при жорстких ресурсних обмеженнях створити систему, що забезпечить доступну та якісну медичну допомогу для всіх громадян країни і конкретно для кожного. Фінансування сфери має бути достатнім, адресним, стабільним і заздалегідь передбачуваним. Бюджет сфери медичної допомоги у

цілому повинен бути прозорим, найважливіше і найголовніше тут – не яка сума грошей виділятиметься на галузь, а кому, скільки, коли і на яке завдання виділені ресурси. Це означає, що загальна сукупність медичної допомоги, котра надається в лікувальних закладах, має бути чітко розділена на систему завдань, ресурсне забезпечення кожного з яких має розглядатися окремо.

При тому, що ніхто не повинен залишатися без медичної допомоги, *доступ до неї має бути різним для різних категорій населення*. Пенсіонери, діти і матері, інваліди, інші групи населення, перед якими суспільство має зобов'язання (ветерани війни, ліквідатори катастроф), повинні мати гарантовану державою безоплатну медичну допомогу (державні гарантії) у повному необхідному за станом здоров'я обсязі. Невідкладна і швидка допомога, реанімація, допомога при пологах також повинні бути безкоштовними для всіх категорій населення. Доступна і функціональна медична допомога повинна бути сучасною і якісною. Пенсіонер, лікування якого оплачує держава, має отримувати таку ж ефективну допомогу, як і підприємець, що оплачує лікування за страховим полісом. Свою систему державних гарантій медичного обслуговування, яка може бути створена, наприклад, шляхом змін в оподаткуванні державних підприємств, повинні мати люди, зайняті в державному секторі економіки. Підприємства, включені в ринковий сектор економіки України, можуть і повинні брати участь в оплаті медичного обслуговування своїх працівників. Доросла працююча людина повинна мати можливість брати участь в нагромаджувальному або страховому фонді медицини, що дасть змогу їй протягом усього життя мати доступ до медичних послуг у значно ширшому обсязі, ніж той, на який вона може розраховувати сьогодні.

О. Гушта висуває нову модель у сфері медичної допомоги, яка має базуватися на таких принципах: 1) сфера державного управління охороною здоров'я, сфера професійної медичної діяльності, сфера громадського піклування про здоров'я стають автономними. Держава звільняє лікарів від службової повинності й відмовляється від зобов'язань утримувати всю наявну мережу установ галузі в цілому безвідносно до результатів її діяльності. Держава визнає

право лікарів налагоджувати безпосередні відносини з пацієнтами. Громадяни отримують право робити медикам будь-який запит на послугу, а також право відмови від втручання медиків на свій розсуд (окрім випадків соціально небезпечних захворювань); 2) взаємовідносини сфер вибудовуються заново на засадах доцільності. Новий тип взаємної організації автономних сфер повинен визначатися потребою побудови доступної, якісної, ефективної, функціональної, ресурсно забезпеченої медичної допомоги.

Держава повинна гарантувати безоплатну медичну допомогу тим, хто не може себе забезпечити, а тим, хто може платити за лікування – контроль за вартістю та якістю платного медичного обслуговування. Відповідно, громадяни повинні взяти на себе частину зобов'язань щодо ресурсного забезпечення медичної допомоги. Аналогічно держава забезпечує медиків ресурсами, безкоштовно надає їм всю матеріальну інфраструктуру медицини, створює законодавчу базу її автономної діяльності та взаємодії з іншими сферами суспільства, забезпечує розвиток медичної науки, високих технологій і медичної освіти. Медики ж забезпечують соціальні гарантії за відповідними положеннями Конституції у частині медичного обслуговування. Фундаментальним принципом взаємодії автономних сфер у моделі, яку необхідно створити, має бути контракт, що формулюється у вигляді контрактного замовлення і тягне за собою контрактні відносини типу замовник – виконавець [75, с. 88–92]. Однією з ключових проблем у цій моделі є визначення тих, хто неспроможний сам платити за своє лікування й одержати допомогу, профінансовану державою, а також співвідношення безоплатної та платної медичної допомоги.

Нині на розгляді у Верховній Раді України знаходиться проект закону «Про фінансування охорони здоров'я та медичне страхування», в основу дії якого має лягти закон про страхування. На думку фахівців, насправді він мав би базуватися на «Основах законодавства про державне соціальне страхування». Головна мета запровадження адресного медичного страхування – розв'язання проблем нестачі коштів та їх неефективного використання. З 2000 року фінансування медицини зросло більш ніж у чотири рази, але система охорони здоров'я поглинула їх, не

зазнавши помітних змін на краще. Причина – не існує достатніх мотиваторів, які б стимулювали її інтенсивний, а не екстенсивний розвиток. На думку экс-міністра охорони здоров'я Ю. Спіженка, для реформування системи охорони здоров'я потрібні як мінімум три складові: політична воля, професіоналізм та фінанси. Політична складова, відзначає Ю. Спіженко, відсутня – найвищому ешелону влади медицина не потрібна, бо депутати й високі чиновники лікуються за кордоном (у бюджеті 2007 року на оздоровлення одного народного депутата України виділяється у тисячі разів більше державних коштів, ніж на оздоровлення «ліквідатора» чорнобильської катастрофи). Бракує професіоналів у владних структурах та системі охорони здоров'я. З коштів, які виділяє держава медицині, 80 % іде на утримання медичних закладів і лише 20 % на лікування хворого. Екс-міністр охорони здоров'я робить висновок: у найближчі 10 – 15 років реформи системи охорони здоров'я в Україні не буде [207].

Одна із найбільш соціально (як і морально) вразливих верств населення – люди пенсійного віку, тому фінансування пенсійного забезпечення серед соціальних програм є особливо показовим предметом державної соціальної політики. Провідні її питання стосуються гарантій збереження пенсійних заощаджень і перетворення їх в інвестиційні ресурси, які працюють в економіці й приносять прибуток.

Як зазначає Ю. Салюта, для більшості країн з розвиненою економікою характерна трирівнева система пенсійного забезпечення, яку утворюють:

- державна система пенсійного забезпечення – вона поширюється на все населення країни або на більшість його категорій;
- недержавні пенсійні фонди (НПФ) – вони забезпечують додаткові пенсії, окрім державної, на основі пенсійних угод;
- страхові компанії, які здійснюють страхування пенсій [201, с. 106].

Та пенсійна система, що склалася в Україні, має солідарно-розподільну схему, за якою працююча частина населення та підприємці «утримують» пенсіонерів. За сучасних умов стали виявними її вади: зростає навантаження на систему пенсійного забезпечення, по-перше, при збільшенні тривалості життя

людей і скороченні народжуваності населення, по-друге, при скороченні частки працюючих і наявності безробіття. У країні змінюється пропорція між активною частиною населення і пенсіонерами на користь останніх. На тисячу громадян працездатного віку на початку століття припадало 409 осіб пенсійного віку, а через двадцять років прогнозується зростання кількості пенсіонерів на тисячу населення до приблизно 450 осіб. Співвідношення кількості працюючих до кількості пенсіонерів складає сьогодні 1,5 до 1. З 2008 року цей показник почне скорочуватися у зв'язку з загальним старінням населення і з 2015 року на кожного працюючого буде припадати один пенсіонер. Це тягне за собою проблеми:

- збільшення проценту відрахувань з доходів працівників і роботодавців на пенсійні цілі з досить імовірним скороченням їх продуктивної діяльності;
- скорочення основи, на якій базується бюджет солідарної пенсійної системи;
- внаслідок подальшого підвищення податкового навантаження на активних платників внесків до пенсійного фонду ряд активних суб'єктів ринку праці може вдатися до ухиляння від їх сплати, частина підприємницької та трудової діяльності у такому разі відходить у тінь;
- в результаті бюджет солідарної пенсійної системи недоодержує доходи, що призводить до подальшої ескалації соціального тягаря;
- розширюється база оподаткування. В Україні це виразилося у запровадженні пенсійних внесків на угоди з реалізації ювелірних виробів та золота, купівлі-продажу валюти, продажу автомобілів;
- позаяк збільшення внесків у систему соціального забезпечення відбувається за рахунок зміни загальної структури оподаткування на користь пенсійних зборів, то цим обмежуються можливості держави з фінансування інших соціальних програм, наприклад, освіти, медицини;
- погіршення якості робочої сили, зменшення продуктивності праці [201, с. 105–106].

Ці проблеми поки що не вирішує пенсійна реформа, яка розпочалася в Україні у 2004 році. Про масштаби ж сьогоднішніх проблем можна судити з

розміру мінімальної пенсії, яка з 1 жовтня 2006 року складає 366 гривень.

Проблема реформування пенсійної системи, яка постала в Україні, не є унікальною. Для багатьох урядів це питання є актуальним за умов загального старіння населення економічно розвинених країн. Існує і багато варіантів реформування, однак усі їх об'єднує одна спільна тенденція – перехід від солідарно-розподільної пенсійної схеми до інвестиційно-накопичувальної. Її суть у перетворенні пенсійних коштів в інвестиційні ресурси. Звичайно, ефект від цієї системи не слід очікувати в автоматичному режимі, сподівані від неї переваги можуть бути одержані лише за умов ефективного управління пенсійними активами на ринку. Як стверджує О. Ахундов, [12], досвід США свідчить, що вирішальною мірою успішне функціонування системи залежить від таких чинників: розвинутої фінансової інфраструктури, наявності інвестиційно привабливих об'єктів, зваженого регулювання фондового ринку в країні, грамотного формування та диверсифікації інвестиційного портфеля. Разом з тим накопичувальні системи самі собою не можуть вирішити всі проблеми реформування пенсійного забезпечення. Світовий досвід показав, що успіх їх дії далеко не однозначний, а кожен крок у напрямку реформування цього сектору соціальної сфери вимагає дотримання цілої низки умов і комплексної оцінки наслідків.

Проблема оптимізації фінансування соціальних програм повчально простежується на прикладі еволюції соціальних інвестицій за останні кілька десятиріч в Канаді, де в цілому модель соціальної сфери, як відзначає Л. Немова [162, с. 3], ближча до західноєвропейських стандартів, ніж до американських. Програми з освіти, охорони здоров'я, допомоги громадянам, які потребують соціальної підтримки, здійснюються в Канаді переважно за рахунок держави й силами державних служб та закладів. З 1961 року була введена в дію система всезагального лікарняного страхування, а з 1971 – всезагальне медичне страхування, яке гарантувало широкий спектр безкоштовних медичних послуг для всіх жителів країни. У 1967 році федеральний уряд встановив гарантовані надбавки до пенсій за віком, щоб забезпечити пенсіонерам щомісячний дохід не

менший певного мінімуму. Система страхування по безробіттю після реформи 1971 року стала одною з найщедріших у світі. Це відбувалося на тлі стабільного зростання економіки, суттєвого профіциту бюджету, присутності в уряді багатьох прихильників теорії «держави всезагального добробуту» [162, с. 4]. Частка у ВВП витрат на соціальні потреби перевищувала аналогічні показники США, Японії, Великої Британії, Австралії. Після стрибкоподібного зростання у другій половині 1960-х років, питома вага соціальних витрат у ВВП продовжувала підвищуватися майже постійно, хоча й повільнішими темпами, досягнувши у 2001 році 23,5 %. При цьому в загальній сумі державних витрат (за винятком обслуговування державного боргу) вони перевищили 66 %. Однак на зламі XX та XXI століть державна влада в Канаді зіткнулася з великими проблемами у соціальній політиці. Від середини 1970 років суттєво погіршився стан державних фінансів, у середині 90-х років сукупний борг усіх рівнів влади перевищував 100 % ВВП. Дві глибокі циклічні економічні кризи призвели до суттєвого зростання безробіття, тривалих періодів падіння реальних доходів, зменшення надходжень до бюджету, збільшення асигнувань на соціальні виплати. Канадські економісти прийшли до висновку: система соціального захисту, сформована за сприятливих економічних умов, при тривалому погіршенні господарської кон'юнктури стає чинником, який дестабілізує фінансову систему країни [162, с. 7]. Заходи соціальної підтримки безробітних та малозабезпечених громадян стали гальмом географічної та професійно-галузевої мобільності працівників. Одне з досліджень, рекомендації якого були пізніше покладені в основу реформування соціальної політики, стверджувало: «Жодна країна не може дозволити собі розкіш здійснювати такі соціальні програми, які фіксують статус-кво і створюють перешкоди для структурних змін в економіці. Економіка, яка нездатна своєчасно адаптуватися до умов, які змінюються, не може забезпечити і реальну економічну безпеку громадянам» [162, с. 7]. Тому з кінця 1980-х років були проведені реформи, які уповільнили зростання соціальних витрат, зробили його більш контрольованим, встановили тісніший взаємозв'язок між економічною та соціальною політикою. Характерними були зміни у системі допомоги на безробіття. Її головний принцип

– зайнятість має бути вигіднішою у фінансовому відношенні, ніж одержання соціальних виплат. Другий – надання виплат має залежати від зусиль, які докладає безробітний до свого працевлаштування. Програма страхування зайнятості стала повністю самофінансованою – усі адміністративні витрати покриваються за рахунок накопичених внесків працівників та працедавців. Важливим напрямком реформ було нівелювання соціальних відмінностей у прибутках громадян. За даними 1998 року між 20 % найбагатших та групою найменше забезпечених існував розрив у так званих «ринкових» прибутках (тобто до сплати податків та одержання будь-яких трансфертів від держави) у двадцять сім разів. Податкова система, з одного боку, та, з другого, пенсії й різні соціальні виплати зменшують цю різницю до п'ятикратного розміру, а однакова доступність безкоштовних та субсидованих державою послуг дає в кінцевому підрахунку співвідношення 1 : 4. Соціальна політика держави у той чи інший спосіб покращує матеріальне становище 60 % канадців, і лише у 20 % найбільш заможних громадян сума виплат державі набагато перевищує вартість одержуваних від держави трансфертів та послуг [162, с. 20].

Подібний шлях пройшли й інші країни. Після Другої світової війни у багатьох країнах був прийнятий конституційний принцип соціальної держави, яка на основі демократичного консенсусу громадян розвиває багатоукладну економіку, забезпечує високий рівень соціальної захищеності людини, утверджує принципи соціальної справедливості. Насамперед це стосувалося ФРН, Франції, Італії, Японії, Португалії, Іспанії, Швеції, та деяких інших. Проте це призвело не до всезагального добробуту, а до формування так званого «суспільства двох третин», в якому, власне, дві третини громадян забезпечені роботою і, відповідно, мають високий рівень життя, а решта значною мірою виключені з системи соціальних гарантій. Разом з тим справедливий доступ до охорони здоров'я, освіти, культури, чистого довкілля не повинні залежати від розподілу через грошово-ринкові механізми. Цю ідею, зокрема, висловлює принцип: «Так – ринковому господарству, ні – ринковому суспільству». Його реалізація можлива за умови, якщо раціональна соціальна організація буде спиратися не лише на

перерозподіл ресурсів, але також на більш ефективне їх використання. Необхідне було реформування моделі соціальної держави, яка опинилася під величезним фінансовим тиском внаслідок усе зростаючих обсягів соціальних виплат. Суть нової моделі – перехід від політики «соціальних витрат» до політики «соціальних інвестицій». Іншими словами, держава має не просто виплачувати компенсацію тим, хто не має трудових доходів, а стимулювати людей своєю фінансовою політикою до набуття потрібних кваліфікацій та здобуття місця праці. По суті, дискусії, що точаться навколо співвідношення політики «соціальних витрат» та політики «соціальних інвестицій» торкаються пріоритетності принципів соціальної рівності та економічної ефективності. Політика «соціальних інвестицій» спрямована на те, щоб поєднати виконання обох вимог. Від перерозподілу коштів соціальна держава переходить до «концентраційного підходу» – зосередження ресурсів на розв’язанні конкретної проблеми. Державні кошти мають витратитися на регуляцію ринку праці, переміщення підприємств з одних регіонів в інші, збільшення попиту за допомогою промислових замовлень тощо. Так, за даними О. Мисливченка, у Швеції лише 10 % витрат, виділених для регулювання ринку праці, використовується для компенсації у випадках безробіття, а 90 % – на заходи зі стимулювання зайнятості [161, с. 8]. Таким чином фінансування соціальних програм сприяє підвищенню особистої відповідальності людини, ламає стереотипи патерналістсько-клієнталістських стосунків держави та громадян, втілення принципів справедливості та солідарності виявляється чимось значно більшим і вагомим, ніж розподіл субсидій.

Принципи європейської моделі соціального розвитку, орієнтовані на вирішення стратегічного завдання – будівництво «Соціальної Європи» було вироблено на Лісабонському самміті керівників держав Європейського союзу у березні 2000 року. Її зміст був викладений у спільній праці прем’єр-міністрів чотирьох європейських держав – Тоні Блера, Вима Кока, Йорана Персона та Герхарда Шрьодера [284]. Метою реформованої та модернізованої соціальної держави проголошено розвиток особистої ініціативи та ділової активності

громадян, зростання інвестицій, посилення ролі громадянського суспільства, саморозуміння ролі громадян у державі, їх почуття відповідальності за себе. Засоби для досягнення цих цілей – покращення освіти та охорони здоров'я, безперервне навчання та підвищення кваліфікації працівників. Підкреслюючи, що за умов глобалізації розв'язання проблеми всеохопного добробуту не може бути здійснене окремою національною державою, учасники самміту ставлять питання про вихід соціальної політики на наднаціональний рівень і розвиток глобальної соціально орієнтованої ринкової економіки.

Модернізація соціальної держави в напрямку політики «соціальних інвестицій» передбачає відмову від організації діяльності держави на позиціях ієрархічного централізму, перехід до нових форм розподілу повноважень у вирішенні соціальних питань між державою та суспільством: посилення ролі громадянського суспільства, в якому формується нові форми саморегуляції. Через делегування владних повноважень на якомога нижчі рівні громадянської організації формується «суспільство співучасті», здатне контролювати державні інститути.

Сфера суспільних благ, яка, на противагу попереднім, не може бути забезпечена із недержавних джерел фінансування – це *внутрішня й зовнішня безпека суспільства*. В аспекті внутрішньої безпеки гроші відіграють суперечливу роль, оскільки, з одного боку, фінансування правоохоронної системи є необхідною умовою її ефективного функціонування, а, з другої – гроші можуть за певних умов створювати загрозу безпеці людини та суспільства. У цьому аспекті проблема полягає в тому, наскільки держава здатна контролювати фінансові ресурси, що знаходяться в розпорядженні її громадян та на її території. Злочинний капітал: прибутки від торгівлі наркотиками, фінансового шахрайства, рекету, проституції, незаконного грального бізнесу тощо зосереджується у тих країнах, де відсутнє необхідне законодавство. За оцінками Міжнародного валютного фонду у 2000 році кримінальний валовий продукт становив 2–5 % світового ВВП [53, с. 20]. У 90-х роках розвинуті держави світу значно посилили боротьбу з легалізацією злочинного капіталу, а це, у свою чергу, призвело до переміщення

«брудних» грошей до країн, що розвиваються, у тому числі й до пострадянських. Фінансово-кредитна система, у якій, по суті, стирається межа між реальним криміналом та легальною підприємницькою діяльністю, стає причиною кризи платежів, бартеризації, банкрутства підприємств, відпливу капіталу за кордон. Причина цього явища, притаманного всім країнам з перехідною економікою – нестабільне й недосконале законодавство. За даними, наведеними у Зверненні Верховної Ради України до урядів і парламентів Великобританії, Канади, Кіпру, ФРН, США, Швейцарії від 13 січня 1998 року, нелегальний валютний обіг в Україні сягав близько 12 млрд. доларів, поза банками перебувало понад 45 – 60% національної валюти. Упродовж 1991 -1995 років у тіньовий сектор та за кордон відійшло 10 – 16 млрд. доларів. Цей процес тривав і в наступні роки, зробивши найпопулярнішим політичним брендом заклик «Бандитам – тюрми!» Найбільший соціальний ефект злочинних грошей виявляється не у сфері економіки, а в підриві моральних основ нормального людського життя, спотворенні суспільної шкали цінностей, втраті людиною соціальної перспективи. Особливу соціальну загрозу внутрішній безпеці в цьому плані являє корупція, яка у ряді пострадянських країн стала не лише своєрідним нелегальним податком, але й стилем життя. За таких умов, як зазначає В.Прісняков [189, с. 16], хабарі за своїм обсягом досягають величин, порівняльних з ВВП країни, зокрема, в Україні вони, за деякими даними, складають 7–9 млрд. грн. на рік. Послуги як форма хабарів, тіньові бартерні операції, обсяг грошей, що «відмиваються» стають порівняльними з основними доходами більшості населення, впливаючи на рівень цін і на рівень життя основної маси населення. З хабарів не платяться податки, таким чином, значна частина грошей спрямовується в «тінь». Антикорупційні заходи за таких умов стають центральними в підтримці фінансової стабільності й конкурентноздатності економіки, адже для країн, не здатних обмежити корупцію, стає загрозою процес глобалізації. При цьому зниження рівня корупції ефективніше впливає на економічне життя, ніж зниження податків, оскільки воно не зменшує урядових доходів.

Постійного залучення великих коштів вимагає зовнішня безпека. Протягом ХХ століття тенденція до зростання матеріальних потреб, пов'язаних з забезпеченням обороноздатності, виявлялася в небачених масштабах. Так, сукупні матеріальні витрати у Другій світовій війні збільшилися порівняно з Першою світовою війною у 4–5 разів. Витрати на підготовку і воєнні дії, що відбувалися у першій половині ХХ століття, а також затрати на ліквідацію їх наслідків складають 17 трильйонів доларів США, з них 13 трильйонів припадає на Другу світову війну. Затрати на воєнні цілі у бюджеті США у зв'язку з цим зросли з 41,3 млрд. доларів у 1940–1941 фінансовому році до 556,9 млрд. доларів у 1945–1946 фінансовому році [83, с. 21]. У другій половині ХХ століття жодна з потужних військових держав не воювала з іншою, однак світові воєнні витрати зросли за цей час у десять разів. У зв'язку з процесами лавиноподібного наростання потоку фінансових та матеріальних ресурсів, які поглинаються військовою сферою, витрачаються не на благо людини, а на ведення локальних війн, воєнних конфліктів, нагромадження військових арсеналів, постає питання: наскільки раціональною є політика держав, які формують такі воєнні бюджети, наскільки вона незалежна від лобіювання інтересів воєнних корпорацій та інших зацікавлених груп? І чи не виявляється тут роль грошей у стимулюванні «гри з вогнем» через створення все нових стимулів та передумов для воєнних конфліктів?

На тлі зростаючих витрат більшості країн світу на утримання армій в Україні проведення оборонної реформи, яка триває вже протягом кількох років, залишається не забезпеченим фінансовими ресурсами і спирається в основному на адміністративно-командні заходи. За твердженням аналітика Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння В. Бадрака, до найважливіших позитивних змін останніх років у цьому плані можна віднести рішення скоротити армію і зробити її професійною. Проте за нинішнього фінансування українська армія і через десять років буде дуже далекою від натівських стандартів. Річного оборонного бюджету України навряд чи вистачило б на утримання та повноцінну підготовку лише однієї дивізії стандартів НАТО. В Україні в її десяти структурах і

відомствах, що належать до військової організації, майже 100 тис. безквартирних офіцерів. Військове відомство періодично виявляється нездатним платити навіть за електроенергію, що призводить до відключень навіть у такому виді ЗСУ, як Війська протиповітряної оборони, що відповідно на деякий час залишає повітряний простір України повністю незахищеним. У Прикордонних військах, котрі виконують бойові завдання і в мирний час, рівень укомплектування сучасною технікою становить 50–60%. Більшість підприємств національного оборонно-промислового комплексу вже протягом 5–6 років не отримували жодного замовлення від Міноборони України в рамках держоборонзамовлення [15]. Лише повноцінне фінансування може забезпечити початок якісних змін у справі практичного реформування Збройних Сил України в армію європейського типу.

Одним з найяскравіше виражених чисто суспільних благ є *екологічне середовище*. Основний економічний механізм його збереження та захисту – екологічне оподаткування господарюючих суб'єктів, чия діяльність тягне за собою негативні наслідки, пов'язані з погіршенням стану довкілля. Вплив держави здійснюється при цьому двома шляхами: негативні стимули, які передбачають спеціальне оподаткування шкідливих виробництв, та позитивні, зміст яких полягає в податкових пільгах для тих суб'єктів господарювання, які застосовують природозберігаючі технології. Як і в інших сферах втручання держави в економічні процеси, залежно від характеру політичних «правил гри», обумовлених конституційним та постконституційним вибором, екологічна політика може реалізувати два протилежні варіанти регулювання діяльності природокористувачів. Держава може забезпечити економічне заохочення реалізації суспільних інтересів у сфері раціонального природокористування за умови ефективної системи пільг та екологічних податків, а також цільового використання одержаних коштів на природоохоронні цілі. Застосування екологічних податків не лише мобілізує грошові кошти на природоохоронні заходи, але й спонукає суб'єктів господарювання до екологічно доцільних змін у технологіях їхнього виробництва, а відтак до зниження та припинення

забруднення довкілля, а також до компенсації суспільству заподіяної екологічної шкоди. Екологічні податки, початково виступаючи додатковим фінансовим тягарем, у перспективі сприяють зростанню обсягів нової, екологічно чистої продукції і таким чином підвищують конкурентноздатність і економічні позиції виробника. Одночасно у зв'язку зі зниженням інших податків, що стягуються з підприємства, екологічні податки виконують функцію субсидування його фінансової діяльності. Стійкою тенденцією розвитку бюджетно-податкових систем багатьох розвинених країн сьогодні є «позеленіння» – досить радикальні реформи природоохоронного законодавства, що полягають у зниженні чи анулюванні деяких не пов'язаних з захистом довкілля податків (наприклад, зниження прибуткового податку або виплат із соціального забезпечення) і одночасне введення нових екологічних податків без збільшення загального податкового тягара. У двадцятьох європейських країнах застосовується близько 150 таких податків, структуру та ставки яких затверджено національними парламентами. Критерій доцільності застосування екологічних податків – відмова від екологічно шкідливих товарів та видів діяльності. Природоохоронний ефект податків цього роду визначається їх впливом на ціни виробників і споживчі ціни товарів. Оскільки екологічні податки є складовою цін на продукцію, цей захід може цілком витіснити з ринку продукт, який завдає екологічної шкоди. Разом з тим цільова адресна підтримка конкретних екологічних програм скорочення забруднення саме тим видом продукту, з якого стягується податок, створює фінансові потоки «повторних інвестиційних доходів». Разом з тим, податкова політика держави може бути спрямована на наповнення бюджету за рахунок екологічних податків, які, в кінцевому результаті використовуються на цілі, далекі від захисту довкілля. На жаль, як відзначає О. Веклич [43, с. 6], в Україні сьогодні економічний механізм екологічного управління не стимулює в достатній мірі дотримання екологічних норм. Розширення кола природокористувачів, зобов'язаних сплачувати екологічні податки, супроводжується різким зменшенням кількості тих, хто мав би пільги, пов'язані з заохоченням раціонального природокористування. Практично всі види платежів, пов'язаних з

природокористуванням, мають характер податкових внесків, екологічне оподаткування має яскраво виражений фіскальний характер і не виконує регулюючої, обмежувальної та стимулюючої функцій, а спрямоване на поповнення бюджетних коштів. Це призводить до надексплуатації природних ресурсів країни з метою «залатування дірок» у бюджеті.

Ми розглянули дію державних фінансів в позаекономічних сферах соціального життя під кутом зору того, наскільки держава здатна реалізувати волю громадянського суспільства щодо досягнення цілей соціальної солідарності та субсидарності. Проте схема розгляду соціальних функцій грошей у рамках взаємодії держави та громадянського суспільства не враховує усієї складності сучасної ситуації. Ця пара має бути доповнена ще одним компонентом – тими імпульсами, що вносить процес «глобальної модернізації світоладу». Під його впливом роль внутрішніх системних чинників кожного конкретного соціуму зазнає трансформацій, серед яких, спираючись на структуру напрямків, сформульовану С. Сильвестровим [208], ми виділимо такі основні аспекти.

Глобалізація найбільш активно розвивається у фінансовій сфері, що спричинене розвитком у ній інформаційних технологій, можливістю роботи в режимі реального часу, застосування складних та неконтрольованих схем, зростання в десятки разів швидкості та прибутковості фінансових операцій, рентабельність яких набагато перевищує рентабельність інвестицій у виробництво. Зміни в усіх інших сферах соціального життя в тій чи іншій мірі пов'язані зі змінами у сфері фінансів. Над традиційно структурованим географічним простором та комунікаційним полем країни та місцевої громади у процесі глобалізації надбудовується віртуальний фінансовий простір, який не має звичних кордонів. Швидкість пересування в ньому визначається швидкістю передачі інформації. Це призводить до розвитку нових форм соціального спілкування, вироблення колективних рішень, маніпуляції суспільною свідомістю. Свобода пересування як традиційна цінність незмірно зростає у своїй значущості, разом з тим мобільність стає особливо поціновуваним товаром. Це відсуває на другий план традиційну укоріненість людини в національній культурі,

її сприйняття своєї національної ідентичності, та не лише не знімає, але актуалізує роль держави як гаранта прав людини-громадянина у глобалізованому просторі комунікацій. Масштаби системного втручання у структури життєвого світу людини сьогодні виходять за рамки конкретної держави, по суті, можливості регулювання за допомогою насамперед фінансових важелів здатні охопити весь фізичний та соціальний простір сучасності. Суб'єктами такого втручання виступають нові глобальні економічні та політичні еліти, які ще лише виникають та конститууються. Легітимні інститути для вноормування їх впливів відсутні. Перерозподіл впливу між внутрішніми та зовнішніми економічними чинниками на користь останніх призвели до того, що зовнішні чинники посідають рівноправне становище у формуванні національних ресурсів, а вміння одержати доступ до їх розподілу та використання стає вирішальною умовою захисту національних інтересів. Транснаціональний характер дістають також кримінальні та тіньові структури, які у фінансовому аспекті мають найвищі результати, а тому поступово здобувають статус неминучої своєрідної форми бізнесу, «плати за користування свободою». Вони починають набувати силу, засоби і вплив, порівняльні з потугою найбільших транснаціональних корпорацій.

Перехід контролю над національною територією від національно-державної бюрократії до наддержавної, формування нової глобальної еліти (її утворюють власники транснаціональних корпорацій, вищий менеджмент, політики та творці масмедійних міфів, які їх обслуговують) – усе це принципово змінює цілу систему громадянського суспільства. *Влада, як політична, так і фінансова, ще більше віддаляється від відповідальності.* Глобальні еліти все менше залежні від власної національної ідентичності. Традиційна держава опиняється у вузькому проміжку між, з одного боку, розростанням наднаціональних інтеграційних та транснаціональних органів, та, з другого, розширенням повноважень громадянського суспільства. Таким чином, вимальовується вектор еволюції до слабкої, обмежено суверенної, економічно не цілковито самостійної держави. Для національної держави та громадсько-політичних інститутів стає все більш проблематичною можливість визначати пріоритети розвитку, формувати

громадські інтереси навколо спільного блага, акумулювати і спрямовувати ресурси для їх реалізації. Господарський простір, який регулюється тою чи тою державою, вже більше не збігається з територією, яка перебуває під її юрисдикцією. Політична та економічна карти світу все більше відрізняються одна від одної, разом з тим розмивається принцип національного суверенітету. Втрачають ефективність такі важелі макроекономічного впливу національної держави, як імпорتنі бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти та ставка рефінансування центрального банку. За умов, коли фінансові процеси набули позакраїнного, глобального характеру, виникає невідповідність між повноваженнями державних інститутів та наддержавних органів, до яких переходить контроль над фінансовими ресурсами, з усіх економічних сфер першими згортаються функції проведення самостійної грошово-кредитної експортно-імпоротної та валютної політики, що, зрештою, не може не відбитися на можливостях держави фінансувати соціальні програми.

За таких умов логічним виглядає підсумок, сформульований культурним антропологом Ульфом Ганнерцом: «Що ваша нація може зробити для вас такого, чого не може зробити хороша кредитна картка?». Набирає поширення теза, сформульована німецьким соціологом Х.Беркінгом: «національне – на тлі процесів транснаціоналізації ринків товарів, фінансів та культур – ...у зростаючому ступені втрачає своє значення для конструкції колективних ідентичностей» [Цит. за: 159, с. 7].

У такому вигляді постає експансія інструментальної раціональності у постмодерну добу: від маргіналізації життєвого світу конкретного соціуму, що сформувався історично за матрицею національної культури, починається перехід до його повного розчинення в процесах та структурах, генетично не пов'язаних з жодними культурними традиціями, денаціоналізованих у самій своїй суті. Це супроводжується своєрідною «фрагментацією», накопиченням суперечностей та відмінностей всередині кожної країни, розмиванням внутрішньої єдності і ослабленням національних держав. Особливу небезпеку цей процес становить для країн, які в наш час проходять модернізацію на ринкових засадах, позаяк

внутрішня нестабільність робить їх вразливими щодо зовнішніх впливів. Разом з тим глобалізаційні процеси уже виразно виявили себе як сила, що здійснює перерозподіл ресурсів на користь багатих країн за рахунок бідних.

У зв'язку з цим виправданим і закономірним стає протилежне явище, виражене в понятійному апараті сучасного соціального знання концептом «економічний націоналізм» [257]. Його корені дослідники виводять з часів формування національних ринків на початкових етапах розвитку капіталізму – французького, англійського, дещо пізніше американського, німецького, італійського і т. д. У ту добу економічний націоналізм заклав основи національних економік, що було умовою консолідації національних держав. Суть економічного націоналізму полягає в політиці протекціонізму, націленого на перерозподіл економічних, фінансових та матеріальних ресурсів на користь національних учасників ринкових взаємин, орієнтація на власну етноекonomічну базу, національне підприємництво, створення переваг для національних виробників та споживачів, на зміцнення їх економічного та фінансового становища.

Сучасна держава змушена вдаватися до ресурсу життєвого світу – національної ідентичності – тому, що породжена нею самою системна раціональність обертається тепер проти неї ж у формі наддержавної та наднаціональної глобалізованої економічної системи. Криза ідеології «всезагального добробуту» та розчарування в надіях на досягнення високого рівня життя для всіх народів стимулювала своєрідний етнічний ренесанс 60–70-х років ХХ століття, коли соціально-економічний добробут почав усе більше набувати етнічного забарвлення. Для пострадянських країн цей період настав пізніше – в 90-х роках, разом з розвалом СРСР і курсом на здобуття економічного суверенітету. З цього приводу російський дослідник Ж. Тощенко невдоволено констатує: «Економічний націоналізм починається з того, що всі заховані в надрах даної республіки природні багатства оголошуються приналежними етносу, який *утворює назву* (виділення моє З.С.) даного державного або національно-територіального утворення, так само як і збудовані на території цієї республіки

заводи, фабрики, промисли... Етнократичний аспект рельєфно виражений у переважно мононаціональному забарвленні права користування та розпорядження основними ресурсами. Досі відбувається жорстокий спротив можливій участі російських підприємців у приватизаційних процесах в Україні, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Туркменії, не кажучи вже про країни Балтії» [257, с. 118].

Другим важливим моментом економічного націоналізму є закріплення національних пріоритетів у контролі над фінансами, політиці пільг та привілеїв у податкових відрахуваннях. Вирішальну ж роль у захисті національних інтересів відіграє створення, захист і підтримання стабільності національної грошової одиниці, валютна політика держави. Національні гроші – це не лише економічні документи, вони обов'язково у тій чи іншій формі несуть символіку, пов'язану з національним суверенітетом, тому що реально вони є його необхідною умовою. Так, на банкнотах багатьох країн зображені портрети видатних людей нації, символи держави.

Українська грошова одиниця також стала інструментом утвердження національного суверенітету і несе на собі його символи. Сам тризуб, національний герб України, прийшов до нас як родовий знак Рюриковичів, викарбуваний на монетах давньоруського князя Володимира Великого (74, 77). Сучасні українські гроші виявилися чутливими навіть до не дуже помітних змін в ідеологічному статусі національної ідентичності, зокрема це можна побачити на дизайні односторонньої купюри. На першому її варіанті, введеному в обіг 2 вересня 1996 року, портрет Володимира Великого являє собою типаж, наближений до зображень князя на монетах, карбованих за часів його владарювання – златниках і срібляниках – наведених в „Ілюстрованій історії України” М.Грушевського. Князь Володимир постає тут в усій повноті монаршої величі: у короні, без бороди, з довгими вусами, які пізніше були характерні для козаків (74, 76). (Такий опис зовнішнього вигляду князів Київської Русі відповідає також свідченням іноземних послів, наведеним в історичних джерелах). Проте у 2004 році, коли політичний курс президента Л.Кучми все виразніше набирив

васальних рис по відношенню до Росії, змінився образ Володимира Великого, що його щоденно бачили українці на грошовій купюрі: корону замінила шапка, з'явилися борода і довге волосся – портрет князя був підігнаний під типаж російського боярина.

Принципово відмінну від національних валют символіку несе дизайн єдиної європейської грошової одиниці євро. Його основою є специфічні архітектурні елементи: це вікна, вхідні арки і мости, що символізують об'єднання. Демократизм інтеграційного спрямування цієї грошової одиниці підкреслює те, що використані для оформлення банкнот образи не є реальними фрагментами пам'яток, що належать певним країнам – це заново створені зразки, стилізовані в дусі певних історичних епох.

Інструментальна раціональність політичного ринку, об'єднуючись з інструментальною раціональністю грошей, намагається використати у своїх інтересах основу життєвого світу – засади національної ідентичності. З другого боку, зустріч інструментальної раціональності грошей та укоріненого в культуру етосу життєвого світу можлива і в протилежній модальності – у національно орієнтованій політиці держави, коли вона під тиском глобалізаційних чинників змушена шукати опори в своїх громадянах, які діють на основі контекстів традиційної ідентичності, підтримуваних громадянським суспільством: опір глобалізації та євроінтеграції виражається у прагненні народів зберегти свої грошові системи.

ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 7

1. Неухильне зростання маси грошей, якими держава розпоряджається від імені та в інтересах своїх громадян – це об'єктивна закономірність у житті

сучасного суспільства. Проте співвідношення між «невидимою рукою» ринку та «видимою рукою» бюджетного процесу, як це слушно відзначає Р. Масгрейв, окрім багатьох інших чинників, у першу чергу залежить від філософії суспільства. Існує реальна соціальна потреба у визначенні засобами філософського знання смисложиттєвих орієнтирів для діяльності держави із задоволення потреби громадян у суспільних благах.

2. Гроші та влада як системно-інтегративні медіуми управління мають бути обмежені соціально-інтегративною виконавчою владою солідарності. Інституалізовані нормативні основи солідарності створює не держава, а цінності, конституційовані культурою.

3. В економічному знанні найбільш чітко поставлено проблему, наскільки співпадають економічні інтереси суспільства і державної влади, у теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенена. Принципова новизна його підходу – розуміння політичних механізмів як варіанту товарного ринку. Політична діяльність у прихованій формі є сферою одержання прибутку, хоча він і має неявний, корупційний характер. Демократичні процедури голосування не гарантують звільнення прийняття політичних рішень від дії ринкових механізмів, а, навпаки, можуть створювати сприятливі умови для політичного торгу.

4. На підхід теорії суспільного вибору, межові засади економічних процесів потрібно шукати не в економічній політиці держави, а в механізмах прийняття владних рішень щодо економічних проблем. Суть поняття «суспільний вибір» полягає в тому, що прийняття рішень щодо виробництва і розподілу суспільних благ, яке здійснюється через систему політичних інститутів, має носити неринковий характер.

5. Одним з основних чинників в економічних труднощах пострадянських суспільств є недостатній розвиток громадянського суспільства та низька ефективність демократичних інституцій. Тільки за умов демократичного консенсусу щодо основних параметрів суспільного вибору створюється той «соціальний капітал», який робить уряд економічно і соціально ефективним.

6. Прийнятий після Другої світової війни у багатьох країнах конституційний принцип соціальної держави призвів не до всезагального добробуту, а до формування так званого «суспільства двох третин», в якому, попри високий рівень життя більшості населення, існує значна верства громадян, певною мірою виключених з системи соціальних гарантій. Під величезним фінансовим тиском зростаючих соціальних виплат відбулося реформування моделі соціальної держави, суть якого полягає в переході від політики «соціальних витрат» до політики «соціальних інвестицій», покликаної узгодити між собою принципи соціальної рівності та економічної ефективності.

7. В індустріальному та постіндустріальному суспільстві паралельно з експансією породжених ринком інструментальних взаємин був витворений соціальний феномен, здатний протистояти інструментальності грошових відносин – громадянське суспільство, яке на основі деліберативної демократії створює механізми, що обмежують монетарну поведінку моделями соціальної солідарності, заснованими на суспільному виборі. Суспільний вибір громадянської спільноти не відміняє і не демонтує монетарних та адміністративних схем, але використовує їх для реалізації цілей соціальної солідарності.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано цілісну авторську концепцію грошей як соціально-культурного феномена, що являє собою підсистему комунікативної системи соціуму. Проведене дослідження дає підстави для таких висновків.

1. Філософія ще від часів античності шукала граничні засади економічної діяльності і, зокрема, грошових відносин у забезпеченні гідного життя, самореалізації людини, справедливості, свободи. У модерну добу з лона філософського знання вийшла і конституювалася як самостійна галузь позитивного наукового знання політична економія, вільна від нормативних контекстів, замкнена на цілі, що не виходять поза рамки економічних процесів. Це збільшило евристичну потужність економічної науки, проте створило загрозу втрати смисложиттєвих орієнтирів господарської діяльності. Унаслідок «звільнення від цінностей» методологічним принципом науково-прикладних дисципліни економічного напрямку стає ставлення до людської особистості як до об'єкта маніпуляцій, культивуванні нездорових потреб, стимуляції гірших сторін людської природи. Економічна ефективність заради економічної ефективності, нарощування потуги сучасних грошей ради самих грошей стають руйнівними для екзистенційних основ людського буття. Ця загроза зростає в постмодерну добу, змушуючи провідних представників світової економічної думки вдаватися у пошуках втраченого смислу до політичної та моральної філософії. Проте, попри спроби узгодити принципи морального та економічного вибору, у сучасному економічному мисленні залишається чинним переконання в тому, що економічна ефективність та морально-етичні засади людського життя взаємно виключають одно одне. Прагнення до економічної ефективності, реалізоване на таких засадах, може створити реальну загрозу «розмивання» моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів, які формуються в процесі ринкової трансформації України. В економічно розвинених країнах Заходу окреслені небезпеки до певної міри врівноважувалися протестантською трудовою етикою та механізмами громадянського суспільства, які сформувалися протягом століть

адаптації соціуму до дії «невидимої руки ринку». В сучасній Україні, паралельно з розбудовою національної державності, відбулося «десантування» ринково-грошових відносин у суспільство, не підготовлене до цього ні морально, ні політично, ні в культурно-історичному аспекті. Тому ринкова трансформація гостро зачіпає не лише господарський лад, але й фундаментальні основи життєвого світу української людини, вимагаючи відповідей на світоглядні проблеми, пов'язані з новою роллю грошей, грошових відносин, їх експансією в усі сфери соціального життя. Ці проблеми ще не знайшли достатнього опрацювання у вітчизняній філософії, понад те: існує певна відстороненість філософської думки від тем, пов'язаних з соціально-гуманітарними вимірами функціонування ринкових механізмів. Таке бачення проблеми зумовило коло завдань та напрямок дисертаційного дослідження.

2. Новизна підходу, запропонованого в дисертації, полягає в тому, що ми розглядаємо гроші як медіум комунікативних практик, застосовуючи методологію комунікативної філософії для аналізу умов та моделей їх соціального функціонування. Історичне буття соціокультурного феномена грошей було розглянуте як еволюція їх знакової природи, змістом якої ми вважаємо процес абстрагування та ідеалізації. Результат цього процесу – перехід від тотожності знакової форми та смислового наповнення в натуральних грошах до гранично повного розкриття природи грошей як інформації, віртуальної реальності, матриці, яка створює коди діяльності людей. Гроші є «матрицею» не лише економічної, але й соціальної реальності. Ключове слово для розуміння коду цієї «матриці» – раціональність. Існує взаємозв'язок між винаходом монетних грошей та початком історичної доби, означеної К. Ясперсом як «осьовий час», коли відбувся світоглядний поворот, що утвердив раціональність як основу ставлення людини до світу. Виявлено також кореляцію між розвитком товарно-грошових відносин та утвердженням раціоналістичних засад у європейській культурі наступних історичних епох: періоди спаду і стагнації ринкової активності співпадають у часі з домінуванням ірраціоналістичних течій у духовній культурі, тоді як активізація процесів у товарно-грошовій сфері

збігається зі зростанням інтересу до можливостей розуму та наукового пізнання. У добу модерну, типовою ознакою якої є прагматично-діловий підхід до світу, утвердився сучасний нам тип цілераціональної підприємницької діяльності, в якій гроші стали втіленням формальної раціональності, замкненої на цілях, що не виходять поза межі економічної вигоди. У постмодерну добу ера електронних грошей і «віртуальної економіки» ведуть до нової версії цивілізації, в якій поєднання економічної ефективності з моральною відповідальністю людей за результати своєї економічної діяльності стає необхідною умовою самозбереження людства.

3. Комуникативний підхід до розуміння природи грошей дав підстави побачити в них варіант спрощеної спеціалізованої мови й інтерпретувати культурну функцію грошей з позицій ідеї лінгвакультурного кодування: мова створює матрицю сприйняття людиною її життєвого світу. В якості медіума ринкових відносин гроші постали як «замінник» природної мови у функціонально стандартизованих діях обміну товарів та послуг. Проаналізувавши історичні тенденції у здійсненні соціальних функцій грошей, ми виявили в сучасному суспільстві тенденцію до перетворення грошей у метамову універсального спілкування необмеженої комуникативної спільноти, що створює загрозу для процесу справжнього соціального порозуміння. Людина, яка орієнтується здебільшого на грошові коди, сприймає і реалізує в усіх сферах життя (а не лише в економічній) ринкові моделі, а саме моделі інструментальної, цілераціональної поведінки.

4. Змістом трансформації, якої зазнало соціальне життя внаслідок експансії грошових взаємин, є системна раціоналізація, у якій гроші, на противагу комуникативній раціональності, репрезентують собою раціональність інструментальну та стратегічну. У філософських дослідженнях, як правило, в якості джерела інструментальної раціональності розглядають сциєнтистське мислення. Проведений аналіз та історичний огляд дають підстави стверджувати, що, поряд з науково-технічним розумом, причиною цілераціонального, «вільного» від моральних засад, заснованого лише на прагматичному

розрахункові ставлення людини до світу є монетаристський світогляд. Формується «одновимірність» думки та поведінки людини – новий вид фундаменталізму і тотальності, коли тоталітарним стає сам виробничий механізм. У ньому гроші постають як універсальний посередник, що пов'язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею. Зворотним боком цього процесу стає явище «комодифікації» – перетворення матеріальних культурних об'єктів на товар, що зводить все багатство життєвого світу людини до грошей. Культура, втягнута у процес комодифікації, перетворюється на галузь економіки. «Примирення» цінностей культури та цінностей ринку відбулося парадоксальним чином – культура сама опиняється серед учасників ринку.

5. Головний наслідок утвердження грошових кодів у життєвому світі людини – це роз'єднання сфери людського буття на життєвий світ та систему. У життєвому світі людина – це продукт традиції та репрезентованих нею культурних взірців, натомість основні компоненти системи – економіка й адміністративний апарат, а сформовані на засадах інструментальної раціональності коди її саморегуляції – гроші та влада. На місце традиційних чинників інтеграції життєвого світу, які являють собою цінності та традиції культури, монетарні коди приводять взаємини між людьми, опосередковані медіумом грошей. Гроші постають як реальне предметне втілення зв'язку між людьми – об'єктивовані соціальні відносини. Гроші, які первісно виникли у комунікативних контекстах життєвого світу, поступово відділилися від них і в модерну добу разом з політичною владою стали тотальними, тоді як контексти життєвого світу відсуваються на задній план і маргіналізуються. Відбувається вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахункові. Система починає дезінтегруючим чином впливати на життєвий світ. Паралельно відбувається поляризація соціуму на державну владу і громадянське суспільство. Виникає економічна система, яка регулює свій внутрішній рух і обміни з її неекономічним оточенням через монетарні канали – влада прирівнюється до грошей.

Розмежованість держави і суспільства остаточно долається, економіка та державний апарат виступають як єдина системна сутність, що протистоїть комунікативній природі життєвого світу. Керована монетарними кодами економічна та керована владою адміністративна системи в однаковій мірі стають загрозами для суспільної цілісності.

б. Соціальний ресурс, спроможний поставити межі інструментальній раціональності грошових відносин, на нашу думку, слід шукати не поза межами раціонального ставлення людини до світу, а в побудові раціональності понад її інструментальні виміри, позаяк розвиток сучасної цивілізації не має альтернатив щодо опори на раціональність так само, як у ній не існує можливості безгрошової економіки. При цьому ми спираємося на розрізнення, яке здійснює комунікативна філософія поміж *цілераціональністю*, яка визначається когнітивно-інструменталістським змістом, та *процедуральною раціональністю*, яка включає в себе морально-практичний та експресивний виміри і як свою сутнісну ознаку передбачає усунення примусових стосунків між людьми. Сучасна людина, перебуваючи в кожен момент свого життя у ситуації вибору, знаходить у «силовому полі» двох типів раціональності два протилежні варіанти *логічно правильних* (кожна у рамках своєї системи значень) відповідей на одні й ті ж самі питання: цілераціональну систему смислів, квінтесенцією якої постають гроші, та комунікативну раціональність, яка орієнтує на консолідацію колективного «Ми». У кожному конкретному випадку людина знаходить баланс поміж цими двома системами мотивацій відповідно до реальних обставин. Тому ми вважаємо неправомірним спрощенням дихотомічний підхід, який будується на протиставленні духовних вимірів матеріальним аспектам буття і відповідно класифікує буття людини на два типи: «вищий», для якого гроші втрачають своє значення, і «нижчий», пов'язаний з монетарними моделями свідомості та поведінки. Картина типів людської особистості, пов'язаних з утилітарними орієнтаціями, значно складніша і залежить від індивідуального потенціалу продуктивності конкретної людини. Потрібне усвідомлення того, що інструментальні схеми монетаристської свідомості не є чимось випадковим,

чужорідним у мотиваційній сфері людини, вони зумовлені довготривалим процесом історичного розвитку, природою сучасного соціуму, потребами повсякденного життя. Комунікативна система грошових взаємин має винятково високу здатність до саморегуляції, самозбереження і саморозвитку, тому вона працює ефективно скрізь, куди цим взаєминам вдалося проникнути. Людина завжди житиме у світі, в якому гроші будуть відігравати велику, й імовірно все зростаючу роль. Вона завжди повинна буде заробляти гроші, користуватися ними, і при цьому завжди вона буде в небезпеці потрапити від них у залежність. Альтернативою «монетаристської свідомості» (А. А. Мазаракі, В. В. Ільїн) є не «антимонетаризм», а «ринкова свідомість» – у ній схеми монетарної поведінки ефективно працюють в економічній сфері, але не поширюються на позаекономічні відносини. Крайніми полюсами спектру моделей ставлення до грошей є гедонізм, тобто поведінка, націлена на зростання матеріальних потреб, та аскетизм, який бачить сенс життя у мінімізації матеріальних потреб, запереченні багатства і грошей. Для суспільства доби постмодерну характерні такі тенденції у ставленні до грошей, як посилення гедоністичної спрямованості, але паралельно наростає й тенденція до заміни матеріалістичної мотивації постматеріалістичною; зростання плюралізму в смисловій значущості грошей для різних соціальних і демографічних верств; поглиблення диференціації у сприйнятті грошей, зумовленої соціально-культурною ідентичністю; зростання таких компонентів, як особисте самовираження; разом з тим посилюються маніпуляції поведінкою споживачів. В Україні існують специфічні особливості фінансової поведінки, пов'язані з процесами соціально-економічної трансформації: гедоністичний ухил виявляється і сприймається різкіше; диференціація доходів населення перейшла припустимі межі; паралельно зі «стратегією виживання», на яку приречені широкі верстви населення, формуються нові стереотипи престижного надспоживання, показного марнування «шалених грошей». Тривалий час увага «пересічного» громадянина концентрується на грошах в силу їх відсутності або недостатності, тому стосовно вітчизняних умов є сенс говорити не про зниження, а про перебільшення

значущості грошей у суспільній свідомості. Диференційовано сприймаються гроші в контекстах національної та соціальної ідентичності: національна валюта – як «гроші для бідних», тоді як долари та євро – «гроші для багатих». Становлення нормального ладу людського життя в Україні неможливе без переосмислення ролі грошей, яке передбачає, по-перше, зведення їх статусу до більш поміркованого рівня економічного інструменту, по-друге, відхід «рядової людини» від позиції жертви всевладдя грошей і перетворення її на свідомого суб'єкта грошових відносин, по-третє, утвердження суспільних цінностей, заснованих на переконанні, що гроші для гідного життя можна заробляти чесною працею.

7. Взаємодія між монетарними кодами та базовими цінностями людського буття специфічна тим, що гроші являють собою своєрідний ціннісний феномен, здатний тою чи іншою мірою виступати еквівалентом інших цінностей не лише в предметних взаєминах людей, але і в системі ціннісних орієнтацій особистості. Як кожна цінність, гроші виконують при цьому нормативну роль, скеровуючи поведінку людини за певними стереотипами. При всій глибині соціальних деформацій, викликаних експансією інструментальної раціональності грошово-ринкових механізмів, вони знаходять свою моральну легітимацію в системі цінностей сучасного суспільства. Їх моральна легітимність полягає в тому, що не існує іншого рівноцінного за ефективністю механізму для досягнення сучасного рівня добробуту. Тому грошові інтенції в мотиваційній сфері людини заслуговують не морального засудження, а кваліфікованого аналізу з метою узгодження економічної раціональності з етичними імперативами. Кризова ситуація, в якій перебуває людство, полягає в тому, що фундаментальні моральні цінності витісняються прагматично-раціональними моделями поведінки, і тому парадигма комунікації інтерпретує цю кризу як етичну проблему, а саме потребу в макроетиці. Те, що намагання філософського обґрунтування етики ніколи ще не були такими важкими і навіть безнадійними, як у сучасну епоху, на нашу думку, зумовлене значною мірою експансією грошових відносин в усі сфери людського життя. Проте актуалізувалася й зворотна залежність: гроші, матеріальна забезпеченість, добробут, до яких ми прагнемо, виявилися

обумовленими не лише економічно, але й *культурно*. Тому на механізми поєднання ринкової інструментальності та моральних цінностей впливає характер культурних традицій, у які вкорінена людина даного конкретного соціуму. Зокрема в Україні соціально-економічні рухи сучасної доби мають виразну культурреволюційну специфіку внаслідок загрози для колективної ідентичності. Умовою успішного ринкового реформування українського соціуму є розвиток культурних засад, на основі яких ринкові механізми не підпорядковують собі екзистенційні основи людського буття, а, не змінюючи своєї природи, можуть бути органічно вписані в соціальні контексти.

8. Світоглядну адаптацію до нової економічної реальності утруднює те, що в суспільній свідомості сучасної України в силу низки причин закріплений образ грошей як неминучого соціального зла. Разом з тим корупція, цинізм, примітивне користолюбство, корпоративна взаємопідтримка, зневага до закону не є фатально неминучими, спричиненими самим лише зростанням ролі грошей в економіці та поза її межами. Причини цих явищ потрібно побачити також у деформаціях природи соціальних відносин, що мали місце у радянську та пострадянську добу. Обов'язковим кроком на шляху до економічної та соціальної модернізації має бути створення таких соціально-правових та економічних умов, за яких гроші можуть бути творчою силою. На їх основі можуть і мають бути побудовані нормальні людські стосунки, за яких кожен матиме можливість гідно реалізувати свій потенціал, а разом з тим і одержати від суспільства необхідний йому захист та допомогу.

9. Унаслідок нерозвиненості реальних чинників соціальної стратифікації саме гроші стали виконувати роль основного стратифікуючого фактору у процесі сучасної соціальної диференціації українського суспільства, хоча така диференціація не відповідає в повній мірі потребам і закономірностям буття соціуму. Утворена соціальна структура має невиражений, нестабільний, непередбачуваний характер. Формування повноцінного середнього класу може стати чинником економічної та політичної стабілізації нашого суспільства, утвердити ставлення до грошей як розумного і поміркованого засобу гідного

людського життя, мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистого потенціалу людини та реалізації принципу соціальної справедливості.

10. Хоча в класичній філософії та економічній теорії державна влада розглядалася як противага стихійним впливам монетарних кодів на людину та соціум, її еволюція показала, що гроші та влада утворюють собою єдину систему інструментальної раціональності, яка, будучи втілена у діяльності державного апарату, досягає повної тотальності. Феномен перехідних економік, що утворилися після краху світового соціалізму, загострив проблеми економічної ролі держави, шляхів, форм, масштабів приватизації, позаяк заходи з роздержавлення у багатьох випадках не дали очікуваних результатів, а запущені ними ринкові механізми зробили гроші небезпечною соціальною стихією. У соціальному знанні відповідно визривала засторога як проти стихії лібералізованої ринкової економіки, так і проти патерналізму держави загального добробуту, в якій роль громадянина переплітається з приватною роллю клієнта державної бюрократії, що по суті суперечить ролі громадянина держави. Організація стосунків влади та громадянина за принципом «патрон – клієнт» знаходять своє логічне завершення в олігархічно-клановому характері влади, стирається відмінність між інструментарієм політичних та ринкових відносин, політика стає продовженням ринкової сфери. Тепер уже не економіка, а політика загрожує стати середовищем, з якого в усі прояви життєвого світу людини просочуються відносини, де все купується і продається за гроші. Стає все більш очевидною неправомірність ототожнення докорінних потреб соціуму і цілей, які переслідує держава, формуючи свою економічну політику.

11. Єдиною соціальною силою, що насправді протистоїть інструментальній раціональності монетарних та владних кодів, є організована воля громадянського суспільства. У теоретичному осмисленні природи громадянського суспільства ключовим для його розуміння, як правило, вважають його функцію противаги системному впливові державно-адміністративної бюрократії на соціальні процеси. На нашу думку, для повнішого і глибшого розкриття сутності громадянського суспільства потрібно розглядати соціальну

структуру, якій протистоїть громадянське суспільство, як системну єдність двох взаємопов'язаних чинників – державної влади та монетарних механізмів модерного та постмодерного суспільства. Інструментом, що підпорядковує стихію грошей контролеві з боку суспільства, є конституційний та постконституційний вибір громадянського суспільства, який виводить прийняття економічних рішень поза рамки ринкових процесів. Щоб усунути антагонізм абстрактного протистояння між системною раціональністю держави та ринкових механізмів і нормативними контекстами соціуму, потрібно шукати джерела легітимності загальної волі не у волевиявленні «усуспільнених приватних осіб», а в самому процесі формування легітимного рішення громади. *Межові засади економічних процесів лежать не в економічній політиці держави, а в механізмах прийняття владних рішень щодо економічних проблем: прийняття рішень щодо виробництва і розподілу суспільних благ, яке здійснюється через систему політичних інститутів, має носити неринковий характер.* Реальною основою для цього, на нашу думку, можуть бути механізми «деліберативної демократії»: центр ваги формування громадської думки й волі переноситься з моральної позиції окремих громадян на процес дискурсивної реалізації нормативних вимог учасників обговорення.

12. Фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування, виражають собою соціальну природу грошей. Соціальний характер грошей визначається не самим фактом їх використання державою, а тим, що, внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору, прийняття рішень про функціонування грошей виведено за рамки ринкових механізмів і підпорядковане гуманітарним пріоритетам суспільного вибору. *Існує принципова відмінність поміж двома моделями функціонування грошей у сучасному суспільстві: перша заснована на фінансовій політиці правової держави у громадянському суспільстві, друга – на фінансовій діяльності держави, яка має змогу діяти у власних інтересах як монополіст на політичному ринку.* У першому випадку гроші здатні виявити і реалізувати свою креативну соціальну природу, у другому

монетарна система суспільства стає джерелом деформацій у різних аспектах соціального життя.

13. За умов глобалізації традиційна держава, обмежена, з одного боку, розростанням наднаціональних інтеграційних та транснаціональних органів, та, з другого, розширенням повноважень громадянського суспільства, має все менше можливостей визначати пріоритети розвитку, формувати громадські інтереси навколо спільного блага. Під тиском цього процесу відбувається перехід від механізмів інструментальної раціональності до ресурсу життєвого світу – національно орієнтованої економічної політики держави, коли вона знаходить протидію глобалізаційним чинникам в контекстах національної ідентичності, підтримуваних громадянським суспільством. Відтак соціокультурна та економічна сфери, а також світоглядно-філософське та економічне знання підійшли до тієї межі, за якою вони не можуть розвиватися далі, «не знаючи» одне одного. На це існує принаймні дві причини: по-перше, сучасна цілераціональна людина як цивілізаційний тип готова вийти поза межі «людини економічної», по-друге, економічне життя, попри глобалізаційні процеси, а можливо й унаслідок глобалізації, виявляє свою обмеженість, залежність від соціокультурних чинників як граничних засад детермінації господарської діяльності людей. Репрезентований грошима код «системи» й репрезентовані національними та громадянськими цінностями моделі «життєвого світу» насправді не рівнозначущі: цінності «життєвого світу» самодостатні, тоді як коди «системи» потребують легітимації. Саме легітимація громадянським суспільством кардинальних рішень щодо того, на що держава буде використовувати гроші своїх громадян, забезпечує неринковий характер цих рішень і слугує гарантією, що сила грошей не буде спрямована проти життєвих інтересів людини та суспільства.

14. В Україні ринкова трансформація не призвела в достатній мірі до реалізації соціально-креативної функції монетарних механізмів тому, що введення їх у дію не було своєчасно доповнене адекватною економічним перетворенням розбудовою громадянського суспільства. Це перетворило хаотично утворювані

ринкові структури та взаємини в асоціальну стихію. Необхідна кореляція між розбудовою ринкової економіки і поступом громадянського суспільства, щоб запобігти розмиванню базових цінностей буття нації монетаристською свідомістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаров М. Феномен корупції і шляхи її подолання: Промова на установчому з'їзді громадської організації «Антикорупційний форум», 8 грудня 2001 року // Налоговый вестник Донбасса. – 2002. – № 8–9. – 26 февраля.
2. Андреев И. Л. Человек по имени «Деньги» // Вопросы философии. – 2002. – № 11. – С. 60–72.
3. Андреев С. Н., Мельниченко Л. Н. Основы некоммуерческого маркетинга. – М.: Пресс-Традиция, 2000. – 255 с.
4. Андрущенко В. Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
5. Андрущенко В. Л. Соціогуманітарна доктрина західної фінансової думки // Фінанси України. – 2000. – № 7. – С. 3–10.
6. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 395–412.
7. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 46–59.
8. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 231–254.
9. Арндт Г. Становище людини. – Львів: Літопис, 1999. – 254 с.
10. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Ред. П. С. Гуревич. – М.: Прогресс-Универс, 1993. – 607 с.
11. Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення в комуністичному блоці. – К.: «Дух і літера», 2005. – 637 с.
12. Ахваледиани А. А., Ковалев А. М. Собственность. Власть. Политика. – М.: МГУ, 1996. – 279 с.
13. Ахундов О. Т. Роль государства в развитии накопительных пенсионных систем // США и Канада. – 2003. – № 1. – С. 65–76.

14. Бабич А. М., Павлова Л. Н. Финансы. Денежное обращение. Кредит. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 648 с.
15. Бадрак В. Оборонна реформа в Україні // <http://krytyka.kiev.ua>
16. Бажал Ю. М. Знаннєва економіка: теорія і державна політика // Економіка і політика. – 2003. – № 3. – С. 71–85.
17. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку. – Львів: ВІД «Арсенал», 2000. – 332 с.
18. Барановський О. І. Фінансова безпека. – К.: Фенікс, 1999. – 337 с.
19. Барановський О. І. Фінансові передумови формування середнього класу // Економічне прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 108–125.
20. Барматова С. Роль Ю. Габермаса у розвитку універсальної теорії політичної комунікації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 60–71.
21. Бебик В. М. Політичний маркетинг та менеджмент. – К., 1996. – 245 с.
22. Белопольский Н. Г. При таких темпах розвитку в Україні нет будущего // Вісник Академії економічних наук України. – 2003. – № 1. – С. 18–24.
23. Бестужев-Лада И. В. Третья экономика // Социологические исследования. – 1988. – № 1. – С. 21–29.
24. Быстрицкий Е. Е. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К., 1991. – 197 с.
25. Блек Макс. Лингвистическая относительность (Теоретические воззрения Бенджамина Ли Уорфа) // Новое в лингвистике. – М.: Издательство иностранной дитературы, 1960. – Вып. 1. – С. 199–236.
26. Блэк Дж. Теневая экономика // Экономика: Толковый словарь. – М.: Инфра-М: Весь мир, 2000. – С.682.
27. Богачов Р. М. Принципи побудови та аналізу взаємовідносин у соціально-економічних системах // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія, психологія, педагогіка. – 2004. – № 10. – С. 7–15.

28. Боголюб Т. Вдосконалення фінансового забезпечення вищої освіти // Вісник Тернопільського державного економічного університету. – 2006. – № 3. – С. 76–87.
29. Бра Ж. Что такое политика? // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2005. – № 3. – С. 39–49.
30. Братаніч Б. В. Проблемне поле дослідження філософських основ маркетингу // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – 2005. – Вип. 47. – С. 200–207.
31. Бритченко И. Г. Виртуальные банки и их связь с реальной банковской системой Украины // Наука. Релігія. Суспільство. – 2001. – № 2. – С. 3–9.
32. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст.: У 3-х томах. – К.: Основи, 1997. – Том 2: Ігри обміну. – 585 с.
33. Бурдые П. Социология политики. – М.: Прогресс, 1993. – 333 с.
34. Бурлачук В. Способи артикуляції влади, або символ у системі владних відносин // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 20–27.
35. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право. – Харьков: Прометей-Пресс, 2004. – 352 с.
36. Бюхер К. Четыре очерка народного хозяйства. – СПб., 1898.
37. Бьюкенен Дж., Масгрейв Р. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави / Пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – 176 с.
38. Вазюлин В.А. Логика «Капитала» К. Маркса. – М.: Издательство Московского университета, 1968. – 295 с.
39. Василенко Л. І., Зелінський С. В. Фінансове забезпечення діяльності й розвитку громадських організацій // Фінанси України. – 2002. – № 8. – с. 33–39.
40. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. – М: Прогресс, 1990. – 804 с.
41. Ведерникова І. П'ята гора, або Скільки коштує життя в Україні? // Дзеркало тижня. – 2005. – № 30(558). – 6 серпня.

42. Везерфорд Дж. История денег. Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. – М.: ТЕРРА - книжный клуб, 2001. – 319 с.
43. Веклич О. О. Удосконалення системи екологічного оподаткування // Фінанси України. – 2001. – № 2. – С. 3–9.
44. Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / Азаров М.Я., Ярошенко Ф.О., Мельник П.В., Жвалюк В.Р. Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – 310 с.
45. Вікно в Америку. 9.01.05 // www 5tv
46. Востряков Л. Модели культурной политики // Общество и экономика. – 2004. – № 1. – С. 139–178.
47. Высшая нервная деятельность // Детская энциклопедия. – М.: АПН РСФСР, 1960. – Т. 6. – С. 184–206.
48. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 287–325.
49. Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – 173 с.
50. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 346–354.
51. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
52. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
53. Гаврилюк О. В. Методи криміналізації та впливу капіталів // Фінанси України. – 2000. – № 10. – С. 19–29.
54. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. - У 2-х т. – К.: Юніверс, 2000. – Т. 1. – 457 с.

55. Гаєк Ф. А. Принципи ліберального соціального порядку // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – Ч. I. – С. 19–32.
56. Гаєк Ф. А. Цінність свободи // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – Ч. III. – С. 491–530.
57. Галазюк О. Д. Проблема раціонального і ірраціонального в соотношении европейской цивилизации и традиционных культур // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 3. – С. 3–5.
58. Галиця І. Г. Прикладна наука: індустріалізація та комерціалізація // Вісник НАН України. – 2003. – № 6. – С. 20–28.
59. Гальчинський А. С. Теорія грошей. – К.: Основи, 1996. – 413 с.
60. Гарник А. Ф. Право и мораль в свете дискурсивной этики: предпосылки формирования новой философско-правовой парадигмы // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 21. – С. 192–202.
61. Гашенко А. В. Середній клас – аттрактор самоорганізації громадянського суспільства // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія, психологія, педагогіка. – 2004. – № 2(11). – С. 7–17.
62. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права або природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука і М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.
63. Гегель Г. В. Ф. Філософія права // Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – Т. VII. Філософія права. – М.; Л.: Соцэгіз, 1934. – 380 с.
64. Гоголь Н. В. Тарас Бульба // Гоголь Н. В. Избранные произведения. – Ленинград: Детгиз, 1959. – 500 с.
65. Гойкалов А. В. Директ-маркетинг как способ повышения лояльности потребителей // Маркетинг и маркетинговые исследования. – 2000. – № 3. – С. 78–84.
66. Голи, очки, секунди, гривні // [http: umoloda.kiev.ua/number/510/118/18341/](http://umoloda.kiev.ua/number/510/118/18341/)
67. Голіков В.І. Інформатизація як фактор постіндустріального розвитку // Економіка і політика. – 2003. – № 1. – С. 9–21.

68. Горбовський О. Ловці привидів. – К.: Веселка, 1968. – 136 с.
69. Гордей О. Д. Фінансування соціальних гарантій як чинник зростання суспільного добробуту // Фінанси України. – 2002. – № 5. – С. 44–51.
70. Горозия В.Э. Проблема отчуждения в философии и социологии Георга Зиммеля // Россия и Грузия: диалог и родство культур: сборник материалов симпозиума. – Вып. 1. – Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 63–74.
71. Гринів О.І. Культурно-цивілізаційна визначеність України (теоретико-методологічні проблеми) // Проблеми державного будівництва в Україні. № 9. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 19–20 лютого 2005 р. – К.: КиМУ, 2005. – С. 16–25.
72. Гринів О.І. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси. – Львів: Світ, 2004. – 259 с.
73. Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. Філософський факультет, 1999. – 383 с.
74. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року. – К., 1990. – 524 с.
75. Гушта О. В. Фінансове забезпечення охорони здоров'я в Україні // Фінанси України. – 2002. – № 3. – С. 87–92.
76. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – К.: Лібра, 2003. – 247 с.
77. Дема Д. І. Державне регулювання соціального захисту населення в країнах з ринковою економікою // Фінанси України. – 2000. – № 9. – С. 79–86.
78. Дилигенский Г. Г. О политическом рынке и рациональном выборе в российских условиях // Полис. – 2000. – № 2. – С. 101–108.
79. Ділі Д. Основи семіотики. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка; Арсенал, 2000. – 231 с.
80. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. - М.: Наука, 1991. – 574 с.
81. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – 487 с.

82. Єфременко Тетяна. Фінансова поведінка населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 165–175.
83. Жуков Б. Б. Втрати держав у локальних війнах і збройних конфліктах сучасності // Фінанси України. – 2003. – № 9. – С. 26–32.
84. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // Общественные науки и современность. Российская академия наук. – 2005. – № 3. – С. 5–17.
85. Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории развития современного экономического человека. М., 1994.
86. Зубрицька М. Україна і Росія – два погляди на освітню політику // <http://science@mirror.kiev.ua>
87. Ильин В. В. Философия богатства: человек в мире денег. – К.: Знання України, 2005. – 496 с.
88. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг, или как «продать» вождя // Полис. – 1997. – № 5. – С. 88–100.
89. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг: Искусство и наука побеждать на выборах. – М., 2000.
90. Инглхарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. – М., 1999.
91. Инглхарт Р. Культура и демократия. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М., 2002. – С. 106–129.
92. Иноземцев В.П. За пределами экономического общества. М., 1998.
93. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох: экономические тенденции и их неэкономические последствия. – М.: Экономика, 2003. – 730 с.
94. Ільїн В.В., Базилевич В.Д. Метафізика економіки. К.: Знання України, 2006. – 416 с.
95. Ільїн В. В. Апологія ірраціонального. – К.: Вид-во Європейського університету, 2005. – 232 с.

96. Ільїн В. В. «Софійний гуманізм» в континуальності суперечностей гасіо // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. – 2003. – № 9. – С. 3–16.
97. Каверина Э. Ю. Приоритеты США в области образования // США и Канада. – 2002. – № 5. – С. 90–106.
98. Кант І. Критика чистого розуму. – К.: Юніверс, 2000. – 501 с.
99. Каптуренко М. Про деякі напрямки дослідження взаємодії економічних та етичних чинників української корупції // Наука. Релігія. Суспільство. – 2001. – № 3. – С. 42–46.
100. Карась А. Ф. Культура як об'єкт і чинник геополітики // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Філософія. – 2001. – Вип. 34. – С. 47–59.
101. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
102. Каримова Д. Сбереження и инвестиционная активность населения Узбекистана // <http://www.iicas.org/articles/ks220800.htm>
103. Карпишин Н. І. Еволюція фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні // Фінанси України. – 2001. – № 10. – С. 145–151.
104. Касьянова А. Н., Янкина И. А. Динамика социально-экономических установок населения среднего города // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія, психологія, педагогіка. – 2003. – №3(9) – С. 15–29.
105. Кашин Ю. И. К вопросу о модификации функций денег. Деньги и кредит. – 2002. – № 1. – С. 64–66.
106. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Прогресс, 1978. – 494 с.
107. Кияк Т. Автономія моралі // Політика і культура. – 2002. – № 43(174). – С. 21–23.
108. Кізіма В. Причина та метапричина раціональності та необхідність синтезу // Філософська думка. – 2005. – № 3. – С. 18–42.

109. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002. – 303 с.
110. Ключева М. Л. Этика как апология жизни (от рационализма к экзистенциализму) // Вопросы философии. – 2005. – № 10. – С. 55–68.
111. Когда прекрасная старина оживает // Мир денег. – 2002. – № 4. – С. 68–69.
112. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади і соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів: Червона Калина, 2002. – 276 с.
113. Комунікаційні студії // Енциклопедія постмодернізму. – К.: Основи, 2003. – 503 с. – С. 214.
114. Корнєєв В. В. Інституційні орієнтири ринкових перетворень // Економіка і політика. – 2002. – № 3. – С. 83–93.
115. Корнієнко С. А., Корнієнко Т. Н. Філософські проблеми економічної парадигми ХХІ століття // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 24. – С. 273–287.
116. Коротунов В.В. Философия денег. – М.: Прогресс, 1997. – 382 с.
117. Кочетков Г. Б. Научно-технические приоритеты республиканской администрации // США и Канада. – 2002. – № 4. – С. 22–37.
118. Кравец А. С. Три парадигмы смысла // Вестник Московського университета. Серия 7: Філософія. – 2004. – № 6. – С. 75–94.
119. Кудров В. М. Метаморфозы отечественной экономической науки: до и после перестройки // Общественные науки и современность. Российская академия наук. – 2005. – № 5. – С. 23–53.
120. Кулицький С. П. Грошовий обіг як комунікативний процес // Фінанси України. – 2003. – № 8. – С. 3–12.
121. Купцов А. Вибори в Україні в контексті теорії і практики політичного маркетингу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 125–135.

122. Ландик В. И. Оздоровление экономики Украины через возрождение потребления // Вісник Академії економічних наук України. – 2002. – №1. – С. 36–42.
123. Лапин Н. И. Антропосоциетальный подход: методологические основания, социологические измерения // Вопросы философии. – 2005. – № 2. – С. 17–29.
124. Лебедева Т. Ю. Путь к власти. Франция: выборы Президента. – М.: Изд-во Московского университета, 1995. – 122 с.
125. Леденева Е. В. Философский статус языка в концепциях Гуссерля и Деррида // Вестник Московского университета. – Серия 7: Философия. – 2003. – № 5. – С. 106–121.
126. Леш С. Соціологія постмодернізму. – Львів: Кальварія, 2003. – 343 с.
127. Литвин В. «Я переконаний, що в газовій угоді не обійшлося без корупції» // Дзеркало тижня. – 2006. – № 21 (600). – 3 червня.
128. Лотман Ю. М. Миф - имя - культура // Лотман Ю. М. Избранные статьи: В трех томах. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 58–75.
129. Ляльчук К. Модели социальной реальности в современной философской парадигме // Філософські пошуки. Пізнання: епістемологічний, онтологічний та соціальний виміри. – ІФЛІС–ЛФС–Cogito. – Львів–Одеса: Центр Європи, 2002. – Вип. XIV – XV. – С. 211–221.
130. Лях В. В. Соціальні, особистісні та екзистенційні виміри свободи // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2004. – Вип. 44. – С. 3–13.
131. Львовчкін С. В. Завдання і напрямки реформування фінансів соціальної сфери // Фінанси України. – 1999. – № 12. – С. 25–32.
132. Мазараки А. А., Ильин В. В. Философия денег. – К.: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. – 718 с.
133. Макаренко В. Ното есопомісус и средний избиратель (парадоксы общественного выбора) // Общество и экономика. – 2002. – № 3. – С. 179–210.

134. Макаренко В. Экономическая аксиология: опыт исследования экономических культур // Общество и экономика. – 2002. – № 6. – С. 140–187.
135. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження теорії моралі. К.: «Дух і літера», 2002. – 438 с.
136. Маккей Ч. Наиболее распространенные заблуждения и безумства толпы. - М.: Альпина паблицер, 2003. – 843 с.
137. Маркс К. Капитал: критика политической экономии // К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. – 2 изд. – Т. 23. – 932 с.
138. Маркузе Г. Одновимірна людина // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – 381 с.
139. Марсутдинов Ф. М., Посталюк М. П. Деловая этика корпоративных финансовых отношений в современном бизнесе // Этические аспекты образования XXI века. – Казань, 2001. – С. 85–87.
140. Матвієнко В. П. Автограф на гривні. – К.: Наукова думка, 2000. – 208 с.
141. Матвієнко В. П., Матвієнко П. В. Філософсько-економічні погляди. – К.: Наукова думка, 2003. – 302 с.
142. Мельник В. П. Науково-технічні реалії в гуманістичному вимірі // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – С. 8–16.
143. Мельник В. П. Філософія техніки в структурі філософського знання // Вісник Львівського університету. – Серія «Філософські науки». – 1999. – Вип. 1. – С. 74–81.
144. Мельник В. П. Філософські проблеми технікознавства: (Гносеологічні та предметноперетворювальні аспекти). – Львів: Світ, 2006. – 152 с.
145. Мельник В. П. Філософський аналіз техніки і технічного знання // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2002. – Т. ССXLIII. Праці історично-філософської секції. – С. 284–300.
146. Менгер К. Основания политической экономии. – Одесса, 1903.
147. Миллер Р. Л., Ван-Хуз Д. Д. Современные деньги и банковское дело: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 855 с.

148. Міль Дж. С. Про підстави та межі *laissez-faire*, або принципу невтручання // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – Ч. III.-С. 634 – 652.
149. Михальченко М. І., Дашутін Г. П. Український експеримент на терезах гуманізму. – К.: Парламент, 2001. – 335 с.
150. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / НАН України. Інститут соціології та ін. – К., 2001. – 439 с.
151. Мишкін Фредерік С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків. – К.: Основи, 1999. – 963 с.
152. Міщенко М. Соціальна міфологія та економічні перетворення в Україні // Генеза, - 1997, № 1 (5). С. 44 – 51.
153. Модильяни Ф., Миллер М. Скільки стоїть фірма? Теорема ММ / Пер. с англ.; Академія народного господарства при Правительстві Російської Федерації. – М.: Дело, 1999. – 271 с.
154. Можейко М. А. Симулякр. Симуляція // Історія філософії. Енциклопедія. – Мінск: Інтерпрес-сервіс, 2002. – С. 955–958.
155. Моральний кодекс банкіра / Національний банк України, Інститут незалежних експертів. – К., 2002. – 12 с.
156. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М., 1998. – 198 с.
157. Мос Д. Пропущена ланка між теорією доброчесності та етикою бізнесу // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 61–79.
158. Московичи С. Машина, творящая богов. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 475 с.
159. Мотрошилова Н. В. Идеи единой Европы: философские традиции и современность. – Ч. 2 // Вопросы философии. – 2004. – № 12. – С. 3–18.
160. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Ленинград: Наука, 1983. – 240 с.
161. Мысливченко А. Г. Перспективы европейской модели социального государства // Вопросы философии. – 2004. – № 6. – С. 3–12.
162. Немова Л. А. Канада: реформы в социальной сфере // США и Канада. – 2003. – № 4. – С. 3–21.

163. Никифорова Л. А. Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 48. – С. 200–207.
164. Ницше Ф. Очерки несвоевременного // Ницше Ф. Избранные произведения. – М.: Сирин, 1990. – 446 с.
165. Ницше Ф. Чем я обязан древним // Ницше Ф. Избранные произведения. – М.: Сирин, 1990. – 446 с.
166. Новиков В. Л. Практическая рыночная экономика. Толкование 4000 терминов: Словарь. – М.: Изд-во Московского университета, 1999. – 639 с.
167. Нуреев Р. Теория общественного выбора // Вопросы экономики. – 2003. – № 1.
168. Обережно – мова! // Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003 року. – К.: Парламент, вид-во, 2003. – 133 с.
169. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 419 с.
170. Осипов Ю. М. Опыт философии хозяйства. Хозяйство как феномен культуры и самоорганизующаяся система. – М.: Изд-во Московского университета, 1990. – 382 с.
171. Павиленис Р. И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
172. Панкевич І. Мораль як обмежувач здійснення прав людини і громадянина // Філософські пошуки. Пізнання: епістемологічний, онтологічний та соціальний виміри. ІФЛІС–ЛФС–Cogito. – Львів–Одеса: Центр Європи, 1997. – Вип. XII. – С. 270–273.
173. Пасс К., Лоуз Б., Дэвис Л. Словарь по экономике. – СПб., 1998. – 572 с.
174. Пасько Я. І. Європейські цивілізаційні антиномії: виміри глобалізації // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 45. – С. 3–14.
175. Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К.: Основи, 2001. – 301 с.

176. Пахомов Ю. Величезна небезпека криється у благодушному ставленні до науки // Вісник Академії економічних наук України. – 2003. – № 4. – С. 8–10.
177. Пенъонжик С. Про гроші, спорт, бюджет і зарплату // Без цензури, № 37 (79), 17 вересня 2004.
178. Петрук Н. До питання про комунікативні засади соціальної організації // Філософські пошуки. Пізнання: епістемологічний, онтологічний та соціальний виміри. ІФЛІС – ЛФС – «Cogito». Львів – Одеса: «Центр Європи». Вип. XIV – XV. 2002. С. 266 – 272.
179. Пинзеник В. М. Коні не винні. Реформи чи їх імітація. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 127 с.
180. Піонтковський Р. Точка неповернення: Європа готується до 1 січня 2002 року // Дзеркало тижня. – 2001. – № 36 (360). – 15–21 вересня.
181. Плотніков О. Субсидія для бюрократа // ПІК. – 2001. – № 23. – С. 16–17.
182. Полтерович В. М. Общество перманентного перераспределения: роль реформ // Общественные науки и современность. Российская Академия наук. – 2005. – № 5. – С. 5–17.
183. Полторац В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 61–76.
184. Пороховский А. А. Государство и «новая экономика»: американский подход // США и Канада. – 2002. – № 7. – С. 3–14.
185. Почепцов Г. Г. Как становятся президентами: избирательные технологии XX века. – К.: Знання, 1999. – 349 с.
186. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 359 с.
187. Предмет і проблематика філософії / За ред. М. Скринника та З. Скринник. – Львів: ЛБІ НБУ, 2001. – 487 с.
188. Прибиткова І. Місіонери ринкової ідеї // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003, – № 1. – С. 11-24.
189. Прісняков Н. М. Корупція як причина дестабілізації економіки // Фінанси України. – 2003. – № 9. – С. 3–20.

190. Примаченко О. Партії не повинні фінансуватися юридичними особами // Дзеркало тижня. № 43 (622), 11–17 листопада 2006 р.
191. Райхлин Э. Основы экономической теории. Финансово-денежная система. – М.: Наука, 1999. – 364 с.
192. Ракитов И.А.. Философская азбука бизнеса // Вопросы философии. – 1991. – № 2. С.13–23.
193. Рікер П. Сам як інший. – К.: Дух і літера, 2002. – 455 с.
194. Розвалон П'єр. Утопічний капіталізм (історія ідеї ринку). – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2005. – 288 с.
195. Романко О. В. Життя у ситуації безнадії (негативний вимір екзистенціальної ситуації доби та методологічні вимоги до її дослідження) // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 49. – С. 25–36.
196. Ростовцева Л. И. Потребительская культура: между гедонизмом и аскетизмом // Вестник Московского университета. – Серия 18: Социология и политология. – 2002. – № 4. – С. 87–101.
197. Роулз Дж. Справедливість як чесність: політична, а не метафорична // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – Ч. V. – С. 779–801.
198. Рябчук М. Зона відчуження. Дилеми українського Фауста. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2005. – 149 с.
199. Савельєв Є. Економіка знань в аспекті включення України в європейський освітній простір і досвід ТДЕУ // Журнал європейської економіки. – 2006. – Т.5 (№ 3). – С.255–266.
200. Савельзон О. Свобода выбора и процедурная рациональность // Общественные науки и современность. Российская академия наук. – 2005. – № 1. – С. 109–121.
201. Салюта Ю. Пенсійне забезпечення як напрямок соціалізації економіки України // Вісник Академії економічних наук України. – 2001. – № 3. – С. 105–107.

202. Селезнев А. Бюджетное финансирование науки // Экономист. – 2002. – № 1. – С. 45–53.
203. Селиванов Ю. Р. Текст как капитал // Вопросы философии. – 2004. – № 12. – С. 29–40.
204. Семенюк Е. П. Філософські засади сталого розвитку. – Львів: Афіша, 2002. – 199 с.
205. Сердюк О. Перспективи ареотологічної етики як однієї з концепцій етики бізнесу // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 49–60.
206. Сидорина Т. Ю. Социальная политика – попытка философской интерпретации // Вопросы философии. – 2005. – № 12. – С. 20–30.
207. Система без охорони здоров'я // Дзеркало тижня. – 11 листопада 2006 р. – № 43 (622).
208. Сильвестров С. О глобальной модернизации миропорядка // Общество и экономика. – 2004. – № 3. – С. 3–15.
209. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – 173 с.
210. Ситніченко Л. А. «Суспільна угода»: метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії (Дж. Ролз) // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 46. – С. 3–12.
211. Сковорода Г. Вхідні двері до християнського доброчестя // Григорій Сковорода. Пізнай в собі людину / Переклад М. Кашуби. – Львів: Світ, 1995. – С. 53–62.
212. Скринник З. Е. Гроші в контекстах соціальної комунікації // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія «Філософія». – 2005. – № 13. – С. 80–85.
213. Скринник З. Е. Гроші в контексті життєвих смислів «одновимірної» людини // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Збірник наукових праць. К.: Видавничий центр КНЛУ, 2005. – Вип. 15. – С. 79–86.

214. Скринник З. Е. Інструментальна раціональність грошей та екзистенційні цінності людського буття // *Filosofia blizsza zyciu*. – №. II. – Warszawa: Wyzsza Szkola Finansuw i zarzadzania, 2005. – № II. – С. 259–270.
215. Скринник З. Е. Процес смислоутворення як зміст історичної еволюції грошей // *Людинознавчі студії: Збірник наукових праць ДДПУ – Дрогобич: Вимір*, 2005. – С. 117–127.
216. Скринник З. Е. Інструментальна раціональність грошей: пізнавальний вимір // *Філософські пошуки. Пізнання: епістемологічний, онтологічний та соціальний виміри*. – Вип. XIX. ІФЛІС–ЛФС–Содію. – Львів–Одеса: Центр Європи, 2005. – С. 146–156.
217. Скринник З. Е. Про онтологічну природу електронних грошей як віртуальної реальності // *Мультиверсум: Філософський альманах*. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 47. – С. 202–212.
218. Скринник З. Е. Розвиток грошової комунікації як чинник утвердження раціональності у менталітеті Західної Європи // *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія, психологія, педагогіка. – 2005. – № 2(14). – С. 30–38.
219. Скринник З. Е. Ставлення до грошей у самовизначенні людини щодо ціннісних вимірів її буття // *Срібний Вік: проблема особистості: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції*. – Дрогобич: ДДПУ ім. Івана Франка, 2005. – Вип. 11. – С. 44–57.
220. Скринник З. Е. У грошей своя філософія // *Вісник Національного банку України*. – 2005. – № 10. – С. 44–47.
221. Скринник З.Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 335 с.
222. Скринник З. Е. Трансформація системи цінностей українського соціуму: нова значущість грошей // *Філософські науки. Збірник наукових праць*. Суми: Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка. – 2006. – С. 129–137.

223. Скринник З. Е. Монетаристська свідомість та її соціальні альтернативи // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2006. – Вип.17. – С. 275–281.
224. Скринник З. Е. Формування грошової комунікації як фактор раціоналізації людського життя // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія Філософія, політологія. – 2006. – № 76–79. – С. 200–203.
225. Скринник З. Е. «Філософія грошей» на тлі їх експансії // Філософська думка. Науково-теоретичний часопис інституту філософії НАН України. – 2006. – № 3. – С. 155–159.
226. Скринник З. Е. Гроші як медіум комунікації: знакова природа грошей // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Філософія, психологія, педагогіка». – 2006. – № 1 (16). – С.38–42.
227. Скринник З. Е. Гроші як предмет філософських роздумів // Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України. – 2006. – Вип. 55. – С. 154–163.
228. Скринник З. Е. Еволюція онтологічної природи грошей як феномену культури // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2006. – Вип. 9. – С. 36–45.
229. Інструментальна раціональність грошей: інтеграція у систему влади // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Збірник наукових праць (підготовлено за дослідницькою програмою кафедри філософії Львівського національного університету ім. І.Франка). – 2006. – С. 249–258.
230. Скринник З.Е. Раціоналізація життєвого світу як основний зміст модернізації // Totallogy. Постнекласичні дослідження. (Центр гуманітарної освіти НАН України) – 2006. – Вип. № 15–16. – С. 502–511.
231. Скринник З.Е. Ринковий вибір та антиринкова свідомість: світоглядні аспекти економічної модернізації // Персонал. – 2006. – № 12. – С.15–18.

232. Скринник З.Е. Гроші як метамова: смислоутворюючий аспект грошової комунікації // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Філософія. – 2006. – Вип. 309–310. – С. 76–80.
233. Скринник З.Е. Соціокультурне буття грошей: між «життєвим світом» та «системою» // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. – Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України, Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка. – 2006. – С.78–89.
234. Скринник З. Е. Гроші в системі цінностей «людини економічної» // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Видавничий центр КНЛУ. – 2006. – Вип. 18. – С. 74–80.
235. Скринник З. Е. Проблема справедливості та солідарності у соціальній філософії: держава та економіка // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2006. – Вип. 27. – С. 218–226.
236. Скринник З. Е., Гіптерс З. В. Гуманітарна підготовка студентів економічного профілю // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 1. – С. 94–98.
237. Смеричевский З. Ф. Виртуальная реальность как философская проблема // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 2. – С. 117–121.
238. Смертига І. Україні бракує свободи // Поступ. – 20 липня 2004. – № 162.
239. Смовженко Т. С. Державна політики сприяння розвитку підприємництва: Монографія. – Львів: ЛБІ НБУ, 2001. – 461 с.
240. Соколов Ф. Є. Мова цінності як проблема аксіології // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 18. – С. 86–92.
241. Сорос Дж. Алхимия финансов. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 257 с.
242. Соскін О. Трансформація системи вищої освіти в контексті європейської інтеграції України // <http://soskin.info/email.php>
243. Стельмах В. С., Смовженко Т. С, Скринник З. Е. Гроші – людина – соціум: параметри взаємин. – Львів: Львівський банківський інститут Національного банку України, 2006. – 188 с.

244. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 89–109.
245. Стиглиц Дж. Развитие, основанное на участии: стратегия государств с переходной экономикой // Трансформация. – 1998. – № 6. – С. 1–3.
246. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар. – К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2006. – 297 с.
247. Стрелец И. А. Концепция электронного правительства и ее практическая реализация // США и Канада. – 2003. – № 5. – С. 90–103.
248. Струве П. Хозяйство и цена. – М., 1913. – Ч. 1.
249. Супян В. Б. Роль государства в американской экономике: теория и практика // США и Канада. – 2002. – № 3. – С. 3–17.
250. Таран С. Схід – Захід: одним хліба, іншим – видовищ // Дзеркало тижня. – 2005. – № 9 (537). – 12–18 березня.
251. Тарасевич В. М. Економічна синергетика: концептуальні аспекти // Економіка і політика. – 2002. – № 4. – С. 56–69.
252. Тейлор Ч. Етика автентичності. К.: Дух і літера, 2002. 128 с.
253. Титов В. Н. Социальный механизм и воспроизводство системы неформальной экономики // Общественные науки и современность. Российская академия наук. – 2005. – № 4. – С. 37–48.
254. Тихонова Н. Е. «Новые капиталисты»: кто они? // Общественные науки и современность. Российская академия наук. – 2005. – № 2. – С. 29–39.
255. Ткаченко В. А. Перехідна економіка: закономірності, соціально-економічні чинники та концептуальні підходи // Вісник Академії економічних наук України. – 2003. – №1. – С. 72–78.
256. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці: У двох томах: Пер. з франц. – К.: Всесвіт, 2000. – 330 с.
257. Тощенко Ж. Экономический национализм // Общество и экономика. – 2002. – № 1. – С. 114–133.

258. Трахтенберг И. А. Денежное обращение и кредит при капитализме. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 780 с.
259. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний. – К.: Наукова думка, 1994. – 263 с.
260. Тур М. Ідеї справедливості: імплікація легітимації // Філософська думка. – 2005. – № 4. – С. 39–49.
261. Тутов Л. А. Проблема познання в філософії хозяйства // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2003. – № 6. – С. 91–102.
262. Тутов Л. А. Труд как основополагающий феномен жизни в философии хозяйства // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2005. – № 2. – С. 38–56.
263. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 360 с.
264. Фальшивые деньги. Фальшивомонетничество / Болотский Б. С., Гильмутдинов А. Р., Ларичев В. Д., Солдатченков В. С., Щерба С. П. – М.: Экзамен, 2002. – 383 с.
265. Фрідман М. Роль уряду у вільному суспільстві // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С.753–762.
266. Фромм Э. Здоровое общество. – М.: Хранитель, 2006. – 539 с.
267. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика / Переклад з німецької. – М.: Республика, 1993. – С. 18–191.
268. Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / Пер. з англ. – Л.: Кальварія, 2005. – 377 с.
269. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЕН./ Пер. з англ.. – 2003. – 365 с.
270. Чередниченко А.П. Актуальні проблеми та головні завдання реформування ДПС України // Фінанси України. – 2006. – № 2. – С. 113–121.
271. Шевчук О.В. Інформаційно-глобалістичні аспекти «Філософії господарства» // Економіка і політика. – 2003. – № 2. – с. 60–61.
272. Шеншин А.Е. От «теневизации» экономики к криминализации общества:

генезис и сущность криминальных экономических процессов // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 2003. – № 3. – С. 33–50.

273. Шершнев Е.С. Информатизация общества и экономика США. // США и Канада. – 2002. – № 1. – С.18-33.
274. Шорске Карл. Е. Віденський Fin-de-siecle. Політика і культура. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2003. – 320 с.
275. Шумілов О. Цінності чи інтереси? // Генеза. – 1998. – № 1–2 (6–7). – С.75–79.
276. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
277. Шумська С. Доларизація та відтік коштів з української економіки // Економіка і політика. – 2003. – №4. – С. 62–70.
278. Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні. – К.: Скарби, 2000. – 335 с.
279. Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. – К.: Скарби, 1999. – 96 с.
280. Ясперс К. Духовна ситуація часу // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – С.100 – 114.
281. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 527 с.
282. Bataille G. Das theoretische Werk. – Vol. 1. – Munich, 1975.
283. Binswanger H. C. Geld und Magie. Stuttgart; Wien; Bern: Weitbrecht Verlag, 1985. 192 s.
284. Blair T., Kok W., Persson G., Schroder G. Ein neues Sozialmode Europas- Beitrag zum Fortschritt im 21 Jahrhundert // Die Zeit. Berlin, 2000. 7 September.
285. Bryant G.A. Economic Utopianism and Sociological Realism. Strategies for Transformation in East-Central Europe // Bryant G.A., Mokrzycki E. (eds.). The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe. – L.; N.Y., 1994.

286. Buber M. *I and You / A New Transl. with a Prologue "I and You" and Notes* by W.Kaufmann. – New York: Ch. Scribner's Sons. 1970. – 185 p.
287. Buber M. *Zwiesprache // Buber M. Schriften zur philosophie*. Munchen, 1962. Bd. 1. 285 s.
288. Cortina A. *Etica aplicada y democracia radical*. Madrid: Ed. Tecnos, 1995.
289. Derrida J. *Grammatologie*. – Frankfurt am M., 1974.
290. Ferguson Adam. *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge University Press, 1995. – 283 p
291. Fromm G., Taubman P. *Public Economic Theory and Policy*. – New York – London: Collier- Macmillan. – 1973. – P. V.
292. Gadamer H.-G. *Vernunft in Zeitalter der Wassenschaft*. Frankfurt am M., 1977.
293. Gellner E. *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*. Penguin Buuks. 1996. – 225 p.
294. Habermas J. *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt am M., 1976.
295. Habermas J., Luhmann N. *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie: Was leistet die Systemforschund?* Frankfurt am M., 1971. – 405 S.
296. Honann K./Dlome-Drees F. *Wirtschaft – und Unternehmsethik*. Gottingen, 1992.
297. Howard M. *Free not to Participate: the Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. – Glasgow, 2000.
298. Husserl E. *Logische Untersuchungen*. Bd. 1. – Tbg., 1913/1980.
299. McLean George F. *Freedom, Cultural Traditions and Progress. Philosophy in Civil Society and National Building: Tushkent Lectures*, 1999. Washington. D. C. The Council for Research in Values and Philosophy. P. 1.
300. Mouzelis N. *Modernity, Late Development and Civil Society // Civil Society: Theory, History and Comparison*, – Ed. By J. Hall. – Polity Press: Cambridge MA, USA, 1995. – 336 p.
301. Parsons T. *Essays in Sociological Theory*. Rev. Ed. Press of Clencoe. Collier – Macmillan, 1964. – 459 c.
302. *Partnership for Development: the World Bank 2000*. – Wash., 2000.

303. Rorty Richard. Solidarity or Objectivity? In *Objectivity, Relativism and Truth*. – Cambridge University Press, 1991.
304. Seligman A. *The Idea of Civil Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1992. P. 36–37.
305. Ulrich P. *Transformation der Ökonomischen Vernunft: Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft*, Stuttgart. – Bern, 1986.
306. Yankelovich D. *New Rules. Search for Self-Fulfillment in a World Turned Upside Down*. – N. Y., 1981.